

T.S.MALIKOV

**MOLIYA:
NAZARIY ASOSLAR**

**O‘zbekiston Respublikasi
Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
Toshkent Moliya instituti**

T. MALIKOV
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Moliya:

NAZARIY ASOSLAR

O‘QUV QO‘LLANMA

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim
vazirligi tomonidan barcha iqtisodiy ta‘lim yo‘nalishi
talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan**

Toshkent - 2020

Malikov T.S. Moliya: nazariy asoslar. O'quv qo'llanma / Toshkent Moliya instituti. – Toshkent: 2020. – 342 bet.

O'quv qo'llanma "Moliya" fani dasturiga muvofiq yozilgan bo'lib, unda moliyaning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy siyosat, moliyaviy tizim, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash, moliyaviy nazorat, moliyaviy nazariyalarga oid masalalar o'z aksini topgan.

Kitob talabalar, magistrantlar, iqtisodiy yo'nalishdagi oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, mamlakatning moliya-byudjet-soliq tizimida faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi mutaxassislar va moliya muammolari bilan qiziquvchi barcha o'quvchilarga mo'ljallangan.

Toshkent Moliya instituti Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: Iqtisodiyot fanlari doktori, professor
O.K.Iminov

Iqtisodiyot fanlari doktori, professor
D.P.Po'latov

Kirish

Moliya va uning fundamental asoslariga tegishli masalalar iqtisod sohasi uchun mutaxassislar tayyorlash tizimida eng asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Mustaqil ilm sohasi sifatida unga o'tgan asrning 50-yillarida asos solingan bo'lib, u o'sha davrga xos moliya to'g'risidagi tasavvurlarga mos bo'lgan. O'zbekistonda ham bozor islohotlarining amalga oshirilishi moliya fani eng muhim nazariy qoidalarining qayta qo'rib chiqilishini taqozo etdiki, bu narsa hamon o'quv adabiyotlarida o'z aksini to'liq topgani yo'q. Shu boisdan ham, ayrim holatlarda, mamlakat moliyaviy tizimida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni etarli darajada inobatga olmagan holda mashg'ulotlarni o'tkazish xavfi mavjud. Mazkur o'quv qo'llanmada muallif moliyaning nazariy masalalariga oid barcha printsiptial o'zgarishlarni o'quvchilarning e'tiboriga etkazishga harakat qilgan.

O'quv qo'llanmada moliyaning fundamental masalalari (moliyaning mohiyati va funksiyalari, moliyaviy siyosat, moliyaviy tizim, moliyaviy boshqaruv, moliyaviy rejalashtirish va tartibga solish, moliyaviy nazorat va moliyaviy nazariyalar) yoritilgan.

Mavzularni chuqur, tez va osonroq o'zlashtirishga yordam berish maqsadida bahs-munozara va nazorat uchun o'ziga xos tarzda savollar tuzilgan va ular har bobning oxirida bayon etilgan.

Kitobning 6-7-boblari iqtisodiyot fanlari doktori Sh.Q.Jalilov; 10-bobi katta o'qituvchi M.O.Sharapova, 1-bobning 5-paragrafi va 11-bobning 3-paragrafi iqtisodiyot fanlari doktori, professor O.O.Olimjonov, qolgan boblarning barchasi esa iqtisodiyot fanlari doktori, professor T.S.Malikov tomonidan yozilgan.

O'quv qo'llanma ayrim kamchiliklardan xoli bo'lmasligi mumkin. Shu bois qo'llanmaning sifatini oshirishga xizmat qiladigan taklif va mulohazalarni muallif mamnuniyat bilan qabul qiladi.

1-BOB. MOLIYANING MOHIYATI VA FAOLIYATI

1.1. Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati

Moliyaviy munosabatlarning ilk shakllari insoniyat taraqqiyotining quldorlik jamiyati bosqichida jamiyatning sinflarga bo'linishi va davlatning vujudga kelishi bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Muayyan hududda boshqaruv organi sifatida davlatning vujudga kelishi uning hokimiyat apparatini moddiy jihatdan ta'minlash, jamoat tartibini saqlash, mamlakatni himoya qilish, urush harakatlarini olib borish, ijtimoiy ob'ektlar va yo'llar qurish kabi vazifalarni bajarishi uchun ma'lum darajada pul mablag'lari ham bo'lishini taqozo eta boshladi. Xuddi shu holat o'z navbatida jamiyatda moliya paydo bo'lishini iqtisodiy zaruriyatga aylantirdi. Demak, davlatchilik tizimining vujudga kelishi moliyaning paydo bo'lishi uchun asosiy sabab bo'lib xizmat qildi.

Moliya haqida so'z borar ekan, eng avvalo, bu atama qanday paydo bo'lgan, degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. "Moliya" arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida eng umumiy tarzda "pul mablag'lari" ma'nosini anglatadi. Bu so'z ona tilimizda ishlatilishining quyidagi ko'rinishlari mavjud:

- maqsadli pul fond¹larini hosil etish, jamlash, taqsimlash va ishlatish yuzasidan paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar majmui; pul mablag'larini shakllantirish, taqsimlash, ularni sarf qilish tizimi (masalan, moliya yili, moliya kapitali, moliyaviy tizim);
- biror shaxs, oila, jamoa, muassasa, tashkilot yoki davlat tasarrufidagi pul mablag'lari (masalan, korxonalar moliyasi);

¹ O'zbek tilining izohli lug'atida "fond" va "jamg'arma" so'zlari sinonim sifatida keltirilgan. Biz ham darslikda ularni asosan bir ma'noni ifodalaydigan iboralar tarzida ishlatdik. Lekin gap yoki jumlaning ma'nosiga qarab, ba'zi o'rinlarda "fond", ba'zi joylarda esa "jamg'arma" iborasini ishlatishni ma'qul ko'rdik. Qarang: O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J.2. E – M // Tahrir hay'ati: T.Mirzayev (rahbar) va boshq.; O'z.R FA Til va adabiyot in-ti. – T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 69-b.

- moliya ishlari bilan shug'ullanuvchi davlat organi (so'zlashuv tilida)².

Arab tilidagi “mol”, ya’ni “boylik, mulk; pul jamg’armasi”, shuningdek, “moliyat”, ya’ni “pul mablag’lari; soliq” so’zlari ham moliyaga daxldordir³.

Lekin jahon iqtisodiy adabiyotida lug’aviy ma’nosi jihatidan o’zbekcha “moliya” iborasining frantsuzcha “finance”, lotincha “financia” va ruscha “finansi” kabi ekvi-valentlari yoki ma’lum ma’noda, sinonimlari⁴ qachon va qayerda paydo bo’lganligi haqida aniq ma’lumot yo’q⁵.

Ayrim olimlar “financia” (“finance”, “finansi” va h.k. shakllarda) tushunchasi aynan shu shaklda XIII-XIV asrlarda Italiyaning savdo shaharlarida paydo bo’lgan va dastlab “pul to’lovi” ma’nosini anglatgan, degan fikrlarni olg’a surishadi. Xalqaro savdo-sotiq ishlarining rivojlanishi mazkur iboraning Italiyadan boshqa davlatlarga ham tarqalishiga sabab bo’lgan. XY asrda “financia” tushunchasi Fransiyada “davlat daromadlari”, “pul summalari” ma’-nosida ishlatila boshlangan. Boshqa tadqiqotchilar bu atama muomalada ilk bor frantsuz olimi J.Boden tomonidan 1755 yilda nashr etilgan “Respublika xususida olti kitob” nomli asarida ishlatilgan va shu tariqa bu atama Yevropa dav-latlari hayotiga kirib kelgan, deb hisoblashadi⁶.

Yaratilayotgan moddiy ne’matlarni taqsimlash va qayta taqsimlash bo’yicha oliy hokimiyat organi sifatida davlat va takror ishlab chiqarish jarayonining boshqa ishtirokchilari o’rtasida

² Qarang: O’zbek tilining izohli lug’ati: 80 000 dan ortiq so’z va so’z birikmasi. J.2. E – M // Tahrir hay’ati: T.Mirzayev (rahbar) va boshq.; O’z.R FA Til va adabiyot in-ti. – T.: “O’zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 611-b.

³ Qarang: o’sha manba, 610- va 611-betlar.

⁴ Biz bu erda dunyo xalqlarining turli tillarida shaklan turlicha va mazmunan bir xil ma’noni anglatuvchi so’zlarni nazarda tutayapmiz.

⁵ Finansi, denejnoe obrashchenie i kredit. Uchebnik / Pod red.prof. V.K.Senchagova, prof.A.I.Arhipova. – M.: Finansi i statistika, 1999. s.25). Boshqa mualliflarning fikriga qaraganda, bu atama muomalaga 1755 yilda “Respublika xususida olti kitob” asarini nashr ettirgan frantsuz olimi J.Boden tomonidan kiritilgan (Qarang: Finansi. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. M.V.Romanovskogo, O.V.Vrublevskoy, B.M.Sabanti. – M.: Finansi i statistika, 2000. s.44).

⁶ Finansi, denejnoe obrashchenie i kredit. Uchebnik / Pod red.prof. V.K.Senchagova, prof.A.I.Arhipova. – M.: Finansi i statistika, 1999. s.25; Finansi. Uchebnik dlya vuzov / Pod red. prof. M.V.Romanovskogo, O.V.Vrublevskoy, B.M.Sabanti. – M.: Finansi i statistika, 2000. s.44; Finansi. Uchebnik / Pod red. G.B.Polyaka. – 3-e izd., pererab. i dop.- YuNITA-DANA, 2009. – s.8; Finansi: Ucheb.posobie / Pod red. A.M.Kovalevov. – 5-e izd., pererab. i dop. – M.: Finansi i statistika, 2008. – s.7.

yuzaga chiqadigan ma'lum bir iqtisodiy munosabatlarni Yevropa davlatlarida o'rta asrlardan boshlab "moliya" tushunchasi orqali ifodalay boshlashgan.

Natural munosabatlar ustunlik qilgan jamiyatlarda taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlari natural soliq-lar va turli ko'rinishdagi shaxsiy to'lanmalar xarakteriga ega bo'lgan. Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi taqsimlash va qayta taqsimlash munosabatlari shakllarining o'zgarishiga olib keldi – ular ko'proq ravishda pul xarakteriga ega bo'ldi. Biroq bu munosabatlarning mazmun va mohiyati printsipl jihatdan o'zgarmay qolaverdi.

Zamonaviy tasavvurdagi "moliya" tushunchasi podshohlar xazinasidan davlat xazinasini ajralib chiqishi bilan paydo bo'lgan. Bir paytning o'zida shuni alohida qayd etish kerakki, jamiyatda pul, tovar-pul munosabatlari va davlatning paydo bo'lishi o'z-o'zidan darhol moliyaning ham vujudga kelganligini bildirmaydi. Ular hammasi bir paytda, ya'ni birdaniga paydo bo'lgan emas. Moliya shakllanib, bizning u haqidagi bugungi tasavvurimizdagi moliya ko'rinishiga kelishi uchun jamiyatda bir qator shart-sharoitlar pishib etilgan bo'lishi kerak. Ular quyidagilar:

1. Asrlar davomida davlat ixtiyoriga yig'iladigan barcha pul mablag'larining mutloq egasi qirol (sharqda podsho), deb hisoblanilgan. Mablag'lar qirol xohish-ixtiyori bilan yig'ilgan va u xohlagan shaklda xarajat qilingan. O'sha davrlarda odamlar tasavvurida daromadlarni ishlatish bundan boshqacha bo'lishi mumkin emasday tuyular edi.

XVI –XVII asrlarda Niderlandiya va Angliyada yuz bergan birinchi burjua inqiloblari moliyaning shakllanishiga juda katta turtki bergan. To'g'ri, mazkur inqiloblar qirollik tuzumini ag'darib tashlay olmadi. Lekin shunday bo'lsa-da, qirolning hokimiyatini ancha cheklashga erishildi va biz uchun eng muhimi qirolning xazinaning mutloq egasi sifatidagi huquqi keskin qisqartirildi. Yangi sharoitda xazina o'rniga umumdavlat pul mablag'lari fondi, zamonaviy til bilan aytganda, byudjet tashkil etila boshlandi.

Qirolning xazi-nasi o'rniga davlat byudjeti tushunchasining kirib kelishi moliyaning shakllanishi va zamonaviy ko'rinish olishida o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan inqilobiy o'zgarishlardan biri bo'lib hisoblanadi.

Shu o'rinda Markaziy Yevropa davlatlarida xazinani tasarruf etish sohasida yuz bergan bunday o'zgarishlar dunyo-ning juda ko'p davlatlarida, xususan, O'rta Osiyoda ommalash-maganligini e'tirof etish zarur. O'z taraqqiyoti davrida kapitalistik tuzumni bosib o'tmagan mazkur davlatlarda podshohlar xazinaning mutloq egasi bo'lib qolaverganligi va muomalaga davlat byudjeti tushunchasi kirishi podshohlik hokimiyatining bekor qilinishiga qadar hal bo'lmaganligini tabiiy hodisa sifatida tushunish to'g'ri bo'ladi.

2. Amaliyotga "xazina" o'rniga "davlat byudjeti" tushunchasi kirgandan keyin byudjetni tashkil etish va mablag'lardan foydalanish tartibi shakllana boshladi. "Davlat daromadlari" va "davlat xarajatlari" iboralari paydo bo'ldi, ularning tarkibi aniqlandi, davlat byudjetini shakllantirish va mablag'larini sarflash uchun tegishli qonun hujjatlarining asoslari yaratila boshlandi.

Davlat byudjeti daromadlarini asosan soliqlar, turli to'lovlar, harbiy o'lja va kontributsiyalar tashkil etgan bo'lsa, o'sha paytdayoq xarajatlar moddalarining hozirga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan yo'nalishlari shakllandi: harbiy xarajatlar, iqtisodiyot, boshqaruv va ijtimoiy maqsadlarga ajratilgan mablag'lar.

3. Qirol xazinaning mutloq egasi bo'lgan davrda daromadlar natural soliqlar va aholining mehnat majburiyatlaridan iborat bo'lgan edi. Endilikda pul ko'rinishidagi soliqlar Davlat byudjeti daromadlarining asosiy qismini tashkil eta boshladi. Natijada yaratilayotgan mahsulotni qiymat shaklida taqsimlash bosqichi boshlandi.

Lekin shuni yana alohida ta'kidlash lozimki, moliya va moliyaviy munosabatlarning mohiyati haqidagi tushunchalar vaqt o'tishi bilan o'zgarib borgan⁷.

Korporativ tipdagi (ustav kapitalining hissali aksiyadorlik shaklidagi) milliy va transmilliy tashkilotlarning vujudga kelishi bilan bog'liq holda tovar ishlab chiqa-rishning yirik masshtablarda rivojlanishi takror ishlab chiqarish jarayonining turli ishtirokchilari o'rtasida pul mablag'larini jalb qilish, ulardan foydalanish va ularni taqsimlash metodlari hamda usullarining takomillashuviga olib keldi. Tovarlar harakatidan ajralgan pul mablag'larining harakati masalalari bu taqsimlash jarayonlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Ular bir tomondan, kreditning turli shakllari va ikkinchi tomondan, turli sub'yektlar o'rtasida YaIM qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liqdir. Bir vaqtning o'zida, ularning har biri amaldagi huquqiy normalar yoki ishbilarmonlik aylanmasining tartibiga muvofiq ishlab chiqarilgan mahsulotdan o'z hissalarini olishga da'vo qiladilarki, bu moliyaviy munosabatlarning sohasidir.

Shunday qilib, moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, tovar-pul munosabatlarining qamrab olish sohasi va ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli jamiyatning iqtisodiy tuzumi, davlatning tabiati va funksiyalari bilan belgilanadi. Tarixiy kategoriya sifa-tida ham moliyaning vujudga kelishi jamiyatning sinflarga bo'linishi va davlatning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish uchun sharoitlarni ta'minlash hamda davlatning funksiyalari va vazifalarini bajarish maqsadida markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini

⁷ Iqtisodiy kategoriya sanalgan moliya to'g'risidagi qarashlarning XVII asrning oxiridan XIX asrning oxirigacha transformatsiyalanishi S.Yu.Vittening asarida quyidagicha ifodalangan: "XVII asrning oxirlarida "moliya" so'zi orqali davlatning barcha mulki va umuman olganda, davlat xo'jaligining butun holati tushunila boshlandi. Davlatning ixtiyorida bo'lgan moddiy mablag'larning butun to'plami – uning daromadlari, xarajatlari va qarzlari - ma'nosida bu so'z hozir ham tushunilayapti. Shunday qilib, moliya haqidagi fanni davlatning moddiy ehtiyojlarini eng yaxshi qondirish usuli to'g'risidagi fan deb aniq belgilashimiz mumkin" (Qarang: Vitte S.Yu. Konspekt lektsiy o narodnom i gosudarstvennom xozyaystve. – M.: Finansi i statistika, 1997. s.4).

shakllantirish, taqsimlash va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlar moliya deyiladi.

Moliyaviy munosabatlarning boshqa iqtisodiy munosabatlardan farqlanuvchi xarakterli belgilaridan biri shundaki, ular yordamida amalga oshiriladigan YalMni qayta taqsimlash jarayonida oldindan ma'lum maqsadlarga mo'l-jallangan turli pul mablag'lari jamg'armalari (fondlari) yaratiladi. Davlat va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari darajasida tuziladigan pul mablag'lari fondlari markazlashtirilgan fondlar, xo'jalik sub'yektlari daraja-sida tuzilgan pul fondlari esa markazlashtirilmagan pul fondlari deyiladi.

Xo'jalik sub'yektlarining turli faoliyatlaridan olingan daromadlar hisobidan maxsus pul mablag'lari fondlari shakllantiriladi. Ularni shakllantirish qat'iy ravishda reglamentatsiya qilinish (tartibga solinish) xarakteriga egaki, bu narsa moliyaviy munosabatlarning yana bir farqlanuvchi xarakterli belgisi hisoblanadi.

YalMni taqsimlashda aholi ham ishtirok etib, ish haqi, tadbirkorlik daromadi, dividendlar va qayta taqsimlash-ning boshqa shakllari ko'rinishidagi o'z hissalarini oladi. Bundan tashqari majburiylik xarakteriga ega bo'lgan soliq-lar va boshqa to'lovlarni to'lash orqali aholi markazlashtirilgan pul mablag'lari fondini shakllantirishda ishtirok etadi. Aholi daromadlari va xarajatlarini shakllantirish va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan pul munosabatlarning bu tizimi ham moliyaviy munosabatlarning alohida sohasini tashkil etadi.

Shunday qilib, quyidagilar moliyaning xarakterli belgilaridir:

- qiymatning tovar shaklidagi harakatiga bog'liq bo'lmasdan, aksincha, real pullarning harakatiga bog'liq bo'lgan, huquqiy normalar yoki biznesni yuritish etikasiga asoslangan munosabatlarning taqsimlash xarakterda ekanligi;
- pul mablag'lari harakatining, odatda, bir tomonlama yo'nalishga ega ekanligi;

- markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini yaratish.

Moliya pul munosabatlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuning uchun ham uning roli va ahamiyati pul munosabatlarining iqtisodiy munosabatlar tizimida qanday o'rinni egallaganligiga bog'liq. Bir vaqtning o'zida moliya puldan o'zining mazmuni va bajaradigan funksiyalari bo'yicha farq qiladi. Agar pul umumiy ekvivalent bo'lib, uning yordamida umumlashtirilgan ishlab chiqaruvchilarning mehnat xarajatlari o'lchansa, moliya esa yalpi ichki mahsulot (YalM) va milliy daromad (MD)ni taqsimlash va qayta taqsimlashning iqtisodiy vositasi (instrumenti), pul mablag'lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish qurolidir. Pul daromadlari va fondlarini shakllantirish yo'li bilan faqatgina davlat va korxonalarining pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlash emas, balki moliyaviy resurslarning sarflanishi ustidan nazoratni ham amalga oshirish moliyaning nima uchun mo'ljallanganligini belgilab beradi.

Moliya quyidagilar sub'yektlar o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlarini ifodalaydi:

- tovar-moddiy boyliklarni sotib olish, mahsulot va xizmatlarni realizatsiya qilish jarayonida korxonalar o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;
- markazlashtirilgan pul mablag'lari fondlarini yaratish va ularni taqsimlash borasida korxonalar va ularning yuqori organlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;
- byudjet tizimiga soliqlarni to'lash va xarajatlarni byudjetdan moliyalashtirish davomida korxonalar va davlat o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;
- soliqlar va boshqa ixtiyoriy to'lovlarni to'lash jarayonida davlat va fuqarolar o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;
- to'lovlarni amalga oshirish va resurslarni olish jarayonida korxonalar, fuqarolar va nobyudjet fondlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;

- byudjet tizimining alohida bo'g'inlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;
- sug'urta badallarini to'lash va zararlarni qoplash, sug'urta hodisasi ro'y bergan paytda aholi, korxonalar hamda mulkiy va shaxsiy sug'urta organlari o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlari;
- korxonalar fondlarining doimiy doiraviy aylanishiga xizmat qiluvchi pul munosabatlari.

Pul daromadlari va fondlarining eng asosiy moddiy manbai bo'lib mamlakatning MD hisoblanadi. MDning hajmi umumdavlat ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy ishlab chiqarishni kengaytirish imkoniyatlarini aniqlab beradi. Aynan MD va uning alohida qismlarining - iste'mol fondi va jamg'arish fondining - hajmini hisobga olgan holda iqtisodiyotning rivojlanish proporsiyalari (nisbatlari) va tarkibiy tuzilmasi aniqlanadi. Xuddi shuning uchun ham MD statistikasiga alohida e'tibor beriladi.

Moliyaning ishtirokisiz MDni taqsimlab bo'lmaydi. Moliya MDni yaratish va undan foydalanishning ajratib bo'lmaydigan bog'lovchi bo'g'ini hisoblanadi. Moliya ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'molga ta'sir etib, ob'yektiv xarakterga ega. U ishlab chiqarish munosabatlarining ma'lum bir sohasini ifoda etib, bazis kategoriyasiga mansubdir.

Zamonaviy iqtisodiyot davlat moliyasi ishtirokisiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Tarixiy taraqqiyotning ma'lum bir bosqichiga qadar jamiyatning ba'zi bir ehtiyojlari faqat davlat tomonidan moliyalashtirilishi mumkin. Atom sanoati, kosmik tadqiqotlar, iqtisodiyotning yangi va ustuvor tarmoqlari, jamiyat uchun zarur bo'lgan sohalar (pochta, telegraf va boshqalar) ana shular jumlasidandir.

Moliya alohida olingan mamlakatlarda ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining darajasini va ularning xo'jalik hayotidagi makroiqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish imkoniyatlarini ifodalaydi.

Mamlakat iqtisodiyotining ahvoli moliyaning holatini belgilab beradi. Doimiy ravishdagi iqtisodiy o'sish, YaIM va MD

miqdorlarining oshib borishi sharoitida moliya o'zining muntazamliligi va barqarorligi bilan xarakterlanadi. U ishlab chiqarishning yanada rivojlanishini va mamlakat fuqarolari hayotining sifat darajasining yanada ortishini rag'batlantiradi.

Iqtisodiy inqiroz, ishlab chiqarish hajmining pasayishi, ishsizlikning ortishi sharoitida moliyaning holati ham yomonlashadi. Bu narsa, o'z navbatida, davlat ichki va tashqi qarzlari hisobidan moliyalashtiriladigan byudjet defitsiti miqdorining kattaligida, pul emissiyasida, davlat qarzining ortishi va unga xizmat qilish bo'yicha xarajat-larning ko'payishida namoyon bo'ladi. Bularning barchasi inflyatsiyaning kuchayishiga, xo'jalik aloqalarining buzilishiga, o'zaro noto'lovlarning ortishiga, pul surrogatlarining paydo bo'lishiga, barter bitimlarining ko'payishiga, soliq-larni byudjetga undirish borasida qiyinchiliklarning kelib chiqishiga, davlat xarajatlarining o'z vaqtida moliyalashtirilmasligiga, aholi keng qatlamlari turmush darajasining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun ham iqtisodiy va ijtimoiy (sotsial) munosabatlarda ishlab chiqarish real sohasining holati birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

O'zining moddiy mazmuniga ko'ra moliya pul mablag'larining maqsadli fondlarini ifoda etib, ularning yig'indisi, oxir oqibatda, mamlakatning moliyaviy resurs-larini tashkil etadi. Mamlakat moliyaviy resurslari o'sishining asosiy sharti MD hajmining ko'payishidir. Bir vaqtning o'zida, "moliya" va "moliyaviy resurslar" bir-biri bilan bir xil tushunchalar emas. Moliyaviy resurslar o'z-o'zicha moliyaning mohiyatini aniqlab bermaydi, uning ichki mazmuni va ijtimoiy jihatdan mo'ljallanganligini ocha olmaydi. Moliya fani resurslarning o'zini emas, balki resurslarni shakllantirish, taqsimlash va foydalanish asosida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni o'rganadi. Bu fan moliyaviy munosabatlarning taraqqiyot qonunlarini tadqiq etadi.

Moliya bazis kategoriyasi hisoblansa-da, ko'p jihatdan u hukumat tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy siyosatga ham bog'liq bo'ladi.

Moliya – bu, eng avvalo, taqsimlash kategoriyasi. Uning yordamida MDni ikkilamchi taqsimlanishi yoki qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi.

Moliyaviy munosabatlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati “Davlat kimning hisobidan moliyaviy resurslarni oladi va kimlarning manfaatlar uchun bu mablag’lardan foydalanadi?” degan savolning tadqiq qilinishi orqali namoyon bo’ladi.

Taqsimlash jarayonlari faqatgina moliya orqali emas, balki boshqa iqtisodiy kategoriyalar, jumladan baho, kredit, soliq va h.k.lar orqali ham amalga oshiriladi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi baho deyiladi. MD taqsimlanishidan oldin tovar sotilishi kerak. Baho mulkdorlarga mahsulot sotishdan kelib tushishi mumkin bo’lgan pul mablag’larining o’lchamini aniqlaydi va navbatdagi taqsimlash jarayonlari uchun boshlang’ich asos sifatida maydonga chiqadi. Baho tovarlarga bo’lgan talab va taklifni tartibga soladi va shu orqali takror ishlab chiqarishga o’z ta’sirini ko’rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho nafaqa va hatto minimal ish haqini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo’lgan ko’rsatkich hisoblanadi. Agar davlat baholarni tartibga solmasa, ijtimoiy to’lovlarni o’zgartirishga va minimal ish haqini oshirishga majbur bo’ladi. Hozirgi paytda dunyoning juda ko’p mamlakatlarida davlat sotsial ahamiyat kasb etuvchi muhim tovarlarning bahosini boshqarib turibdi. Baho, shuningdek, bojxonaviy tartibga solishda va bojxona daromadlarini undirishda davlat tomonidan foydalaniladi. Masalan, ayrim mamlakatlarda bojxona bojlari ayrim tovar guruhlari bo’yicha sotib olish bahosi bo’yicha emas, balki haqiqatdagsidan keskin farq qiluvchi normativ baholar bo’yicha undiriladi. Shunga mos ravishda (boshqa sharoitlar teng bo’lgan taqdirda) byudjetning daromadlari va mamlakat ichki bozoridagi baholar miqdori oshadi.

Moliya va kredit mustaqil iqtisodiy kategoriyalar hisoblanishadi, lekin kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida ko’p hollarda ular bir-biri bilan bog’liq bo’ladi. Ular

hamkorlikda kengaytirilgan asosda korxonalar pul fondlarining doiraviy aylanishiga xizmat qiladi. Kredit bank tizimi va maxsus moliya-kredit institutlari tomonidan amalga oshiriladigan ssuda fondining harakatini ifodalaydi. Bank krediti sifatida sof ko'rinishda tushuniladigan kredit davlatga bevosita bog'liq emas. Takror ishlab chiqarish jarayonida uning roli etarli darajada aniqlangan - bu daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi vaqtinchalik uzilishni qoplash usuli hisoblanadi. Biroq, bir vaqtning o'zida, kredit - byudjet defitsiti va byudjet-kassa uzilishini (navbatdagi daromadlar kelib tushgunga qadar byudjet xarajatlarini qoplash uchun bank xizmatlari zarur bo'lgan paytda) qoplashning muhim shakli. O'z navbatida, agar byudjet mablag'lari tijorat banklarining hisobvaraqlarida saqlanayotgan bo'lsa, bu banklar uchun muhim ssuda manbaidir.

Kredit moliyadan (moliyalashtirishdan) o'zining qaytariluvchanligi va muayyan foiz hisobiga berilishi bilan bilan farq qiladi. Bir vaqtning o'zida, har ikki holatda ham ular pul mablag'larining harakatlanishini ifodalaydi hamda kredit va moliya pul munosabatlarining chegarasidan (doirasidan) chetga chiqmaydi. Hatto, tovar krediti ham pul asosiga va shakliga ega. Banklar korxonalar va aholining bo'sh pul mablag'larini yig'adilar va ularni ta'minlanganlik, qaytaruvchanlik, haqlilik va muddatlilik asosida mablag'ga ehtiyoj sezgan yuridik va jismoniy shaxslarga beradilar. Agar moliya qiymatning bir tomonlama va qayta tiklanmaydigan (qaytarilmaydigan) shakldagi harakatini ifodalasa, kredit esa kreditorga belgilangan muddatda oldindan o'rnatilgan foizlarni qo'shgan holda qaytarilishi kerak.

Yuqorida bayon etilgan barcha kategoriyalar pul xarakteriga, pul tabiatiga ega bo'lib, ularga ikki va undan ortiq kategoriyalarning belgilari xosdir. Masalan, ish haqi etarli darajada asoslangan tarzda pulli to'lanma, ya'ni pul deb atalishi mumkin. Biroq, bu oddiy pul bo'lmasdan sarflangan mehnatga muvofiq olingan pul hisoblanadi.

Soliq ham biz tomonimizdan amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda davlatga tekinga berilayotgan puldir. Biroq, bundan tashqari, soliq bizga tegishli bo'lgan daromad va ish haqining bir qismidir. O'z navbatida, pulni muomalaga chiqarish (emissiya qilish) bo'yicha operatsiyalar ham davlat daromadlarining manbai hisoblanadi.

Demak, yuqorida qayd etilgan barcha kategoriyalarni ularning pulli tabiati birlashtirib turadi. Ular bir-birlaridan o'zlarining funksiyalari va muayyan maqsadga mo'ljallanganligi bilan ajralib turadi. Bunda katego-riyalarga tegishli bo'lgan barcha belgilarning majmui birgalikda ko'rib chiqilsa, ularning bir-birlaridan farqlarini yanada yaqqolroq ko'rish mumkin. Moliyaning funksiyalari bilan tanishish uning mohiyatini yanada yaqqol tasavvur etishga yordam beradi.

1.2. Moliyaning funksiyalari

Moliya quyidagi ikki funksiyani bajaradi:

1. Taqsimlash;
2. Nazorat.

Bu funksiyalar moliya tomonidan bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi. Har qanday moliyaviy operatsiya YaIM va MDni taqsimlash va shu taqsimlash ustidan nazoratning amalga oshirilishini anglatadi.

Moliyaviy munosabatlarning asosiy tavsifi ularning taqsimlash xarakteriga ega va shunga muvofiq ravishda moliyaning bosh yoki asosiy funksiyasi taqsimlash funk-tsiyasidir. Moliya yordamida amalga oshirilishi lozim bo'lgan taqsimlash jarayoni murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Moliya YaIMni taqsimlashning turli bosqich-lariga xizmat qilib, uni birlamchi taqsimlashda va qayta taqsimlashda ishtirok etadi.

Moliyaviy metod orqali taqsimlash iqtisodiyotni boshqarishning turli darajalarini (mamlakat, uning alohida olingan mintaqalari va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari miqyosida)

qamrab oladi. Unga taqsimlashning turli ko'rinishlarini (xo'jalik ichida, tarmoq ichida, tarmoqlararo, hududlararo va b.) tug'diruvchi ko'p bosqichlilik xosdir.

Eng avvalo, moliyaning taqsimlash funksiyasi MDni taqsimlashda, "asosiy yoki birlamchi daromadlar" deb nom olgan daromad va jamg'armalarni(fondlarni) tashkil etish sodir bo'lganda namoyon bo'ladi. Ularning yig'indisi MDga tengdir. Asosiy daromadlar MDni moddiy ishlab chiqarish ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash jarayonida shakllanadi. Ular ikki guruhga bo'linadi:

- moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lgan ishchi va xizmatchilarning ish haqi, fermer va h.k.larning daromadlari;
- moddiy ishlab chiqarish sohasidagi korxonalarining daromadlari.

Biroq, bunda birlamchi daromadlar milliy xo'jalik ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, mamlakat mudofaa qudratini ta'minlash, aholining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy pul fondlarining shakllanishini ta'minlay olmaydi. Buning uchun quyidagilar bilan bog'langan holda MDni yanada taqsimlash va qayta taqsimlash zarur:

- xo'jalik yurituvchi sub'yektlar daromadlari va jamg'armalaridan eng samarali va oqilona foydalanish maqsadida mablag'larni tarmoqlararo va hududiy qayta taqsimlash bilan;
- ishlab chiqarish sohasi bilan bir qatorda noishlab chiqarish sohasining (maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot, boshqaruv va h.k.) ham mavjudligi bilan;
- aholining turli ijtimoiy qatlamlari o'rtasida daromadlarni qayta taqsimlash bilan.

Yuqorida bayon etilgan qayta taqsimlashlar natijasida ikkilamchi yoki "kelib chiquvchi" daromadlar tashkil topadi. Bunday daromadlarga noishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida olingan daromadlar, soliqlar (jismoniy shaxs-lardan olinadigan daromad solig'i va boshqalar) kiradi. Ikkilamchi daromadlar MDdan foydalanish borasidagi yakuniy nisbatlarni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

MDni taqsimlash va qayta taqsimlashda faol ishtirok etib, moliya MDni birlamchi taqsimlashda vujudga kelgan nisbatlarni ularning yakuniy foydalanish nisbatlariga aylanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday qayta taqsimlash natijasida yaratiladigan daromadlar moddiy va moliyaviy resurslar va, eng avvalo, bir tomondan pul fondlarining miqdori va ularning tarkibiy tuzilmasi, ikkinchi tomondan esa ishlab chiqarish vositalari va iste'mol predmet-larining hajmi va tuzilmasi o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlashi kerak.

Odatda, har bir mamlakat doirasida MDni qayta taqsimlash milliy iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirish, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini (qishloq xo'jaligi, transport, energetika va h.k.) rivojlantirish maqsadlarida, aholining eng kam ta'minlangan qatlamlari (pensionerlar, talabalar, yolg'iz va ko'p bolali onalar va h.k.) foydasiga amalga oshiriladi.

Shunday qilib, MDni qayta taqsimlash milliy xo'ja-likning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari, moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari, mamlakatning alohida mintaqalari, mulkchilik shakllari va aholining turli ijtimoiy guruhlari o'rtasida sodir bo'ladi.

Moliya yordamida amalga oshiriladigan YaIM va MDni taqsimlash va qayta taqsimlashning pirovard maqsadi iqtisodiyotni rivojlantirish va aholining yuqori turmush darajasini ta'minlashdan iboratdir. Bu jarayonlarda moliyaning roli kam xarajat qilib eng yuqori natijalarga erishish, moliya-xo'jalik faoliyatini yanada yaxshilashda xo'jalik yurituvchi sub'yektlar har bir xodimi va jamoa-sining moddiy manfaatdorligi va qiziquvchanligini oshirish vazifalariga yo'naltirilgan.

Moliyaning taqsimlash funksiyasi yordamida davlat faqatgina MDni qayta taqsimlashga emas, balki ishlab chiqarishga, kapitalning jamg'arilishiga, iste'mol sohasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shu ma'noda, moliya iqtisodiyotning davlat va xususiy sektorlarini, ishlab chiqarish va ijtimoiy infrastrukturani, ilmiy-texnika taraqqiyotini va h.k.larni rivojlantirishda hal qiluvchi rolni o'ynaydi.

Umuman, moliyaning taqsimlash funksiyasi:

- xo'jalik sub'yektlari, aholi, davlat va mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari darajasida maqsadli pul mablag'lari fondlarini shakllantirishga;
- xo'jalik ichida, tarmoq ichida, tarmoqlararo, hududlar-aro, shuningdek ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari, aholi ijtimoiy guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashni sodir etishga;
- xo'jalik sub'yekti va davlat darajasida zaxiralar yaratishga, fuqarolar tomonidan jamg'arishni amalga oshirishga imkoniyat va shart-sharoit yaratib beradi.

Pul daromadlari va fondlarini shakllantirish hamda foydalanishning vositasi sifatida moliya taqsimlash jarayonining amalga oshirilishini ob'yektiv ravishda o'zida aks ettiradi. Uning nazorat funksiyasi YalMni tegishli fondlarga taqsimlash va ularning maqsadga muvofiq sarflanishi ustidan nazoratni amalga oshirish orqali namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, moliyaning taqsimlash va nazorat funksiyalari yagona iqtisodiy jarayonning ikki tomonidir.

Moliya nazorat funksiyasining asosini moliyaviy resurslarning harakati tashkil etadi. Ana shu harakatning xarakteridan kelib chiqqan holda jamiyat pul mablag'larini taqsimlashda qanday nisbatlarning vujudga kelayotganligi, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar ixtiyoriga moliyaviy resurslarning o'z vaqtida kelib tushishi qanday ta'minlana-yotganligi xususida ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Agar moliyaning nazorat funksiyasi amalga oshirilmasa, moliya taqsimlash funksiyasining samaradorligini baholashning ham iloji yo'qki, bu holat amaliyotda har ikkala funktsiya harakati o'zaro muvofiqlashtirilishining zarurligidan dalolat beryapti.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan har qanday jamiyatda moliyaning nazorat funksiyasi ijtimoiy va xususiy ishlab chiqarishning dinamik rivojlanishini ta'minlashga, ilmiy-texnika taraqqiyotini jadallashtirishga, milliy xo'jalik-ning barcha bo'g'inlarida ish sifatini uzluksiz yaxshilashni moliyaviy ta'minlashga yo'naltirilgan. U ishlab chiqarish va noishlab

chiqarish sohasini to'liq qamrab oladi. Iqtisodiy rag'batlantirishni oshirish, moddiy, mehnat, moliyaviy resurslar va tabiiy boyliklardan oqilona va tejamkor foydalanish, noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotmalarni qisqartirish, xo'jasizlik va isrofgarchilikning oldini olish moliya nazorat funksiyasining maqsadlaridandir.

Moliya nazorat funksiyasining eng muhim vazifalaridan biri moliyaviy masalalar bo'yicha qonunchilikning belgi-langanda muddatlarda, aniq va to'la hajmda ijro etilishini, byudjet tizimi, soliq xizmati, banklar oldidagi moliyaviy majburiyatlar, shuningdek, hisob-kitoblar va to'lovlar bo'yicha xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning o'zaro majburiyat-lari bajarilishining ham o'z vaqtida va to'la amalga oshirilishini tekshirish hisoblanadi.

Moliyaning nazorat funksiyasini bajarish jarayonida moliya, bank, sug'urta, bojxona va soliq organlari muhim rol o'ynaydi. Mazkur xizmatlarning xodimlari moliyaviy rejalashtirish jarayonida, byudjet tizimining daromadlar va xarajatlar qismining bajarilishida moliyaviy nazoratni amalga oshiradilar. Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida nazorat ishlarining yo'nalishi, moliyaviy nazoratning shakl va metodlari tubdan o'zgaradi.

Moliyaning funksiyalari moliya mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bu mexanizm milliy xo'jalikdagi moliyaviy munosabatlar tashkiliy shakllarining majmuini, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini, moliyaviy rejalashtirish metodlarini, moliya va moliyaviy tizimni boshqarish shakllarini, moliyaviy qonunchilikni o'z ichiga oladi. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish sharoitida sifat jihatidan yangi bo'lgan moliya mexanizmi qo'llaniladi. Bu, eng avvalo, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va aholining byudjet tizimi, nobyudjet fondlari, mulkiy va shaxsiy sug'urta organlari va boshqalar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlariga tegishlidir.

1.3. Takror ishlab chiqarish va moliya

Insoniyat hayot kechirishi uchun oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va ijtimoiy sohani doimiy ravishda takror ishlab chiqarishi taqozo etiladi. Planetamiz aholisi sonining o'sishi va uning urbanizatsiyalashuv darajasining ortishi, mamlakatlar ichidagi va ular o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning kuchayishi, ilmiy-texnika taraqqiyotining rivojlanishi qator omillar ta'siri sharoitida "hayot kechirish"ni takror ishlab chiqarish ayrim davlatlar mustaqil yashay olishining muhim sharti bo'lib qolmoqda. Ma'lumki, xalqaro mehnat taqsimotining foydali tomonlaridan tashqari zararli jihatlari ham mavjud. Uning salbiy tomonlari yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarning notekis taqsimlanishiga, eng boy-badavlat sanalgan mamlakatlarda moliyaviy kapitalning tobora ko'proq to'planishiga olib kelmoqda. Kambag'al va rivojlanish darajasi past bo'lgan mamlakatlar esa hamon xomashyo qazib chiqarish va qishloq xo'jalik mahsulotlari etishtirish bilan shug'ullanishga majbur etilmoqda. Shunday bo'lishiga qaramasdan, har qanday sharoitda ham takror ishlab chiqarish jarayonining mazmuni o'zgarmasdan qolayotir. Moliya, bank va baho mexanizmlari orqali foydaning asosiy qismi eng rivojlangan mamlakatlarda yig'ilmoqda va ularga kelgusida ham taqsimlashni o'zlari foydalariga hal qilishga imkon berayapti.

Tarixiy taraqqiyotning aynan shunday sharoitlarida takror ishlab chiqarish jarayonida moliyaning o'rni va ahamiyatini chuqur tasavvur qilish O'zbekistonning bo'lajak moliyachi mutaxassisi uchun o'ta zarur sifat hisoblanadi.

Takror ishlab chiqarish jarayoni o'z ichiga quyidagi bosqichlarni oladi:

- ishlab chiqarish;
- almashuv;
- taqsimlash;
- iste'mol.

Takror ishlab chiqarish uchun bu bosqichlar, albatta, majburiy yoki shart bo'lib, ulardan hatto bittasi ishtirok etmasa, takror ishlab chiqarish jarayoni uzilib qoladi. Uning har bir bosqichlariga bir yoki bir necha iqtisodiy kate-goriyalar xizmat qiladi. Kategoriyalarning takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishi bevosita va bilvosita shakllarda bo'lishi mumkin. Masalan, baho kategoriyasi tovar kategoriyasi singari almashuv bosqichida markaziy o'rinni egallaydi. Biroq, baho kategoriyasining ta'siri, takror ishlab chiqarishning bu bosqichida boshqa kategoriyalar xizmat qilishiga qaramasdan, iste'mol bosqichida bevosita namoyon bo'ladi. O'zbekiston sharoitida davlat moliyasining ijtimoiy mo'ljallanganlik darajasi yuqori ekanligidan kelib chiqiladigan bo'lsa, taqsimlash bosqichida ularning roli nisbatan kattaroq ekanligi yaqqol ko'rinadi. Takror ishlab chiqarish jarayonining bu bosqichida (taqsimlashda) barcha ijtimoiy manfaatlar va shunga muvofiq ravishda, jamiyatning barcha qarama-qarshiliklari namoyon bo'ladi.

Iste'molga ketadigan jami ijtimoiy mahsulot (JIM)dan, birinchi navbatda, takror ishlab chiqarishning oldingi (o'tgan) tsiklida foydalanilgan mehnat qurollari va predmetlari qiymatini tiklash uchun mo'ljallangan qismi ajratiladi. Bu qism takror ishlab chiqarishning yangi tsiklida ham uning shu hajmda takrorlanishini ta'minlaydi. Qolgan qism mablag'larning egasi va ishchilar o'rtasida taqsimlanadi. Taqsimlash nisbatlari asrlar davomida shakllanib, unda ishtirokchilarning har biri o'ziga tegishli bo'lgan qismni ko'paytirish maqsadida bir-birlari bilan doimiy qarama-qarshilikda bo'ladilar. Shunday qilib, jamiyatda yangidan yaratilgan qiymat birinchi taqsimlash bosqichini va undan so'ng esa almashuv va iste'mol bosqichlarini bosib o'tadi. Takror ishlab chiqarish jarayonining har bir ishtirokchisi o'ziga tegishli bo'lgan daromadni quyidagi ikki qismga bo'ladi:

- iste'mol fondi;
- jamg'arish fondi.

Lekin bu bosqichga qadar taqsimlash jarayoniga davlat aralashib, soliqlar, qarzlar, sug'urta to'lovlari kabi iqtisodiy vositalardan foydalangan holda individual va jamoa daromadlaridan o'zining hissasini (o'ziga tegishli bo'lgan qismni) ajratib oladi.

Qayd etish joizki, daromadlar qancha qismini olishning chegarasini aniqlashda jamiyat ishtirok etadi. U jamoatchilik tashkilotlari, partiyalar va shunga o'xshashlar orqali, qonunchilik va ijroiya hokimiyatini shakllantirish yo'li bilan davlat faoliyatining chegarasini aniqlashga harakat qiladi. O'z navbatida, davlat ham o'zining harakat doirasini (sohasini) kengaytirishga harakat qiladi. Uning funksiyalari qancha keng bo'lsa, jamiyat a'zolari daromadlarining shuncha katta summalariga davlat da'vo-garlik qiladi. Shu munosabat bilan iste'mol proporsiyalari (nisbatlari) ham o'zgaradi. Masalan, agar davlat maorif, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot xarajatlarining kattaroq qismini o'z zimmasiga olsa (bizning mamlaka-timizda aynan shunday), bu narsa ishchi kuchining bahosida va demak, mehnat haqining darajasida o'z aksini topadi.

Bu jarayonda ijtimoiy iste'mol fondlarining hissasi qancha yuqori bo'lsa, shaxsiy iste'mol fondlarining hissasi shuncha past bo'lishi bilan xarakterlanadigan tendentsiyani tushunish juda muhimdir. Moliya nazariyasida takror ishlab chiqarish jarayonida davlat ishtirokining qiyosiy samara-dorligi xususidagi bahslar hali-hamon to'xtaganicha yo'q. Har bir davlat uchun ma'lum bir davrda mamlakat aholisi (alohida shaxslar emas, balki aholining keng qatlami) qancha boy bo'lsa, davlatning o'zi ham shuncha boy bo'ladi, degan tushunchadan kelib chiqib, aniq tavsiyalar ishlab chiqmoq maqsadga muvofiq. Chunki daromadning yuqori darajasi yuqori iste'mol talabini, sog'lomlashib borayotgan iqtiso-diyotni vujudga keltiradi. Shunga mos ravishda soliqqa tortiladigan baza (asos) o'sadi va jamg'armalar hissasi oshadi. Jamg'armalar ssuda kapitalining asosini tashkil etib, o'z navbatida, ular

kengaytirilgan takror ishlab chiqarishga va ilmiy-texnika taraqqiyotiga o'z ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Hukumatlari soliqlar orqali shaxsiy daromad miqdorlarini chegaralab (cheklab) qo'ygan mamlakatlarda iqtisodiyot o'sish bazasi ham torayishi mumkin. Taqsimlash jarayoniga davlat aralashuvining balanslashtirilgan chegaralari buzilsa, butun takror ishlab chiqarish jarayoni ham buziladi (izdan chiqadi). Agar ijtimoiy portlashlarning oldini olish maqsadida davlat aholi kambag'al qatlam-larini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qo'shimcha ravishda majbu-riyatlarini o'z zimmasiga olsa, bu holda vaziyat o'zgarishi mumkin.

Markazlashtirilgan rejali tizimni bozor mexanizmi bilan to'liq almashtirilganligi sharoitida eski taqsimlash tizimining saqlanib qolishi mumkin emas. Biroq yangi tizimni yaratishda iqtisodiyot tarmoqlari texnologiyala-rining holati, tarkibiy tuzilishi, raqobatbardoshlik va boshqa omillar inobatga olinishi kerak. Boshqa mamlakatlarning bu boradagi tizimidan ko'r-ko'rona nusxa olish noto'g'ri va bu o'zini oqlamaydi.

Takror ishlab chiqarish jarayonining taqsimlanishini tahlil qilishni tanlab, kapitalning real harakatida faqat moddiy ishlab chiqarish sohasi bilan chegaralanish etarli emas. Bundan tashqari, kapitalning milliy chegaralarni tan olmasligini ham e'tirof etmoq lozim. Chunki bunga faqat birja va bank sohalarining o'ziga xos xususiyatlari emas, balki transmilliy kompaniyalarning keng rivojlanishi ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Taqsimlash jarayonida moliyaning roli va o'rnini ko'rsatish uchun JIMning o'rniga YaIMdan foydalanish mumkin. Bunda har ikki ko'rsatkichlar o'zlarining afzal-liklari va kamchiliklariga ega ekanligini e'tiborga olish lozim bo'ladi. Masalan, YaIM tarkibiga mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy xarajatlar kiritilmaydi. Bir vaqtning o'zida esa, JIMning tarkibiga noishlab chiqarish xizmatlari kiritilmaydi, xolbuki, ularning salmog'i yuqori darajada taraqqiy etgan jamiyat-larda jamiyat xarajatlarning 1/3 qismini tashkil etishi mumkin. Biroq taqsimlashning ko'pqadamli

ekanligi inobatga olinadigan bo'lsa, JIM ko'rsatkichi yuqoridagi maqsadlar uchun ma'lum bir afzalliklarga ega ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki u takror ishlab chiqarishning muhim sohasi bo'lgan moddiy ishlab chiqarish sohasini o'zida to'liqroq aks ettiradi.

JIM quyidagi ikki asosiy qismdan iborat:

- mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan ishlab chiqarish vositalarining qiymati (mehnat qurollari va mehnat predmetlari);
- milliy daromad (ishchi kuchi va qo'shimcha mahsulotning qiymati).

Ishlab chiqarishni tashkil etish uchun o'z mablag'lari etarli bo'lmagan sharoitda davlat subsidiyalaridan yoki bank kreditidan foydalanish mumkin. Ularning har ikkalasi ham moddiy ishlab chiqarish sohasidan chetda shakllanadi. JIMning qiymatidan sarflangan ishlab chiqarish vositalarini tiklashni (amortizatsiya ajratmalari, materiallar, xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar sotib olish, yoqilg'i, elektroenergiyani xarid qilish ko'rinishlarida va h.k.) taqsimlash jarayonlariga kiritish mumkin emas. Bu tiklanish takror ishlab chiqarishning uzluksiz zarurligi bilan belgilanadi.

Agar moddiy ishlab chiqarish sohasini yagona tizim sifatida qabul qilinsa, u holda keyingi qayta taqsimlash MDdan faqat soliqlarni to'lashga borib tugar edi. Biroq taqsimlashning real sohasida faqat davlat (soliq tizimi orqali) ishtirok etibgina qolmasdan, balki xizmat ko'rsatish sohasi, maorif, sog'liqni saqlash, bank tizimi va h.k.lar ham qatnashadi. Davlat o'z daromadlarini shakllantirib, ular hisobidan, xususan, byudjet sohasining xodimlariga ish haqi to'laydi. Byudjet tizimida ishlaydiganlar esa, o'z navbatida, Davlat byudjetining daromadlarini shakllan-tirishga yo'naltirilgan soliqlarni to'laydilar. Fuqarolar o'zlarining shaxsiy daromadlari hisobidan turli xizmatlarning haqini to'laydilar, sug'urta fondlariga ajratmalar (badallar) qiladilar, bank kreditidan foydalanganliklari uchun foizlarni qayta-radilar. Korxonalar turli xizmatlar ko'rsatish orqali topgan daromadlari hisobidan ham soliqlar to'laydilarki, ular

byudjet daromadlarini shakllantirishga yo'naltiriladi. Taqsimlashning tarkibiga kiruvchi barcha munosabatlar ham moliya bo'lavermaydi. Lekin taqsimlashning chegarasidan chetda moliya mavjud emas.

JIMning ikkiga bo'linishi bilan xarakterlanadigan taqsimlashning birinchi bosqichidan so'ng ikkinchi bosqich boshlanadiki, unga muvofiq MD jamg'arish fondi va iste'mol fondiga bo'linadi.

Jamg'arish fondi ikki qismdan iborat bo'lib, uning bir qismi takror ishlab chiqarishni kengaytirish va ikkinchi qismi esa zaxira(rezerv) fondlarini shakllantirishga mo'ljallangandir. Taqsimlashning bu bosqichida moliyaning ishtiroki iqtisodiyotga davlat investitsiyalarini kiritish, davlat rezervlarini shakllantirish va sug'urta fondlarini tashkil qilish orqali namoyon bo'ladi. Bunda tegishli fondlarni shakllantirish bosqichi bu bosqichdan oldinroq amalga oshiriladi. Lekin bu yerda tegishli navbatga rioya qilinmasligi ham mumkin. Chunki barcha daromad va xarajatlar yil boshida tasdiqlangan byudjet ko'rsatkichlari doirasida (chegarasida) amalga oshiriladi. Tarixiy taraqqiyotning bugungi bosqichida deyarli barcha mamlakatlarda byudjet qonun kuchiga ega bo'lib, bu narsa taqsimlash jarayonining qonuniyatlarini o'rganayotgan paytda daromad va xarajat-larning ketma-ketligiga e'tibor bermaslikka imkon beradi. Ko'pchilik hollarda amaliyotda daromadlar hali yig'ilmasdan oldin xarajatlarning amalga oshirilishi sodir bo'ladi. Bunday vaziyatlarda, ya'ni daromad va xarajatlarning muddatlari bo'yicha paydo bo'layotgan nomuvofqlikning oldini olish uchun (yoki shu muammoni hal etish uchun) davlat krediti mexanizmidan foydalanish mumkin.

Jamg'arish fondi va iste'mol fondi o'rtasidagi nisbat vaqt jihatidan ham, takror ishlab chiqarish jarayonining alohida olingan sub'yektlari (davlat bilan ham birgalikda) o'rtasida ham juda alohidadir. Iste'molning darajasiga texnologiya holati, kommunikatsiyalar, davlat tuzilmasi, partiya va harakatlarning obro'si va boshqa shu kabi ko'plab omillar o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Jamg'arish fondi va iste'mol fondi o'rtasidagi nisbatlarning o'zgarishiga qarab qator xulosalar qilish mumkin. Masalan, iste'mol fondining etarli yuqori darajasida noishlab chiqarish sektorida jamg'arishning hissasi ortadi (ya'ni, shaxsiy jamg'armalar o'sadi). Agar MDda iste'molning nisbiy hissasi kamroq bo'lsa, korpo-rativ jamg'armalar o'sadi. Chunki yaratilgan MD yangidan yaratilgan qiymatdan boshqa narsa emasdir. Butun takror ishlab chiqarish jarayonining negizida o'ziga xos tovar bo'lgan ishchi kuchi yotadi. Tovar sifatida ishchi kuchi o'zini takror ishlab chiqarish xarajatlaridan ortiq bo'lgan qiymatni yaratish xususiyatiga egadir. Bu xususiyat ishlab chiqarishning boshqa tarkibiy qismlari bo'lgan mehnat qurollari va mehnat predmetlariga esa xos emas.

O'z navbatida, istemol fondi ham quyidagi ikki tarkibiy qismdan iborat:

- ijtimoiy iste'mol fondlari;
- shaxsiy iste'mol fondlari.

Davlatlarda ijtimoiy va shaxsiy iste'mol fondlari o'rtasidagi nisbat hokimiyat tuzilmasiga, an'analarga va h.k.larga bog'liq. Yaqin o'tmishda kommunistik yoki sotsialistik partiyalar hukmronlik qilgan mamlakatlarda ijtimoiy iste'mol fondlari iste'mol fondlarining umumiy hajmida asosiy o'rinni egallagan. Chunki ijtimoiy iste'mol fondlari orqali davlat maorif, sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam ko'rsatish jarayonlarini moliyalashtirishni tashkil etgan.

Ayni zamonda ham ijtimoiy hayotni demokratlashti-rish darajasi yuqori bo'lgan Shvetsiya, Norvegiyada yoki neftga boy Saudiya Arabistoni, Quvayt, Birlashgan Arab amirliklari, Bruney sultonligi kabi ayrim davlatlarda ham ijti-moiy iste'mol fondlarining iste'mol fondlaridagi salmog'i katta. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'lini tanlagan O'zbekiston Respublikasida ham aholining ijtimoiy himoyasiga iste'mol fondlarining katta qismi ajratilyapti.

Demak, yuqorida bayon etilgan mulohazalardan ko'rinib turibdiki, o'z zimmasiga juda katta ijtimoiy vazifalarni olgan davlatlarda iste'mol fondlarining umumiy hajmida ijtimoiy iste'mol fondlari asosiy o'rinni egallaydi. Chunki ijtimoiy iste'mol fondlari orqali davlat maorif, sog'liqni saqlash va ijtimoiy yordam ko'rsatish jarayonlarini moliyalashtirishni tashkil etadi. Ijtimoiy iste'mol fondlarining salmog'i boshqa mamlakatlarda ham nisbatan yuqori bo'lib, bu fondlar orqali boshqaruv xarajatlari, mudofaa, sanoat, qishloq xo'jaligi va h.k.larni moliya-lashtirish qo'llab-quvvatlanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishni moliyaning ishtirokisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Boshqa iqtisodiy kategoriyalar bu jarayonda bevosita ishtirok etmaydi. Ammo bu holatni so'zma-so'z tushunish kerak emas. Chunki, masalan, buxgalteriya hisobi tizimi soliqlar va ajratmalarning hajmini aniqlashga sharoit yaratadi, baholar va amor-tizatsiya ajratmalari tizimi esa foyda summasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Biroq ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning bevosita jarayoniga faqat moliya xizmat qiladi.

Ijtimoiy iste'mol fondlarini shakllantirish va ishlatish asosan Davlat byudjeti orqali amalga oshiriladi. Bu fondlarning bir qismi ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot fondlarini shakllantirishga sarflanadi. Bozor iqtisodiyoti xos bo'lgan dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot fondlarini shakllantirishda o'zining to'lovlari bilan ish beruvchilar va yollanma mehnat xodimlari ham ishtirok etadilar. Oxirgi holda ijtimoiy iste'mol fondini shakllantirishga shaxsiy iste'mol fondining bir qismi yo'naltiriladi. Shaxsiy iste'mol fondining qolgan qismi quyidagi ikki qismga bo'linadi:

- shaxsiy jamg'arma fondlari;
- iste'mol fondlari.

Shaxsiy iste'mol jamg'armasining aynan shu ikki qismi tovarlarni olish-sotish bilan bog'liq operatsiyalarning to'laqonli faoliyat ko'rsatishi uchun tegishli sharoitni yaratadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi nisbat hamda ularning hajmi davlatning rivojlanish sur'atini belgilab beruvchi muhim ko'rsatkichlar qatoriga kiradi. Agar davlat soliqlar ko'rinishida birlamchi daromadlarning katta qismini o'z ixtiyoriga olib qo'ysa, u shu bilan iqtisodiyotning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Bu yerda hamma narsa boshqaruv organi sifatida davlatning xususiyatiga borib taqaladi – uning xarajatlari ortiqcha (davlat apparati xarajatlarini moliyalashtirish to'g'risida gap ketayapti), samarasiz (iqtisodiyotga qilinadigan xarajatlar qismi) yoki nooqilona (ijtimoiy soha xarajatlari haddan ziyod qimmat bo'lib, ishchi kuchining takror ishlab chiqarilishini rag'batlan-tirmaydi) bo'lishi mumkin.

Xalqaro amaliyotdan ma'lumki, yaratilayotgan daromadlarning 30 foizdan ortiq qismi olib qo'yilayotgan davlatlarda ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilarda iqtisodiy o'sish uchun mablag'lar etarli bo'lmay qolishi mumkin. Shunday holatlarda davlat ishchi kuchini takror ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlarning bir qismini o'zi hisobidan amalga oshirishi taqozo etiladi. Soliqqa tortish darajasi yuqori bo'lgan sharoitda soliqni to'lashdan bosh tortish tendentsiyasi kuchayishi tufayli soliqlarni undirish xarajatlari ham ortadi.

1.4. Moliyaning fan sifatida shakllanishi va taraqqiyoti

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar bir-biridan ishlab chiqarish munosabatlari xususiyatlari bilan farq qiladi. O'z navbatida, yangi ishlab chiqarish munosabatlari mavjud ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasidan kelib chiqadi. Yangi ishlab chiqarish munosabatlariga davlat tuzilmasi ham mos kelishi kerak. Alohida olingan davlatda o'zgarishlar yuqoridagidek ketma-ketlikda va bog'liqlikda sodir bo'lmasligi mumkin. Lekin bu jarayondagi umumiy qonuniyatlar xususiy holatlarga bog'liq bo'lmaydi. Har bir ijtimoiy tuzum va shunga muvofiq ravishda, shu tuzumdagi davlatga ma'lum bir moliyaviy tuzilma mos keladi.

Turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda moliya munosabatlari bir-biridan farq qiladi va bu farqlar quyidagi sabablar tufayli paydo bo'ladi:

- har qanday ijtimoiy tuzumga jamiyatning o'z sinfiy tuzilmasi mos keladi. Bunda moliya MDni taqsimlash munosabatlarini hisobga olib, ularning davlat foydasiga qayta taqsimlanishini tashkil qiladi;

- har qanday ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda moliya davlatning maqsadlari va vazifalariga bo'ysunadi;

- ishlab chiqarishning yangi usuli xo'jalik munosabatlarining yangi tizimini vujudga keltiradi. Masalan, quldorlik va feodalij; tuzumlarga natural munosabatlar xos bo'lgan bo'lsa, shunga mos ravishda davlat daromadlarini shakllantirish ham asosan natural xarakter kasb etgan. Kapitalistik xo'jalik tovar-pul munosabatlariga tayanadi. Shunga muvofiq davlat daromadlarini shakllantirish ham pul shaklida amalga oshiriladi;

- agar davlat boshqaruv organi sifatida tarkib topgan ishlab chiqarish munosabatlari va sinfiy tuzumning vazifalariga xizmat qilsa, shu vazifalarga moliya ham xizmat qiladi;

- faqat ijtimoiy tuzilma va texnologiyalargina emas, balki moliya ham bir davlatdan boshqasiga eksport qilinishi mumkin.

Natural munosabatlar ustunlik qilgan paytlarda hatto nisbatan rivojlangan mamlakatlarda ham pul o'zining barcha funksiyalarini bajara olmagan. Shunga mos ravishda pul munosabatlarining tizimi sifatida moliya ham jamiyatning barcha tarmoqlari va sohalari uchun umumiylik kasb eta olmagan. Ibtidoiy-jamoa tuzumining xo'jalik tuzilmasi to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud bo'lmaganligi uchun faraz qilish mumkinki, doimiy davlat apparati yo'q bo'lganligi uchun ana shunday davlatning daromadlari va xarajatlarini shakllantirish ham bo'lmagan. Davlat apparatining shakllanishi, unga tegishli bo'lgan funksiyalarning kengayishi, xususan, doimiy qo'shinlarning tashkil etilishi, yo'l qurilishining joriy etilishi bilan jamiyatda moliyaning roli oshib borgan. Quldorlik davlatlari

daromadlarining asosiy manbalari kontributsiyalar, harbiy o'ljalar, natural soliqlar va boshqalar hisoblangan. Ma'lum bir mamlakatda ma'lum bir davr mobaynida aholining qandaydir guruhlari pul ko'rinishidagi soliq-larni to'lagan bo'lishi mumkin. Shunday bo'lishiga qara-masdan, quldorlik tuzumida pul ko'rinishdagi soliqlar faqat tasodifiylik xarakteriga ega edi. Xuddi shuningdek, natural xo'jalik yuritishga asoslangan feodalizmدا ham pullik soliqlar ustuvorlik kasb qilgan emas.

Jamiyatning tovar-pul munosabatlariga o'tishi munosabati bilan iqtisodiy kategoriya sifatida moliya umumiylik xarakteriga ega bo'ladi. Biroq, hatto ana shunday sharoitda ham davlat ehtiyojlarini qondirishning pulsiz xarakterga ega bo'lgan usullari saqlanib qolishi mumkin. Buning sodda va tushunarli misoli sifatida yoppasiga harbiy majbu-riyatni ko'rsatib o'tish mumkin.

Moliyaning tarixiy xarakterga ega ekanligi har qanday davlat o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan jamg'armalarni shakllantirish va ulardan foydalanishning tizimini yaratadi, degan xulosani chiqarishga imkon beradi. Bunda turli davlat va tuzumlarda jamg'armalarni shakllantirish va ulardan foydalanishning shakllari va metodlari bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. Bu yerda gap undirishning shakllari to'g'risida emas, balki uning ob'ektlari to'g'risida ketayapti. Ana shunday ob'ektlar sifatida har doim mulk va daromad maydonga chiqadi. Undirish shakllari to'g'risida gapiriladigan bo'lsa, u holda hatto antik grek davlatlaridayoq to'g'ri (bevosita) soliqlar bilan birgalikda egri (bilvosita) soliqlar ham paydo bo'lgan. To'g'ri (bevosita) soliqlar er va mol egalari dan olingan. Urush davrlarida esa mulkiy soliq joriy etilgan. Egri (bilvosita) soliqlar bojxona bojlari va savdogaga soliq shakllarida maydonga chiqqan.

Rim imperiyasida armiyada pulli to'lanmalar (yollanma askarlar va ofitserlar uchun) joriy etilgan. Bu va shunga o'xshash boshqa ehtiyojlar (tomoshalarni tashkil etish, ishsiz fuqarolarga yordam ko'rsatish va boshqalar) pulli xarajatlarni talab etgan. Shuning uchun ham harbiy o'ljalar va kontributsiyalarga

qo'shimcha ravishda pulli soliqlar joriy etilgan. Qulni sotish va sotib olish uchun to'lanadigan soliq ana shunday soliqlarning dastlabkisidir. Nooziq-ovqat buyumlarini sotganlik uchun (asosan 1% miqdorida) ham soliq undirilgan. Urushlar davrida har bir fuqaro mol-mulkdan undiriladigan favqulodda soliqni ham to'lagan. Rimda 5% miqdorida undiriladigan merosdan olinadigan soliq ham joriy etilgan. Ijtimoiy tuzum sifatida feodalizm qullarga egalik qilish yoki patriarxal tuzum asosida rivojlangan. Biroq bu erga xususiy egalik va dehqonlarning feodallarga birlashtirilganligiga asoslangan ijtimoiy tuzumga keskin ta'sir ko'rsatmagan. Birlashtirilgan (Rossiyada krepostnoy) dehqonlar bo'lmagan joyda feo-dalizm ham mavjud bo'lmagan.

Har bir mamlakatda markazlashtirilgan hukumatning roli va uning funksiyalari feodallarning ta'siri ostida belgilangan. Feodal o'zi egalik qiladigan joy chegaralari doirasida o'z soliqlarining tizimini joriy etgan. Markaziy hokimiyat xo'jalik hayotiga, xususan, aholini soliqqa tortish masalalarini faqat feodal bilan muvofiqlashtirilgan chegara doirasida aralashuvi mumkin edi. Yevropada feodal bo'linuvchanlikka birinchi marta salb yurishlari orqali kelib chiqqan ritsarliklarning kuchsizlanishi oqibatida barham berilgan. davlatlar o'rtasidagi urushlar boshqalarga nisbatan urushlar tufayli boyigan mamlakatlarda qirollik hokimiyatini mustahkamlagan. Er egalari saqlashga sarf qilingan to'lanmalardan tashqari dehqonlar yo'llar, qasrlar, qal'alar qurish va armiyaga xizmat qilish bilan bog'liq bo'lgan boshqa ishlarni ham bajarishga majbur bo'lganlar. Hunarmandlar feodal va shahar hokimiyatlariga soliqlarni faqat o'zlarining buyumlari bilan emas, balki pullari bilan ham to'laganlar. Savdogarlar feodalga sovg'alar va daromadlaridan to'lovlardan tashqari tranzit va boshqa bojlarni to'la-ganlar.

O'rta asrlarning boshlarida har bir hukmdor o'z soliqlari va o'lponlarini joriy etgan. Hatto davlatning ichida ham soliq va o'lponlarni unifikatsiya qilish to'g'risida gap bo'lmagan. Absolyutizmning mustahkamlanishi va ishlab chiqarish

kuchlarining rivojlanishi pulli soliqlarga o'tishga sabab bo'ldi. Jamiyatda tovar munosabatlari qancha yuqori bo'lsa, pulli soliqlarning salmog'i ham shuncha katta bo'la borgan. Feodalizmning o'rta va so'nggi davrlariga xos bo'lgan yagona umumiy belgi sifatida sotib olish tizimining mavjudligini e'tirof etish mumkin. Sotib oluvchilar xazinaga kelishilgan yoki qayd etilgan summani to'lab, daromadlarning katta qismini o'z ixtiyorlariga qoldir-ganlar. Shuning uchun ham sotib oluvchilar, savdogarlar, hunarmandlar feodal munosabatlarni burjua munosa-batlariga aylantirishda eng asosiy manfaatdorlar shaklida maydonga chiqqanlar.

Soliqqa tortishning sotib olish tizimi sotib oluvchilarning qo'lida katta miqdordagi pul resurslarining to'planishiga imkon berdi. Ular zavodlar, fabrikalar va banklarning birinchi mulkdorlariga, burjuaziyaning birinchi vakillariga aylanganlar. Turli soliq imtiyozlari va preferentsiyalari, to'siqli bojxona bojlari va soliq immunitetlari kapitalning jamg'arilishiga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi bilan jamg'a-rilgan kapital endigina tug'ilib kelayotgan sanoat sari yo'l olib, kapitalistik munosabatlarning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Va, nihoyat, hukumat, uzluksiz feodal urushlarini olib borib, qurol-yarog', harbiy inshootlar, flot qurishning buyurtmachisi sifatida maydonga chiqib, MDni soliq tizimi orqali qayta taqsimlab kapitalning sanoatda to'planishiga (jamg'arilishiga) olib keldi. Kapitalning jamg'arilishiga sanoatning rivojlanishini rag'batlantirgan, burjuaziyaning mustahkamlanishiga sharoit yaratib bergan mustamlakalarning bosib olinishi ham yordam berdi.

Shaharlar va sanoatning rivojlanishi tobora ko'proq ishchi kuchi zarur bo'lgan. Ishchilar salmog'ining aholi umumiy soniga nisbatan ortib borishi jamiyatdagi natural munosabatlarni qisqartirdi. Bularning barchasi kapitalistik munosabat-larning rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Burjuaziya tomonidan hokimiyatning qo'lga kiritilishi monarxiyaning emirilishi yoki uning hokimiyatchilik vakolatlari qisqar-ganligini anglatadi. Hokimiyat

tepasiga kelib, burjuaziya “solih zulmi”ni pasaytirishga emas, balki feodallarga tegishli bo’lgan imtiyozlarga barham berishga va soliqlarni mehnatkashlarning zimmasiga yuklashga intildi. Davlatdagi umumiy solih yuklamasi engillashmadi. Turlicha tarzda ta’sir etadigan omillarning ta’siri ostida burjuaziya kapitalni yanada jamg’arish va o’z foydasini o’stirish uchun o’zini tegishli imkoniyatlar bilan ta’minladi.

Kapitallar harakatidagi davlatlararo chegaralarga barham berilishi bilan banklar, birjalar va mustam-lakachilik urushlari bunday vaziyatning vositalari bo’lib qoldi. Burjuaziya ekspluatatsiya qilishning butun og’irligini bosib olingan mustamlaka davlatlar fuqarolari elkasiga yuklab, o’z mamlakatlari xalqining ashaddiy himoyachilariga aylandi. O’z daromadlari miqdorini ko’paytirish uchun ishchilar sinfining qarshi kurashi natijasida burjuaziya qo’lida kapitalning yanada to’planishiga imkon beruvchi yangi moliyaviy institutlarni o’ylab topdi. Bu yerda gap tibbiy va ijtimoiy sug’urta, mol-mulk va hayot sug’urtasi tizimlari paydo bo’lganligi to’g’risida ketayapti. Barcha mamlakatlarda burjuaziya davlat tufayli soliqlarning juda katta qismini o’z qo’liga qurol-aslahaga, transport qurilishiga, uy-joy qurilishiga va h.k.larga buyurtmalar orqali to’play boshladi.

Xususiy tadbirkorlik printsiplariga asoslangan tizim sifatida kapitalizmning taraqqiy etishi bilan xalqaro mehnat taqsimoti jarayonining kuchayishi va shu asosda kapitalning rivojlangan mamlakatlarda yig’ilishi kuza-tiladi. Nafaqat solih imtiyozlari va hukumat buyurtmalari, balki bojlar, imtiyozli kreditlar tizimi, norentabelli korxonalar va butun tarmoqlarni sotib olish, noishlab chiqarish infratuzilmani moliyalashtirish va h.k.lar orqali davlat har doim milliy burjuaziyaning pozitsiyalarini mustahkamlashda hal qiluvchi rolni o’ynaydi. Iqtisodiy tanazzullar va iqtisodiyotning stagnatsiya davrlarida soliqlar, kreditlar va buyurtmalar bilan manipulyatsiya qilish asosida o’zining tartibga soluvchilik (regulyatorlik) rolini faollashtiradi. Buning mumtoz misoli sifatida

1929 yildagi iqtisodiy tanazzul paytida AQSh hukumatining yurgizgan siyosatini ko'rsatish mumkin.

Moliya masalalariga bag'ishlangan ilmiy ishlar juda qadimda paydo bo'lgan. Moliya bo'yicha ilk ilmiy ishning birinchi evropalik muallifi Ksenofont (eramizdan avvalgi 430-355 yillar) hisoblanadi. Uning shu xususdagi asari "Afina respublikasining daromadlari to'g'risida" deb nomlangan. Buyuk mutafakkir Aristotelning (eramizdan avvalgi 384-322 yillar) moliya sohasidagi qarashlari uning "Afina davlat tuzilmasi" deb nomlangan asarida bayon qilingan. Eramizning 948 yilida soliqlar to'g'risida asar yozgan Qadam ismli arab olimining nomi ham fanda ma'lum. F.Akvinskiy (1225-1274 yillar) ilk marta qirolning soliqlarni undirish borasidagi huquqini asoslashga uringan.

Moliya bo'yicha ishlarning birinchi mualliflari qatoriga F.Petrarka, D.Karaf, Bernardo, F.Gvichchardini, Dj.Botero, N.Makiaveli va boshqa italiyaliklarni ham kiritish mumkin.

XVII asrda moliya nazariyasining rivojlanishiga ingliz iqtisodchilari katta hissa qo'shgan. Ularning orasidan T.Men, Dj.Lokk, T.Gobbs, P.Gautonlarni alohida ajratib ko'rsatish kerak.

L. fon Sekendorf, S.Pufendorf, I.Yusti va I.Zonnen-fels kabi nemis olimlari XVII-XVIII asrlarda moliya fanini boyitishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Ular fanga kameralistikaning nemis maktabi vakillari sifatida kiritilgan. I.Yusti 1746 yilda nashr etilgan "Moliya mohiyatining tizimi" asarida moliya to'g'risidagi kameralistik maktab vakillarining qarashlarini umumlashtirdi. Bu asrda birinchi marta moliya fani va moliyaviy siyosat ajratilib ko'rsatilgan (chegaralangan).

Fiziokratlarning o'tmishdoshlari ham iqtisodiyotni o'rganganlar. Ularning asarlarida moliyaning turli yo'nalishlari va jihatlari tahlil va tadqiq qilingan. Bunday mualliflar qatoriga T.Gobbs, Dj.Lokk, D.Yum, V.Petti, G.Baugilber, S.Voban, Dj.Styuartlarni ko'rsatish mumkin. Aynan V.Petti (1623-1687 yillar) o'zining "Soliqlar va yig'img'lar xususida traktatlar" asari bilan

burjua siyosiy iqtisodning ilk namoyandasi (boshlovchisi) hisoblanadi.

Mumtoz siyosiy iqtisodning vujudga kelishi va rivojlanishi XVIII asrga to'g'ri keladi. Bu maktabning vakillari moliyani siyosiy iqtisoddan ajratmaganlar va uni mustaqil fan sifatida e'tirof etmaganlar. Bu maktab mualliflari (frantsuzlar – A.Tyurgo, F.Kene va V.Mirabo, inglizlar – A.Smit va D.Rikardo) ishlarining darajasi, hajmi va uslubi xilma-xil bo'lishiga qaramasdan ularning moliya to'g'risidagi ta'limotlarini quyidagi to'rtta asosiy yo'nalishga keltirish mumkin:

- davlat kerak, chunki u “tabiiy tartib”ni hasaddan va tajovuzlardan himoyalaydi;

- davlatni saqlash arzon bo'lmog'i lozim, chunki davlatning boshqaruv xarajatlari noishlab chiqarish xarakteriga ega;

- davlat “tabiiy tartib”ni, ya'ni mulkchilik va raqobat huquqini buza olmaydi, u cheklovchi bojxona bojlari va monopoliyalarni o'rnatish yo'li bilan ham mamlakatning xo'jalik hayotiga aralashmasligi kerak;

- davlat soliqqa tortishning quyidagi asosiy printsiplari qat'iy rioya etmog'i lozim:

- o'z daromadlariga muvofiq ravishda barcha soliq to'lashi kerak (bu qoida ruhoniylar va aslzodalarning soliq immunitetiga qarshi yo'naltirilgan);

- soliqni oldindan aniq belgilash zarur;

- soliqni soliq to'lovchi uchun qulay bo'lgan vaqtda undirish lozim;

- soliqlarni yig'ish xarajatlari arzon bo'lishi kerak.

Kapitalistik tuzumning feodalizm ustidan g'alabasi yangi ishlab chiqarish munosabatlarini u yoki bu darajada himoya qiluvchi iqtisodiy maktablar va qarashlarning vujudga kelishiga olib keldi. Sho'rolar tarixnavisligida bu iqtisodiy maktabning vakillari “vulgar iqtisodchilar” deb atalgan. Chunki ular, davlat daromadlarini shakllantirish masalalariga asosiy e'tiborni qaratib, uning xarajatlarini tahlil etish burjua hukumatlari to'g'risida salbiy

tasavvur hosil qilishi mumkinligi to'g'ri, deb hisoblagan edilar. Bu maktabning yetakchi namoyandalaridan biri "Siyosiy iqtisod asoslari" deb nomlangan o'z asarini 1848 yilda chop etgan Dj.Mil hisoblanadi. XIX asrning oxirlaridagi moliyachi olimlar qatoriga 1877 yilda moliya fani kursini nashr etgan frantsuz P.Le-rua-Boleni va 1892 yilda "Davlat moliyasi" kitobini yozgan ingliz K.Bastblni kiritish mumkin. XIX asrda moliya nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shib, 1826-1832 yillarda uchinchi qismi to'liq moliyaga bag'ishlangan siyosiy iqtisod kursini nashr ettirgan K.Raudir. Uning "Moliya fanining asosiy boshlanishi" deb nomlangan asari 1867 yilda rus tilida nashr etilgan va Rossiyada moliya fanining rivojlanishiga o'zining keskin ta'sirini ko'rsatgan.

Nemis olimlaridan Soden (1811 yil), Yakob (1821 yil), Malxus (1830 yil) va Shenlarning (1832 yil) XIX asrning boshlarida nashr etilgan moliya to'g'risidagi asarlari alohida mashhurlikka ega bo'lmagan bo'lsa-da, lekin bu ishlar "moliya" tushunchasining tarkibiga birinchi marta mahalliy moliyani kiritgan L.fon Shteyn va moliya fanining mumtozi A.Vagnerlar (uning "Moliya to'g'risidagi fan" asari 1880 yilda nashr etilgan) dunyoqarashlarining shakllanishida katta rol o'ynadi. XIX asr oxirlarining yetakchi moliyachi-olimlari qatoriga avstriyalik E.Saksni, italiyalik F.Nittini, AQShlik E.Seligmanni va, nihoyat, "Moliya fani asoslari" deb nomlangan asari 1869 yilda (1900 yilda – rus tilida) nashrdan chiqqan italiyalik olim L.Kossni kiritish mumkin.

XX asr moliyachilarining qarashlari maxsus adabi-yotlarda etarli darajada tadqiq qilingan. Biz uchun esa, ba'zi bir ob'yektiv va sub'yektiv sabablarga ko'ra, rus iqtisodiy (moliyaviy) adabiyotida "moliya" tushunchasining taraqqiy etishini ko'rib chiqish muayyan ahamiyat kasb etadi.

Rossiya tarixida moliya sohasidagi ilk asarning muallifi Ivan Grozniy davrida yashagan I.S.Peresvetov hisoblanadi. U davlatning harbiy qudratini kuchaytirish maqsadida xazina daromadlarini ko'paytirish va davlat resurslarini markazlashtirishning tarafdori bo'lgan.

XVII asrdan bizgacha Yu.Krijanich va G.Kotoshixinlarning moliya xususidagi asarlari ham etib kelgan. Yu.Krijanich o'z asarlarida evropalik mualliflarning iqtisod va moliyaga oid qarashlari va mulohazalaridan keng foydalanadi, ularni Rossiyaning ehtiyojlariga “bog'laydi”. U davlatning boyishi usullariga (masalalariga) jiddiy e'tibor qaratib, ularni ikki guruhga – boyishning “to'g'ri” va “noto'g'ri” usullariga bo'ladi va bu narsalarning dunyoda allaqachon ma'lum ekanligini aytib, ularning yangilarini o'ylab topmaslik kerak, deb hisoblaydi.

G.Kotoshixinning 1664 yilda yozilgan va “Aleksy Mixaylovich podshohligidagi Rossiya to'g'risida” deb nomlangan asari oradan ikki yuz yil o'tgandan so'ng ma'lum bo'lgan. Unda XVII asrning o'rtalaridagi Rossiyaga tegishli bo'lgan katta ma'lumotlar keltirilgan.

XVIII asrning boshlaridagi moliya nazariyotchilarining yirik vakili I.Pososhkov hisoblanadi. Uning moliya sohasidagi taklifini quyidagicha ifodalash mumkin: boqimandani undirayotgan paytda uning to'lovchisini xonavayron qilmasdan, to'lovchidan to'lovni amalga oshirish muddatlari xususida yozma ravishda majburiyatni olmoq lozim.

XVIII asrning ikkinchi yarmida moliya nazariyasiga oid bir necha asarlar paydo bo'ldi. Ularning orasida yaqqol ko'zga tashlangani A.Polenovning “Rossiya dehqonlarining krepostnoylik holati xususida” deb nomlangan asaridir. Bu asarda Rossiyada birinchi bo'lib “soliq” atamasi ishlatilgan, mulkiy sug'urtaning zarur ekanligi isbotlangan, Rossiyaning amaldagi soliq tizimi tanqidiy nuqtai-nazardan tahlil qilingan.

A.Narishkin 1767 yilda e'lon qilingan va “Iqtisod” deb nomlangan maqolasida soliqlarga oid bir necha qiziqarli mulohazalarni oldinga suradi, soliqlar va davlat o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi.

Rossiyada “moliya” atamasining paydo bo'lishi XVIII asrga borib taqaladi. Bu atama rus tiliga frantsuz tilidan kirib kelgan bo'lib, qariyb yarim asr mobaynida “xazina” atamasi bilan bir xil

ma'noda tushunilgan. Birinchi marta Rossiya adabiyotida "moliya" ilmiy tushunchasi 1767 yilda Moskva universiteti tomonidan nashr etilgan "Entsiklopediyadan tarjimalar" kitobining so'zboshisida ishlatilgan. Bu yerda "moliya" tushunchasi "davlat daromadlariga tegishli bo'lgan ish", deb talqin qilingan. Uni ilmiy muomalaga birinchi marta Moskva universitetining huquq bo'yicha professori S.Desnitskiy kiritgan. 1802 yilda Moliya vazirligining tashkil etilishi bilan bu atama ilmiy muomalalarda mustahkam o'rin egallay boshladi. Biroq 1835 yilga qadar, ya'ni rus universitetlarida "Moliyaviy huquq" kursi paydo bo'lgan qadar moliya mustaqil fan sifatida emas, balki siyosiy iqtisodning tarkibiy qismi sifatida tushunilgan. Amaliyotda esa ko'proq "xazina" atamasi ishlatilgan.

A.Radishchev o'zining "Jon yig'imi xususida" deb nomlangan asarida birinchi marta soliqlarning mohiyatini, iqtisodiy tabiatini, turlarini tadqiq etgan.

Moliya to'g'risidagi birinchi rus monografiyasi 1810-1811 yillarda N.Turgenev tomonidan yozilgan.

Moliya sohasidagi o'ziga xos asarlarga graf Spe-ranskiyning moliyaviy rejasini, Yu.Gagemayster, V.Kuri, D.Tolstoylarning moliyaning rivojlanish tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlarini, M.Orlovning davlat krediti to'g'risidagi ishlarini kiritish mumkin. Moliya nazariyasi bo'yicha rus tilida ilk darslikni I.Gorlov yozgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida e'lon qilingan va moliyaning nazariy masalalariga bag'ishlangan asarlar orasida I.Shilning monografiyasi alohida o'rin egallaydi. Uning fikricha, moliya nazariyasi davlat xazinasi g'oyasiga bo'ysundirilgan.

Rus fanida F.Milgauzen birinchi marta moliya va moliya fanini chegaralab bergan. Moliyaning mohiyatini idrok etishda D.Lvov o'zining o'tmishdoshlaridan ancha oldinga o'tib ketgan va u moliya deyilganda resurslar va boyliklarni emas, balki ma'lum bir ijtimoiy munosabatlarni tushungan.

XIX asrning oxirlarida V.Lebedev, I.Yanjul, L.Xodskiy, S.Vitte va I.Ozerovlar asarlari moliya nazariyasini rivojlantirishga o'zining munosib hissasini qo'shgan.

Kapitalizm ilk davridagi Rossiyaning moliya fani akademik I.Yanjulning asarlarida o'z ifodasini topgan. Uning fikricha, moliya fanining predmeti davlatning moddiy ehtiyojlarini eng yaxshi qondirish usullarini tadqiq etish hisoblanadi.

Rossiya moliya fanining oyoqqa turishida prof. I.Ozerovning xizmatlari ham katta. U moliyaga nisbatan yangicha yondoshuvni asoslab bergan. Uning nazarida moliya vosita yoki resurs emas, balki munosabatlardir.

Prof. L.Xodskiy moliya fanining chegaralarini biroz kengaytiradi va uning tarkibiga pul muomalasi masalalarini ham kiritadi.

1882-1885 yillarda o'zining "Moliyaviy huquq" asarini nashr ettirgan Sankt-Peterburg universitetining profes-sori V.Lebedev ham moliya nazariyasini rivojlantirishga munosib xizmat ko'rsatgan. U moliyaning tarkibiga faqat pul daromadlarini kiritibgina qolmasdan, natural soliqlarni ham kiritadi, davlat xarajatlarini esa, uning tarkibidan chiqaradi.

XX asrning boshlarida moliyaga oid M.Bogolepov, V.Tverdoxlebov, A.Bukovetskiy va P.Genzellarning asarlari paydo bo'ladi.

Sho'rolar davrida moliya fanining taraqqiy etishiga V.Dyachenko, A.Aleksandrov, A.Birman, E.Voznesenskiy, V.Chantladze, B.Boldirev, V.Rodionova, P.Nikolskiy, M.Shermenev, M.Romanovski, B.Sabanti, V.Kolesnikov, D.Molyakov, A.Shumov, S.Sitaryan, H.Sobirov muhim hissa qo'shganlar⁸.

1.5. "Moliya" fanining paydo bo'lishi va rivojlanishida ajdodlarimiz xizmatlari

Jahonda moliyaning alohida fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi jarayonida o'zbek olim va mutafakkirlari-ning ulkan

⁸ Bu haqida q o'llanmaning 7.2 paragrafida batafsil fikr yuritiladi.

hissalari bor. To'g'ri, Buyuk Temur yoki Buyuk Bobur⁹ kabi vatandoshlarimiz qadimda "moliya" deb nomlangan maxsus ilmiy asarlar yozishmagan. Lekin ular o'zlarining boshqa nomlar bilan atalgan ilmiy-siyosiy, diniy va ma'rifiy asarlarida moliyaning turli masalalariga tegishli fikr-mulohazalarini bayon qilishgan. O'zbek davlat-larining ayrim hukmdorlari esa o'z amaliy faoliyatlarida moliya, ayniqsa, uning tarkibiy qismi bo'lgan soliq sohasini rivojlantirish bo'yicha ulkan ahamiyatga molik islohotlar o'tkazishgan.

Insoniyat tarixida ilk davlatlar paydo bo'lishi va ularning turli-tuman xarajatlarini qoplash maqsadida soliqlardek o'ta muhim vosita o'ylab topilishi bilan, ya'ni qadim-qadimdan hukmdorlar va soliqlarning to'lovchilari soliqlar miqdori, to'lash tartibi va muddatlari masa-lalari bo'yicha o'zaro tortishib kelishgan. Chunki xalq uchun bular hayot-mamot masalasi hisoblangan. Bizning buyuk ajdodlarimiz bu muammo ham hokimlar, ham ularga tobe xalqlarni qanoatlantira oladigan tarzda ijobiy hal bo'lishi uchun juda katta hissa qo'shishgan.

Mutafakkirlarimizning moliya faniga qo'shgan hissa-lari haqida so'z yuritishdan oldin muqaddas kitobimiz "Qur'oni Karim"da ham moliya va soliq masalalariga keng e'tibor berilganligini e'tirof etishimiz mantiqan to'g'ri bo'ladi. To'g'ri, "Qur'on" ni inson yaratmagan, u Parvardigor tomonidan biz, musulmonlarga, tortiq etilgan buyuk asar! Biz uchun bu o'rinda eng muhimi shundaki, ana shu muqaddas kitobimizda ham moliya, ayniqsa, soliq va soliq to'lash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. "Qur'oni Karim"da islomiy soliqlarning asosiy turlari bo'lmish xiroj, ushr, zakot va boshqa soliqlarning miqdori, to'lash tartibi, vaqti, soliq yig'uvchilar va to'lovchilar haqida atroflicha fikr yuritilgan.

Hadislarda ham moliyaga daxldor masalalar bo'yicha keng miqyosda fikr yuritilgan. Masalan, soliqlar, ularning turlari,

⁹ Temur va Bobur kabi bobolarimizning ismlari ulaning yurtimiz, xalqimiz va jahon tarixiga qo'shgan juda katta hissalarini tufayli "Buyuk Temur" va "Buyuk Bobur" shaklida atalishi va yozilishi kerak, deb hisoblaymiz.

to'lovchilar, to'lov miqdorlari va shartlari kabi masalalarning aniq javoblari hadislarda bayon etilgan.

Miloddan avvalgi VIII asrda, ya'ni bundan 2800 yil oldin qadimiy Xorazm diyorida bitilgan "Avesto" asarida moliya masalalari ham tadqiq etilganligi jahondagi iqtisodiy tafakkur tarixi bilan shug'ullanadigan olimlarni hayratga soladi¹⁰. Zero, dunyoda moliyaga daxldor va 28 asr oldin yozilgan hamda bugungacha saqlanib qolingan asarlar deyarli yo'q. Xullas, "muqaddas kitobda agrar munosabat-larning moliya masalalariga ham katta e'tibor beriladi"¹¹.

Xalqimizning "Alpomish", "Go'ro'g'li" kabi qator doston-larida ham moliya va soliq masalalariga alohida e'tibor berilgan. "Alpomish" dostonida Qo'ng'iro't elida hukmronlik qilgan Boybo'ri bilan uning ukasi Boysaribiy o'rtasidagi ixtilof zakot masalasida paydo bo'ladi. Asarda Qo'ng'iro't va Qalmaq ellarining moliya tizimlari o'rtasidagi farqlar ham ko'rsatib o'tilgan.

"Go'ro'g'li" dostonida soliqqa doir masalalar ham bayon qilingan. Bunda soliqchi, pul yig'uvchi – pulchin, purush (furus) degan iboralar bilan atalgan.

Umuman olganda, soliqlar masalalari juda ko'p islomiy mutafakkirlarimiz tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Masalan, Burhoniddin Marg'inoniyning (1123-1197) "Hi-doya"¹² asarida chorva mollaridan zakot olish, qimmatbaho buyumlar (oltin, kumush) dan olinadigan zakot turlari, hosildan undiriladigan soliq (ushr), zakotni taqsimlash tartibi bo'yicha tavsiyalar berilgan.

1063-1092 yillarda saljuqiylar davlati vaziri bo'lib ishlagan Nizomulmulkning "Siyosatnoma"¹³ asarida davlat xazinasi, uni oqilona boshqarish, soliqlarni adolatli yig'ish masalalari ham bayon etilgan.

¹⁰ "Avesto".- Toshkent.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 1-tom, 2000 yil, 65 bet.

¹¹ A.Razzoqov. "Iqtisodiy tafakkur sarchashmalari". Toshkent.: "O'zbekiston" nashriyot- matbaa ijodi uyi, 2001 yil, 27-bet.

¹² A.Razzoqov. "Iqtisodiy tafakkur sarchashmalari". Toshkent.: "O'zbekiston" nashriyot- matbaa ijodi uyi, 2001 yil. 82-91-betlar.

¹³ Shu erda. 110-120-betlar.

Buyuk ajdodimiz Ahmad Al-Farg'oniy Misrda Nil daryosi suvi hajmining o'zgarishiga qarab, suvni barcha dehqonlar o'rtasida bir xil taqsimlashni ta'minlay oladigan, o'z zamonasida jahonda tengi yo'q gidroinshoot barpo etgan. Qohira shahri yaqinidagi Sayyolat ul-Rod mavzesida bunyod etilgan mazkur bino 1200 yildan beri ajdodlarimizning buyuk aql-zakovati timsoli sifatida qad rostlab turibdi.

Vatandoshimiz Al-Farg'oniy ekin maydonlarini suv bilan ta'minlash darajasining hosilga ta'siri va shu asosida soliq miqdorini adolatli o'rnatish g'oyasini oldinga surgan va hayotga joriy etgan. Tan olish kerakki, bu insoniyat tarixida soliqqa tortish tamoyillarini ishlab chiqishga bo'lgan ilk va muvaffaqiyatli amalga oshgan urinishlardan biri edi¹⁴.

Ahmad Al-Farg'oniy mazkur g'oyani o'rtaga tashlagan va hayotga joriy etgan IX asrda g'arb mamlakatlarning ko'pchiligi hali davlat sifatida shakllanib ulgurishmagan edi. Binobarin, ularda soliq haqida fikr yuritishga asos, ya'ni soliqlarning o'zi ham yo'q edi.

Buyuk Temur ham moliya va soliq fanlari nazariyasi va amaliyotiga ulkan hissa qo'shgan. U o'z saltanatida soliqlar adolatli bo'lishi uchun harakat qilgan. Bu fikrimizning to'g'riligini tushunish uchun uning "Temur tuzuklari" asari va hukmdorlik faoliyatida o'tkazgan islohotlariga murojaat qilish kerak. Jahongir "Temur tuzuklari" asarida moliya, soliqlar va soliqqa tortish masalalariga juda katta e'tibor bergan. U o'z ixtiyoridagi mamlakatlarda soliqqa tortish, uning miqdori va to'g'ri yig'ib olish jarayonida qat'iy tartib o'rnatgan.

"Amr qildimki, - deb ta'kidlaydi Amir Temur, - raiyatdan xiroj yig'ishda uni og'ir ahvolga tushirib qo'yishdan yoki mamlakatni qashshoq qilib qo'yishdan saqlanmoq zarur, chunki raiyatni xonavayron qilish xazinaning g'ariblashuviga olib keladi. Xazinaning g'ariblashib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga

¹⁴ O.Olimjonov. "Soliq nazariyasini yaratishda ajdodlarimiz xizmati". "Iqtiso-diy taraqqiyotga erishishda soliq siyosatini yanada takomillashtirish yo'llari". Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Toshkent Moliya instituti.- 2006 yil.

sabab bo'ladi. Sipohning tarqalib ketishi o'z navbatida saltanatning zaiflashishiga olib keladi"¹⁵.

Ko'rinib turibdiki, Buyuk Temur davlat byudjeti daro-madlarini shakllantirishda soliq to'lovchilarga nisbatan soliq yuklamasini oshirib yuborishning salbiy oqibatlarini chuqur his qilgan va o'z saltanatida bunga yo'l qo'ymagan.

Sohibqiron qishloq xo'jaligida soliqni ekindan olingan hosilga va erning unumdorligiga qarab belgilashni joriy qilgan. Temur saltanatida hosil pishib etilmasdan raiyatdan molu jihot olishni qat'iy ravishda ta'qiqlab qo'yish ham amal qilganki, soliqqa tortishning bunday adolatli printsiplari Yevropa davlatlarining ko'pchiligida hali ma'lum emas edi.

Tashlandiq yoki yangi erlarni o'zlashtirgan shaxslarga soliqdan katta imtiyoz berilgan. "... amr etdimki, - deyiladi "Temur tuzuklarida", - kimda-kim biron sahroni obod qilsa yoki koriz (er ostidan o'tkazilgan ariq) qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron xarob bo'lib yotgan erni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa) qonun-qoidaga muvofiq xiroj yig'sinlar"¹⁶.

Axir bunday fikrlar adolatli soliq siyosatining asosini tashkil qilmaydimi?! Buyuk Temur o'z zamonasining eng adolatli soliq siyosatlaridan birini ishlab chiqqan hamda uni Osiyo va Yevropaning katta qismini tashkil etgan bepoyon saltanatida hayotga joriy etgan. Demak, Buyuk Temurni uning nazariy qarashlari va amaliy faoliyati bo'yicha zamonaviy soliq siyosatining asoschilaridan biri, deyishga haqqimiz borligi ko'rinib turibdi. Uning davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish va soliq siyosatini tashkil etish bo'yicha bildirgan g'oyalari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Soliq nazariyasini yaratgan, deb hisoblanadigan g'arblik olimlar ham shu taxlit g'oyalarni "Temur tuzuklari" yozil-gandan

¹⁵ "Temur tuzuklari".- T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996, 122-123-betlar.

¹⁶ "Temur tuzuklari".- T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996, 344 b. 124-bet.

3-4 asr keyin boshqacha shakl va so'zlar bilan ifodalashganliklarini tushunish uchun ularning asarlarini bir bor qiyoslab chiqish etarli.

Kezi kelganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, Buyuk Temur yurtimizni mo'g'o'llar zulmidan ozod qilish va Amir Husayn bilan taxt uchun uzoq davom etgan kurashlarida xalqqa ularga nisbatan adolatli soliq siyosatini taklif etgani ham katta yordam berganligi sir emas.

Yana bir misol. Bobur va boburiylar saltanatining Hindiston zaminida o'ta uzoq muddat(1526-1858 yillar), ya'ni 332 yil hukm surishida ham xalqparvarlik, jumladan, ortiqcha soliqlar bilan xalqni qiynamaslik kabi omillar-ning xizmati beqiyos bo'lgan.

Bobur iqtisodiy, jumladan, moliyaviy tafakkur rivo-jiga juda katta hissa qo'shgan. Uning "Boburnoma", "Mubayyan" va boshqa asarlarida"¹⁷ asarlarida iqtisodiy, moliyaviy va soliq siyosatlariga doir fikrlari bayon etilgan. U iqtisodiy qonunlarning mohiyatini, iqtisodiyotning davlat va jamiyat hayotini belgilovchi ahamiyatini yaxshi bilgan. Shuning uchun ham uning iqtisodiy siyosati adolatli va keng xalq ommasi uchun mo'tadil bo'lgan.

Buyuk Boburning "Mubayyan" asari iymon-e'tiqod, namoz, zakot, ro'za va haj kitoblarini o'z ichiga olgan 5 qismdan iborat. Zakot kitobida zakot shartlari, zakot beriladigan mollar, naqdina, chorva va tijorat mollarining zakoti, zakot farzlari, zakot beriladigan shaxslar, zakot berish durust bo'lmagan kishilar, ushr va xirojga doir barcha masalalar bo'yicha aniq tavsiyalar berilgan.

Boburning moliya va soliq sohasidagi xizmatlari bu boradagi nazariy masalalarni tadqiq etish bilan cheklanib qolmagan. U moliya va soliq bo'yicha o'zi ishlab chiqqan tavsiyalarni saltanatida o'zi amaliyotga joriy ham etgan.

Bobur davlati barpo etilgunga qadar Hindiston hududida hukm surgan o'nlab katta-kichik davlatlarning xazinani tashkil

¹⁷ Bobur Z.M. "Boburnoma".- T.: Yulduzcha, 1989.- 368 b. "Mubayyan" va nasriy bayoni, "Risolai Volidiyya" asari nazmiy tarjimasi va sharhi. Nasriy bayon va sharhlar muallifi M.Kenjabeq; mas'ul muharrir A.Mansur; - T.: "SHARQ", 2014. 213- 238-betlar.

etish, uning daromadlaridan foydalanish, soliq siyosati, soliq tizimi, soliqlar turlari va ularni aholidan yig'ib olish tartiboti bir - biridan keskin farq qilgan. Har bir rojalikning o'z soliq siyosati bo'lgan. Soliq-larning turlari ko'pligi, ularni yig'ib olishning tartibi qat'iy emasligi va soliq miqdori juda katta ekanligidan aholi juda qiynalgan¹⁸.

Bobur Hindiston saltanatining hukmronligi davrida davlat xazinasini adolat tamoyillari asosida tashkil etish bo'yicha keng qamrovli soliq islohoti o'tkazgan, yagona davlatning yaxlit soliq tizimini yaratib, soliqlar miqdorini sezilarli darajada kamaytirgan. Avvallar har bitta rojaning o'z qoidalari bo'yicha yig'iladigan soliq va yig'imga Bobur davrida yagona islomiy qoida va tartibot asosida olinadigan bo'lgan.

Ya'ni Bobur o'z davlati hududida yagona soliq tizimi va bir xil soliqqa tortish tartibini joriy etgan, soliqqa tortishning muhim manbai bo'lgan ekin eri maydonini o'lchash tizimini takomillashtirgan va aniqlashtirgan.

Bobur saltanatida quyidagi soliq va yig'imga mavjud bo'lgan - yyer solig'i, savdo solig'i, zakot (musulmonlar uchun), jiz'ya (nomusulmonlar uchun), o'lpon to'lovlari, tuz solig'i, urushlardan olinadigan o'ljalarning beshdan bir qismi, zarb qilingan pullar, musodara qilingan egasiz mollar va sovg'alar.

Bulardan tashqari mahalliy ehtiyojlar uchun ishlatiladigan soliqlar ham mavjud bo'lib, ularni mahalliy hokimiyat yig'ib olgan (mazkur soliqlar "ahbob" deb atalgan).

Bobur kambag'al aholiga soliqlar bo'yicha katta imtiyozlar bergan. Buning uchun soliqlar miqdori engillashtirilgan hamda soliqlarning ma'lum qismini boy-badavlatlar davlatga emas, beva-bechoralarga berishgan. Masalan, islomiy qoidaga ko'ra, "zakot" solig'i muhtoj oilalarga tarqatilgan. Bobur musulmonlardan olinadigan "tamg'a" solig'ini bekor qilgan.

¹⁸ A. Razzoqov. Iqtisodiy tafakkur sarchashmalari. –T.: O'zbekiston, 2011. 164-171-betlar.

Boburning qator farmon va hukmlari Hindistonning iqtisodiyotini rivojlantirish va moliyaviy hamda harbiy ahvolini yaxshilashga katta hissa qo'shgan.

Bobur xalqaro iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish davlatning iqtisodiy qudratini oshirishning muhim omili ekanligini yaxshi tushungan. Uning bu xususdagi qarashlari "Boburnoma"da atroflicha ifodalangan.

Shu bois savdogarlarga katta engillik va imtiyozlar berilgan. Savdo ahlidan olinadigan soliq va yig'implar miqdori mo'tadil, adolatli va oshkora bo'lgan. Sotiladigan mahsulotlar miqdorining oshishi soliqlar hissasining kamayishiga olib kelgan va savdo rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Xorijiy savdogarlarga bir qator engilliklar berilgan. Agar savdogarlar islom davlatlaridan kelgan bo'lsa-lar, daromadlarining 5 foizi miqdorida soliq to'lashgan. Nomusulmon davlatlardan kelgan savdogarlar esa o'z yurtlarida musulmon savdogarlardan olinadigan miqdorda soliq to'lashgan.

Boburning soliq sohasida boshlagan islohotlarini uning nevarasi Buyuk Akbar oxiriga etkazgan. U saltanatning barcha xalqlariga nisbatan bir xil va adolatli soliq siyosatini yaratgan. Akbar amalga oshirgan soliq islohoti natijasida yagona soliq idoralari tizimi hamda soliq-larni to'g'ri hisoblash maqsadida bir xil og'irlik va miqdor o'lchov tartibi joriy etilgan. U musulmon bo'lmagan aholi to'laydigan "jizya" solig'i va jon solig'ini bekor qilgan. Avval natura shaklida olingan va miqdori hosilning uchdan bir qismiga teng bo'lgan yyer solig'ini pul shaklida yig'ish tizimiga o'tkazgan. Buning natijasida soliq to'lash uchun dehqon mahsulotini bozorda sotishi shart bo'lganligi Hindistonda tovar-pul munosabatlari keskin rivojlanishiga va iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishiga iqtisodiy zamin yaratgan.

Vazifalari aniq belgilab qo'yilgan yagona soliq idoralari tizimining barpo etilishi, soliqlarni pul shaklida yig'ishning joriy etilishi, soliq yig'implari miqdorining aniqligi, hisob-kitoblarning puxtaligi soliqchilarning boshboshdoqligini keskin kamaytirgan. Bu

tadbirlar soliq yig'uvchilar soliqlarni o'g'iray olmaydigan tizim yaratish uchun xizmat qilgan.

Buyuk Akbar hosil yaxshi bo'lmagan va ocharchilik davrida soliq olmaslik imtiyozini joriy etgan, muhtoj aholiga zarur hollarda pul va g'alla bilan qarz berish tartibini amaliyotga kiritgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, o'zlaridan oldin mavjud bo'lgan davlatlarga nisbatan aholining barcha qatlamlari uchun adolatli va engil soliq siyosati yaratilganligi Hindiston hududida Boburiylar saltanati uzoq davr hukm surganligining muhim sabablaridan biri bo'lgan.

Buyuk vatandoshimiz Xoja Ubaydulloh Ahror moliyaning o'ta muhim bo'g'ini bo'lgan soliq amaliyotining rivojiga ulkan hissa qo'shgan, u kishining ayrim xatti-harakatlari esa xalqqa soliqdan qator engilliklar berilishiga sabab bo'lgan.

Xoja Ubaydulloh Ahror (1404-1490 yillar) o'z zamona-sining eng obro'li va buyuk mutafakkiri, Bobur ta'biri bilan aytganda, "xojalar xojasi, ulug'lar ulug'i" bo'lgan. U kishi o'zi yashab o'tgan 15 asrda islom olamining diniy, siyosiy, ma'rifiy va iqtisodiy hayotida juda katta o'rin tutgan. Biz bu yerda ul buyuk zotning moliya va soliq sohasida qilgan xizmatlari haqida fikr yuritamiz.

Ayrim islom davlatlarida XV asrda o'zaro taxt uchun kurashlar natijasida oddiy xalq ahvoli og'irlasha borgan. Masalan, temuriylar davlatida shariat tomonidan belgi-langani ushr, mol va zakotlardan tashqari har xil vaqtlarda turli munosabatlar bilan olinadigan soliqlar soni 30 taga etgan. Ulardan ayrimlari (tamg'o, yorg'u) mo'g'ullar hukmronligi davrida joriy etilgan bo'lib, ba'zi vaqtlarda hali ham qo'llanib kelardi. Ana shunday bir sharoitda Xoja Ahror musulmonlar boshidan jabr-zulmni daf etmoq uchun din va shariatni dastur qilgan holda sultonlarga murojaat qilib, masalani ijobiy hal etardi.

Turli masalalar bo'yicha islom davlatlari rahbarlari va boshqa zamondoshlariga yozilgan nomalari – "ruqa" deb atalgan va ularning ko'pchiligi turli to'plamlar orqali bugungacha etib kelgan. Ana shu "ruqa"larning uchinchi turkumi iqtisodiy, savdo va soliq

masalalariga bag'ishlangan. Bu "ruqa"larda Xoja Ahror oddiy xalqning soliq bo'yicha huquqlarini himoya qilishga ham katta e'tibor qaratgan.

Xoja Ahror hatto saroy xizmatidan voz kechmoqchi bo'lgan Alisher Navoiyga xat yozib, aytadi: «...Eshitishimcha, onhazrat, ya'ni sultonga mulozamat qilishchdan goho malomat chekar ekansiz. Iltimos shuki, musulmonlarga madad etkazmoq va biror faqirning dili mushkullikdan xalos topib, shod bo'lmog'i uchun xotiri sharifingizni saroy xizmatidan uzvang... Biror kishi ham musulmonlar g'amini eyishni o'ylamay qo'ygan bu vaqtda ularga g'amxo'rlik qilish — eng xayrli ishdirl..»

Manbalarda ko'rsatilishicha, Xoja Ahror o'z zamonasining eng yirik tadbirkorlaridan biri bo'lgan. Chunonchi, "Rashahot" asari muallifi Faxriddin Ali Xoja Ahror erlari Toshkent viloyatidan to Amudaryo sohillarigacha bo'lgan hududda 1300 dan ortiq ekinzorlarni tashkil etganini eslatadi. Lekin bu mulklarning katta qismi soliqlar zulmidan ozor chekkan shaxslarning o'z erlari va tadbirkorliklarini ixtiyoriy suratda Xoja Ahrorga berishlari tufayli tashkil topgan. Chunki Xoja Ahrorning hukmdorlar oldidagi nufuzi shari-atda belgilangandan (ushr, mol, zakot) tashqari favqulodda soliqlarni mehnatkashlar gardaniga yuklashdan ularni himoya etgan. Xoja Ahror rasman mulkni olgan, lekin amalda uni oldingi egasi ishlatib, foydasini o'zi olavergan. Dehqonchilik, chorvachilikdan tashqari Xoja Ahrorning shahar-larda ham hunarmandchilik rastalari, ustaxonalari bo'lgan va bulardan ham katta daromad kelib turgan.

Lekin Xoja Ahror o'z xo'jalik faoliyatidan olgan daro-madning katta qismini aholi boshiga tushgan og'ir soliqlarni to'lash, diniy va madaniy qurilishlarni amalga oshirish kabi ishlarga sarflagan. Chunonchi, Umarshayx Mirzo Toshkent aholisidan 250 000 dinor hajmida soliq talab qilganida Xoja Ahror bu mablag'ning hammasini o'zi to'lab, yana 70 000 dinorni ham soliq yig'uvchilarga topshirgan.

Muxtasar aytganda, Xoja Ubaydulloh Ahror o'z davrida davlat xazinasini tashkil etish va aholini soliqqa tortish jarayonida adolat mezonlariga rioya qilish sohasida hukmdorlarga takliflar bergan va o'z amaliy harakatlari bilan ularga o'rnak ko'rsatgan.

Yusuf Xos Hojib tomonidan 1069-1070 yillarda yozil-gan "Qutadg'u bilik" ("Saodatga eltuvchi bilim"), Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy"(1310 yil) asarlari, Ulug'bek Mirzo(1394-1449)ning islohotlari ham mazkur sohada muhim ahamiyat kasb etadi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy (1441-1501) "Hilo-liya", "Vaqfiya, "Mahbub ul- qulub" ("Ko'ngillarning sevgani"), "Saddi Iskandariy" ("Iskandar devori") kabi qator asar-larida adolatli davlat, adolatli soliq masalalari bo'yicha o'z fikr-qarashlarini bayon etgan.

Bundan tashqari, Alisher Navoiy katta saltanatning vaziri va bosh vaziri lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan davrida aholi uchun soliq miqdorining adolatli bo'lishi uchun kurashgan.

Biz moliya haqidagi fanning tarkib topishida g'arblik olim va mutafakkirlarning xizmatlarini inkor etish niyatidan uzoqmiz. Haqiqatdan ham ular zamonaviy moliya nazariyasi va amaliyotining asoschilari hisoblanishadi. Bunga hech kim shubha qilayotgani yo'q.

Lekin ular moliyaviy masalalar haqida fikr yuritishar ekanlar, insoniyat tarixida o'zlaridan oldin yaratilgan asarlar, g'oyalar va oldin hukmronlik qilgan podsholarning amaliy faoliyatlariga tayanishganligi negadir ko'pchiligi-mizning esimizdan chiqib qolmoqda. Biz darslikning bu qismida mazkur masalaga oydinlik kiritishga harakat qildik.

Moliya va, ayniqsa, soliqlar iqtisodiyotning shunday keng qamrovli sohasiki, ular jamiyat a'zolarining mutloq ko'pchilik qismi hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Soliq siyosati, uning mazmuni, amal qilish shakl va vositalari barcha soliq to'lovchilarni qiziqtirishi o'z-o'zidan tushunarli. Qolaversa, mustaqillikni yaqinda qo'lga kiritgan davlat-larda soliq mexanizmi hali shakllanish va

takomillashish bosqichlarini o'z boshidan kechirmoqda. Shu o'rinda mamlakatimizda soliq kontsentsiyasini takomillashtirish bo'yicha 2018 yil davomida olib borilgan amaliy harakatlar va munozaralarni eslatib o'tish mumkin. Shu sabablarga ko'ra mamlakatimizda so'nggi yillarda soliqlar bilan bog'liq muammolar tobora ko'proq kitob, maqola va ilmiy tadqiqot-larga mavzu bo'layotganligini tabiiy bir hol sifatida qabul qilish mumkin.

Mazkur masalaga oid ilmiy-ommaviy adabiyot, ayniqsa, dissertatsiyalar bilan tanishish jarayonida yuzaga chiqadigan qiziq bir holat kishini o'ylashga majbur qiladi. Sobiq sho'rolar davrida iqtisodiy, shu jumladan, moliya va soliq nazariyasi bilan shug'ullanadigan olimlar o'z tadqiqotlarini asosan K.Marks, F. Engels va V. Lenin asarlariga tayangan holda amalga oshirishar edi. Bolsheviklar imperiyasi parchalanishi bilan bog'liq ob'yektiv sabablarga ko'ra marksizm-leninizm ta'limoti asoschilari iqtisodiy fanlar cho'qqisidan tushib ketishdi va bu borada muayyan bo'shliq paydo bo'ldi. Ulardan keyin moliya va soliq masalalari bo'yicha yozilayotgan risola, maqola va ilmiy tadqiqotlar mualliflari mazkur vakuumni asosan g'arb asarlari hisobiga to'ldira boshlashdi.

Asar, mabodo zamonaviy moliya-soliq siyosati va uning eng dolzarb muammolari haqida yozilayotgan bo'lsa, bunday yondoshishni ma'qullash mumkin. Lekin hatto moliya va soliqlarning tarixi, ularning paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari, ob'yektiv sabablarga ko'ra o'ziga xos xususi-yatlarga ega bo'lgan sharq davlatlarida moliya-soliq siyosatining shakllanishi kabi masalalarni tadqiq qila-yotganda ham tadqiqotchilar o'z fikr-mulohazalarini bayon qilish jarayonida ko'proq g'arb olimlari asarlariga tayanishmoqda.

Masalan, soliqlar haqida tayyorlangan har qanday ilmiy tadqiqotda mavzuning o'rganilganlik darajasi Vilyam Petti, Adam Smit, David Rikardo kabi g'arblik klassik olimlarning soliqlarga oid qarashlarini tahlil etish bilan boshlanishi taomilga kirib qoldi. Soliqlar haqidagi fanning paydo bo'lishi ham asosan yuqorida

nomlari zikr etilgan olimlarning xizmatlari, degan xulosa allaqachon hammamizning qon-qonimizga singib ketdi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan va o'z oldiga shunday maqsad qo'ygan davlatlarda amal qilayotgan moliya-soliq siyosati va uning zamonaviy muammolari tadqiq qilingan asarlarning «foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati» qismida ham asosan yana g'arblik olimlarning nomlarini ko'ramiz. qaysi dissertatsiya, kitob yoki maqolani olib qaramang, ular S. Bryu, J. Keyns, M. Kempbel, Ya. Kornai, K. Makkonell, J. Lourens, P. Samuelson, Y. Shumpeter, M. Fridman kabi olimlar asarlari bilan boshlanib, yana o'shalar bilan tugaydi.

G'arblik olimlardan keyin sobiq sovet va zamonaviy rus olimlari asarlari, va nihoyat, oxirida o'zbek olimlari tadqiqotlari tilga olinadi.

Bizning fikrimizcha, masalaga bu taxlit yondoshish tarixiy voqelikka to'g'ri kelmaydi va uni o'zgartirish fursati allaqachon etib keldi.

Masalan, soliqqa tortishning umumiy printsiplari birinchi bor Adam Smit, Vilyam Petti va David Rikardo asarlarida ishlab chiqilgan, deb hisoblanadi. Bu o'rinda ortiqcha e'tirozimiz yo'q. Negaki, klassik siyosiy iqtisod asoschilari bo'lmish ingliz olimlari V. Petti (1623-1687 yillar) "Soliqlar va yig'imlar haqidagi risola" (1662 yil), A. Smit (1723-1790 yillar) "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot" (1776 yil), D. Rikardo (1772-1822 yillar) "Siyosiy iqtisod va soliqqa tortish asoslari" (1817 yil) kabi mashhur asarlarida soliq fani sohasida haqiqatdan ham katta xizmat qilishgan.

Lekin hamma gap shundaki, moliyaning alohida fan va soha sifatida shakllanishi jarayonida xalqimizning yuqorida nomlari zikr etilgan buyuk farzandlarining ham muhim hissasi bor ekanligini tan olish kerak.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, bunday holat faqat moliya va soliqlar masalasi bilan chegaralanib qolmagan. Ming taassufki, adabiyot va fanning boshqa sohalarida ham hozirgacha

“oldingdan oqqan suvning qadri yo’q”, qabilida yashab kelayotgan xalq ekanligimiz sir emas. Shoiru-olimlarimiz yozayotgan kitob, maqola, o’tkazayotgan ilmiy tadqiqotlarida, televidenie va radiodagi chiqish-larida ko’proq g’arb asarlariga tayanish kasalligidan hozirgacha qutula olishmayapti. Hatto kundalik hayotimiz va o’zaro suhbatlarimizda ham Buyuk Navoiy, Boburlardan emas, Shekspir yoki Gyotelardan ko’proq misol keltiramiz...

Agar bobolarimiz tomonidan o’z vaqtida mazkur masa-lalar bo’yicha biror jo’yaliroq fikr aytilmaganda bunchalik xafa bo’lishga asos yo’q edi.

Ming afsuslar bo’lsinkim, hozirga qadar ajdodlari-mizning moliya sohasidagi buyuk merosi etarli darajada o’rganilmagan va o’zining haqiqiy bahosini olmagan. Sobiq sho’rolar davrida biz buyuk merosimizni bilmas edik, Al-Farg’oniy, Imom Buxoriy, At-Termiziy, Marg’inoniy, Motu-ridiy kabi allomalarimizning xizmatlari u yoqda tursin, hatto nomlarini ham eshitmagan edik. Mustaqillik sharo-fati bilangina biz ularni bila boshladik.

Mazkur holatga chek qo’yish uchun ajdodlarimiz qoldir-gan buyuk merosni sinchiklab o’rganish talab etiladi. Lekin bu oson va tez fursatda hal bo’ladigan ish emas. Negaki, ularning asarlari eski o’zbek(turk), arab va fors tillarida va boshqa imloda, ya’ni arab alifbosida bitilgan.

Istiqlol yillarida mavjud qiyinchiliklarga qara-masdan asrlar davomida jahon mamlakatlari va xalqlari o’rtasida o’zining munosib o’rniga ega bo’lgan va oldiga buyuk maqsadlarni qo’ygan davlatimiz o’z ajdodlari merosini tobora kengroq ko’lamda o’rganmoqda.

2016 yildan boshlab ajdodlarimiz merosini o’rganish-ga e’tibor yanada kuchaydi. Bu borada O’zbekiston Respu-blikasi Prezidentining qator farmon va qarorlari qabul qilindi, nufuzli tadbirlar o’tkazildi.

Jumladan, Samarqandda 2017 yilning 28-30 avgust kunlarida YuNESKO shafeligida **“Jahon tamadduni tari-xida**

Markaziy Osiyo Renessansi” mavzuida xalqaro ilmiy konferentsiya bo’lib o’tdi. Mazkur anjuman Markaziy Osiyodan etishib chiqqan olim va mutafakkirlarning tarixiy merosi-ni chuqur tadqiq etish ishiga xizmat qiladi.

Yurtimizdan etishib chiqqan islom olami mutafakkir-lari asarlarini, ularning jahon tsivilizatsiyasi rivojiga qo’shgan bebaho hissasini chuqur o’rganish, dunyoning barcha xalqlariga islom dinining haqiqiy mohiyatini etkazish uchun Samarqanddagi Imom Buxoriy yodgorlik majmui qoshida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tashkil etildi.

2017 yil 24 mayda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ’ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”¹⁹gi qarori qabul qilindi.

2018 yil 16 aprelda imzolangan “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”²⁰gi Farmoniga muvofiq Toshkent islom universiteti negizida O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi tashkil etildi. Mazkur Farmonda “islom va jahon tsivilizatsiya-siga bebaho hissa qo’shgan ajdodlarimizning boy madaniy merosini chuqur o’rganish asosida yoshlarning ongu tafakkurini shakllantirish” diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirishning ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida belgilab berildi. O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi: “Qur’on ilmlari, hadis, islom huquqi, aqida, tasavvuf, **islom iqtisodiyoti va moliyasi, (ta’kid bizniki)**, xalqaro munosabatlar xorijiy tillar (arab, fors, ingliz, rus, urdu, turk va b.) va boshqa xalqaro miqyosda ehtiyoj mavjud bo’lgan sohalar bo’yicha malakali kadrlarni tayyorlashga, o’rta maxsus, oliy ta’lim, oliy ta’limdan keyingi ta’lim, malaka oshirish bosqichlarida uzluksiz ta’limning yaxlit tizimini tashkil etishga va ilmiy merosni chuqur tadqiq qilish va asrab-avaylashga, diniy va

¹⁹O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ’ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 2017 yil 24mayda imzolangan Qarori.

²⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 2018 yil 16 aprelda imzolangan PF-5416-sonli Farmoni.

dunyoviy bilim berishga ixtisoslashgan yetakchi ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblanishi" ham qayd etildi.

2017 yil fevralda mamlakatimiz Prezidenti mazkur masala sohasidagi o'ta muhim hujjatga qo'l qo'ydi²¹, unga muvofiq Imom Termiziy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi tashkil etildi.

Imom Termiziy xalqaro markazining asosiy vazifalari ichida ajdodlarimiz merosini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratilgan:

- islom dinining, Qur'oni karim va hadis ilmining asl mohiyatini, hadisshunoslik maktabining ilmiy-ma'naviy asoslarini, Imom Termiziy hamda termiziy allomalar, yurtimizdan etishib chiqqan mutafakkir zotlar merosini har tomonlama chuqur o'rganish va keng targ'ib etish;

- yuksak insoniy g'oyalar va muqaddas qadriyatlarimizni o'zida ifoda etgan manbalarni tizimli asosda tadqiq etish, ulardan diniy ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarida foydalanish maqsadida zarur darsliklar va o'quv qo'llanmalari, ommabop nashrlar, ilmiy-amaliy tavsiyalar tayyorlash yuzasidan doimiy ish olib borish.

2017 yilda bu borada yana o'ta ulkan qadam tashlandi. Ya'ni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga muvofiq²² Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom tsivilizatsiyasi markazi tashkil etildi. Mazkur Markaz zimmasiga juda katta vazifalar yuklangan, jumladan:

- islom dini rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk vatandoshlarimiz — Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Hakim Termiziy, Abu Mansur Moturudiy, Abu Muin Nasafiy, Qaffol Shoshiy, Abdulxoliq G'ijduvoni, Najmiddin Kubro, Burhoniddin Marg'inoniy, Bahouddin Naqshband, Xo'ja Ahror Valiy kabi allomalarning benazir merosini ilmiy asosda chuqur tadqiq etish, ularning ilmiy-ma'naviy jasorati, ulug' insoniy fazilatlarini keng targ'ib qilish;

²¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 14 fevraldagi "Imom Termiziy xalqaro ilmiy tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2774-son qarori.

²² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 23 iyundagi "Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom tsivilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3080-son qarori.

- jahon ilm-fani tarixida o'chmas iz qoldirgan Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Zamahshariy, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi kabi olim va mutafakkirlar merosining tarixiy va zamonaviy tsivilizatsiya taraqqiyotidagi o'rne va ahamiyatini, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib singari mumtoz adabiyot va san'at namoyandalari ijodining insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berish.

Bunday sa'y-harakatlar buyuk mutafakkirlarimiz ilmiy-ijodiy merosini chuqur tadqiq etish, jumladan, ular-ning moliya fanining shallanishi va rivojlanishi jarayon-lariga qo'shgan ulkan xizmatlarini o'rganishga xizmat qilishi shubhasiz. Mazkur tadbirlarning eng muhim ahamiyati shunda-ki, ular islom iqtisodiyoti va moliyasini o'rganish bugun mamlakatimizda davlat darajasidagi muhim vazifalar qatoriga kiritilganligidan dalolat berishyapti.

Lekin bu uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, uni hal etish bugun fan olamiga kirib kelayotgan yosh vatandoshlari-miz zimmasiga tushadi. Yoshlarimiz ajdodlarimizning buyuk merosini o'rganish va shu yo'l bilan tarixiy adolatni tiklash ishiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shishadi, deb umid qilamiz.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- "Moliya" iborasi qanday ma'nolarni anglatadi?
- Moliyaning vujudga kelish shart-sharoitlarini tushun-tirib bering.
- Moliya va moliyaviy munosabatlarning mohiyati haqidagi tasavvurlar vaqt o'tishi bilan o'z ko'rinishini qanday o'zgartirib borgan?
- Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, tovar-pul munosabatlarining qamrab olish sohasi va ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli nimalar bilan belgilanadi?

- Tarixiy kategoriya sifatida moliyaning vujudga kelishi sabablarini izohlab bering.

- Moliyaning ta'rifi.

- Moliyaviy munosabatlarning farqlanuvchi xarakterli belgilarini ayting.

- Moliya o'zining xarakterli belgilarini tushuntirib bering.

- Moliya kimlar (nimalar) o'rtasida vujudga keladigan pul munosabatlarini ifodalaydi?

- O'zining moddiy mazmuniga ko'ra moliya nimalarni ifoda etadi?

- Moliyaviy munosabatlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati qanday savolning tadqiq qilinishi orqali namoyon bo'ladi?

- Taqsimlash jarayonlarida moliyadan tashqari yana qanday iqtisodiy kategoriyalar ishtirok etadi?

- Moliyaning baho, ish haqi, kredit va boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan o'zaro bog'liqligi va farqli jihatlari aytib bering.

- Moliyaning mohiyati nimalar orqali namoyon bo'ladi?

- Moliya qanday funksiyalarni bajaradi?

- Moliyaning taqsimlash funksiyasi, eng avvalo, qayerda namoyon bo'ladi?

- Asosiy daromadlar MDni moddiy ishlab chiqarish ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash jarayonida qanday guruhlarga bo'linadi?

- Qanday qayta taqsimlashlar natijasida ikkilamchi yoki "kelib chiquvchi" daromadlar tashkil topadi?

- Moliya yordamida amalga oshiriladigan YaIM va MDni taqsimlash va qayta taqsimlashning pirovard maqsadini tushuntirib bering.

- Moliyaning taqsimlash funksiyasi nimalarni amalga oshirishga imkoniyat va shart-sharoitlar yaratib beradi?

- Moliya nazorat funksiyasining asosini nima tashkil etadi?

- Moliya nazorat funksiyasining eng muhim vazifalari nimalardan iborat?

- Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida moliyaning nazorat funksiyasi nimalarga yo'naltiriladi?
- Moliyaning nazorat funksiyasi amaliyotda qanday organlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi?
- Moliyaning funksiyalari nima orqali amalga oshiriladi?
- Takror ishlab chiqarish jarayoni o'z ichiga qanday bosqichlarni oladi?
- Takror ishlab chiqarish jarayonining har bir ishtirokchisi o'ziga tegishli bo'lgan daromadni qanday qismlarga bo'ladi?
- Jami ijtimoiy mahsulot va yalpi ichki mahsulotning bir-biridan farqlari, ularning afzallik va kamchilik tomonlarini aytib bering.
- Jami ijtimoiy mahsulotning umumiy taqsimlanish tartibi qanday?
- Jami ijtimoiy mahsulot qanday ikki asosiy qismdan iborat?
- Nega hukumatlari soliqlar orqali shaxsiy daromadlarni chegaralab (cheklab) qo'ygan mamlakatlarda iqtisodiyot o'sish bazasiga (asosiga) ega emas, deb qabul qilingan?
- Iste'mol fondining tarkibiy qismlarini ayting.
- Ijtimoiy iste'mol fondlarining asosiy qismi nima orqali amalga oshiriladi?
- Takror ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichida moliya qanday shaklda va tartibda ishtirok etadi?
- Taqsimlash jarayoniga davlat aralashuvining balanslashtirilgan chegaralari buzilsa, butun takror ishlab chiqarish jarayoni buziladimi? Nega?
- Turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda moliyaning farqlanishi qanday sabablar bilan belgilanadi?
- Jamiyat hayotida moliya rolining oshib borishini nimalar belgilab beradi?
- Moliya qanday qilib umumiylik xarakteriga ega bo'ladi?
- Quldorlik, feodal va kapitalistik ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda moliyaning shakllanishi va taraqqiyoti qanday o'ziga xos xususiyatlar bilan belgilanadi?

- Muomalaga “finansi” (“moliya”) atamasini ilk bor kiritgan muallif kim?
- Moliya bo'yicha ishlarning birinchi mualliflari qatoriga kimlarni kiritish mumkin?
- XVIII-XVIII asrlarda moliya fanini boyitishga o'zlarining munosib hissalarini qo'shgan nemis olimlari kimlar?
- Mumtoz maktab vakillarining moliya to'g'risidagi ta'limotlarini qanday to'rtta asosiy yo'nalishga keltirsa bo'ladi?
- XIX asr oxirlarining yetakchi moliyachi-olimlari qatoriga kimlarni kiritish mumkin?
- Moliya sohasidagi ilmiy ishning birinchi rus muallifi kim va u nimalarning tarafdori bo'lgan?
- Yu.Krijanich va G.Kotoshixinlarning moliya xususidagi qarashlarini tushuntirib bering.
- XVIII asrning boshlarida moliya nazariyotchilarining yirik vakili kim hisoblanadi va uning moliya sohasidagi taklifini qanday ifodalash mumkin?
- Rossiyada birinchi bo'lib kimning asarida “soliq” atamasi ishlatilgan?
- Moliya to'g'risidagi birinchi rus monografiyasi kim tomondan va qachon yozilgan?
- XIX asrning oxirlarida o'z asarlari moliya nazariyasini rivojlantirishga o'zining munosib hissasini qo'shgan rus olimlari kimlar edi? Ularning qanday asarlarini bilasiz?
- Kimning nazarida moliya vosita yoki resurs emas, balki munosabatlardir?
- XX asrning boshlarida moliyaga oid kimlarning asarlari paydo bo'ldi?
- Sho'rolar davrida moliya fanining taraqqiy etishiga munosib hissa qo'shgan iqtisodchi olimlarni aytib bering.
- Qur'oni Karim va Hadislarda qaysi islomiy soliqlar haqida qanday fikr va tavsiyalar berilgan?

- “Avesto”da hamda “Alpomish”, “Go’ro’g’li” kabi doston-larda bayon etilgan moliyaga daxldor g’oya va fikrlarni aytib bering.
- Marg’inoniy va Nizomulmulkning qaysi asarlarida moliya bo’yicha qanday fikrlar mavjud?
- Al-Farg’oniyni soliqqa tortish tartibiga qo’shgan nazariy va amaliy hissasining ahamiyati qanday?
- Buyuk Temurning moliya fani va amaliyotini rivoj-lantirish sohasidagi xizmatlarini aytib bering.
- Buyuk Bobur va boburiy Akbar moliya va soliq fani va amaliyotini qanday rivojlantirishgan?
- Xoja Ubaydulloh Ahrorning moliya va soliq sohasida qilgan xizmatlarini tushuntirib bering.
- Alisher Navoiy moliya fani va amaliyotini rivoj-lantirishda qanday xizmatlar qilgan?
- O‘zbek mutafakkirlaridan yana kimlar moliya faniga daxldor asarlar yozishgan?
- O‘zbek mutafakkirlarining moliya sohasidagi ta’li-motlarini o’rganishga qanday sabablar to’sqinlik qilyapti?
- 2016-2018 yillarda mamlakatimizda ajdodlarimiz merosini o’rganish sohasida qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va bu borada amalga oshirilgan chora-tadbirlar haqida gapirib bering.

2-BOB. ZAMONAVIY MOLIIYANING MAZMUN-MOHIIYATI VA UNI O'RGANISHNING OB'EKTIV ZARURLIGI (zamonaviy talqin)

2.1. Zamonaviy moliyaning mazmun-mohiyati

“Zamonaviy moliya” – o‘ziga xos ilmiy-amaliy fan. Unda, afsuski, hanuzgacha amaliyotimizda etarli darajada e‘tibor byerib kelinmayotgan hamda qadriga etilmayotgan **vaqt**²³ va **noaniqlik sharoitida** defitsit²⁴ pul mablag‘larining taqsimlanish masalalari o‘rganiladi. Bu o‘rinda, “vaqt” va “noaniqlik sharoitida” deb nomlangan so‘z va so‘zlar birikmasiga jiddiy e‘tibor byerishingizni so‘raymiz. Zamonaviy moliya ilmida bular shunchaki so‘zlar yoki so‘z birikmalari emas. Ajablanarlisi shundaki, aynan ular shu ilmning taqdiri va qadr-qimmatini belgilab byeradi. Aslida faqat shugina emas, balki har birimizning taqdirimiz va qadr-qimmatimizni belgilab byerishda ham vaqt va noaniqlik sharoiti hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Shu bois quyidagi savollarga e‘tibor byering: faoliyatimiz davomida vaqt va noaniqlik sharoitini hisobga olayapmizmi? Ularning hisobga olinish yoki hisobga olinmaslik darajalari qanday? Tegishli qarorlar, shu jumladan, moliyaviy qarorlar qabul qilayotganimizda ham bu omillarga qay darajada e‘tibor byerayapmiz? E‘tibor byerayapmizmi o‘zi? YOki ...? Ular diqqat-markazimizda turibdimi? Yuqoridagi holatlarda aynan shu omillarning etarli darajada hisobga olinmayotganligi qanday natijalarga olib kelmoqda? Ularning oqibati nima bo‘lmoqda? Natijada “barmoq tishlab”, o‘yga tolib qolmayapmizmi? Kech

²³ Китобимизнинг кейинги қисмларида бу сўзнинг ўрнига, жойи келган ҳолларда, ҳеч иккиланмасдан «давр» сўзини ҳам ишлатамиз ва уларни бир хил маънода қабул қилишингизни сўраймиз.

²⁴ Бу ўринда Она тилимиз софлигига асло хиёнат қилаётганимиз йўқ. Ва, бу сўзнинг ўрнига “тақчил”ни ишлатмаганлигимизга ҳайрон ҳам бўлманг. Унинг, жумладан, қонунчилигимизда қўлланилаётганлигидан бизнинг ҳам хабаримиз бор. Шундай бўлса-да, унинг бу ўринда қўлланилмаганлигининг бошқа оддий сабаби бор. Чунки “дефицит” русча эмас, балки халқаро атама бўлиб, у, жумладан, ўзбек тилида ҳам ишлатилади. Бу тўғрида батафсил қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 602.

bo'lganligini, "poezd ketib qolgan"ligini sezib, afsus-nadomat chekmayapmizmi? Ayrim hollarda "oyog'i kuygan tovuq"dek bezovta bo'lmayapmizmi? Boshimizni har toshga urmayapmizmi? Hech narsani o'zgartira olmasa-da, o'z-o'zimizga "Qani endi ...?" degan savolni qayta-qayta byermayapmizmi? Jumladan, ana shunday holatlarga tushmaslik uchun ham (tushishni istamasligimiz – aniq) zamonaviy moliya "sir"laridan ogoh bo'lmoq lozim.

Bizni yuqoridagi vaziyatlardan qutqarishga ko'mak byeruvchi "Zamonaviy moliya" (fani) quyidagi uch analitik "ustun" ustida vujudga keladi:

- vaqt omili (davrlar o'rtasidagi muqobil variantlar tahlili)ni hisobga olgan holda pul mablag'laridan foydalanishni optimal-lashtirish (oqilonalashtirish);
- aktivlar qiymatini baholash;
- portfel' nazariyasini ham o'z ichiga oluvchi riskiy²⁵ boshqaruv.

Yuqorida qayd etilganlarni, o'ziga xos tarzda, "Zamonaviy moliya"ning mustahkam poydevori deb ham atash mumkin. Bu

²⁵ Шу ерга қадар 8 жой (ўрин)да «-ий» ёки «-вий» қўшимчалари қўшилган сўзларни ишлатдик. Бундан бирор марта ҳам ҳайратга тушмадик. Афсуски, бу ерга келиб, бунинг уддасидан чиқа олмаяпмиз. Хаёлимизга негадир бошқа фикрлар кела бошлади. Саволлар пайдо бўлмоқда. Нега? Ундан ташқари, нега бу ерда шу жараён мазмунини ифодалаш учун ўзбек тилида ишлатилаётган «таваккалчилик», «қалтислик», «ғов», «хавф», «хатар» ёки «хавф-хатар» ва ҳ.к. сўзлардан фойдаланмасдан айнан «риск»ни ишлатмоқдамиз?

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳозирча «риск» сўзи мавжуд эмас. Бироқ, шу манбада биргина «р» ҳарфи билан бошланувчи ва она тилимизда ишлатилиши мумкин бўлган «радар», «радиактив», «радиатор», «радиация», «радикал», «радикулит», «радиограмма», «размер», «разряд», «ракета», «рапорт», «ратификация», «расчёт», «раунд», «рационал», «рационализация», «реабилитация», «реактив», «ревальвация», «реванш» ва ҳ.к. сўзларга ўхшаш 400 га яқин шундай сўзлар ўрин олган. Уларга изоҳ ҳам берилган. Бутун дунёда кишилар ҳаёт-фаолиятини «риск»сиз тасаввур этиб бўлмайдиган бир пайтда бу сўзнинг юқоридаги манбадан ўрин олмаганлиги биз учун, унчалик, тушунарли эмас. Сиз учун-чи?

Бизнингча, «Луғат»нинг кейинги нашрида бу сўз ўзбек тилида энг кўп ишлатилиши мумкин бўлган замонавий сўзлар қаторидан, албатта, ўрин олажак! Дунёнинг барча халқлари тилида деярли бир хил тарзда жаранглаётган «риск» сўзи ўзбек тилида нега ишлатилмаслиги керак? Унинг шундай қилинаётганлиги, маълум маънода, тилимизнинг камситилаётганлигидан далолат эмасми? Наҳотки, Она тилимизда юқоридаги ўзбекона сўзларнинг мавжудлиги халқаро атама саналган «риск»нинг ўзбек тилида ишлатилишига тўсиқ бўлса?!...

Иқтибосларда келтирилаётган бу фикрлардан огоҳ бўлиб, масала бу жиҳатларининг «Замонавий молия»га нима алоқаси бор, дерсиз? Ҳа, Сиз ҳақсиз. Лекин шу ўринда жуда керак бўлиб қолган ва иқтибосларда акс эттирилаётган «бу жиҳатлар»ни энди Сизга биздан бошқа ким ҳам тушунтириб берарди? Мактабдалик давримиз ўтиб кетган бўлса. Ўзгалардан сўрашни ўзимизга эп кўрмасак... Хуллас, Сизга эриш туюлмасин. Улар ҳам Сиз учун «ғирт» кони-фойда. «Кони-фойда»нинг эса «Замонавий молия»га алоқаси йўқ, деган «мард» ҳали дунёга келмаган. Келмагай ҳам.

har bir asosiy element (“ustun”)larning yadrosi qator tub (fundamentalъ) qonunlar va prinsip-lardan iboratdirki, ular yuqoridagilarning har birida qo’llaniladi.

“Zamonaviy moliya” (fani) ning nima ekanligini anglash, uni to’g’ri idrok etish, u xususda yaxlit tasavvur hosil qilish va tegishli bilimlarga ega bo’lish hamda ulardan amaliyotda foydalanish uchun, eng avvalo, quyidagi uch savolning aniq javobiga ega bo’lmoq lozim:

1. “Zamonaviy moliya” (fani)ning ta’rifi (tavsifi) nima(lar)dan iborat?

2. Nima uchun “Zamonaviy moliya” (fani)ni o’rganish kerak?

3. “Zamonaviy moliya” (fani) olamida harakatlanuvchi ikki asosiy “shaxs” (kuch)lar kim (nima)lar va ular tomonidan qabul qilinadigan qaror-larning qanday turli ko’rinishlari mavjud?

Yuqorida qayd etilgan har uch savolning aniq javoblariga ega bo’lish quyidagi ketma-ketlikda ish tutishni taqozo etadi:

1. “Zamonaviy moliya” (fani) ta’rifi (tavsifi) va uni o’rganishning zarurligi;

2. Uy xo’jaliklari va firmalar qabul qiladigan moliyaviy qarorlar;

3. “Zamonaviy moliya”ning fundamentalъ asos (masala)lari.

“Zamonaviy moliya” fani yagona (yaxlit holdagi) “Moliya” fanining bir (tarkibiy) qismi hisoblanadi. Uning bunday nomlanishi, ma’lum ma’noda, shartli xaraktyerga ega. Bu joyda ushbu fanning faqat zamonaviy va ayniqsa, uning amaliy jihatlari maxsus ravishda alohida urg’u yoki e’tibor byerilayotgani uchun uni shunday nomlash mumkin²⁶.

²⁶ Бундан сира ташвишга тушманг. Ўринсиз саволлар Сизни қуюндек чўлгаб (қамраб) олмасин. Ҳайратланманг ҳам. Чунки “Математика” фани билан бир қаторда унинг таркибий қисмларидан бири бўлган “Амалий математика” ҳам, нисбатан бўлса-да, бу фаннинг мустақил (алоҳида) тармоғига, аллақачон, айланиб бўлди. “Механика” ва “Амалий механика” фанларига нисбатан ҳам худди шундай фикрларни билдириш мумкин. Умуман, бундай ёндошувни мавжуд барча фанларга нисбатан ҳам муваффақиятли равишда қўлласа бўлади. Муаммо бу ерда фақат қуйидагиларда: фаннинг қандай (қайси) жиҳатларини замонавий (амалий) деса бўлади? Уни қандай қилиб назариядан ажратиб олиб, айро ҳолда тасаввур этиш мумкин? Ва уни, бир вақтнинг ўзида, қандай қилиб ишлаб чиқариш (фаолиятимиз)га қўллаш ҳамда шу орқали фан ва ишлаб чиқариш вобасталигини таъминлаш мумкин? Ва ҳ.к.

Shaxslarning ma'lum vaqt mobaynida defitsit pul resurs²⁷lari kirimi (daromadi) va chiqimi (xarajati)ni qanday boshqarishni o'rganishga zamonaviy moliya deyiladi.

Demak, "Zamonaviy moliya" (...finance) shaxs (odam, kishi)larning ma'lum vaqt mobaynida defitsit pul resurslari kirimi (daromadi) va chiqimi (xarajati)ni qanday boshqarishlari to'g'risidagi fan hisoblanadi. Moliyaviy qarorlar shunisi bilan ajralib turadiki, kirim (daromad)lar va chiqim (xarajat)lar: a) vaqt oralig'ida tarqatilgan (bir-biridan farq-lanadi, ajratilgan); b) odatda, ularning bo'lajak miqdorini na qaror qabul qiladiganlar va na boshqa biror bir odam bashorat qila olmaydi. Masalan, o'z restoraningizni ochishni baholar ekansiz, barcha xarajatlarni (xonani jihozlash, oshxona anjomlari, stol va stullar, hatto antiqa ichimliklarni bezash uchun mo'jaz qog'oz shamsiyalar, qisqasi, barcha zarur asbob-uskuna-larni sotib olish) va Siz bir necha yildan keyin olishni rejalashtirgan noma'lum daromad (ya'ni, bo'lajak daromadingiz)ni imkon qadar (iloji boricha) aniq hisobga olish kerak.

Muayyan (aniq) moliyaviy qarorni qabul qilib, biznesmen (tadbirkor yoki ishbilarmon) uni moliyaviy tizim yordamida amalga oshiradi (hayotga tatbiq etadi). *Moliyaviy bitimlar tuzish, aktiv²⁸lar va riskni almashishda foydalaniladigan bozorlar va boshqa institutlar majmuiga moliyaviy tizim (financial system) deyiladi²⁹*. Bu tizim aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa moliya instrumentlari bozori, moliyaviy vositachilar (bank va sug'urta kompaniyalari kabi), moliyaviy xizmatlar taklif etadigan firmalar (masalan, moliya-maslahat firmalari) va shu barcha muassasalar faoliyatini

²⁷ Ўзбек тилида ишлатилаётган "ресурс" сўзи французча "ressource" сўзидан олинган бўлиб, сўзма-сўз "ёрдамчи восита, усул", "пул маблағлари" маъносини билдиради. Бу сўз она тилимизда, энг умумий маънода, "инсон турмуш шароитини янада яхшилаш учун зарур бўлган нарсаларнинг мавжуд заҳираси" маъносида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. III. – Б. 379.

²⁸ "Актив" лотинча "activus" сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўзбек тилида "фаол" ёки "ҳаракатчан" деб сўзма-сўз таржима қилинса-да, иқтисодиётда бу сўз, энг аввало қуйидаги икки маънони англатиш учун ишлатилади: а) корхона ёки ташкилотнинг мулки ва ресурслари (бино, машина, қимматбаҳо қоғозлар ва б.; б) балансинг кирим, даромад қисми; бухгалтерия балансининг бир қисми. Қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 64.

²⁹ Бу ерда нима ёки қандай ўзгариш содир бўлди? "Молія тизими" деганда олдин кўз олдингизда нималар гавдаланар эди-ю, энди нималар ҳозир-у, нозир бўлмоқда? Фарқини кўра олаёписизми? Улар нималардан иборат?

nazorat qiluvchi organlarni o'z ichiga oladi. "Zamonaviy moliya" (fani) oldida turgan eng muhim vazifalardan biri – bu moliyaviy tizim evolyusiyasi qonuniyatlarini o'rganishdir.

"Zamonaviy moliya" nazariyasi qator konsepsiya³⁰lardan iborat bo'lib, bu konsepsiyalar talaba (kitobxon)larga **vaqt omilini** hisobga olgan holda pul resurslarini taqsimlash masalalarini o'rganishga tizimlashtirilgan yondoshuvni, shuningdek, yordamida barcha muqobil variantlar o'rganiladigan va moliyaviy qarorlar qabul qilinib, hayotga tatbiq etiladigan miqdoriy model³¹lar to'plamini taklif etadi. Mazkur asosiy konsepsiyalar va miqdoriy modellar moliyaviy qarorlar qabul qilishning barcha bosqichlarida: avtomobilni sotib (ijaraga) olish yoki o'z biznesini yo'lga qo'yish imkoniyatini baholashda, yirik kompaniyaning moliyaviy direktori tele-kommunikatsiya xizmatlari bozoriga chiqish istiqbollari belgilayotganda, yoki Jahon banki O'zbekistonda gidro yoki issiqlik elektrostansiya qurilishini moliyalashtirish masalasini hal etayotganda qo'llaniladi.

"Zamonaviy moliya" nazariyasi shunday doktrina³²ga asoslanadiki, unga ko'ra moliyaviy tizimning eng asosiy vazifasi insonlar ehtiyojini, shu jumladan oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga bo'lgan barcha asosiy hayotiy ehtiyojlarni qondirishdan iborat³³. Iqtisodiy faoliyatning har qanday sub'ekt³⁴lari (firmalar ham, barcha darajadagi davlat hokimiyati organlari ham) ushbu asosiy vazifani bajarishga hissa qo'shish uchun tashkil etilgan³⁵.

³⁰ «Концепция» лотинча «consercio» сўзидан олинган бўлиб, она тилимизда «тўплаш, бирлаштириш»; «тизим»; «ибора» тарзида сўзма-сўз таржима қилинса-да, «қарашлар, фикрлар йўналиши тизими; фикр юритиш, дунёни тушуниш, англаш усули» маъносини беради. Қаранг: ўша манба. Ж. II. – Б. 406.

³¹ «Модель» французча «modele», лотинча «modulus» сўзларидан олинган бўлиб, «ўлчов», «меъёр»ни билдиради. Қаранг: ўша манба. –Б. 606.

³² «Доктрина» лотинча «doktrina»сўзидан олинган ва «таълимот, ўқимишлилик» деб таржима қилиниб, «илмий ёки фалсафий таълимот, назария; асосий назарий ёки сиёсий нуқтаи назар» маъносида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. I. –Б. 639.

³³ Буни бошқача вариантда талқин қилишга бир уриниб кўрингчи, қандай вазиятга тушар экансиз?

³⁴ «Субъект» лотинча «subjektum» сўзидан олинган бўлиб, «остида, асосида турувчи» деб таржима қилинади ва мантиқда: муҳокама қилинаётган, ҳукм чиқарилаётган предмет; мантиқий эга маъносини билдиради. Кўпчилик ҳолларда «фаол иш-ҳаракат қилувчи, билувчи, онг ва иродага эга бўлган индивид ёки ижтимоий гуруҳ» мазмунида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. III. -575.

³⁵ Бу тасдиққа қўшилмасангиз, ўз аргументларингизни келтираоласизми?

2.2. “Zamonaviy moliya”ni o‘rganishning ob‘ektiv zarurligi

“Zamonaviy moliya” (fani)ni o‘rganishga astoydil kirishmoqchimiz? Uning Siz uchun naqadar zarur ekanligini his etishni istaysizmi? Unda, hech bo‘lmaganda, quyidagi hayotiy misol va savollarga bir e‘tibor byering:

- Siz pul to‘plash (jamg‘arish)ni boshladingiz³⁶ va ularni bankda (gi hisob varag‘ida) saqlamoqdasiz. O‘z mablag‘ingizni biror bir o‘zaro fond³⁷ga qo‘yishingiz (joylashtirishingiz) to‘g‘ri bo‘ladimi? Agar to‘g‘ri bo‘lsa, aynan qaysi fondga qo‘yish (joylashtirish) kerak?³⁸

- Sizga avtomobil kerak bo‘lib qoldi³⁹. Uni sotib olish kerakmi yoki shunchaki ijaraga olgan yaxshi (ma‘qul)mi?⁴⁰.

- o‘quv yurtida o‘qib yurganingizda Siz mardikorlik (masalan, to‘yxona yoki restoranlarda ofitsiantlik) qilib pul topgansiz va o‘qishni tugatgach restoran ochishga ahd (qaror) qildingiz⁴¹. Sizning shunday qilishingizga bu arziydimi? Umuman, bu to‘g‘ri bo‘ladimi? Buning uchun qancha mablag‘ talab etiladi? Siz bu mablag‘ni qayerdan olishingiz mumkin?⁴²

- O‘zbekistonda televizor ishlab chiqaruvchi yirik kompaniyaning moliyaviy direktori Sizdan maslahat so‘ramoqda. U firmasining faoliyat sohasini kengaytirish arziydimi (maqsadga muvofiqmi) yoki yo‘qmi, shuningdek, telekommunikatsiya sohasida biznes bilan shug‘ullanmoqchiligi borasida Sizning fikringizni bilmoqchi. Dastlabki hisob-kitoblarga ko‘ra, yangi biznes tashkil etish uchun firma keyingi bir necha yil ichida qariyb

³⁶ Буни орзу қилмаган ким бор? Буни ким истамайди дейсиз?

³⁷ Бу ўринда «жамғарма» сўзини ишлатмаганимизга хафа бўлманг. Чунки “фонд” сўзи ўзбек тилида ишлатилиши мумкин бўлган халқаро атамалардан биридир. Бу тўғрида батафсил қаранг: ўша манба. Ж. IV. – Б. 356.

³⁸ Бундай саволларга дуч келмайсиз, деб Сизга ким кафолат бера олади?

³⁹ Бу кимга керак эмас?

⁴⁰ Ёки бу саволларнинг аниқ жавоблари Сиз учун принципиал аҳамиятга эга эмасми? Нега?

⁴¹ Яхши ният – ярим мол.

⁴² Ўзингизни заррача ҳурмат қилсангиз, бу саволга “Маблағни ота-онамдан ёки акамдан текинга оламан”, дея кўрманг.

300 mln. so‘m sarflashi, keyingi yillarda ko‘riladigan iqtisodiy samara esa har yili olinadigan 100 mln. so‘mlik foydada mujassam. Siz unga nima(lar)ni maslahat byerasiz?

• Siz Jahon banki mutaxassislari guruhida ishlaysiz⁴³. Guruhning vazifasi O‘zbekistonning qarz so‘rab qilgan murojaatini tahlil qilishdan iborat. Mablag‘ni ulkan loyiha, ya‘ni gidro yoki issiqlik elektrostansiya qurilishiga sarflash ko‘zda tutilgan. Bunday vaziyatda Siz nimalarga asoslanib maslahat byerasiz?⁴⁴

Bu savollarning haqqoniy yoki asoslangan javoblarini “Zamonaviy moliya”ni o‘rganmasdan ham topaolaman, deb o‘ylamang.

“Zamonaviy moliya” (fani)⁴⁵ni o‘rganish uchun eng kamida beshta o‘ta muhim sabab bor. Ularni chizmada quyidagicha ko‘rsatish mumkin (navbatdagi betdagi 2.2.1-chizmaga qarang):

Demak, 2.2.1-chizmadan ko‘rinib turibdiki, xususan, “Zamonaviy moliya”ni:

- o‘z pul mablag‘laridan samarali foydalanish;
- biznes dunyosida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish;
- qiziqarli va daromadli karbyera qilish;
- mamlakat iqtisodiy siyosatiga ta‘sir qiladigan ongli fuqarolik qarorlari qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lish;
- dunyoqarashni kengaytirish uchun o‘rganiladi.

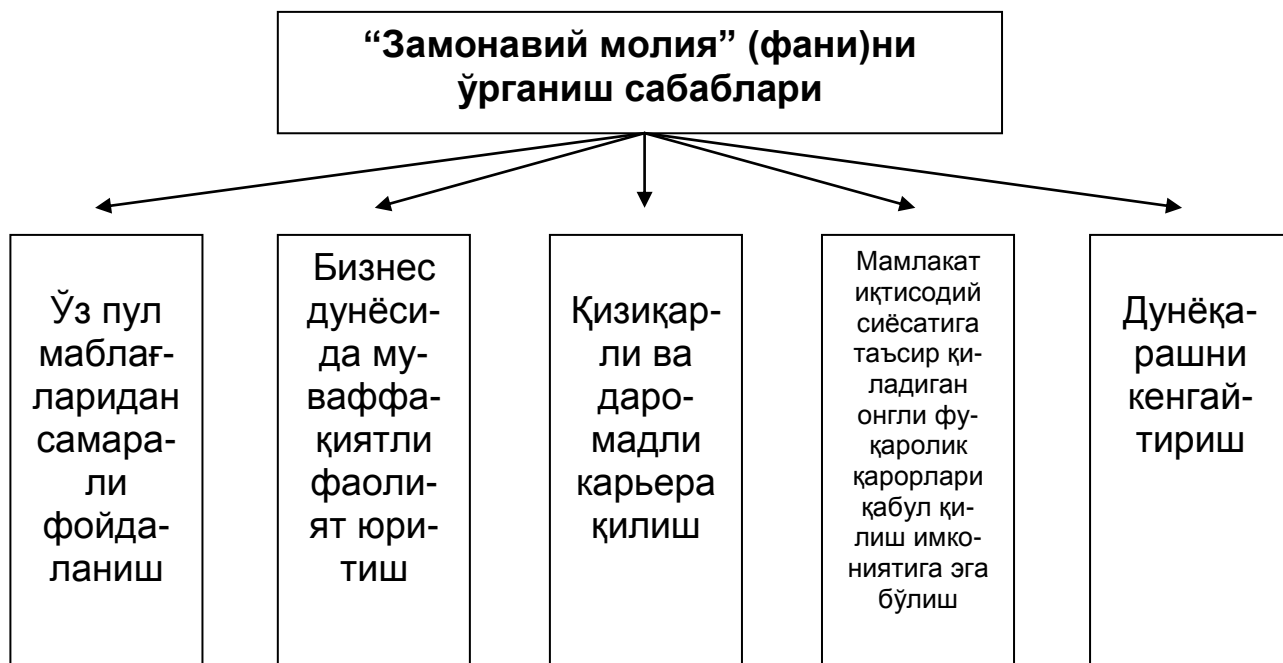
Shunday ekan, yuqoridagilarning qay biri Sizga maqbul emas? Qaysi-sini men uchun kerak emas, deya olasiz? O‘zingizni ozgina bo‘lsa-da, hurmat qilsangiz, yuqorida qayd etilgan har bir holatlarga nisbatan befarq qarash huquqiga ega emasligingiz ma‘lum bo‘ladi. Ularning Siz uchun har doim, butun hayotingiz “siki”i davomida, “beshikdan – tobutgacha” kerakligini his qilasiz. Bunga bizning ishonchimiz komil.

Keling, endi bu sabablarni batafsil o‘rganib chiqaylik.

⁴³ Орзуга айб йўқ! Интилганга толеъ ёр!

⁴⁴ Хаётда бундай мисолларни қамраб олувчи юқоридаги кетма-кетликни чексиз равишда давом эттириш мумкин. Тўғрими? Ундай бўлса, бир уриниб кўрингчи?!

⁴⁵ Бу ва бундан кейинги ўринларда «Замонавий молия», «Замонавий молия» фани, «Молия» фани ва «Молия»лар, айрим ҳолларда, тенг кучли сўз ва иборалар шакли ва мазмунида ишлатилиши мумкин.

2.2.1-chizma. **“Zamonaviy moliya” (fani)ni o‘rganish sabablari.**

Birinchidan, ma’lum moliyaviy prinsiplar va qonunlarni bilish shaxsiy mablag‘dan to‘g‘ri foydalanish imkonini byeradi. Shunday ekan, kim bunday imkoniyatlarga ega bo‘lishni istamaydi, deysiz?! Siz biror bir moliyaviy bilimsiz yashay olasizmi? Balki yashay olarsiz. Ammo, odam moliya sohasida butkul omi (savodsiz) bo‘lsa, boshqalarga to‘liq qaram bo‘lib qoladi⁴⁶. YOki Siz bunga ishonmaysizmi? Bir aqidani eslang-a?: “Ahmoq puli bilan tez xayrlashadi!”. Bu – bekordan-bekorga aytilgan emas. Bu ham hayot sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tgan – aksioma. U isbot talab qilmaydi. Va aksincha, “Pul bo‘lsa, changalda sho‘rva”, “Vaqt – bu pul”⁴⁷ degan maqollar bekordan-bekorga kundalik hayotimizga shiddat bilan kirib borib, tobora dolzarbroq ahamiyat kasb etayaptimi?! Ijobiy ma’noda “Hammasini pul hal qiladi”⁴⁸, deb ham bejizga aytilmayapti-ku?! Bunday sharoitda pulingiz bilan tezda

⁴⁶ Bunday aҳvolga тушиб қолишни сира истамаслигимиз мутлақо аниқ!

⁴⁷ Бунинг айнан шундай эканлигини тўлиқ ҳис этишга қодирмисиз? Унда, шунга мос равишда қарорлар қабул қилингчи, аҳволингизда қандай ўзгаришлар содир бўлар экан?

⁴⁸ Бунга бир неча оригинал ёки кишини ҳайратга соладиган мисоллар келтира оласизми?

xayrlashadigan ahvolda bo'lsangiz, unda nima qildik?

Hayotda moliyaviy maslahatchiga biror masalada maslahat so'rab murojaat qilinadigan vaziyat ko'p va tez-tez bo'lib turadi⁴⁹. Bugungi kunda ko'plab xususiy maslahatchilar va maslahat firmalari: bank xodimlari, fond va sug'urta brokyer⁵⁰lari, o'zaro fondlarning qimmatli qog'ozlarini sotuvchi kompaniya xodimlari va ko'plab shu kabi shaxslar shunday xizmatlarni taklif etadilar. Ko'pincha bunday maslahatlar bepul byeriladi, chunki yordam so'rab murojaat qilgan mutaxassis yaqin kunlar (kelajak)da kompaniyaning yoki tegishli mutaxassisning potensial⁵¹ (salohiyatli) mijozi(ga) bo'lishi (aylanishi) mumkin. Ammo, olingan maslahatning sifatini qanday baholasa bo'ladi? Sizni chuv tushirib ketishmadimikan? Balki, "oltin tog'" va'da qilinib, qo'yingiz puch yong'oqqa to'ldirilgandir? "Zamonaviy moliya" (fani)ni chuqur o'rganibgina shunday ob'ektiv baholash uchun zarur asosiy me'zonlar bilan tanishish mumkin.

Misol: Siz o'zingiz uchun "Moliyaviy maslahatchining maslahati kerakmi?", degan savolga javob topmoqchisiz. Buning uchun quyidagi **foydali maslahatlardan** ogoh bo'lsangiz, foydadan xoli bo'lmas yoki ayni muddao!

Faraz qilaylik, Siz 50,0 mln. so'mlik moliyaviy aktivlar portfel⁵²i (shu jumladan, pensiya (nafaqa) hisob varaqlari)ga, uy-joy, oddiy qarz majburiyatlari va aksiyalar opsiya⁵³ga egasiz.

⁴⁹ Бу масалада мамлакатимиздаги ҳолатга қандай баҳо берасиз? Ўзингиз бирор марта молиявий маслаҳатчига мурожаат қилганмисиз? Натижаси қандай бўлган?

⁵⁰ "Брокер" англисча "broker" сўздан олинган бўлиб, ўзбек тилида "ўртада туриб воситачилик қилувчи, даллол, маклер" маъноларини англатади. У товар, валюта, савдо биржаларида олди-сотди битимларини тузишда воситачилик (даллоллик) қиладиган айрим шахс ёки фирма бўлиши мумкин. Қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 357.

⁵¹ "Потенциал" лотинча "potentia" сўздан келиб чиққан ва у «салоҳият, куч, қувват» деб таржима қилинади ва қуйидаги маъноларда ишлатилиши мумкин: а) бирон-бир жиҳатдан имкониятлар, куч-қудрат даражаси; фойдаланилиши мумкин бўлган воситалар, имкониятлар мажмуи; б) фойдаланилиши мумкин бўлган, ammo рўёбга чиқмаган. Қаранг: ўша манба. Ж. III. – Б. 301.

⁵² "Портфель" французча "portefeuille" сўздан олинган бўлиб, а) китоб, дафтар, ҳужжат кабилар солиб олиб юриладиган дастали ва қопқоқли махсус сумка; б) нашриётларда, газета, журнал муҳарририятларида навбатдаги нашр учун тўпланган қўлёзма материаллар мажмуи маъноларида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. III. –Б. 299. Шу муносабат билан бу ерда "портфель" сўзи, кўчма маънода бўлса-да, шунга яқин маънони анлатиб, уни "молиявий активлар мажмуини ўзида мужассам этувчи махсус сумка" сифатида талқин қилиш мумкин.

⁵³ Ўзбек тилида ишлатилиши мумкин бўлган "опцион" сўзи немисча "option", лотинча "optionis" сўзларидан келиб чиққан бўлиб, "танлаш, истак"ни билдиради. У қуйидаги маъноларда

Vaqt kelib, Siz bugungi kunda kapital qo'yilmalaringiz qanchalik oqilona ekanini, pensiya (nafaqa) jamg'armangiz etarlimi yoki yo'qmi va o'z investitsiya⁵⁴laringizning samara-dorligini oshirish uchun yana qanday choralar ko'rish (masalan, uzoq muddatli sug'urta polis⁵⁵i olish yoki o'z hayotingizni sug'urta qilish) kerakligini bilishni istadingiz⁵⁶. Xullas, bir qancha reklama broshyuralarini o'qib, katta tajribaga ega mutaxassisni tanladingiz. Mutaxassis o'z mijozlaridan olgan tavsiyanomalarni Sizga taqdim etdi. U yaxshi inson. Xo'sh, endi nima qilish kerak?

Bunday vaziyatda mana nimani kutsa bo'ladi: moliyaviy maslahat-chilarning aksariyati (ko'pchiligi) – yoki brokyerlar, yoki sug'urta agent⁵⁷lari bo'ladi. Ularning vazifasi Sizni o'z investitsiyalaringiz tarkibi va yo'nalishini o'zgartirishga ishontirishdan iborat (axir, ana shuning evaziga ular daromad oladilar-da!). Bundan tashqari, ba'zi maslahatchilar o'z xizmatlarini xuddi yurist⁵⁸ va buxgaltyer⁵⁹lar kabi soatbay baholaydilar. O'zini zamonaviy moliya borasida maslahatchi deb

ishlatilishi mumkin: а) шартнома шартларига кўра томонлардан бирига мажбуриятларни бажариш йўли, шакли, ҳажми, техникасини танлаб олиш учун берилган ҳуқуқ; б) сотувчи ёки харидорга қимматбаҳо қоғозлар ёки товарларни муайян муддат давомида белгиланган нархларда сотиб олиш ёки сотиш ҳуқуқини берадиган шартнома. Қаранг: ўша манба. Ж. III. – Б. 131.

⁵⁴ “Инвестиция” немисча “investition” ва лотинча “investire” сўзларидан олинган бўлиб, сўзма-сўз “кийинтирмак, сарпо бермок” деб таржима қилинса-да, иқтисодий нуқтаи-назардан “мамлакат ичкарасида ёки чет элда, фойда кўриш мақсадида, бирор корхонага, иқтисодиётнинг муайян тармоғига капитал қўйиш, киритиш ва шундай капиталнинг ўзи” маъносида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. II. – Б. 206.

⁵⁵ “Полис” французча “police” ва италянча “polizza” сўзларидан олинган бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси “тилхат”ёки “патта” бўлса-да, ўзбек тилида “суғурта жамияти томонидан суғурта қилинган шахс ёки муассасага бериладиган ва суғурта шартномаси ва унинг шартларини тасдиқлайдиган гувоҳнома” маъносида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. III. –Б.292.

⁵⁶ Афсуски, шу кеча-кундузда, бизнинг шароитимизда бу муаммолар унчалик долзарб аҳамият касб этмаётгандек туюлади. Чунки, баъзи бир сабабларга кўра, масаланинг бу жиҳатларига унчалик эътибор бермасдан, ҳамон хотиржам яшаяпмиз. Бошқа ташвишлар билан авворамиз. Бундай ҳолат яна бироз давом этиши ҳам мумкин. Бироқ, бозор иқтисодиётининг қонунлари – ўта шавқатсиз. Бугун бўлмаса, албатта, эртага улар ўз кучини кўрсатади: Сиз билан бизни юқоридаги масалалар устида бош қотиришимизга мажбур этади. Улардан ўзимизни айро ҳолда тасаввур этишимиз мумкин эмаслигига ишонттиради. Шу боис, ўз тақдирига, келажагига бефарқ бўлмаган ҳар бир фуқаро бу муаммоларни оқилона ҳал этишга интилиши – турган гап.

⁵⁷ Бу сўз она тилимизга лотин (“agens, agentis”) тилидан кириб келган. У сўзма-сўз “ҳаракатдаги” ёки “иш юритувчи” маъноларида таржима қилинади. Энг умумий кўринишда, жумладан, “ташкилот, муассаса ва шу кабиларнинг маълум вазифаларни бажариш учун тайинланган вакили” мазмунида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 36.

⁵⁸ “Юрист” лотинча “jurista” – ҳуқуқшунос. Юридик маълумотга эга бўлган шахс; ҳуқуқ соҳасининг амалий вакили. Қаранг: ўша манба. Ж. V. – Б. 91.

⁵⁹ “Бухгалтер” немисча “Buch” – китоб + “halter” – олиб юривчи, тутиб турувчи, айнан “ҳисобчи” маъносини билдириб, идора, муассаса, корхона ва шу кабиларнинг ҳисоб-китоб ишларини олиб борувчи мутахассис; ҳисобчи мазмунини англатади. Қаранг: ўша манба. Ж. I. –Б. 390.

ataydiganlarning taklifini tushunib olishingiz va to'g'ri qaror qabul qilishingiz uchun bir necha maslahat byeramiz. Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat:

1. YAxshi tavsiyalarga ishonmang. Ehtimoldan holi emas, bojangiz yoki qadrdon bo'lib qolgan o'rtog'ingiz o'z moliyaviy maslahatchisini og'iz ko'pirtirib maqtaydi. Ammo u o'zining muayyan investitsiyalari va haqiqiy daromadlari to'g'risida aniq ma'lumot byermaguncha uning maslahatlari o'z mexanigini unda faqat texnik yordam mashinasi borligi uchungina maqtayotgan kishining gaplaridan ko'ra ishonchli emas. Faqat do'stlaringiz muhokama qilinayotgan masala mohiyatini tushunishlariga ishonch hosil qilgandan keyingina ularning gaplariga ishonib. Axir, o'zbeklarda "Chumchuq so'ysa ham – qassob so'ysin!", - deb bekorga aytilmagan-ku!;

2. Diplom⁶⁰ va turli guvohnoma-yu, syertifikat⁶¹ larga doim (ko'p hollarda) ham ishonavyermang. Inson moliyaviy maslahatchi lavozimini egallashining o'zi u tegishli litsenziyaga ega ekanini, ko'plab imtihonlar topshirganini va doimiy, masalan dunyoning nufuzli joylarida (Davos, Sankt-Petyerburg va h.k.) o'tkaziladigan konfyerensiyaga o'xshash ko'plab konfyerensiyalar ishtirokchisi bo'lganini anglatadi. Undan tashqari, hozirgi sharoitda dunyoning juda ko'p mamlakatlarida tegishli shaxslarni tijorat asosida ana shunday hujjatlar bilan ta'minlovchi ko'plab firmalar ham faoliyat ko'rsatmoqda. Shu bois, uning diplom va guvohnoma-yu, syertifi-katlariga ishonishdan oldin undan moliyaviy maslahatchi bo'lgunga qadar nima ish qilganini so'rang. Ko'pchilik bu faoliyat sohasiga savdo sohasidan keladi. Ammo borgan sari ko'pchilik moliyaviy maslahatchilar buxgaltyerlik, muhandislik, o'qituvchilik va yuridik tajribaga ega kishilar bo'lib

⁶⁰ "Диплом" французча "diplome", юнунча «diploma» - икки букланган варақ, ҳужжат. 1. Бирор ўқув масканини битирганлик ёки бирор илмий унвон, илмий даража берилганлигини тасдиқловчи расмий ҳужжат; 2. Университет, институт ва шу кабиларни битириш олдидан, шундай ҳужжат олиш мақсадида ёзиладиган иш, тақдқиқот ёки лойиҳа; 3. Бирор ҳуқуқ ёки мукофот берилганлиги тасдиқловчи гувоҳнома. Қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 623-624.

⁶¹ "Сертификат" французча "certificat", лотинча "sertum" – аниқ, тўғри, рост + "facere"- қилмоқ. Бу ерда "бирор нарса, воқеа ҳақидаги расмий ёзма гувоҳнома; диплом". Қаранг: ўша манба. Ж. III. – Б. 488.

chiqmoqda. Esda tuting: faqat ularning oldingi ixtisoslashuvini inobatga olgan holdagina, Siz ularning professional (kasbiy) bilimlaridan o'z manfaatigiz yo'lida nafli tarzda foydalana olishingiz mumkin⁶². Buning ustiga, yuqorida ta'kidlanganidek, bu yerda ham o'zbeklarda "Chumchuq so'ysa ham – qassob so'ysin!", - deb bekordan-bekorga aytilmagani esingizdan chiqmasin;

3. Qizil bayroqlar. Sizga bozor narxi juda arzon aksiyalarni, soliqni ushlab qolish (to'lamaslik) huquqini (tax lien), turli tangalar, san'at asarlari, uchqur otlarni sotishga intiladigan va qisqa muddat ichida pulingizni bir necha barobar ko'paytirib byerishga harakat qilayotgan har qanday maslahatchidan uzoqroq yurganingiz ma'qul⁶³. Shuning uchun esingizda tursin: bozorlarni, yoki biror "sir tutiladigan" strategiyadan ogohligini baralla aytayotgan har qanday inson yoki ahmoq, yoki firibgardir.

Ikkinchidan, "Zamonaviy moliya"ni o'rganishning sababi shundan iboratki, moliya sohasida asosiy bilimga ega bo'lish har qanday faoliyat sohasi uchun ham zarur. Hatto moliya sohasini o'z ixtisosi sifatida tanlamagan kishi uchun ham moliyachilar foydalanadigan konsepsiya, usul va tyerminologiyani bilish zarur. Masalan, o'zingiz to'laydigan daromad solig'i yoki mol-mulk solig'i xususida, hech bo'lmaganda, eng oddiy tasavvurlarga ega bo'lmasangiz, u holda soliqchi yoki soliq organi tomonidan "chalingan har qanday musiqa"ga o'ynashdan o'zga chorangiz qolmaydi. Olayotgan pensiyangizga nisbatan ham xuddi shunday fikrni bildirish mumkin va h.k. "Musiqa" qonuniy chalingan bo'lsa-ku, yaxshi-ya, ammo aksincha bo'lsa-chi? U holda, hech bo'lmaganda, bu unga shu mutaxassislar bilan bermalol muloqot

⁶² Бу пунктда келтирилган ҳолатлар мамлакатимиз шароитида ўта муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода ушбу ҳолатлар билан бир қизиқиб кўрингчи, қандай манзарага гувоҳ бўласиз?

⁶³ Қисқа муддат ичида пулларни бир неча баробар кўпайтириб беришга ҳаракат қилган ҳар қандай маслаҳатчига яқинлашганларнинг аҳволидан хабардормисиз? Теварак-атрофга бир назар солингчи, нималарнинг гувоҳи бўлар экансиз? Ҳеч бўлмаганда, чинозлик Аҳмадбойнинг "иш"ларидан огоҳ бўлсангиз керак?! Бундайларнинг қай аҳволга тушганларини кўрсатувчи маълумотлар ОАВ орқали доимий равишда эълон қилиб борилади. Улардан огоҳ бўлсангиз, нафасингиз ичингизга тушиб кетиб, юрагингиз орқага тортиб кетиши турган гап. Шунингдек, Россия Федерациясида фаолият кўрсатиб, худди шу тарзда иш юритган "МММ", "Чародейка", "Хопёр инвест" ва ҳоказолар оддий халқнинг бошига не кунлар солганлигини бир эсланг-а?...

qilish va o'z muammolarini hal qilish uchun ularni jalb qilish imkonini byeradi.

Uchinchidan, ajab emas (ehtimol), Sizni zamonaviy (amaliy) moliya sohasida karbyera qilish qiziqtirib qolsa. Sir emas, bu sohada karbyera qilish uchun ulkan imkoniyatlar⁶⁴ borki, kelajakda ular o'z samarasini byeradi, albatta. Buning uchun inson zamonaviy moliyaning barcha sir-asrorlarini egallashi lozim. Moliyachilarning aksariyat qismi iqtiso-diyotning moliya sohasida – banklarda, sug'urta kompaniyalarida yoki investi-siyalarni boshqarish sohasida ishlaydi. Ammo ko'pchilik moliyachi mutaxas-sislar xoh xususiy bo'lsin, xoh davlat tashkiloti, nomoliya tashkilot-larining moliya bo'yicha boshqaruvchisi sifatida faoliyat yuritadilar. Ba'zilar esa akademik karbyerani afzal ko'radilar⁶⁵.

Uy xo'jaliklari, xususiy firmalar va hukumat tashkilotlari doimo moliyaviy maslahatchilar maslahatlariga muhtoj bo'ladilar (ehtiyoj sezadilar). Bundan tashqari, moliya sohasida ta'lim olish kelajakda tashkilot rahbari sifatida karbyera qilish uchun ishonchli poydevor bo'lishi mumkin va bo'ladi ham. Shu o'rinda, bilib qo'ying: dunyodagi yirik korpo-ratsiyalarning oliy toifadagi rahbarlari o'z mehnat faoliyatini, dastlab, aynan moliyachi sifatida boshlaganlar⁶⁶.

To'rtinchidan, moliya tizimi tub asoslari mohiyatini tushunish asoslangan fuqarolik qarorlari qabul qilish uchun zarur. Moliya tizimi iqtisodiy hayoti bozor munosabatlariga asoslangan har qanday jamiyat infratuzilmasining eng muhim qismi hisoblanadi. Keng tarqalgan fikrga ko'ra moliya institutlari ishini to'g'ri tashkil etish mamlakatning iqtisodiy o'sishi va taraqqiyoti uchun puxta zamin yaratadi. Biz, fuqaro sifatida, ko'pincha siyosiy qarorlar qabul qilishimizga to'g'ri keladi. Bu qarorlar, oxir oqibat,

⁶⁴ Масалан, бундай имкониятлардан унумли фойдаланган биргина миллиардер Ж.Сорос нималарни қилмади-ю ва нималарга эришмади? Ўтирган жойининг ўзида, ҳеч нарсага парво қилмасдан, киприк ҳам қоқмасдан ва бир нафас тин ҳам олмасдан “Мана мен!”,- деб кўкрак кераётган давлатларнинг валюта тизимини бутунлай издан чиқариб юборишига оз қолди-ю?! Сал бўлмаса, ричаг (дастак) кучининг қандай эканлигини кўрсатиш мақсадида “Менга таянч нуқтасини кўрсатининг, Ер шарини қимирлатаман!”,- деган Архимеднинг орзуси амалга ошарди-я?!

⁶⁵ Академик карьерани афзал кўрганлардан кимларни биласиз?

⁶⁶ Бунга ҳаётдан бир неча мисоллар келтираоласизми?

mamlakat moliyaviy tizimi ishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, depozit⁶⁷larning hukumat tomonidan sug'urtalanishiga qarshi chiqayotgan yoki fond bozorida bitimlar ustidan qat'iy nazorat o'rnatishga chaqirayotgan siyosatchiga ovoz byerish to'g'ri bo'ladimi? Agar shunday qilinsa, buning oqibati nimalarga olib kelishi mumkin?

Beshinchidan, ko'pchilik shunchaki o'z bilim doirasini kengaytirish uchun ham "Zamonaviy moliya"ni o'rganadi va shunga qiziqadi. Zamonaviy moliya qonuniyatlarini bilish dunyoqarashni kengaytiradi va tashqi dunyo qaysi qonuniyatlarga asosan rivojlanayotganini bilishga yordam byeradi.

Moliya sohasidagi ilmiy izlanishlar uzoq tarixga ega. A. Smitning 1776 yilda chop etilgan "Xalqlar boyligi tabiati va sabablari borasida tadqiqotlar" kitobini ko'pchilik iqtisod fani (ilmi)ning ibtidosi deb hisoblaydilar. So'ngi yillarda zamonaviy moliya nazariyasi moliya sohasiga ixtisoslashgan iqtisodchilar tomonidan ishlab chiqilmoqda va takomil-lashtirilmoqda. Bu 1990 va 1997 yillarda iqtisod sohasida Nobel muko-fotiga moliya nazariyasi va amaliyotiga ulkan hissa qo'shgan olimlar sazovor bo'lganligi bilan ham tasdiqlanadi⁶⁸.

⁶⁷ Бу сўз лотинча "deposium" сўзидан олинган бўлиб, она тилимизда "сақлашга қўйилган буюм; омонат" деб таржима қилинади ва, асосан, "кредит муассасалари (банклар ва ҳ.к.лар)га сақлаш ва фойдаланиш учун вақтинча қўйилган пул ёки қимматбаҳо қоғозлар" маъносини англатади. Қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 598.

⁶⁸ 1990 йилда иқтисод соҳасида Нобель мукофоти Гарри Марковиц (Harry Markowitz), Мертон Миллер (Merton Miller) ва Вильям Шарпа (William Sharpe) молия назарияси ва амалиёти ривожига улкан таъсири бўлган илмий ҳиссаси учун берилган. Қуйида уларнинг илмий ишига қисқача тавсиф берамиз.

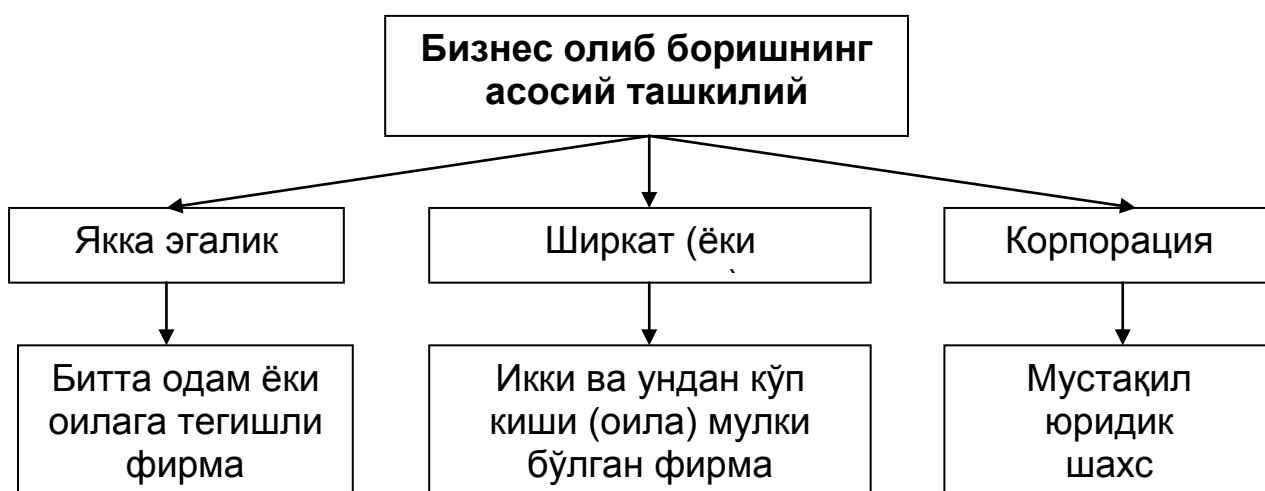
Г.Марковиц рискли инвестициялар йўналишини танлашда риск ва иқтисодий манфаатни мутаносиблаштириш усулларига тегишли замонавий "портфель назарияси"нинг отаси ҳисобланади. У ўзининг 1952 йилда Journal of Finance журналида chop etilgan "Портфельни танлаш" (Portfolio Selection) дастурий мақоласида инвесторлар берилган даромадлилик ставкасида ўз рискини максимал даражада камайтиришлари мумкинлигини намойиш этадиган математик модельни ишлаб чиққан. Г.Марковиц модели замонавий молия асосларини ташкил этади ва инвестиция портфелларини бошқариш бўйича мутахассислар томонидан амалда кенг қўлланилади.

В.Шарп эса Г.Марковицнинг тадқиқотлари натижаларидан тадқиқотларни давом эттириш учун замин сифатида фойдаланган ва ўз илмий ишлари давомида Марковиц моделининг молиявий активлар баҳосига таъсирини аниқлаган. Молиявий активлар баҳоси ҳар қандай вақт ўзгариши мумкинлиги эҳтимолидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир рискчан активга бўлган талаб ва таклиф мутаносиблигини таъминлаш учун у рискчан активларнинг кутилаётган даромадлилиги ўзига хос тузилмага эга бўлиши кераклигини кўрсатиб берган. ("Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk", *Journal of Finance*, 1964) ("Акцияларни баҳолаш. Риск шароитида бозор мувозанати назарияси"). В.Шарпнинг назарий тадқиқотида тузиб чиқилган активлар тузилмаси ҳозирги пайтда молия назарияси ва амалиётининг кўплаб соҳаларида риск

3-BOB. ZAMONAVIY MOLIIYANING FUNDAMENTALB (TUB) MASALALARI

3.1. Biznesning tashkiliy shakllari va ularning moliyaviy qarorlar qabul qilishga ta'siri

Biznes olib borishning uchta asosiy tashkiliy shakli mavjud: yakka egalik, shirkat (yoki shyeriklik) va korporatsiya (3.1.1-chizma).

3.1.1-chizma. Biznes olib borishning asosiy tashkiliy shakllari

даражасини бошқариш учун асос сифатида кенг қўлланилмоқда.

М.Миллернинг “Замонавий молия” фанига қўшган ҳиссаси, асосан, корпоратив молия назариясини ривожлантириш билан боғлиқ. Бошқа олимлар, шу жумладан, Франко Модильяни (Franco Modigliani) (у ҳам иқтисод соҳасида Нобель мукофоти лауреати) билан биргаликда М.Миллер дивиденд сиёсати ва фирмаларга қарз бериш сиёсати билан шуғулланган. Олимлар бу муаммога бир қатор мақолаларни бағишлаганлар. Мақолалардан дастлабкиси “The Cost of Capital, Corporation Finance, and the Theory of Investment” (“Капитал баҳоси, корпоратив молия ва инвестициялаш назарияси”) илмий иши бўлиб, у 1958 йилда American Economic Review журналида чоп этилган. Уларнинг асосий кашфиёти шу бўлганки, улар молия соҳасидаги назариётчи ва амалиётчиларга дивиденд ва молия сиёсати қандай қилиб умумий қийматга таъсир қилишига эътибор беришни тавсия этганлар. М&М (Модильяни-Миллер назарияси) назарияси деб аталган ва уларнинг биргаликдаги илмий ишида баён этилган назария замонавий корпоратив молия назариясининг асоси ҳисобланади.

1997 йилда иқтисод соҳасида Нобель мукофоти яна бир бор молия соҳаси мутахассисларига топширилган. Бу сафар Роберт К. Мертон ва Майрон Шоулз (Myron Scholes) мукофот лауреати бўлганлар. Лауреатларни аниқлаш бўйича қўмита мукофот топшириш учун яна бир олимни тавсия этган. Бу Фишер Блэк (Fisher Black) эди. Аммо унинг 1995 йилда 57 ёшида бевақт оламдан кўз юмиши бу шарафга биргаликда сазовор бўлишга халақит берди. Бу уч олим опционлар ва қимматли қоғозларнинг бошқа ҳосилалари баҳосини ҳисоблаб чиқиш учун математик формулани кашф этганлар. Бу формула Блэк-Шоулз формуласи (Black Scholes option pricing formula) номи билан танилган.

YAkka egalik (sole proprietorship), bitta odam yoki oilaga tegishli firma bo'lib, unda barcha aktivlar va majburiyatlar bir vaqtning o'zida firma egasining mulki hisoblanadi. YAkka mulkdor firmaning qarzlari va boshqa majburiyatlari bo'yicha *cheklanmagan majburiyatlarga* yoki *cheklanmagan mas'uliyatga* (unlimited liability) ega. Bu degani, agar firma kompaniya kreditorlarining talablarini qondirish uchun o'z qarz majburiyatlarini bajara olmasa, u holda kompaniya egasining istalgan mulki xatga olinishi mumkin.

Ko'pchilik firmalar o'z faoliyatini mulkka yakka egalik sifatida boshlaydi. Keyinchalik kengayib, oyoqqa turgan sari o'z tashkiliy shaklini o'zgartiradi. Ammo, shunaqasi ham bo'ladiki, biznes – restoran, ko'chmas mulk agentligi yoki kichkina ustaxona – butun faoliyat davomida yakka mulkligicha qolishi ham mumkin.

Shirkat (partnership) – bu ikki va undan ko'p kishi (oila) mulki bo'lgan firma. Ular shyerik deb ataladi va kompaniya kapitaliga birgalikda egalik qiladilar. Shyeriklik kelishuvida, odatda, qarorlar qanday qabul qilinishi va firmaning daromad va zarari qanday taqsimlanishi belgilab qo'yiladi. Kelishuvda boshqa shart belgilangan bo'lmasa, shyeriklar, xuddi yakka mulkchilikdagi kabi, majburiyatlar bo'yicha cheklanmagan javobgarlikka ega bo'ladilar.

Ammo, shyeriklarning majburiyatlarini ma'lum darajada cheklash ham mumkin. U holda bunday shyeriklar *mas'uliyati cheklangan shyeriklar*, yoki kommanditlar deb ataladilar (limited partners). Biroq bunda, shyeriklarning hech bo'lmasa bittasi firmaning qarzlari bo'yicha cheklanmagan javobgarlikka ega bo'ladi va u asosiy (bosh) shyerik deb ataladi. Odatda, kommandit-shyeriklar shirkat faoliyatiga taalluqli kundalik qarorlarni qabul qilishda ishtirok etmaydilar. Bu asosiy (bosh) shyerikning vakolatiga kiradi.

Xususiy korxonalar yoki shirkatdan farqli o'laroq, **korporatsiya** (corporation) – bu mustaqil yuridik shaxs bo'lib, u o'z egalaridan

alohida faoliyat yuritadi. Korporatsiya mulkka egalik qilish, qarz olish va shartnomalar tuzish huquqiga ega. Ular sudga byerishlari va ularni ham sudga byerish mumkin. Bundan tashqari, korporatsiyalarni va biznes yuritishning ikkita boshqa shaklini soliqqa tortishda ham farq bor.

Korporatsiya ustav hujjatlari asosida boshqariladi. Aksiyadorlar korporatsiya daromadidan amalga oshiriladigan har qanday to'lovlarda o'z aksiyalari soniga proporsional⁶⁹ ravishda ulushga ega bo'lish (masalan, dividendlar ko'rinishida) huquqiga egadirlar. Aksiyadorlar direktorlar kengashini saylaydi va ular, o'z navbatida, korporatsiya ishlarini boshqarish uchun menejyerlarni tayinlaydilar. Odatda, aksiyadorlar yig'ilishida bitta aksiya bitta ovozga ega. Ammo turli toifadagi aksiyalar ham bor bo'lib, ular turli ovoz huquqini byerishi mumkin.

Korporativ tashkilot (biznesni korporativ tashkil qilish)ning afzal tomoni shundaki, firmaning sog'lom faoliyatiga zarar etkazmasdan aksiyalar boshqa egalarga byerilishi mumkin. Boshqa afzal tomoni aksiyadorlarning mas'uliyati cheklanganligida bo'lib, bu degani agar korporatsiya qarzlarni to'lashga qodir bo'lmasa, kreditor⁷⁰lar aksiyadorlarning shaxsiy mulkini emas, balki korporatsiya aktivlarini xatlaydilar. Bu ma'noda korporatsiya xuddi shirkatda asosiy (bosh) shyerik bajaragan vazifani bajaradi, aksiyadorlar esa mas'uliyati cheklangan shyeriklar kabi ishlaydi (faoliyat ko'rsatadi)lar.

Butun dunyoda yirik firmalarning deyarli barchasi, garchi ularga bitta shaxs yoki oila egalik qilsa-da, korporatsiya shaklida faoliyat yuritadi. AQShda aksiyalari tarqoq korporatsiyalar ochiq (public corporations), mulkka egalik huquqi jamlangan (to'plangan) korporatsiyalar esa yopiq yoki xususiy korporatsiya (private corporations) deb ataladi.

⁶⁹ "Пропорционал" лотинча "proportionalis" – мос, мутаносиб; тенг. 1. Миқдорлардан бири қанча ошса ёки камайса, бошқаси ҳам шунча ўзгарадиган; мутаносиб. 2. Қисмлари, ўлчамлари ўзаро маълум нисбатда бўлган; бўйи энига мос; мутаносиб, уйғун; келишган. Қаранг: ўша манба. Ж.ІІІ.–Б. 313-314.

⁷⁰ "Кредитор" лотинча "creditor" – қарз берувчи. Мол ёки пулни насиёга, қарзга берган муассаса ёки шахс. Қаранг: ўша манба. Ж.ІІ.–Б. 415.

Turli mamlakatlarda korporatsiyalar faoliyati turlicha qonunlar bilan muvofiqlashtiriladi. Hatto bitta mamlakat ichida bunday firmalar faoliyati turli yurisdiksiyaga tushishi ham mumkin. Masalan, AQShda bunday qonunlar davlat darajasida joriy etiladi (va ularning bajarilishi qat'iy nazorat qilinadi).

Kundalik hayotda nomiga qarab firmaning korporatsiya ekanligini quyidagicha aniqlash mumkin: masalan, AQShda firma-korporatsiya nomiga inglizcha incorporated so'zidan olingan qisqartma ink; Fransiyada – SA harflari (Societe Anonime); Italiyada – SpA (Societa pyer Azione); Nidyerlan-diyada – NV (Naamloze Vennootdchap); Shvetsiyada – AB (Aktiebolag)lar qo'shiladi.

Gyermaniyada ochiq korporatsiyalar Aktiengesellschaften deb ataladi va bunday korporatsiyani firma nomining oxiridagi AG harflaridan bilsa bo'ladi; xususiy korporatsiyalar Gesellschaften mit beschränkter Haftung deb ataladi va ularning nomiga GmbH harflari qo'shiladi. Buyuk Britaniyada PLS harflari mas'uliyati cheklangan ochiq kompaniyalar uchun va LTD xususiy kompaniyalar uchun xuddi shunday ma'noga ega. Tarixda nomi qolgan birinchi korporatsiyalar Amstyerdam va Londonda XVII asrda tashkil etilgan va o'zbekchada "aksiyadorlik kompaniyasi" (joint stock companies) degan ma'noni anglatgan. Bizning kunlarda bunday atamadan deyarli foydalanilmaydi.

1.3-nazorat uchun savol
Bitta kishi egalik qiladigan korporatsiya yakka mulk hisoblanmaydi. Nima uchun?

3.2. Mulikka egalik huquqi (mulk)ni boshqaruvdan ajratishning moliyaviy sabablari

YAkka mulk hisoblangan korxonalarda va hatto ko'pgina

shirkatlarda ham korxonaga egasi bir vaqtning o'zida menejyer⁷¹ vazifasini ham bajaradi. Ammo, boshqa firmalarda, ayniqsa yirik firmalarda mulk egalari biznesni o'zlari boshqarmaydilar. Ular bu vazifa (majburiyat)ni professionallarga (maxsus kasb egalari) topshiradilar. Ko'p hollarda bu professionallar (maxsus kasb egalari) mazkur kompaniyaning aksiyadori ham bo'lmaydilar. Nimaga mulk egalari kompaniyani boshqarishni menejment bo'yicha muta-xassislarga topshirishlariga, hech bo'lmaganda, beshta sabab bor (navbatdagi betdagi 3.2.1-chizmaga qarang).

3.2.1-chizma. **Mulk egalari kompaniya boshqarishni menejment bo'yicha mutaxassislarga topshirishining sabablari.**

⁷¹ “Менежер” инглизча “manager” – бошқарувчи. Корхона ёки компания эгалари бўлмаган, махсус тайёргарлик кўрган малакали ёлланма бошқарувчилар. Қаранг: ўша манба. Ж.И. –Б. 579.

Birinchidan, o'z kasbini puxta egalla (biladi)gan professional mene-jyerlarni topish unchalik murakkab ish emas. Shu bilan birga, ular firmani boshqarish uchun korxonaga egalari qaranganda yaxshi tayyorgarlik ko'rgan (ko'pincha shunday bo'ladi ham), ko'proq tajribaga ega bo'lishi va, shunchaki, yaxshi insoniy fazilatlar sohibi bo'lishlari ham mumkin. Kompaniyani o'zi boshqaradigan mulk egasi nafaqat biznesni yuritish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarga, balki boshqaruvchi iqtidoriga ham ega bo'lishi kerak. Kompaniya mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ayirganda esa tabiatda kam uchraydigan bunaqangi mushtaraklik talab etilmaydi.

Ko'ngilochar biznes misolida shunday vaziyatni o'rganib chiqamiz. Masalan, kinostudiya yoki televidenie tarmog'ini boshqarish borasida yuqori malakaga ega kishilar bu sohada o'z biznesini tashkil etish uchun moliyaviy resurslarga va aksincha, buning uchun etarlicha mablag'ga ega badavlat kishi esa bu kabi tashkilotni boshqarish uchun zarur qobiliyatga ega bo'lmasliklari mumkin. Shunday qilib, bunday vaziyatda eng maqbul yo'l shuki, malakali mutaxassislar filmlar yaratib, ularga prodyuserlik qiladilar va sota-dilar, badavlat kishilar esa bu biznesni zarur miqdorda kapital bilan ta'minlaydilar.

Ikkinchidan, biznesda samaradorlikka yerishish yoki foyda ko'rish uchun, ko'pincha, bir necha uy xo'jaliklarining resurslarini birlashtirish kerak bo'ladi. Masalan, kam byudjetli bo'lsa-da, bitta film yaratishga millionlab mablag' sarflanadi, to'liq metrajli film esa bir necha o'n va hatto yuzlab million so'mga tushadi. Bunday vaziyatda ishlab chiqarishning iqtisodiy samarali ko'lami (masshtabi)ni ta'minlash maqsadida bir necha mulk-dorlarni birlashtiradigan tuzilma talab etiladi va qizig'i shundaki, ularning ko'pchiligi bunday biznesni boshqarishda bevosita ishtirok etmaydi.

Uchinchidan, iqtisodiy jarayonlarga xos bo'lgan mavhum

(noaniq)lik sharoitida investor⁷²lar mablag'larni turli firmalarga tikish (joylash-tirish) orqali riskni taqsimlashga intiladilar. Mablag'larni optimal divyersifikatsiya⁷³ qilish uchun investor portfelida turli qimmatli qog'ozlar oz-oz miqdorda bo'lishi kerak. Kompaniya mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ajratmasdan turib, bunday taqsimotni amalga oshirish-ning iloji yo'q.

Faraz qilaylik, investor ko'ngil ochish sohasidagi ma'lum firmalar bir necha yil davomida daromad keltirishi mumkin degan xulosaga keldi va ularning aksiyalariga divyersifikatsiyalangan kapital kiritishga ahd qildi. Agar, shu bilan birga, u aksiyalarini sotib olgan kompaniyalarni o'zi boshqa-rishga ham qaror qiladigan bo'lsa, u o'z mablag'larini ko'plab kompaniyalar o'rtasida taqsimlay olmaydi. Shunday qilib, aytish mumkinki, biznesni korporatsiya shaklida tashkil etish mulkdor investor o'z mablag'larini divyersifikatsiya qilishi uchun ko'proq mos keladi, chunki korporatsiya turli firmalar kapitalida nisbatan katta bo'lmagan ulushga egalik qilish imkonini byeradi.

To'rtinchidan, mulkka egalik huquqini boshqarishdan ajratish axborot olishga ketadigan xarajatlarni tejash imkonini byeradi. Odatda, menejyer-lar firmaning ishlab chiqarish texnologiyalari, ishlab chiqarish resurslari bahosi (qiymati) va mahsulotga bo'lgan talab to'g'risida juda aniq va atroflicha ma'lumot to'play oladilar. Kompaniya egalariga esa ishlab chiqarish texnologiyalari, firma faoliyatining samaradorlik darajasi va uning mahsulotiga talabning qandayligi to'g'risida umumiy yoki yuzaki tasavvurga ega bo'lishning o'zi kifoya.

Ko'ngil ochish industriya⁷⁴si bilan bog'liq bo'lgan yana bir

⁷² "Инвестор" инглизча "investor", лотинча "investire" – кийинтирмоқ. Инвестиция фаолиятини амалга оширувчи шахс, ташкилот ёки давлат. Қаранг: ўша манба. Ж.И.–Б. 207.

⁷³ Ҳозирги шароитда "диверсификация" сўзи иқтисодий доираларда эмас, балки бошқа жуда кўп ҳолатларда ҳам ишлатиладиган сўз бўлса-да, у "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да ўз аксини топмаган. Бу сўз дунёнинг жуда кўп тилларида айнан шу тарзда ишлатилиб, ишлатилиш ўрнига қараб, асосан, "ҳар хил, турли хил, хилма-хил, турли-туман, ранг-баранг"(лаштириш, лаштирилган) маъноларида қўлланилади.

⁷⁴ "Индустрия" лотинча "industria" – меҳнатсеварлик, тиришқоқлик. Саноат; миллий хўжаликнинг жамият иқтисодий ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган муҳим тармоғи. Қаранг: ўша манба. Ж.И. –Б.209.

misolni ko'rib chiqamiz. Kinofilmlar ishlab chiqarish va ularning prokat⁷⁵i bilan shug'ullanish uchun juda keng ma'lumot to'plash kerak bo'ladi. Avvalo, yangi filmda ishtirok etishga yollanishi mumkin bo'lgan taniqli aktyorlar va rejissyorlar to'g'risida ma'lumotni ortiqcha sarf-xarajatlarsiz qo'lga kiritish mumkin. Ammo kinofilm ishlab chiqarish va uning prokatiga zarur boshqa resurslar to'g'risida so'z boradigan bo'lsa, buning uchun ko'plab mablag' talab etilishi, tabiiy. Aktyorlar tanlash bo'yicha mutaxassislar bilan aloqa o'rnatish juda qimmatbaho jarayon va bu vazifani shu kasbga ixtisoslashgan professional ma'murlar hammadan a'lo darajada baja-radilar.

Beshinchidan, ta'lim olish (o'qish) egri chizig'i effekt⁷⁶i (samarasi), yoki faoliyat yuritib turgan tashkilot effekti (samarasi) degan narsa mavjud va u quyidagilarda namoyon bo'ladi: agar kompaniya egasi bir vaqtning o'zida firma menejyeri bo'lsa, kompaniyaning yangi egasi yangi biznesni muvaffaqiyatli boshqarish uchun undan ish yuritishni o'rganishiga to'g'ri keladi. Agar kompaniya egasi bir vaqtning o'zida menejyer bo'lmasa, biznes sotilgan taqdirda ham tajribali menejyer tashkilotda ishlashda davom etadi, faqat endi u boshqa xo'jayinga ishlaydi (xizmat qiladi). Kompaniya birinchi bor o'z aksiyalarini ochiq muomalaga chiqarganda (ya'ni, ochiq aksiyadorlik kompaniyasi (jamiyati)ga aylanganda), uning dastlabki ta'sischi va egalari bo'lgan menejyerlari, garchi endi ular kompaniya aksiyadorlari bo'lmasa-da, ko'pincha, korporatsiyani boshqarishda davom etadilar.

Biznesni tashkil etishning korporativ shakli mulkka egalik huquqi boshqaruvdan ajratilganda ayniqsa samaralidir. Chunki u firmaning sog'lom (normal) faoliyatiga putur etmagan holda mulkdorlar ro'yxatida tez-tez o'zgarishlar bo'lishiga yo'l qo'yadi (egalik huquqi aksiyalarga o'tishi munosabati bilan). Butun

⁷⁵ "Прокат" русча "прокат" – ижара (кира)га бериш ёки олиш. У ёки бу нарсани маълум миқдордаги ҳақ эвазига вақтинча фойдаланиш учун бериб ёки олиб туриш. Қаранг: ўша манба. Ж.ІІІ. – Б.312.

⁷⁶ "Эффект" лотинча "effektus" – ҳаракат, фаолият; натижа. Иш, фаолият ва ш.к.нинг натижаси. Қаранг: ўша манба. Ж.V – Б.62.

dunyoda turli korporatsiyalarning millionlab aksiyalari qo'lda qo'lga o'tib turadi va buning firmani boshqarish hamda uning faoliyat yuritishi sifatiga salbiy ta'sir qilgan hollari juda kam.

1.4-nazorat uchun savol

Firmani boshqarishni uning mulkiga egalik huquqidan ajratish uchun asosiy sabablar nimada? Biznesni tashkil etishning korporativ shakli qanday qilib bunday ajratishga yordam beradi?

Ammo, hamma narsada bo'lganidek, bunday ajratishning ham o'z salbiy tomonlari bor va boshqarishni mulkka egalik huquqidan ajratish foydasiga gapiradigan barcha omillar bunday ajratish tartibi amalga oshganda mulkdorlar va menejyerlar *manfaatlari o'rtasida ziddiyatlar* (of intyerest) yuzaga kelishiga olib keladi. Korporatsiya egalari, odatda, menejyerlar ularning manfaatlarini qanchalik samarali himoya qilayotganlari to'g'risida juda cheklangan ma'lumotga ega bo'ladilar. Shu sababli menejyerlar o'zla-rining aksiyadorlar oldidagi burchlariga beparvo bo'lishlari mumkin. Ba'zi hollarda esa ular aksiyadorlar manfaatlariga zid ishlar qilishlari ham mumkin. Klassik siyosiy iqtisod asoschisi A.Smit bu borada shunday deydi: "Bunday (aksiyadorlik) kompaniyalar direktorlari o'zlarining emas, birovlarining pullarini boshqarar ekanlar, ulardan xuddi xususiy shirkat shyeriklari o'z mablag'larini zukkolik va qunt bilan boshqarganlari singari boshqarishlarini kutish aqlli ish bo'lmaydi. Badavlat odamlarning ko'p-chilik qullari kabi, ular ham maydachuyda narsalarga ahamiyat byerishni o'zlarga munosib bilmaydilar va osongina o'zlarini bunday vazifadan ozod etadilar. Shunday qilib, kompaniya ishlarini boshqarishda bunday sovuq-qonlik va isrofgarchilik u yoki bu darajada kuzatiladi, albatta."⁷⁷

Xulosa qilib shuni aytish joizki, sarf-xarajat oqilona qilinsa, mulkdorlar va menejyerlar manfaatlari o'rtasida ziddiyatlar yuzaga kelishi ehtimolining oldini olish mumkin, firma egalari, odatda,

⁷⁷Адам Смит, The Wealth of Nations (Chicago: University of Chicago Press, 1977).

tashkilotni o'zlari boshqarmaydilar va kompaniyaga egalik qilish, odatda, ko'plab mulkdorlar o'rtasida taqsimlanadi. Yana shuni aytish kerakki, mulkdorlar orasidagi o'zgarishlar menejyerlar o'zgarishidan ko'ra ko'proq yuz berib turadi.

3.3. Korporativ menejmentning asosiy vazifasi va uning moliyaviy jihatlari

Oxir oqibat korporatsiyaning boshqaruv xodimlarini aksiyadorlar direktorlar kengashi orqali ish tutib yollar ekanlar, menejyerlarning asosiy vazifasi imkon qadar aksiyadorlar manfaatlarini ko'zlab qaror qabul qilishdan iborat. Ammo bu korporatsiya menejyerlarining yagona vazifasi emas. Jamiyatning har bir a'zosi singari, ular ham qonunlarga rioya qilishlari, odo-axloq qoidalarini hurmat qilishlari va zaruratga ko'ra, albatta, agar bu aksiyadorlar tomonidan katta sarf-xarajatlarga olib kelmasa, turli ijtimoiy vazifalar bajarilishiga ko'maklashishlari kerak⁷⁸.

Biroq, korporativ menejment maqsadlarini faqat aksiyadorlar manfaatlariga xizmat qilish bilan cheklab qo'yilganda ham, unga yerishish usullarini aniq belgilashning iloji yo'q. Aslini olganda, menejyerlar kompaniya egalari bilan har bir masalani, shu jumladan, kompaniya tovarlari va xizmatlari assortiment⁷⁹ini tanlash, kapital jalb qilish bo'yicha sarf-xarajatlarni belgilash masalalarini muhokama qilishlari, ulardan eng maqbul variantlar qaysiligini so'rashlari mumkin. Unday bo'lsa, kompaniya egalari firmani o'zlari boshqarganlarida qanchalik muta-saddi bo'lsalar, biznesni boshqarishga qancha vaqt sarf qilsalar, shuncha darajada mutasaddi bo'lib, shuncha vaqt sarflagan bo'lar edilar va menejyerlar mehnatidan foydalanishdan ma'no qolmagan bo'lar edi.

Bundan tashqari, bir necha kishi boshqaradigan firma uchun

⁷⁸Биз акциядорлар бойлигини максималлаштиришдан мақсад жамият манфаатларига мос бошқа ижтимоий мақсадларга зид келиши шарт эмас, деган фараздан келиб чиқамиз.

⁷⁹“Ассортимент” французча “assortiment” – терма, йиғма, тўплам, сараланган. Товар ва хизматларнинг турли хиллари, номлари ва навларига кўра тўплами. Қаранг: ўша манба. Ж.1. –Б.110

bunday yondoshuv mos (mumkin) bo'lsa ham, aksiyadorlari soni juda ko'p firmalarda buning deyarli iloji yo'q. Axir dunyoda millionlab aksiyadorlari jahon-ning turli mamlakatlarida yashaydigan ulkan xalqaro korporatsiyalar mavjud. Shunday qilib, menejyerlar faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy vazifa yoki qoidani ishlab chiqish juda muhim masala bo'lib, bunday qoida menejyerlar firma boshqaruviga taalluqli u yoki bu masala yuzasidan aksiyadorlar o'rtasida doimo so'rov o'tkazishlariga ehtiyoj qoldirmasligi kerak.

Avvalambor, mazkur qoida samarali bo'lishi uchun uni bajarish menejyerlardan aksiyadorlarning riskka moyilligini ham, biznesni boshqarish bo'yicha kundalik amaliyotning boshqa masalalari yuzasidan ularning fikrini bilishlarini ham talab etmasligi kerak. Chunki bu kabi ma'lumot-larni olishning o'zi – ilojisiz narsa. Hatto bunday masalalar ma'lum vaqt kelib, oshkor bo'lsa ham, bundan katta ma'no yo'q, chunki ular doimo o'zgarib turadi. Aksiyalar doimo qo'ldan qo'lga o'tib turganligi uchun demak, korpo-ratsiya mulkdorlari ham muntazam ravishda o'zgarib turadi. Demak, menejment asosiy qoidasining bajarilishi korporatsiya mulkdori (egasi) kim ekaniga zinhor bog'liq bo'lmasligi kerak.

Rioya qilingan taqdirda, menejyerlar ham kompaniya egalari kompaniyani o'zlari boshqarganlarida qabul qiladigan investitsion va moliyaviy qaror-larni qabul qilsalargina menejyerlar uchun asosiy qoida to'g'ri bo'ladi (ishlaydi). **Aksiyadorlar boyligini maksimallashtirish**⁸⁰, ya'ni ular aksiyalarining bozor qiymati (bahosi)ni maksimallashtirish aynan shunday qoida hisoblanadi.

Faraz qilaylik, Siz korporatsiyani boshqarayapsiz va mablag' tikish (joylashtirish)ning ikkita muqobil variantidan bittasini tanlashingiz kerak. Tanlaganda ham juda riskli va deyarli xavfsiz variantdan birini tanlashingiz zarur. Aksiyadorlaringizning ba'zilarini,

⁸⁰ Бу қоида ҳам барча нарсани қамраб олувчи бошқа сентенциялар сингари, доим ҳам тўғри бўлавермайди. Шунинг учун қоида чекловларининг баъзиларини инобатга олиш керак. Биринчидан, у яхши ривожланган ва рақобат кучли капитал бозори бўлишини тақозо этади. Иккинчидан, менежерларнинг ноқонуний ва одоб-ахлоққа қарши хатти-ҳаракатларини истисно этади.

ehtimol, risk dara-jasini qisqartirishga intilishar. Boshqalari esa, birinchi investitsion loyiha kelajagiga pessimistik ruhda gumon bilan qarashar. Shu bilan birga aksiyadorlarning bir qismi riskka moyil bo'lishi yoki riskli loyihaning istiqboli porloq deb hisoblashlari mumkin. Aytingchi, bunday sharoitda menejyer qanday qilib barcha aksiyadorlarni qoniqtiradigan va ularning ko'ngliga moydek yoqadigan qaror qabul qilsin?

Faraz qilaylik, risksiz loyihani tanlagandan ko'ra riskli loyihani afzal ko'rib, Siz firma aksiyalarining bozor qiymati (bahosi)ni ko'proq oshirasiz. Shuning uchun, garchi ba'zi aksiyadorlar o'z mablag'lari ishonchli aktivlarga investitsiya qilinishini hamma narsadan ustun qo'ysalar-da, Sizning ikkinchi loyihani tanlashingiz ularning manfaatiga xizmat qilmaydi.

Gap shundaki, samarali faoliyat yuritayotgan kapital bozorlarida aksiya-dorlar o'zlarining shaxsiy aksiyalar portfelli risklilik dara-jasini Sizning firmangiz aksiyalarining bir qismini sotib, undirilgan pulni ishonchli aktivlarga investitsiya qilish orqali kamaytirish imkoniyatiga egalar. Demak, riskli loyiha tanlanadigan bo'lsa, hatto riskni xush ko'rmaydigan aksiyadorlar ham yutadilar. Chunki ular bugunning o'zida qo'shimcha daromad oladilar. Keyin esa ular olgan daromadlarini yoki reinvestitsiya⁸¹ qiladilar, yoki o'z ehtiyojlariga sarflaydilar.

Shunday qilib, ko'rib turibmizki, riskli loyihani tanlash ham xususiy aksiyadorlar manfaatiga mos kelishi mumkin. Chunki aynan riskli loyiha ular qo'lidagi aksiyalarning bozor qiymati (bahosi)ni oshirishga qodir. Menejyerlar qabul qiladigan qarorga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan yagona risk tanlangan u yoki bu variant firma aksiyalarining bozor qiymati (bahosi)ga qanchalik ta'sir qilishi bilan bog'liq.

Aksiyadorlar boyligini maksimallashtirish vazifasini bajarish firma qo'llaydigan ishlab chiqarish texnologiyalari, bozor foiz stav-

⁸¹ "Реинвестиция" (ре + инвестиция) – инвестициялар муомалалари бўйича даромадлар шаклида олинган маблағларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун қайта йўналтириш, қайта фойдаланиш. Қаранг: ўша манба. Ж.ІІІ. –Б.372.

ka⁸²lari, bozor riski uchun mukofot va qimmatli qog'ozlar kotirovka⁸³siga bog'liq. Ushbu barcha omillarni inobatga olgan holda menejyerlar aksiya-dorlar firmani o'zlari boshqarganlarida qanday investitsion qaror qabul qilsalar, xuddi shunday qarorlarni qabul qilishlari mumkin. Shu bilan birga qaror *riskni tan olmaslik darajasiga* yoki *muldorlarning boyligi darajasiga* bog'liq emas. Demak, investitsion qarorlarni shular to'g'risida muayyan ma'lumot yig'masdan turib ham qabul qilish mumkin. Ko'rinib turibdiki, aksiyadorlar boyligini maksimallashtirish qoidasi juda to'g'ri qoida va firmani boshqarayotganda har bir menejyer ushbu qoidaga rioya qilmog'i darkor. Mazkur qoidaga rioya qilar ekanlar, menejyerlar har gal biror qaror qabul qilish talab etilganda aksiyadorlar o'rtasida so'rov o'tkazmasdan turib ham o'z vazifalarini bajara oladilar.

Korporatsiyalar faoliyatini tadqiq qiladigan olimlar ba'zida boshqa-ruv xodimlarining asosiy vazifasi firma *foydasini* maksimallashti-rishdan iborat, degan fikrni bildiradilar. Ma'lum sharoitda aksiyador-larning foydasini ham, boyligini ham imkon qadar ko'paytirishdan maqsad bir xil moliyaviy qarorlarning qabul qilinishini taqozo etadi. Odatda, firma foydasini ko'paytirish uchun mutaxassislar ikkita eng muhim muammoga bilan duch keladilar. Bu muammolarning sababi esa vaqt va ehti-moliy mezonlarning noaniqligidadir:

- agar ishlab chiqarish jarayoni bir necha vaqt oralig'idan iborat bo'lsa, u holda aynan qaysi vaqt oralig'ida foyda maksimallashtirilishi kerak?
- agar daromad va xarajatlari – noaniq ko'rsatkichlar bo'lsa, u holda, foydaning o'zi ehtimollik qiymati bo'lgan taqdirda “foydani maksimal-lashtirish” tushunchasining ma'nosi nimada?

Endi keling, foydani maksimallashtirish mezonlari bilan bog'liq

⁸² “Ставка” русча сўздан она тилимизга кириб келган ва “турли хил тўловлар миқдори, меъёри” (масалан, солиқ, иш ҳақи, фоиз ва бошқалар) маъносида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж.ІІІ. – Б.567.

⁸³ “Котировка” французча “coter” – рақамламоқ, белгиламоқ. Биржада амалдаги вазият ва қонунчилик меъёрларига амал қилган ҳолда хорижий валюталар, қимматбаҳо қоғозлар курсини ҳамда товарлар нархини белгилаш. Қаранг: ўша манба. Ж. ІІ. – Б. 413.

bo'lgan shu ikkala muammoni ko'rib chiqamiz. Birinchi muammo foydani ishlab chiqarish jarayonining davomiyligi bilan bog'lashdan iborat.

Faraz qilaylik, firma ikkita loyihadan birini tanlashi kerak. Ikkala loyihani amalga oshirishni boshlash uchun 100,0 mln. so'm miqdorida xarajat qilish kerak. Ammo ikkinchi loyihaning uzoqroq davom etishi ko'zda tutilgan. "A" loyihaning bir yildan keyin 105,0 mln. so'm miqdorida daromad keltirishi mo'ljallangan va shundan keyin u yopiladi. Shunday qilib, undan ko'riladigan foyda 5,0 mln. so'mni tashkil etadi (105,0 mln. so'm – 100,0 mln. so'm). "B" loyiha esa 2 yil davom etishi kerak va birinchi yili hech qanday daromad keltirmaydi, ikki yil o'tgach esa loyihadan olingan foyda 10,0 mln. so'mni tashkil etadi. Shunday qilib, savol tug'iladi: mazkur vaziyatda foydani maksimallashtirish mezonini qanday qilib qo'llanilishi mumkin?

Endi, foydani maksimallashtirish mezonlaridan noaniq vaziyatda foydalanish murakkabligi nimadan iboratligini ko'rib chiqamiz. Faraz qiling, Siz firma menejyerisiz. Firma ikkita investitsion loyihadan bittasini tanlashi lozim. Loyihalarni amalga oshirish uchun 100,0 mln. so'm miqdorida xarajat talab etiladi va sarflangan kapital (sarmoya) ma'lum vaqt o'tgach, o'zini oq (qop)lashi kerak. Xuddi yuqorida keltirilgan misol-dagi singari "A" loyiha 105,0 mln. so'm miqdorida kafolatlangan daromad keltiradi, ya'ni aniq aytish mumkinki, "A" loyiha bo'yicha foyda 5,0 mln so'mni (105,0 mln. so'm – 100,0 mln. so'm) tashkil etadi.

"V" loyiha bo'yicha foyda miqdori aniq emas – ushbu loyiha bo'yicha olinadigan daromad 120,0 mln. so'm yoki 90,0 mln. so'm bo'lishi mumkin va har ikkala variantning amalga oshish ehtimoli 0,5ga teng. Shunday qilib, "V" loyiha firmaga yoki 20,0 mln. so'm miqdorida foyda keltiradi yoki firma 10,0 mln. so'm yo'qotadi. Mazkur kontekst⁸⁴da "foydani maksimal darajada oshiradigan loyiha" degan tavsiya nimani anglatishi mumkin?

Foyda ko'rsatkichlaridan farqli o'laroq, aksiyadorlik

⁸⁴ "Контекст" лотинча "contextus" – қўшилиш, уланиш, боғланиш. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б. 402.

kapitalining joriy bozor qiymatini aniq hisoblab chiqish mumkin (masalan, IBM korporatsiyasining kelgusi (bo'lajak) daromadi – noaniq ko'rsatkich, unga tegishli bo'lgan aksiyalarning joriy bahosi esa bizga ma'lum). Demak, foydani maksimallashtirish qoidasidan farqli o'laroq, aksiyadorlar boyligini maksimallashtirish qoidasi firmaning bo'lajak xarajatlari va daromadlari noaniqligi sharoitida menejyerlarning asosiy vazifalarini aniq belgilab beradi.

1.5-nazorat uchun savol

Nima uchun korporatsiya menejyerlari foydani maksimallashtirish qoidasiga emas, balki aksiyadorlar boyligini maksimallashtirish qoidasiga rioya qilishlari kerak?

Albatta, menejyerlar oldida turgan masala juda murakkab: o'zlari qabul qiladigan qarorning firma aksiyalari qiymatiga ta'sirini baholash. Masalan, yuqorida keltirilgan misollarda, "A" va "B" yoki "A" va "V" loyihalaridan birini tanlashda menejyerlar shu loyihalardan qaysi biri firmaning bozor bahosini eng ko'p darajada oshirishini aniqlashlariga to'g'ri kelgan bo'lardi. Bu oddiy emas, balki juda murakkab vazifadir. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bunday qarorni qabul qilish uchun aniq mezon qo'llaniladi.

Shunday qilib, korporativ boshqaruvning asosiy vazifasi firma bahosini aksiyadorlar manfaatiga mos tarzda maksimallashtiradigan qaror qabul qilishdan iborat. Mazkur mezonni amalga oshirishda yuzaga keladigan asosiy muammo qabul qilingan qarorning firma bo'lajak qiymati (baho-si)ga eng yuqori ta'siri ehtimoli qanday bo'lishi mumkinligi to'g'risidagi ma'lumotni olishdan iborat. Agar menejyer o'z firmasi va boshqa kompa-niyalar aksiyalarining bozor bahosi o'zgarishini kuzatib borish imkoniyatiga ega bo'lsa, uning vazifasi ancha engillashadi.

Darhaqiqat, bozordagi narx (baho)lar to'g'risida ma'lumotga ega bo'lmay turib, bu mezon umuman qanday qilib amalga oshirilishi mumkinligini tasavvur qilib bo'lmaydi. Albatta, yaxshi menejyer o'z firmasidagi ishlab chiqarish jarayonini har kimdan

ham ko'proq biladi deb faraz qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi, ammo bunday **ichki** (firma nuqtai nazaridan) ma'lumot samarali qaror qabul qilish uchun etarli bo'la olmaydi. Fond bozori bo'lmagan taqdirda menejyerlarga **tashqi** (firma uchun) ma'lumotlar, masalan mulkdorlarning boyligi, nimalarni xush ko'rishlari va boshqa investitsion imkoniyatlari to'g'risida ma'lumot kerak bo'ladi. Bunday ma'lumotni qo'lga kiritish uchun esa katta mablag' sarflanishi mumkin (agar, umuman bunday ma'lumotni sotib olish mumkin bo'lsa).

Shu sababdan, fond bozorining borligi (mavjudligi) menejyerlarga to'plash nisbatan oson bo'lgan ma'lumotlar, xususan aksiya va obligatsiyalar bahosi to'g'risidagi ma'lumotlar hamda deyarli qo'lga kiritib bo'lmaydigan ma'lumotlar, ya'ni aksiyadorlarning boyligi, ular xush ko'radigan narsalar va boshqa investitsion imkoniyatlari to'g'risida ma'lumotlarni to'plash imkonini byeradi. Shunday qilib, yaxshi rivojlangan fond bozorlarining mavjudligi firma mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ajratishni samarali amalga oshirishga yordam byeradi.

E'tibor byering, qaysidir ma'noda korporatsiyaning oliy rahbariyati va korporatsiya faoliyatini kuzatib boradigan tashqi moliyaviy tahlilchilar oldida turgan vazifa bitta. Ikkala guruhdagi mutaxassislar oxir oqibat bitta savolga javob byerishlari kerak: qanday qilib boshqaruv xodim-larining qarorlari firma aksiyalarining bozor bahosiga ta'sir qilishi mumkin? Farqi esa shundaki, tahlilchilardan farqli o'laroq, menejyerlar bu qarorlarni qabul qiladilar va ularning amalga oshirilishi uchun javob byeradi (mas'uldir)lar.

Biror korporatsiya oliy darajadagi boshqaruv xodimlarining asosiy vazifalarini bilib olish uchun boshqaruv aksiyadorlarga taqdim etadigan yillik hisobotga ko'z tashlashning o'zi kifoya. Odatda, bu hujjatga so'zboshi sifatida korporatsiya ijrochi direktorining xati ilova qilinadi. Ushbu xatda boshqaruvning moliyaviy maqsadlari va ushbu maqsadga etishish (yerishish)ning umumiy strategik rejasi bayon etiladi.

Quyida Honeywell Corporation korporatsiyasining 2016 yil yakuni bo'yicha o'z aksiyadorlariga taqdim etgan yillik hisobotidan ko'chirma keltiramiz. Korporatsiya boshqaruvi raisi Maykl R.Bonsin'or (Michael R.Bonsignore) aksiyadorlarga quyidagi yozma murojaatni yo'llagan: "Daromadli biznesning o'sishi. Qoniqish hosil qilgan iste'molchilar. Boshqaruv borasida dunyo miqyosida etakchilik. Men va dunyoning turli mamlakatlarida Honeywell korporatsiyasida mehnat qiladigan barcha ishchi-xodimlar bizning korpo-ratsiya kelajagini aynan shunday tasavvur qilamiz, ya'ni biz shuni istaymiz. Aynan shu bilan bizning asosiy vazifalarimiz aniqlanadi va kompa-niyaning asosiy maqsadiga – kompaniya aksiyadorlarining manfaatlariga mos tarzda uning aksiyalari bozor bahosi o'sishini ta'minlashga – yerishish yo'llari ko'rsatib byeriladi.

Hozirgi paytda kompaniya o'zining birinchi navbatdagi moliyaviy vazifasini bajarishni maqsad qilgan: aksiyadorlar bizning firma bilan taqqoslasa bo'ladigan va shu kompaniyalar ro'yxatining birinchi chorak bo'lagidan o'rin olgan firmalar ko'rsatkichiga teng yillik umumiy daromad olishlarini ta'minlash. Aksiyadorlarimizning umumiy yillik daromad-lari aksiyalar kursi⁸⁵ o'sishi va korporatsiya aksiyalariga reinvestitsiya qilingan dividendlar umumiy summasiga teng miqdorda belgilanadi.

Bizning menejyerlar ushbu maqsadga yerishish uchun belgilangan yo'ldan chetga og'ishmay boradilar. Bizning qisqa muddatli kompensatsiya⁸⁶ dastu-rimizga muvofiq korporatsiya xodimlari kompaniya daromadida yerishilgan yaxshi ko'rsatkichlar uchun mukofotlanadilar. Biz kompleks⁸⁷ moliyaviy reja ishlab chiqdik va ushbu rejada sotuv, foyda, aylanma kapital, kapital qo'yilmalar va soliqlar hajmi o'sishi kabi aksiyador boyligiga ta'sir

⁸⁵ "Курс" лотинча "cursus" сўзидан олинган бўлиб, сўзма-сўз "югуриш, пойга; ҳаракат, йўл, йўналиш" деб таржима қилинса-да, бу ерда "акция, облигация, вексель каби қимматли қоғозлар сотиладиган ва хариб қилинадиган баҳо; нарх". Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б. 435.

⁸⁶ "Компенсация" лотинча "compensatio" – тенглаштириш; ўрнини тўлдириш. Бирор нарса бадалига ҳақ тўлаш, мукофот бериш. Қаранг: ўша манба. – Б. 396.

⁸⁷ "Комплекс" лотинча "complexus" – алоқа, боғланиш; қўшиб, қамраб олиш. Бир бутунни ташкил қилувчи нарсалар, ҳодисалар, белги-хусусиятлар мажмуи, йиғиндиси. Қаранг: ўша манба. - Б. 435. – Б.396.

qilishi mumkin bo'lgan har bir omildan foydalanish bo'yicha murakkab topshiriqlar belgilab byerilgan".

1.6-nazorat uchun savol

Samarali faoliyat yurituvchi mavjud fond bozori qanday qilib firmaga mulkka egalik huquqini uni boshqarishdan ajratishga yordam byeradi?

3.4. Bozor intizomi: kompaniyalarning "yutib yuborilishi" va uning moliyaviy natija (oqibat)lari

Hech o'ylab ko'rganmisiz: qanday kuch menejyerlarni aksiyadorlar man-faati yo'lida ishlashga majbur qila oladi? Albatta, aksiyadorlar yig'i-lishda oliy darajadagi menejyerga qarshi ovoz byerib, uni ishdan bo'shatib yuborishlari mumkin. Ammo, mulkka egalik huquqi va boshqaruv bir-biridan ajratilganligining asosiy afzalligi egalari firma faoliyati masalalariga aralashmasliklari bo'lganligi sababli ular firma noto'g'ri boshqarilayotganini qanday qilib tushunish (bilib qolgan)larining o'zi tushu-narsizdir.

Bundan tashqari, firmaga ko'plab aksiyadorlar birgalikda egalik qilsa, ovoz byerish huquqidan biror-bir ishni bajarishga majbur qilish vositasi sifatida foydalanish yana bir muammoni keltirib chiqaradi. Gap shundaki, bunday vaziyatda alohida aksiyadorning kapitalda ishtiroki ulushi shunchalik kam bo'ladiki, u zarur ma'lumot olinishi va tarqatilishi haqini to'lashdan manfaatdor emas. Shunday qilib, ovoz byerish huquqi o'z holicha bu dilemma⁸⁸ni hal etishga qodir emas.

Raqiblik qila oladigan (raqobatli) fond bozori mavjud bo'lgan taqdirda ikkala taraf – aksiyadorlar va menejyerlar – amal qiladigan stimuly⁸⁹larni tartibga solish uchun yana bir juda muhim

⁸⁸ "Дилемма" - "ди.. + юнонча "lemma" – асос, далил бўла оладиган ҳукм. Бир-бирига зид бўлган икки номақбул имкониятдан бирини танлашга мажбур бўлиш. Қаранг: ўша манба. Ж.І. - Б. 614.

⁸⁹ "Стимул" лотинча "stimulus" – ҳайвонларни ҳайдаш учун белгиланган учли таёқ. Бирор ишга қизиқиш туғдирадиган, рағбатлантирадиган, **ундайдиган** нарса, омил. Қаранг: ўша манба. Ж. III. –

Б. 571. Демак, бундан кўриниб турибдики, “стимул” сўзи луғавий жиҳатдан, аслида, “учли таёқ” маъносида ишлатилиши ва шуни англатиши лозим. Унинг “қизиқиш туғдирадиган” ва “рағбатлантирадиган” жиҳатларидан кўра бошқа жиҳатлари ҳам бор. “Учли таёқ” оддий таёқ эмас, балки айнан учли таёқ бўлганлиги учун ҳам унинг “қизиқиш туғдирадиган” ва “рағбатлантирадиган” жиҳатларидан кўра “ундайдиган” ёки “мажбур қиладиган” жиҳатлари устунроқдир. Ҳарқалай “учли таёқ”нинг “қизиқтириши” ёки “рағбатлантириши”дан кўра унинг кўпроқ “мажбур қилиш” салоҳиятига эга эканлигига аминмиз.

Тўғри, эҳтимоли камроқ бўлса-да, ҳайвонларни қизиқтириш ва рағбатлантириш йўли билан ҳам ҳайдаш мумкин. Лекин шу тарзда иш тутилганда кўзланган мақсадга нисбатан кечроқ етиб бормаслигимизга ким кафолат беради? Бундай шароитда уларнинг, маълум даражада, “уйинқароқ” бўлишлари – табиий. “Юки енгил келса – эшак эгасини тепади” ёки “Юки енгил бўлса – туя(нинг) бақироқ (ётоғи) келади”,- деган мақоллар бекордан-бекорга айтилмаган-ку!? Шунинг учун ҳам ҳайвонларни ҳайдашнинг бошқа йўли бор. Бу мажбурлаш йўлидир. Лекин ажабланарлиси шундаки, бу йўл уларни ҳайдашнинг иккинчи даражали йўли эмас, балки асосий йўли ҳисобланади. Албатта, биз бу ўринда бўлар-бўлмасга мажбурлаш ёки доимий равишда мажбурлашни назарда тутаётганимиз йўқ. Аксинча, бу жойда ўрни келгандаги, мақсадга мувофиқ бўлгандаги мажбурлашни кўзда тутаётирмиз, холос. Кўзланган мақсадга тезроқ эришишнинг (ҳаммамиз шуни истаймиз-ку, ахир!) таъсирчан ва самарали йўлларидан бири шу йўл эмасмикан? Балки кўзланган мақсадга эришгунга қадар “учли таёқ”нинг “ундайдиган” ёки “мажбур қиладиган” жиҳатларидан фойдаланиб, ундан сўнг эса унинг “қизиқиш туғдирадиган” ва “рағбатлантирадиган” томонларидан фойдаланиш керакдир?

Мамлакатимизда “учли таёқ” билан ҳамма ҳайвонлар эмас, балки, асосан, фақат эшак ҳайдалади. У “учли таёқ” билан эмас, балки фақат оддий таёқ билан ҳайдалганда ҳам (эса) кўзланган мақсадга ўз вақтида ёки тезроқ етиб бориш – амри-маҳол. Бунинг учун айнан учли таёқдан фойдаланиш керак ва у она тилимизда “халачўп” деб аталади. “Халачўп”га “Эшак, туя каби ҳайвонларни ниқтаб, тезроқ юргизиш учун ишлатиладиган учли таёқча; хала”, деб таъриф берилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (4-жилд, 379-бет).

Эшакни минганингизда қўлингиздаги таёқнинг бор-йўқлиги ёки таёқ учининг ўткир-ўткирмаслигига эшак “реакция”сининг қандай эканлигига ҳеч эътибор берганмисиз!? Қўлингизда таёқ бўлмаса – эшакнинг юриши ўзгача. У ўз ихтиёрича юради. Айрим ҳолларда, оёғингиз билан қанчалик ниқтаманг, юриш у ёқда турсин, ахён-ахёнда, юриш давомида ўтлашни ҳам ўзига эп кўради. Таёғингиз бўлса – у бошқача юради. Таёғингизнинг учи ўткир бўлганда эса, у янада бошқачароқ, тезроқ юради. Борди-ю, таёқнинг учига Сиз махсус равишда мих қоқиб олганлигингизни сезса (сезади, албатта), унинг фикри-хаёли фақат Сизни тезроқ манзилингизга элиб қўйишда бўлади.

“Стимул” сўзининг негизида яшириниб ётган унинг иқтисодий жиҳатларига эътибор бераётиб, бундай “антиқа” мисолни келтирганимиздан, асло, хафа бўлманг. Бу ўринда муаллифлар “айримлар”ни назарда тутаяпти ёки нимагадир шаъма қилаяпти, деб хавотирга ҳам тушманг. Келтирилган мисол нафсониятингизга ёки шахсиятингизга тегмасин. Ундан сиёсий хатони ҳам қидирманг. Бу ерда “косанинг тагида ним коса” – йўқ. Ёки “Қизим сенга айтаяпман – келиним сен эшит!” қабилда иш тутушдан жуда йироқмиз. Лекин не қилайликки, “стимул”нинг маъно-мазмунини “деҳқонча қилиб” тушунтириб беришда бундан-да қулайроқ, табиийроқ ва тушунарлироқ бўлган мисолни топаолмадик. Эшак, ҳақиқатдан ҳам, XXI асрга аллақачон қадам қўйган бўлишимизга қарамасдан, қишлоқ жойларида ва айниқса, тоғли ҳудудлардаги қишлоқ жойларида асосий фойдали ишчи ҳайвон сифатида ҳамон қолмоқда. Унинг қилган меҳнати эътироф этилиб, “гўшти ҳаром бўлса ҳам меҳнати (хизмати) ҳалол” деб баҳо берилган бўлишига қарамасдан, бир вақтнинг ўзида, терисининг қалинлиги ҳам қайд этилмоқда. Терининг қалинлиги эса, ўз навбатида, унга нисбатан таъсирчанликни камайтиради. Шунинг учун ҳам эшак ҳаракатини тезлаштириш учун учли таёқдан – халачўпдан – фойдаланмасликнинг иложи йўқ. Шу боис келтирган мисолимиздан тегишли хулосани чиқариб, энди иқтисодиёт субъектларига нисбатан ўрни келганда ва мақсадга мувофиқ бўлганда “стимул”нинг “мажбурловчи”, “тезлаштирувчи”, “йўналтирувчи”, “илдамловчи”, “ундовчи” ва ҳ.к. шу каби жиҳатларига эътибор берайликки, вазият қандай бўларкин!?

Яна бир фикр: ҳатто учкур отга минган чавандозни ҳам қамчисиз тасаввур этиб бўлмайди. Касби-кори мол боқиш бўлган чўпоннинг таёқсиз кун кўриши – анча мураккаб. Эртадан-кечгача шода-шода пешона терини тўкаётган деҳқоннинг деҳқонлиги ҳам, охир-оқибатда, унинг “кетмон”и билан белгиланади. Айрим ҳолларда, кўзланган мақсадга эришишда, минг-минглаб қилинган панду-насихатдан кўз олдида юлдузчалар пайдо қиладиган даражада қулоқнинг тагига яхшилаб туширилган бир шапалоқ афзал. Манзилга тезроқ етиб боришни истайсизми – машинангизни аямасдан, ўз ҳолига қўймасдан мажбур қилишингиз, “газига тепишингиз” лозим. Тоққа чиқмасангиз – дўлонага, жон чекмасангиз – жононага эга бўлаолмайсиз ва ҳ.к.

Умунан олганда, бизнинг фикримизча, “стимул” ва “рағбат”, “стимуллаштириш” ва “рағбатлантириш” сўзлари ўртасида тенглик белгисини қўйиб бўлмайди. Шундай қилинса, бу

mexanizm bor. Bu kompaniyalarning **“yutilib ketilishi”** (**“yutib yuborilishi”**)dir (takeover).

Endi “yutilib ketilish” (“yutib yuborilish”) qanday qilib menejyer-larni aksiyadorlar manfaatlarini ulkan matonat bilan himoya qilishga majbur qilishini ko‘rib chiqamiz. Faraz qilaylik, biror firma, biz uni “yutib yuboruvchi” firma deb ataymiz, boshqaruvi noto‘g‘ri ketayotgani yaqqol ko‘zga tashlanayotgan boshqa bir firmani ko‘z ostiga olib qo‘ydi. Bu firmaning menejyerlari shunday investitsion qaror qabul qildilarki, buning natijasida aksiyalarning bozor qiymati firma resurslaridan samarali foydalangan taqdirda yerishiladigan eng yuqori ko‘rsatkichdan ancha past. Agar “yutib yuboruvchi” firma unga “yutib yuboriladigan” firma usti-dan nazorat o‘rnatish uchun etarli miqdorda aksiyalarni sotib olishga muvaffaq bo‘lsa, u holda “yutib yuboruvchi” firma eski menejyerlar o‘rniga firma ishini muvaffaqiyatli (samarali) yo‘lga qo‘yishga qodir menejyer-larni ishga yollaydi.

Sotib olingan firmaning investitsion siyosati yo‘nalishi o‘zgartirilganini e‘lon qilgach, “yutib yuboruvchi” firma uning aksiyalarini yangi, bozor bahosidan ancha yuqori bahoda sotadi va darrov daromad oladi. E‘tibor byering, firma daromad olish uchun qo‘shimcha moddiy resurs ishla-tishiga to‘g‘ri kelmayotir. Demak, butun ish mobaynida uning barcha xara-jatlari boshqaruvi yomon yo‘lga qo‘yilgan firmani aniqlashga va uning aksiyalarini sotib olishga qilingan xarajatlardan iborat.

Muvaffaqiyatsiz (nosamarali) firmani topishga ketadigan

масалага нисбатан бир томонлама, тор ёндошувни акс эттиради. Унда табиат ва жамият тараққиёти ҳамда ҳаёт фалсафасининг энг асосий қонунларидан бири бўлган қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши қонунининг амал қилиши рад этилган бўлади. Энг оддий тарзда айтилганда, “стимул” ва “стимуллаштириш” сўзлари маъно-мазмун ва моҳият жиҳатидан “рағбат” ва “рағбатлантириш” сўзларидан анча каттароқ, кенгроқдир. Шунинг учун ҳам “стимул” тўғрисида гапира туриб фақат “рағбат” назарда тутилса, ёки “стимуллаштириш” дейилганда фақат “рағбатлантириш” эътиборга олинса – бу, маълум маънода, нотўғри, асоссиз ва нари борганда, чала қарорнинг қабул қилинишига олиб келади. Бундай қарорларнинг ижросини таъминлаш эса, ўз навбатида, кўзланган натижаларни бермайди. Уларнинг юқорида қайд этилган жиҳатларига эътибор бермасдан “стимул”ни фақат “рағбат”, “стимуллаштириш”ни эса фақат “рағбатлантириш” деб қабул қилганлигимиз учун ҳам балки бу борада қилаётган саъйи-ҳаракатларимиз, маълум даражада, бесамар кетаётгандир?! Ушбу масаланинг қолган бошқа жиҳатларига китобимизнинг тегишли жойларида яна тўхталамиз.

xarajatlar hajmi turlicha bo'lishi mumkin. Ammo "yutib yuboriluvchi" firma unga mol etkazib byeruvchi, mijoz yoki raqib bo'lsa, bu xarajatlar nisbatan kam ham bo'lishi mumkin. Chunki bunday holda zarur ma'lumotlarning katta qismi oldindan to'plangan bo'ladi. Shunday qilib, muvaffaqiyatsiz (nosamarali) firmani topishga maxsus mablag' sarflanmagan taqdirda ham yutib yuborish mexanizmi ishlashi mumkin.

Boshqaruvi yomon yo'lga qo'yilgan firmalarni izlashga maxsus resurs-lar ajratish xuddi real investitsiyalarning yangi dasturlariga mablag' ajratishdek maqsadga muvofiqdir. Hatto, mana shunaqa dushmanona (boshqa-ruv xodimlariga nisbatan), g'ayritabiiy ravishda "yutib yuborish"ga ixti-soslashgan firmalar ham mavjud. Oxir oqibat "yutilib ketish" xavfi ehtimoli shunaqangi ortadiki, ishdan bo'shatilishi xavfi menejyerlar uchun juda samarali turtki bo'ladi. Va ular firma aksiyalarining bozor qiymatini maksimallashtirishga intilib, jon-jahdi bilan aksiyadorlar manfaatini yo'lida, shuningdek, o'z manfaatlari yo'lida ham, mehnat qilishni boshlaydilar.

Darhaqiqat, aksiyadorlar aniq ko'rsatmalar byermasa-da va samarali boshqarish nazariyasini uncha chuqur bilmasalar-da, menejyerlar "o'zini o'zi saqlash" hissiyoti tufayli ham firma bahosi (qiymati)ni imkon qadar (maksimal darajada) oshirishga intiladilar. Bundan tashqari, yana shuni ta'kidlash joizki, yuzaga kelgan vaziyatga sabab xoh menejyerlar malakasining pastligi bo'lsin, xoh ularning maqsadni noto'g'ri tanlagani bo'lsin, baribir "yutib yuborish" mexanizmi bir xil samaradorlik bilan uni to'g'rilashga qodirdir.

"YUtib yuborish" mexanizmining samaradorligi ba'zida davlat siyosati tufayli pasayadi. Masalan, turli tovar bozorlarida monopoliya⁹⁰lar yuzaga kelishini oldini olishga intilib, AQSh Adliya vazirligi raqobat kamayishiga olib kelishi mumkin bo'lgan

⁹⁰ "Монополия" моно.. + юнонча "poleo" – сотаман. 1. Иқтисодиётнинг бирон-бир соҳасида танҳо ҳукмронлик; давлат, корхона ёки жисмоний шахсларнинг ишлаб чиқариш, савдо, хунармандчилик соҳасида фаолият олиб бориши учун берилган алоҳида ҳуқуқи; 2. Муайян ишлаб чиқариш ёки унинг катта бир қисмини, шунингдек, бирон-бир товар сотишни ўз қўлига олган йирик хўжалик бирлашмаси (картель, синдикат, трест, концерн ва ш.к. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б. 614.

kompaniyalar birlashishi va bir kompaniya ikkinchisini qo‘shib olishini cheklashga yo‘naltirilgan trestga qarshi qonunchilik doirasida qator tadbirlar amalga oshirmoqda. “Yutib yuboruvchi” o‘rnida ko‘pincha samarasiz korxonaga mahsulot etkazib byeruvchi, uning mijozlari yoki raqibi ish ko‘rar ekan, bunday davlat siyosati “yutib yuborish” xavfini kamaytirishga qodir.

1.7-nazorat uchun savol

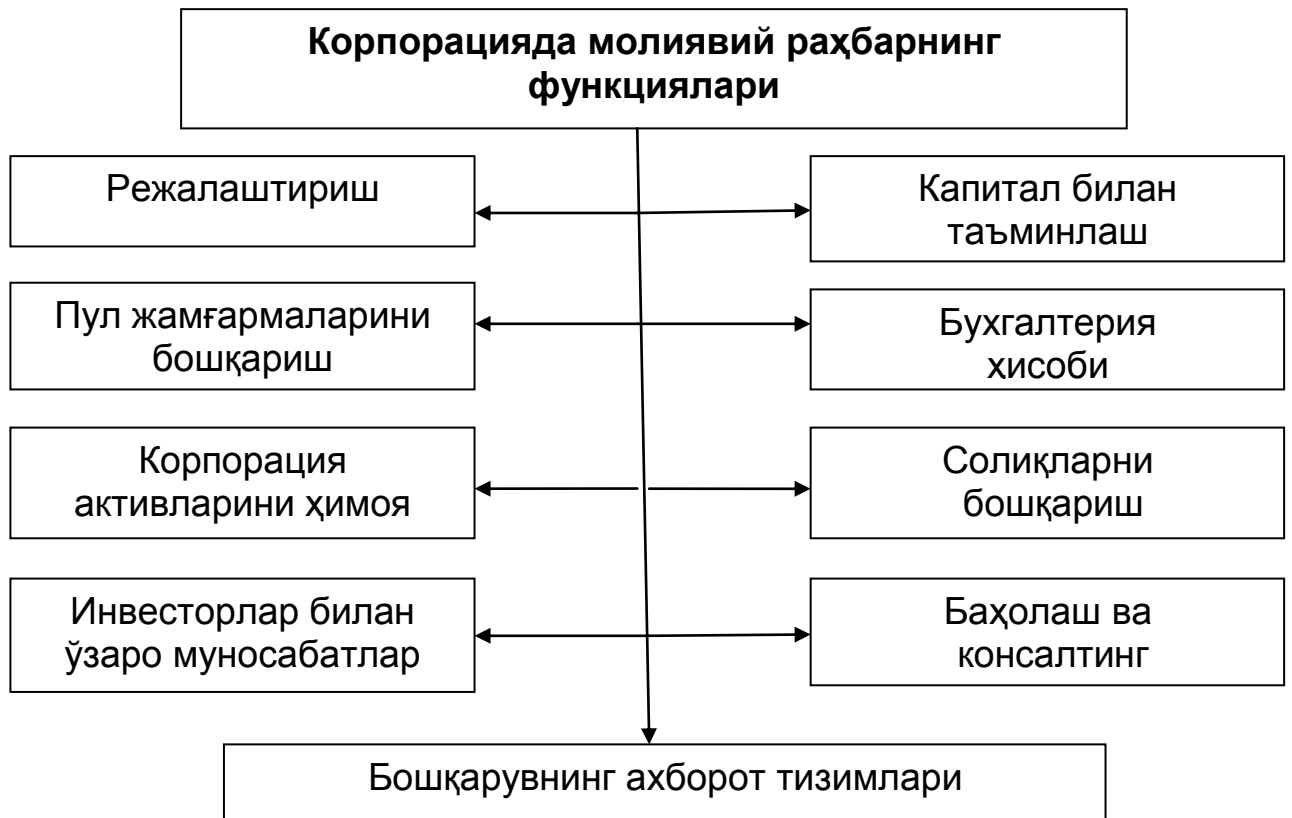
Nima uchun firmaning “yutib yuborilishi” xavfi uning egalari manfaatlarini va menejyerlar o‘rtasidagi ziddiyat hal etilishiga turtki bo‘ladi?

3.5. Korporatsiyada moliyachining tutgan o‘rni

Korporatsiyada qabul qilinadigan qarorlarning deyarli barchasi, u yoki bu darajada, moliyaviy qaror hisoblanadi. Chunki ular bo‘lajak daromad va xarajatlarning muqobil variantlarini baholash va tanlash bilan bog‘liq. Shunday qilib, yirik korporatsiyalarda direktorlik daraja (vazifa)sidan tortib, to alohida ishlab chiqarish bo‘limlari, marketing⁹¹ bo‘limlari, tadqiqot laboratoriyalari va boshqa korporatsiya bo‘limlarining boshliqlarigacha boshqaruv uchun mas‘ul deyarli barcha xodimlar moliya bo‘yicha mutaxassislar xizmatidan foydalanadilar.

Korporatsiyalarning moliyaviy rahbarlarini birlashtiruvchi ko‘ngilli tashkilot bo‘lgan “Moliyaviy rahbarlar instituti” (Financial Executive Institute) bu kasbga juda keng ta‘rif byeradi. Unga muvofiq quyida keltirilgan funktsiya (vazifa)lardan (navbatdagi betdagi 3.5.1-chizmaga qarang) hech bo‘lmasa bittasini bajarish vakolatini o‘z zimmasiga olgan kishi moliyaviy rahbar hisoblanadi:

⁹¹ “Маркетинг” инглизча “marketing”, “market” – бозор; сотиш, пуллаш. 1. Иқтисодийнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш (талаб ва истеъмол, маҳсулотга нарх белгилаш, уларни тарғиб қилиш, сотилаётган товарлар ҳажмини кўпайтириш воситалари каби) муаммолари билан шуғулланувчи соҳаси; 2. Бозор эҳтиёжи талабларидан келиб чиққан ҳолда корхонанинг янги хил маҳсулотлар ишланмаларини тайёрлаш, товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш ёки турли хил хизматлар кўрсатиш бўйича фаолиятини бошқариш ва ташкил этиш тизими. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б. 546.

3.5.1-chizma. **Korporatsiyada moliyaviy rahbarning funksiyalari**

1. Rejalashtirish

Umumiy boshqaruvning ajralmas qismi hisoblangan moliyaviy ope-ratsiya⁹²larni boshqarish rejasini ishlab chiqish, muvofiqlashtirish va amalga oshirish. Shu kabi rejani biznes ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqish quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

a) uzoq va qisqa muddatli moliyaviy va korporativ rejalarni tuzish;

b) kapital qo‘yilmalar va/yoki joriy operatsiyalar smeta⁹³sini tuzish;

⁹² “Операция” лотинча “operatio” – иш, ҳаракат, фаолият. Бу ўринда молия билан боғлиқ вазифаларни бажаришга қаратилган фаолият ёки хатти-ҳаракат. Қаранг: ўша манба. Ж.III. – Б. 129.

⁹³ “Смета” русча “(с)метить” - “мўлжалламоқ”, “қўзламоқ”. Олдиндан тузилган чиқим ҳисоби ва шундай ҳисоблар ёзилган ҳужжат. Қаранг: ўша манба. -Б.536.

- v) sotuv hajmini bashorat qilish (prognozlash⁹⁴);
- g) firma faoliyati samaradorligini baholash;
- d) baholarni shakllantirish siyosatini ishlab chiqish;
- e) firmaga iqtisodiy baho byerish;
- j) boshqa firmalar qanday “yutib yuborilganini” tahlil qilish va o‘z bo‘linmalarini amalga oshirish (realizatsiya qilish).

2. Kapital bilan ta'minlash

Biznesni muvaffaqiyatli olib borish uchun zarur kapital bilan ta'minlash dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish.

3. Pul fondlarini boshqarish

- a) pul mablag'larini boshqarish;
- b) zarur bank xizmati bilan ta'minlash;
- v) kompaniyaning pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlarini olish, saqlash va sarflash;
- g) kredit va inkassatsiya⁹⁵larni boshqarish;
- d) pensiya⁹⁶ fondlarini boshqarish;
- e) investitsiyalarni boshqarish;
- j) g'aznachilik majburiyatlarini bajarish.

4. Buxgaltyeriya hisobi

- a) buxgaltyeriya hisobini olib borish (yuritish) siyosatini ishlab chiqish;
- b) firmaning buxgaltyeriya hisoboti uchun ma'lumotlar

⁹⁴ «Прогноз» юнунча «prognosis» - олдиндан билиш, илмий асосланган башорат. Бўлажак воқеа ёки ҳодисаларнинг қандай кечишини, ривожланишини ва оқибатини махсус изланишлар, мавжуд далиллар ва маълумотларга асосланиб, олдиндан айтиб бериш; олдиндан чиқарилган хулоса. Прогнозлаш – прогноз тузиш, тайёрлаш. Бирор бир ижтимоий ҳодисанинг аниқ истиқболларини махсус илмий тадқиқ этиш. Қаранг: ўша манба, - Б.310.

⁹⁵ “Инкассация” италянча “inkasso” – кассадаги нақд пул. Банк операциясининг тури. Бунда банк ўз миқозлари топшириғига кўра улар ўрнига турли ҳужжат (вексель, чек ва б.)ларга асосан, миқозга тегишли пулларни қабул қилади ва унинг ҳисобига киритиб (ёзиб) қўяди. Қаранг: ўша манба. Ж.И. – Б.211.

⁹⁶ “Пенсия” лотинча “pensio” – “тўлов, тўлов муддати”. Қариган, меҳнат қобилиятини йўқотган, узоқ йил хизмат қилган, боқувчисидан жудо бўлган кишиларни моддий жиҳатдан таъминлаш мақсадида уларга давлат томонидан доимий бериб бориладиган пул; нафақа. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б. 246.

to'plash va hisobot tuzish;

- v) resurslarni sarflash norma (me'yor)larini ishlab chiqish;
- g) ichki auditor⁹⁷lik tekshiruvlari o'tkazish;
- d) buxgaltyeriya tizimlari va tartibini ishlab chiqish;
- e) davlat organlariga topshiriladigan hisobotlar;
- j) boshqaruv xodimlariga hisobot byerish va moliyaviy operatsiyalar natijalarini tushuntirish;
- z) firma ishi samaradorligining real (haqiqiy) ko'rsatkichlarini joriy moliyaviy rejalar va standartlar ko'rsatkichlari bilan taqqoslash.

5. Korporatsiya aktivlarini himoya qilish

- a) zarur sug'urta shartnomalarini tuzish;
- b) ichki nazorat va audit⁹⁸ yordamida ishlab chiqarish aktivlarining himoyalaniishini ta'minlash va firmani zararlardan himoya qilish;
- v) ko'chmas mulkni boshqarish;

6. Soliqlarni boshqarish

- a) soliq siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- b) soliq organlari bilan aloqalar;
- v) soliq hisobotlarini tayyorlash;
- g) soliqlarni rejalashtirish.

7. Investorlar bilan o'zaro munosabatlar

- a) investorlar bilan aloqa o'rnatish va ushlab turish;
- b) kompaniya aksiyadorlariga axborot etkazish tizimini yo'lga qo'yish va ushlab turish;

⁹⁷ "Аудитор" лотинча "auditor" – тингловчи. Белгиланган тартибда аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олган (ваколатлар берилган) ва аудиторлар касбий рўйхатиға киритилган шахс (мутахассис). Қаранг: ўша манба. Ж.І. –Б.116.

⁹⁸ "Аудит" лотинча "auditis" – эшитиш, тинглаш. Аудиторлик ваколати бўлган шахслар (аудиторлик фирмалари) томонидан хўжалик субъектлари молиявий ҳисоботининг экспертизаси ва таҳлили; тафтиш. Қаранг: ўша манба. –Б. 116.

v) moliyaviy tahlilchilar tavsiyalarini va umumiy tusga ega moliyaviy axborotlarni olish;

8. Baholash va konsalting⁹⁹

a) moliyaviy siyosat, moliyaviy operatsiyalar masalalari hamda asosiy maqsadlar va ish qay darajada samaradorligini aniqlash bo'yicha korpo-ratsiyaning boshqa rahbarlari bilan maslahatlashish va ularning tavsiya-larini olish.

9. Boshqaruvning axborot tizimlari

a) ma'lumotlarni elektron qayta ishlash vositalarini yaratish va ulardan foydalanish;

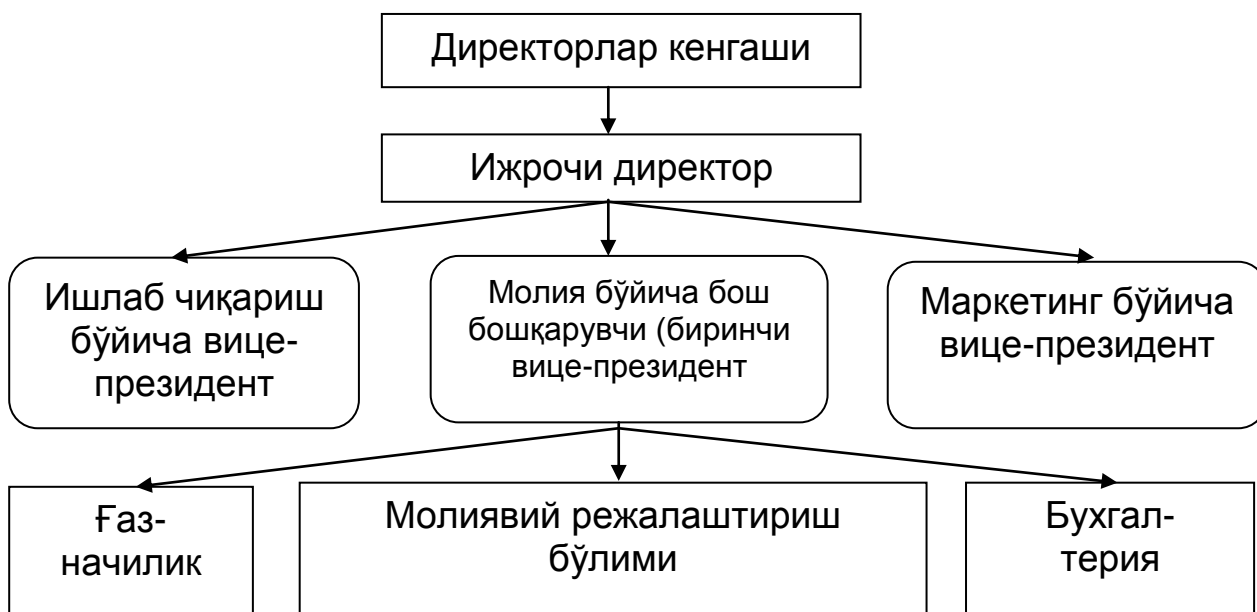
b) boshqaruvning axborot tizimlarini yaratish va ulardan foydalanish;

v) tegishli tizim va tartiblar yaratish va ulardan foydalanish.

Moliya bo'limining tashkiliy tuzilmasi va firmaning boshqa bo'lim-lari bilan o'zaro aloqalari turli firmalarda turlicha bo'lishi mumkin. 3.5.2-chizmada zamonaviy yirik korporatsiyaning namunaviy tashkiliy tuzilmasi ko'rsatilgan (keltirilgan).

Tuzilmaning eng yuqori darajasida korporatsiyaning ijrochi direktori (chief executive officer (CEO) turadi. U, ko'pincha, prezident deb ataladi. Moliya bo'yicha bosh boshqaruvchi (chief financial officer (SFO) katta (birinchi) vitse-prezident deyiladi. U firmaning butun moliyaviy faoliyati uchun mas'ul va bevosita prezidentga hisobot byeradi. Shuningdek, ko'p hollarda, firmada yana ikkita vitse-prezident faoliyat yuritishi mumkin. Ular marketing va ishlab chiqarish operatsiyalari uchun mas'uldirlar.

⁹⁹ "Консалтинг" инглизча "consulting" – maslahat bериш, maslahatlashish. Махсус компанияларнинг бизнесменлар – ишлаб чиқарувчилар, сотувчи ва харидорларга ташкилий, техникавий, молиявий, иқтисодий масалалар бўйича маслахатлар, тавсиялар беришдан иборат фаолияти. Қаранг: ўша манба. Ж.И.– Б. 400.

3.5.2-chizma. Yirik korporatsiyaning tashkiliy tuzilmasi

Baʼzida yirik firmalar shtat¹⁰⁰ga rahbar lavozimi kiritiladi. Rahbar kompaniya prezidenti strategiyasi amalga oshishi uchun masʼul hisoblanadi.

Moliya boʻyicha birinchi vitse-prezidentga uchta boʻlim boʻysunadi: a) moliyaviy rejalashtirish boʻlimi; b) gʻaznachilik; v) buxgaltyeriya. Ularning har biriga vitse-prezident boshchilik qiladi. Moliyaviy rejalashtirish boʻyicha vitse-prezident uzoq muddatli kapital qoʻyilmalarning asosiy yoʻnalishlarini tahlil qilish uchun masʼul, yaʼni firma faoliyat sohasini oʻzgartirishi lozimmi, yoki hozirgi biznesni davom ettirishi kerakmi, shularga baho byeradi. Shuningdek, boshqa firmalarni qoʻshib olish va sotib olish hamda bosh firmadan yangi firmalar ajralib chiqishi imkoniyatlarini tahlil qilish ham uning vakolat doirasiga kiradi.

Gʻaznachi (treasurer) joriy moliyaviy faoliyat va firmaning aylanma kapitalini boshqarish uchun masʼul. Shuningdek, tashqi investorlar bilan munosabatlarni boshqarish, firmaga foiz va

¹⁰⁰ “Штат” немисча “Staat” сўзидан олинган бўлиб, корхона, муассаса, ташкилот ходимларининг доимий, барқарор шахсий таркиби, уларнинг лавозим ва маошлари кўрсатилган рўйхати. Қаранг: ўша манба. Ж.IV. – Б. 602.

valyuta riskining ta'sirini baholash hamda soliq bo'limini boshqarish ham uning vakolat doirasiga kiradi.

Korporatsiyaning bosh hisobchisi (controlliyer) firmada buxgalyerlik hisobi va ichki audit, xususan rejadagi va aslidagi xarajatlarni, korporatsiyaning turli xo'jalik birliklari faoliyatidan olingan daromad va foydani taqqoslash uchun xizmat qiladigan ichki hisobotlar uchun mas'ul. Shuningdek, aksiyadorlar, kreditorlar va davlat boshqaruv (tartibga soluvchi) organlariga taqdim etish uchun moliyaviy hisobotlar tayyorlash ham uning vakolat doirasidadir.

REZYUME¹⁰¹

“Zamonaviy moliya” – bu odamlarning ma’lum vaqt mobaynida defitsit pul resurslari kirimi (daromadi) va chiqimi (xarajati)ni qanday boshqa-rishlari to‘g‘risidagi fan. Moliyaviy qarorlar shunisi bilan ajralib turadiki, kirim (daromad) va chiqim (xarajat) 1) vaqt oralig‘ida tarqa-tilgan, 2) odatda, ularning bo‘lajak miqdorini na qaror qabul qiladiganlar va na boshqa biror odam bashorat qila olmaydi.

“Zamonaviy moliya” nazariyasi shunday doktrinaga asoslanadiki, unga ko‘ra moliya tizimining eng asosiy vazifasi insonlar ehtiyojini, shu jumladan oziq-ovqat, kiyim-kechak va uy-joyga bo‘lgan barcha asosiy hayotiy ehtiyojlarni qondirishdan iborat. Iqtisodiy faoliyatning har qanday sub’ektlari (firmalar ham, barcha darajadagi davlat hokimiyati organlari ham) ushbu asosiy vazifani bajarishga hissa qo‘shish uchun tashkil etiladi (gan).

“Zamonaviy moliya”ni o‘rganish uchun kamida quyidagi beshta o‘ta muhim sabab bor:

- o‘z pul mablag‘laridan samarali foydalanish;

¹⁰¹ Ўзбек тилидаги “резюме” сўзи француз тилидаги ёки “rezumer” сўздан олинган бўлиб, баъзи бировлар талқин қилаётганидек айнан “хулоса”ни англатмасдан, балки ёзилган, айтилган ёки ўқилган матн мазмунининг қисқача баёнини англатади. Қаранг: ўша манба. Ж.III. – Б. 372. “Хулоса” сўзи эса Она тилимизга араб тилидан кириб келган бўлиб, “сараланган нарса; натижа; қисқача баён, мазмун; моҳият” деб таржима қилинса-да, асосан, “юритилган фикр ёки мулоҳазанинг мантиқий натижаси, якун” маъносида ишлатилади. Қаранг: ўша манба. Ж.IV. – Б.422. Ана шуларни инобатга олган ҳолда ҳар икки сўзнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқланг-чи?!

- biznes dunyosida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish;
- qiziqarli va daromadli karbyera qilish;
- mamlakat iqtisodiy siyosatiga ta'sir qiladigan ongli fuqarolik qarorlari qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lish;
- dunyoqarashni kengaytirish.

“Zamonaviy moliya” nazariyasi doirasida xatti-harakatlari o'rgani-ladigan asosiy sub'ektlar – bu uy xo'jaliklari, firmalar, moliyaviy vositachilar va hukumat tashkilotlari. Bunda uy xo'jaliklari alohida o'rin tutadi, chunki butun moliya tizimining asosiy vazifasi odamlarning ehtiyojlarini qondirishdan iborat va nazariyada bu ehtiyojlarga mavjud narsa deb qaraladi. “Zamonaviy moliya” nazariyasi uy xo'jaliklarining xatti-harakatlarini o'z ehtiyojlarini qondirish deb baholaydi, har qanday firma esa uning faoliyati aholi farovonligiga qay tarzda ta'sir ko'rsa-tishi nuqtai nazaridan baholanadi.

Odatda, tarkibi va hajmi turlicha bo'lgan oilalar uy xo'jaliklari deb ataladi. Bir taraf (qutb)da bir necha avlod vakillaridan tashkil topgan, bir uyda yashaydigan va ma'lum iqtisodiy resurslarga birgalikda egalik qiladigan katta oilalar tursa, qarama-qarshi taraf (qutb)da bir o'zi yashaydigan va an'anaviy oila tushunchasiga mos kelmaydigan yakka inson turadi. Ammo “Zamonaviy moliya”da bunday oila ham uy xo'jaligi hisoblanadi.

Odatda, uy xo'jaliklariga to'rt hil moliyaviy qaror qabul qilishga to'g'ri keladi.

- *Pul mablag'larini iste'mol qilish va jamg'arish to'g'risidagi qarorlar.*

Oila boyligining qaysi qismini iste'molchilik ehtiyojlariga sarflash mumkin, joriy daromadning qaysi qismini kelajakda sarflash uchun saqlab qo'yish va jamg'arib borish kerak?

- *Investitsiyalar bilan bog'liq qarorlar yoki investitsion qarorlar.* Mavjud jamg'armalarni qaysi (qanday) aktivlarga yo'naltirish (joylash-tirish) kerak?

- *Moliyalashtirish to'g'risidagi qarorlar.* Uy xo'jaligi o'z iste'molchilik va investitsion rejalarni amalga oshirish uchun qachon va qay tarzda qarz olingan mablag'dan foydalanishi kerak?

- *Riskni boshqarish bilan bog'liq qarorlar.* Uy xo'jaliklari qanday qilib va qanday shartlarda moliyaviy vaziyat mavhumligi darajasini kamaytirishlari kerak va yo'l qo'yiladigan risk darajasini qachon oshirishi zarur?

Biznes sohasida moliyaviy qaror qabul qilishning uchta asosiy doira (soha)si mavjud: a) investitsiyalarni rejalashtirish; b) kapital tuzil-masini belgilab olish (aniqlash); v) aylanma kapitalni boshqarish.

Kompaniyaning boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida kompa-niya mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ajratish uchun quyidagi beshta juda jiddiy sabab bor:

- bunday yondoshuvdan foydalanganda barcha zaruriy fazilatlarga ega professional (mahoratli) menejyerlarni topish mumkin;

- biznesda muvaffaqiyatga yerishish uchun ko'pincha bir necha uy xo'ja-liklarining moliyaviy resurslarini birlashtirish zarur bo'ladi;

- iqtisodiy jarayonlarga xos bo'lgan mavhum (noaniq)lik sharoitida investorlar mablag'larni turli firmalarga tikish (joylashtirish) orqali riskni taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilishlari mumkin. Kompaniya mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ajratmasdan turib, bunday taqsimotni amalga oshirishning iloji yo'q;

- ma'lumot to'plashga ketadigan mablag'larni tejash uchun;

- ta'lim olish egri chizig'i effekti (samarasi) yoki faoliyat yuritib turgan tashkilot effekti (samarasi)ni amalga oshirish uchun. Faoliyat yuritib turgan tashkilot effekti (samarasi) esa quyidagilarda namoyon bo'ladi: agar kompaniya egasi bir vaqtning o'zida firma menejyeri ham bo'lsa, kompaniyaning yangi

egasi yangi biznesni muvaffaqiyatli boshqarish uchun undan ish yuritishni o'rganishiga to'g'ri keladi. Aksincha, agar kompaniya egasi bir vaqtning o'zida menejyer bo'lmasa, biznes sotilgan taqdirda ham tajribali menejyer tashkilotda ishlashda davom etadi. Faqat endi u boshqa xo'jayinga ishlaydi (xizmat qiladi), xolos.

Firmani boshqarish funksiyalari kompaniya mulkiga egalik huquqidan ajratilishiga ko'proq biznesni tashkil etishning korporativ shakli mos. Chunki shunday bo'lsa, kompaniya egalari firmaning kundalik faoliyatiga putur etkazmagan holda bir necha martalab o'zgarishi mumkin (mulkka egalik huquqi aksiyalarga o'tishi orqali).

Korporativ boshqaruvning asosiy vazifasi aksiyadorlarning boyligini orttirish (maksimallashtirish)dan iborat. Shu mezonga rioya qilar ekanlar, menejyerlar shunday investitsion qarorlar qabul qiladilarki, ularning o'rnida bo'lganlarida aksiyadorlar har birining o'zi ham huddi shunday qaror qabul qilgan bo'lar edilar.

Rivojlangan fond bozorining mavjudligi menejyerlarning firma aksiyalarining bozor qiymatini imkon qadar (maksimal ravishda) oshi-rishdan iborat bo'lgan asosiy vazifalari bajarilishiga yordam byeradi.

ASOSIY ATAMALAR

- zamonaviy moliya (**modity finance**)
- moliyaviy tizim (financial system)
- aktivlar (assets)
- investitsiyalar uchun aktivlar tanlash, (assetsallocation)
- majburiyatlar (liability)
- mulkning sof qiymati, yoki kompaniyaning o'z kapitali (networth)
 - yakka egalik qilish (sole proprietorship)
 - shirkat (partnership)
 - korporatsiya (corporation)

NAZORAT SAVOLLARIGA JAVOBLAR

1.1-nazorat savoli. *Uy xo'jaliklari qabul qilishiga to'g'ri keladigan moliyaviy qarorlarning to'rtta asosiy turi qanday? Har biriga misol keltiring.*

Javob:

- *Mutanosiblik (nisbatlar) borasidagi qarorlar.* Bu qarorga ko'ra mablag'lar iste'mol qilish va jamg'arish uchun yo'naltiriladi, masalan, bolalarning ta'limi uchun yoki pensiya jamg'armasi sifatida qancha mablag' ajratib qo'yish kerak?

- *Investitsiyalarga taalluqli qarorlar.* masalan, aksiya yoki obligasiyalar sotib olish uchun qancha mablag'ni investitsiyalash kerak?

- *Moliyalashtirish to'g'risidagi qarorlar:* masalan, uy yoki avtomobil sotib olish uchun qanday turdagi qarzdan foydalanish kerak?

- *Riskni boshqarish bilan bog'liq qarorlar:* masalan, mehnatga layoqat-sizlik bo'yicha sug'urta olish to'g'ri bo'ladimi?

1.2-nazorat savoli. *Firmalar qabul qilishiga to'g'ri keladigan moliyaviy qarorlarning asosiy turlari qanday? Har biriga misol keltiring.*

Javob:

- *Investitsiyalarni rejalashtirish bilan bog'liq qarorlar:* masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarish uchun kompaniyaning yangi zavod qurishi to'g'ri bo'ladimi?

- *Biznesni moliyalashtirish to'g'risidagi qarorlar:* masalan, kapital tuzilmasining qancha qismini qarz majburiyatlari, qancha qismini kompaniyaning o'z kapitali tashkil etishi kerak?

- *Aylanma kapitalni boshqarish bilan bog'liq qarorlar:* masalan, mijozlarga kredit byerish kerakmi yoki to'lovni tovar etkazib byerilishi bilanoq talab qilgan to'g'rimi?

1.3-nazorat savoli. *Bir kishi egalik qiladigan korporatsiya yakka mulk egasi bo'lolmaydi. Nima uchun?*

Javob: Korporatsiyada har bir aksiyadorning javobgarligi faqat kor-poratsiya aktivlari bilan cheklanadi.

1.4-nazorat savoli. *Firmani boshqarish uning mulkiga egalik qilish huquqidan ajratilishiga asosiy sabablar nimalardan iborat? Biznesni tashkil etishning korporativ shakli qanday qilib bunday bo'linishga yordam byeradi?*

Javob: Buning quyidagi beshta sababi bor:

- bunday yondashuvdan foydalanilganda barcha zarur fazilatlarga ega professional (mahoratli) menejyerlarni topish mumkin;

- biznesda muvaffaqiyatga yerishish uchun ko'pincha bir necha uy xo'ja-liklarining moliyaviy resurslarini birlashtirish zarur bo'ladi;

- iqtisodiy jarayonlarga xos bo'lgan mavhum (noaniq)lik sharoitida investorlar mablag'larni turli firmalarga tikish (joylashtirish) orqali riskni taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilishlari mumkin. Kompaniya mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ajratmasdan turib, bunday taqsimotni amalga oshirishning iloji yo'q;

- ma'lumot to'plashga ketadigan mablag'larni tejash uchun;

- ta'lim olish egri chizig'i effekti (samarasi) yoki faoliyat yuritib turgan tashkilot effekti (samarasi)ni amalga oshirish uchun. Faoliyat yuritib turgan tashkilot effekti (samarasi) esa quyidagilarda namoyon bo'ladi: agar kompaniya egasi bir vaqtning o'zida firma menejyeri ham bo'lsa, kompaniyaning yangi egasi yangi biznesni muvaffaqiyatli boshqarish uchun undan ish yuritishni o'rganishiga to'g'ri keladi. Aksincha, agar kompaniya egasi bir vaqtning o'zida menejyer bo'lmasa, biznes sotilgan taqdirda ham tajribali menejyer tashkilotda ishlashda davom

etadi. Faqat endi u boshqa xo'jayinga ishlaydi (xizmat qiladi), xolos.

1.5-nazorat savoli. *Nima uchun korporatsiya menejyerlari foydani maksimalashtirish prinsipiga emas, balki aksiyadorlarning davlati (boyligi)ni oshirish prinsipiga rioya qilishlari ma'qul?*

Javob: Foydani maksimalashtirish qoidasini tanlashda ikkita fun-damentalъ muammo mavjud bo'lib, ularga sabab vaqt (davriy) va ehtimollik mezonlarining noaniqligidir.

- Agar ishlab chiqarish jarayoni bir necha vaqt (davr) oralig'idan iborat bo'lsa, shu vaqt (davr) oralig'ining aynan qay birida foyda maksimal-lashtirilishi kerak?

- Agar daromad va xarajatlar – noaniq ko'rsatkichlar bo'lsa, u holda, “foydani maksimalashtirish” tushunchasining ma'nosi nimada, qachonki foydaning o'zi ehtimollik o'lchami bo'lsa?

1.6-nazorat savoli. *Muvaffaqiyatli ishlab turgan fond bozorining mavjudligi qanday qilib firma mulkiga egalik huquqini uni boshqarishdan ajratilishiga yordam byeradi?*

Javob: Fond bozori bo'lmasa, menejyerlar kerakli ma'lumotlarni to'plash uchun katta mablag' sarflashlariga to'g'ri keladi (agar umuman ma'lumotni sotib olish mumkin bo'lsa), masalan, mulk egalarining boyligi, nimani xush ko'rishlari va boshqa investitsion imkoniyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar.

1.7-nazorat savoli. *Nima uchun firmaning “yutib” yuborilish xavfi firma egalari va menejyerlar manfaatlari o'rtasidagi ziddiyatning bartaraf etilishiga yordam byeradi?*

Javob: Menejyerlar biladilarki, agar ular firma aksiyalari ko'rsat-kichlarining yuqori bo'lishiga yerishmasalar, firma “yutib” yuborilish sub'ektiga aylanadi. Natijada ular ishlarini yo'qotishlari mumkin.

SAVOLLAR VA TOPSHIRIQLAR

1. Sizning hayotdagi asosiy maqsadlaringiz nimalardan iborat? Shu maqsadlarga yerishishda moliya qanday o‘rin tutadi? Siz qanday asosiy muqobil maqsadlar(ga) bilan to‘qnashgansiz (dush kelgansiz)?

2. Sizga tegishli uy xo‘jaligi mulkining sof qiymati qancha? Siz o‘z aktivlaringiz va majburiyatlaringizga nimalarni kiritdingiz? Mulkning sof qiymatiga qo‘shish mumkin bo‘lgan nimalarni undan chiqarib tashla-dingiz?

3. YOlg‘iz odam qabul qiladigan moliyaviy qaror maktab yoshidagi bir nechta farzand uchun mas‘ul uy xo‘jaligi rahbarining qaroridan nimasi bilan farq qiladi? Ularning ixtiyoridagi muqobil yo‘llar bir-biridan ajralib turadimi yoki ularni turlicha baholashga to‘g‘ri keladimi?

4. Faraz qilaylik, ikkita oila bor: “A” va “B”. Oilalarning ikkalasi ham ota, ona va maktab yoshidagi ikkita farzanddan iborat. “A” oiladagi yer-xotinlar ikkalasi ham ishlashadi va umumiy miqdorda yiliga 100 000 dollar ishlab topishadi. “B” oilada faqat yer ishlaydi va u ham xuddi shuncha mablag‘ ishlab topadi. Bu ikkala oila qabul qiladigan moliyaviy qarorlar nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?

5. Farzand necha yoshda moliyaviy mustaqil bo‘lishini kutsa bo‘ladi?

6. Siz avtomobil sotib olishga qaror qildingiz. Quyidagi savollarni diqqat bilan o‘rganib chiqqan holda, o‘z kelajagingizni tahlil qiling:

- mashina sotib olishdan tashqari Sizning harakat vositasiga bo‘lgan ehtiyojingizni qondirishning boshqa yo‘llari bormi?

Variantlar ro'yxatini tuzing va har birining foydasiga va, aksincha, ularga qarshi fikrni bayon eting.

- Siz avtomobil sotib olishni qanday yo'llar bilan moliyalashtiri-shingiz mumkin?

- avtomobil sotib olish uchun kredit byeradigan kamida uchta tashki-lotdan ma'lumot to'plang va har biri taklif etayotgan shartlarni o'rganing.

- qanday mezonlar asosida Siz qaror qabul qilasiz?

7. Siz o'z biznesingizni ochish imkoniyati ustida bosh qotirmoqdasiz, ammo mablag'ingiz yo'q: a) O'ylab ko'ring, qarz(ga) olmas (kirmas)dan turib qanday biznes bilan shug'ullanish mumkin?; b) Endi oddiy foiz stavkalari bilan istalgancha mablag'ni qarzga olish imkoniyatingiz bo'lganda qanday biznes bilan shug'ullangan bo'lardingiz? Shu to'g'rida o'ylab ko'ring; v) biznes bilan shug'ullanib, qanday riskka to'qnash (duch) kelishingiz mumkin?; g) yangi biznesni moliyalashtirish uchun qayerdan mablag' olishingiz mumkin?

8. Firma bo'lmagan biror tashkilotni tanlang, masalan assotsiatsiya yoki diniy uyushma, va shu tashkilot qabul qiladigan moliyaviy qarorlarni sanab o'ting (chiqing). Bunday tashkilot qanday asosiy muqobil maqsadlar bilan to'qnashishi mumkin? Eng maqbul yo'lni tanlashda tashkilot a'zolarining ehtiyojlari qanday o'rin tutadi? Mazkur tashkilotning moliyaviy menejyeri bilan suhbatlashing va u Sizning fikringizga qo'shiladimi yoki yo'qmi? Shuni bilib oling.

4-BOB. MOLIYAVIY SIYOSAT

4.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va printsiplari

Moliyaviy boshqaruv tizimida eng asosiy element moliyaviy siyosat hisoblanadi. Shu bois moliyaviy boshqaruv-ning barcha tizimi davlatning moliyaviy siyosatiga asoslanadi. Qisqa qilib aytganda, moliyaviy siyosat davlatning moliyaviy munosabatlar sohasidagi faoliyatidir. Bu faoliyat davlatga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun etarli miqdorda va kerakli muddatda moliyaviy resurslar bilan ta'minlashga qaratilgan.

Siyosat davlat faoliyatining barcha yo'nalishlarini qamrab oladi. Siyosiy ta'sir ob'yekti hisoblangan ijtimoiy munosabatlar sohalariga bog'liq ravishda iqtisodiy yoki sotsial, madaniy yoki texnikaviy, byudjet yoki kredit, ichki yoki tashqi siyosat to'g'risida so'z yuritiladi.

Moliyaviy siyosat davlat faoliyatining nisbatan mustaqil sohasi bo'lib, bir vaqtning o'zida ijtimoiy faoliyatning har qanday sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Bu yerda uning iqtisodiyot, sotsial soha, harbiy islohotlar yoki xalqaro munosabatlar bo'lishi printsiplial ahamiyatga ega emas.

Siyosat, siyosiy ta'sir va siyosiy rahbarlik quyidagi uch elementlardan tarkib topadi:

- bosh maqsadni aniqlash va qo'yish hamda jamiyat hayotining ma'lum bir davriga xos qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun echilishi zarur bo'lgan istiqboldagi va yaqin kunlardagi vazifalarni aniqlab olish;

- qo'yilgan maqsadlarga qisqa muddatlarda erishiladigan, yaqin davrdagi va istiqboldagi vazifalar esa oqilona tartibda hal qilinadigan munosabatlarning metodlari, vositalari va konkret shakllarini ishlab chiqish;

- qo'yilgan vazifalarni yechishga qodir bo'lgan kadr-larni tanlash va joy-joyiga qo'yish, ularning bajarilishini tashkil qilish.

Demak, takror ishlab chiqarishning alohida ehtiyoj-larini qondirish va uzluksiz takror ishlab chiqarish jarayonini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash uchun ijtimoiy boylikni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlariga yo'naltiriladigan maqsad va vazifalarning echilishini aniqlash moliyaviy siyosat deyiladi.

Moliyaviy siyosatga quyidagicha boshqa ta'rif berish ham mumkin: **moliyadan foydalanishning metodlari, uni tashkil qilishning amaliy shakllari va metodologik printsip-larining majmui (yig'indisi) moliyaviy siyosat deyiladi.**

Ayrim hollarda moliyaviy siyosat davlatning o'z funksiyalarini bajarishi uchun moliyaviy munosabatlardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan davlat organlarining ma'lum bir faoliyati sifatida talqin qilinadi. Bunday talqin o'zida bir necha xavfni mujassam etadi. Buning boisi shundaki, iqtisodiyot taraqqiyotida davlatning roli to'g'risi-dagi jamiyatda hukmron bo'lgan tasavvurlarga muvofiq ravishda davlatning vazifalari va funksiyalari ham o'zgaradi, takomillashadi. Masalan, mamlakat iqtisodiyotiga davlatning aralashuvi, aholi turmush darajasi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini tenglashtirish va shunga o'xshash davlatning funksiyalari va vazifalarini aniqlaydigan boshqa bir qancha masalalar hamon munozaraligicha qolmoqda. Buning ustiga, moliyaviy siyosatdan faqat davlatning funksiyalarini bajarish vositasi (instrumenti) sifatida foydalanish davlat hokimiyat organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari bilan moliyaviy tizimning boshqa sub'yektlari, ya'ni aynan mamlakatning aholisi va xo'jalik yurituvchi sub'yektlari manfaatlarini o'rtasida qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi.

Masalan, ko'plab mutaxassislar, shu jumladan, davlat hokimiyat organlarining vakillari tomonidan amaldagi soliq mexanizmining kamchiliklari mavjudligi, biznesning ayrim sohalari uchun esa uning oqibati juda yomon natijalarga olib

kelishi mumkinligi ilmiy va amaliy jihatdan asoslansa-yu, moliyaviy siyosat uzoq vaqt davomida o'zgarmasdan qolaversa, amalga oshiriladigan soliq islohotlari uning mohiyatini o'zgartirmasa, bunday holda davlatning moliyaviy siyosati davlat hokimiyatining tegishli organlari tomonidan faol ravishda hayotga tadbiiq etilayotgan alohida shaxslar guruhining moliyaviy siyosatiga aylanib qolishi mumkin.

Yuqorida bayon qilingan fikrlardan quyidagi uch mantiqiy xulosa kelib chiqadi:

- birinchidan, moliyaviy siyosat faqat o'z manfaatlarini ko'zda tutadigan hokimiyat organlarining u yoki bu maqsad-larga erishishining vositasi emas, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini yechish vositasi bo'lishi kerak;

- ikkinchidan, davlatning moliyaviy siyosati faqat davlat hokimiyat organlarining emas, balki moliyaviy tizim barcha sub'yektlarining manfaatlarini hisobga olishi lozim;

- uchinchidan, davlat moliyaviy siyosati va davlat hokimiyat organlarining moliyaviy siyosati aynan bir xil narsa emas, ularni bir-biridan farq qilishini tushunish kerak.

Shunday qilib, davlat moliyaviy siyosatini mamlakat moliyaviy tizimning barcha bo'g'inlarida moliyaviy resurslar-ning o'sishini mutanosiblashtirilgan (balanslashtirilgan) holda ta'minlash bo'yicha davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining bir qismi sifatida e'tirof etish kerak. Xorijiy tajribalarning ko'rsatishicha, moliyaviy resurslar-ning mutanosiblashtirilgan holda o'sishining zarurligini inkor etish mamlakat moliyaviy tizimning o'zini degradatsiyalashuviga, iqtisodiyotning emirilishi va vayron bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan eng asosiy xususiyati shundan iboratki, bu siyosat mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga va iqtisodiy muvaffaqiyatlarga uzluksiz ravishda ta'sir ko'rsatib turishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bunday siyosat aholining turmush darajasi oshishini ta'minlab va davlat daromadlarining miqdorini

ko'paytirib, moliyaviy xo'jalikka nisbatan eng yuqori natijalarni berishi mumkin. Moliyaviy siyosatning ana shunga yo'naltirilganligi orqali uning quyidagi eng asosiy maqsadini aniqlash mumkin: jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, aholi turmushining darajasi va sifatini oshirish uchun moliyaviy sharoitlarni yaratish moliyaviy siyosatning eng asosiy maqsadidir.

Agar gap korxonalarining moliyaviy siyosati xususida ketadigan bo'lsa, bu narsa korxonalar moliyaviy menejerlarining biznesni yuritish maqsadlariga erishish borasidagi maqsadga yo'naltirilgan faoliyatini anglatadi. Korxonalar moliyaviy siyosatining maqsadi quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- raqobat kurashi sharoitida korxonaning sog'lom faoliyat ko'rsatishiga erishish;
- yirik moliyaviy muvaffaqiyatsizliklardan va kasodga (bankrotga) uchrashdan himoyalanganlik;
- raqiblar bilan kurashda yetakchi likka (lider bo'lishga) erishish;
- korxonaning bozor qiymatini ko'paytirish;
- korxonalar iqtisodiy salohiyatining barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash;
- mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish;
- foydani maksimallashtirish;
- xarajatlarni minimallashtirish;
- rentabelli faoliyatni ta'minlash
- va boshqalar.

Korxonalar moliyaviy siyosatining u yoki bu maqsadlaridagi ustuvorlik, eng avvalo, biznesni yuritishning maqsadlariga muvofiq ravishda aniqlanadi. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun tegishli moliyaviy mexanizmdan foydalaniladi.

Moliyaviy siyosat moliyaning o'zida (boshqaruv ob'ektlarida) bevosita mujassam bo'lgan boshqaruvning salohiyatli imkoniyatlarini, ishning konkret metodlari, moliyaviy tizimning (boshqaruv sub'yektlari) organlarini tashkil qilish bilan yagona maqsadga birlashtirishga imkon beradi. Amaliyotda moliyaviy

siyosat moliyaviy tizim orqali amalga oshirilib, uning faoliyati quyidagi tamoyillar asosida tashkil etiladi:

- moliyaviy tizim bo'g'inlarining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini inobatga olib moliyaviy boshqaruvni amalga oshirish;

- barcha moliyaviy muassasalar funksiyalarining umu-miyliigi;
- barcha quyi boshqaruv organlarining faol ishtirokida markazdan umumiy boshqarish.

Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy metodologik tamoyillari quyidagilardan iborat:

- pirovard maqsadga bog'liqlik;
- xo'jalik barcha tarmoqlarining makroiqtisodiy balanslashtirilganligi (muvozanatligi, mutanosibliigi);
- jamiyat barcha a'zolarining manfaatlariga mos kelishi;
- real imkoniyatlar asosida ichki va tashqi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish.

Moliyaviy siyosatning amalga oshirilishini davlat tomonidan o'z funksiyalari va dasturlarini (uzoq, o'rta va qisqa muddatli) bajarish uchun moliyaviy resurslarni jalb qilish, ularni taqsimlash va qayta taqsimlashga yo'naltirilgan davlat tadbirlarining majmui ta'minlaydi. Bu tadbirlarning orasida moliyaviy munosabatlarning shakllari va normalarini huquqiy tartibga solish (reglamentatsiya qilish) muhim o'rin egallaydi.

Moliyaviy siyosat o'z-o'zidan yaxshi yoki yomon bo'lishi mumkin emas. Uning yaxshi yoki yomon ekanligi jamiyatning yoki uning ma'lum bir qismining manfaatlariga qanchalik muvofiqligi va qo'yilgan maqsadlarga erishish hamda aniq vazifalarning echilishiga qanchalik ta'sir ko'rsatganligi bilan belgilanadi.

Hukumatning moliyaviy siyosatiga baho berish va uni o'zgartirish bo'yicha tavsiya berish uchun, birinchi navbatda, butun jamiyat manfaatlari va aholining alohida guruhlari manfaatlarini ajratgan holda jamiyat taraqqiyotining aniq dasturiga, echilishi lozim bo'lgan masalalarning muddatlari va metodlarini aniqlagan holda istiqboldagi va yaqin yillardagi

vazifalarning tavsifiga ega bo'lish lozim. Faqat ana shunday sharoitdagina moliyaviy siyosatni amalga oshirishning konkret mexanizmini ishlab chiqish va unga xolisona baho berish mumkin.

Agar moliyaviy siyosat ijtimoiy taraqqiyotning ehtiyoj-larini, jamiyat butun qatlamlarining va alohida guruhlarining manfaatlarini, aniq tarixiy sharoitni va hayotning o'ziga xos xususiyatlarini qanchalik aniq darajada hisobga oladigan bo'lsa, uning natijaliligi shunchalik yuqori bo'ladi.

Bir vaqtning o'zida, moliyaviy siyosatning muvaffaqiyat-liligi muvofiqlashtirish mexanizmining sifatli ishlab chiqarilishiga va jamiyat turli qatlamlari manfaatlarining amalga oshirilishiga hamda davlatning ixtiyorida bo'lgan real imkoniyatlarning mavjudligiga, ya'ni jamiyat ijtimoiy tuzilmasidagi hamda ijtimoiy ong va ruhiy (psixologik) holatidagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda moliyaviy siyosatning amalga oshirilishiga, ayrim hollarda, bir-biriga qarama-qarshi ta'sir ko'rsatuvchi omillarning ta'siridan har tomonlama foydalanish mexanizmining ishlab chiqilishiga bevosita bog'liq.

Moliyaviy siyosat, eng avvalo, moliyaviy resurslarning maksimal hajmini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Chunki aynan moliyaviy resurslar har qanday o'zgarishlarning moddiy asosini tashkil etadi. Shunga muvofiq ravishda moliyaviy siyosatni aniqlash va uni shakllantirish uchun davlatning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonchli ma'lumotlar zarurdir. Huquqiy demokratik davlatda moliyaviy statistikaning ko'rsatkichlari keng jamoatchilikka ham tegishli bo'lishi kerak. Moliyaviy hisobotlar esa doimiy, o'z vaqtida beriladigan, hamma olishi mumkin bo'lgan va eng asosiysi ishonchli bo'lmog'i lozim.

Moliyaviy siyosatning mazmuni u qamrab olishi mumkin bo'lgan moliyaviy munosabatlar rivojlanishi yo'nalish-larining umumiy kompleksi bilan belgilanadi. Ularning tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

- moliyaviy siyosatning umumiy kontsepsiyasini (uning maqsadlarini, printsiplarini, vazifalarini, amalga oshirish bosqichlarini va eng samarali metodlarini) ishlab chiqish;

- makrodarajada va bozor iqtisodiyotining sub'yektlari darajasida iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradigan bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga mos bo'lgan dinamik holdagi moliya mexanizmini shakllantirish;

- markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan resurslar va moliyaviy oqimlarning samarali boshqarilishini oshirish bo'yicha choralar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- ijtimoiy takror ishlab chiqarish va iqtisodiyotni istiqbolli restrukturizatsiya qilishdagi roliga muvofiq ravishda ijtimoiy-iqtisodiy tizimning barcha darajalari va sohalari bo'yicha moliyaviy resurslarni oqilona (optimal) taqsimlashni tashkil qilish;

- iqtisodiy o'sishning joriy va istiqboldagi moliyaviy salohiyatini shakllantirish.

Shuningdek, moliyaviy siyosatning mazmuni, uning asosiy yo'nalishlari jamiyat taraqqiyotida davlatning roli to'g'risidagi fanning rivojlanish darajasiga va iqtisodiyotni boshqarishda davlat ishtirokining darajasini aniqlaydigan tegishli nazariy kontsepsiyalarga, moliyaviy siyosatni amalga oshirishning alohida vositalaridan foydalanishda, ya'ni moliyaviy munosabatlarni tashkil etishning aniq shakllarida namoyon bo'ladi. Shunga asosan ta'kidlash joizki, yigirmanchi asrda jamiyatning taraqqiyotida davlatning roli to'g'risidagi masala bo'yicha moliya nazariyasining asosiy yo'nalishlari mumtoz burjuaziya siyosiy iqtisodchilari A.Smit (1723-1780) va D.Rikardo (1772-1823) hamda ingliz iqtisodchisi J.Keyns (1883-1946) va ularning izdoshlari tomonidan aniqlangan.

Mumtoz siyosiy iqtisod asoschilari bo'lgan A.Smit va D.Rikardolar kontsepsiyalarining mohiyati shundan iboratki, davlat iqtisodiyotga aralashmasdan erkin raqobatni saqlamog'i lozim va jamiyat xo'jalik hayotini tartibga solishda asosiy rol bozor mexanizmlariga berilishi kerak. Ana shu printsiplarni

inobatga olgan holda yigirmanchi asrning 20-yillari oxiriga qadar moliyaviy siyosat davlat xarajatlari va soliqlarni cheklashga, davlatning muvozanatli (balanslashtirilgan) byudjetini ta'minlashga qaratildi. Shu maqsadlarga muvofiq ravishda moliyaviy munosabatlarni tashkil etish, asosan, harbiy, boshqaruv va davlat qarzini qaytarish hamda unga xizmat qilish xarajatlarini byudjetdan moliyalashtirish orqali davlat funksiyalarining amalga oshirilishini ta'minladi. Byudjet daromadlari esa, asosan, egri (bilvosita) soliqlar yordamida shakllantirildi.

XX asrning 20-yillari oxirlaridan boshlab keynschilik nazariy kontseptsiyasi ustunlik qila boshlab, unga ko'ra iqtisodiyot taraqqiyotida davlatning rolini takror ishlab chiqarish jarayonining tsiklik rivojlanishiga aralashish va uni tartibga solish orqali kuchaytirish zarurligi asoslandi. Bunday moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy vositasi sifatida yangi ish joylarini yaratishga yo'naltirilgan davlat xarajatlari maydonga chiqdiki, bu narsa bir vaqtning o'zida bir necha iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarning echilishiga imkon berdi: aholining bandlik darajasi ortdi va aksincha, ishsizlik kamaydi; tadbirkorlik faoliyati o'sdi; qo'shimcha talab shakllantirildi; MD miqdori ko'paydi; ijtimoiy ehtiyojlarni moliyalashtirishda katta imkoniyatlar paydo bo'ldi va h.k.

Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi Davlat byudjeti xarajatlari hajmining oshishiga olib keldi va shunga muvofiq ravishda bir vaqtning o'zida davlat daromadlari miqdorining oshirilishini ta'minlashga qaratilgan moliya-viy choralar ko'rildi. Daromad solig'i davlat daromad-larini oshirishning asosiy manbaiga aylandi. Uni hisoblashda soliqqa tortishning progressiv stavkalari qo'llanildi. Soliqlarning bunday tizimi MDni taqsim-lashda davlatning rolini oshirishga olib keldi.

Moliyaviy yo'nalishda har ikkala nazariy kontseptsiyalar o'rtasidagi farq mohiyatan byudjet defitsitini turli tarzda baholanishi bilan belgilanadi. Agar birinchi kontseptsiya defitsitsiz byudjetni shakllantirish va undan foydalanishning zarurligidan

kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchi kontsepsiya esa byudjet defitsitining bo'lishi mumkinligiga yo'l qo'ygan va buning ustiga iqtisodiy o'sishni rag'batlan-tirishda byudjet defitsitiga faol rol ajratgan.

Haqiqatdan ham XX asrning 30-60-yillarida keynscha moliyaviy siyosat deb nom olgan siyosat g'arb mamlakatlarida o'zining samaradorligini isbotladi. Davlat iqtisodiyotga aralashuvining kengayishi va davlat tartibga soluvchi funksiyasining kuchayishi oqibatida moliyaviy munosa-batlarni tashkil qilish murakkablashdi. Davlat xarajat-larini defitsitli moliyalashtirish siyosati davlat kreditining rivojlanishini belgilab berdi. Uzoq va o'rta muddatli qarzlarni jalb etish ssuda kapitallari bozorining rivojlanishiga olib keldi va o'zining ahamiyati bo'yicha davlat moliyaviy resurslarini shakllantirishning ikkinchi manbaiga aylandi. Buning natijasida MDni qayta taqsimlashda moliyaning roli yanada kuchaydi.

XX asrning 70-yillarida iqtisodiy nazariyaning neo-klassik yo'nalishi moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini belgilab berdi. Bu kontsepsiya davlatning tartibga soluvchi rolidan voz kechmasa-da, lekin uning iqtisodiyotga va ijtimoiy sohaga aralashuvi darajasini biroz chekladi. Amalda esa davlatning aralashuvi kamaymadi va aksincha biroz kuchaydi. Chunki bunday aralashuv endilikda faqat Davlat byudjetining daromad-lari va xarajatlari orqali amalga oshirilib qolinmasdan, balki pul muomalasini, valyuta kursini, ssuda kapitallari va qimmatli qog'ozlar bozorini ham tartibga solish orqali sodir etildi. Buning natijasida davlatning ta'sir doirasi kengaydi va kapitallar oqimida uning roli kuchaydi. Bularning barchasi taraqqiyotning qayta qurilish tuzilmasiga va ijtimoiy omillariga o'zining ta'sirini ko'rsatdi.

Ayni davrda rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy siyosati boshqa zamonaviy nazariyalar yordamida amalga oshirilib, bu nazariyalar amalda tartibga solish ikki tizimining qo'shilib ketganligidan iborat. Shunga muvofiq ravishda ayrim davlatlar davlat tomonidan tartibga solishning ham keynschilik va ham

neokeynschilik tizimining turli-tuman elementlaridan foydalanishyapti.

Sovet davlatida va sotsialistik orientatsiyada (yo'na-lishda) bo'lgan barcha mamlakatlarda moliyaviy siyosat K.Marks (1818-1881) va V.I.Leninning (1870-1924) nazariy kontsepsiyalari ta'sirida shakllandi. Sotsialistik davlat-ning mohiyati va funksiyalari haqidagi markscha-lenincha nazariya sovet davlati moliyaviy siyosatining asosiy printsipini – moliyaviy markazlashtirishni – belgilab berdi.

Faqat davlatning ixtiyorida moliyaviy resurslar katta qismining to'planishinigina emas, balki moliyaviy munosabatlarni tashkil etishda davlatning yakka hokimligini ko'zda tutuvchi moliyaviy markazlashtirish zaruriyatga aylandi. Chunki davlatning funksiyalari shu qadar kengaytirildiki, ularning eng asosiylari xo'jalik-tashkilotchilik va madaniy-tarbiyaviy funksiyalar bo'lib qoldi.

Sovet davlati iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning ehtiyojlarini byudjetdan to'liq moliyalashtirdi. Jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda davlatning roli keskin oshdi. Chunki iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barcha sohalariga davlat rejalari yordamida bevosita rahbarlik qildi. Bu, albatta, xususiy mulk shakllarining davlat (umumxalq) mulkiga aylanishi bilan belgilanadi. Shunga muvofiq ravishda davlat MDni qayta taqsimlashning soliq shakllaridan ishlab chiqarish sohasida to'g'ridan-to'g'ri taqsimlashga va Davlat byudjeti orqali qayta taqsimlashga o'tdi.

Moliyaviy markazlashtirish yana shunda namoyon bo'ldiki, davlat bevosita va monopol ravishda baholarni shaklantirish, pul muomalasi, hisob-kitoblar tizimi va kredit munosabatlarini ham tartibga soldi. Shunday qilib, boshqaruv tizimining barcha qiymat elementlari butun ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarib turuvchi yagona ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga amalda birlashtirildi.

Bunday moliyaviy siyosat bir ijtimoiy munosabatlar tizimidan insoniyat tarixi uchun mutlaqo yangi bo'lgan ikkinchi ijtimoiy

munosabatlar tizimiga o'tilishini, sovet davlati oldida turgan va faoliyatining turli bosqichlarida vujudga kelgan sotsial-iqtisodiy muammolarning echilishini kafolatladi. Bu moliyaviy siyosatni etarli darajada samarali bo'lgan moliyaviy siyosat deyish mumkin. Chunki chor Rsssiyasidan, fuqarolar urushidan, chet el harbiy intervensiyasidan meros bo'lib qolgan favqulodda murakkab moliyaviy vaziyatga qaramasdan fashistlar Germaniyasi bilan urush arafasida Sovet davlati etarli darajada kuchli iqtisodiy salohiyatni yaratishga muvaffaq bo'ldi, urushda g'alaba qozondi va qiyosiy qisqa muddatlarda urushdan vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tikladi.

II jahon urushidan keyingi yillarda Sovet davlatining moliyaviy siyosati g'arb mamlakatlari va eng avvalo, AQSh bilan qurollanish poygasi va kosmosni rivojlantirishdagi musobaqani (raqobatni) moliyaviy jihatdan ta'minlashga qaratildi.

Bir vaqtning o'zida sotsialistik lager mamlakatlariga juda katta miqdorda moliyaviy yordamlar ko'rsatildi:

- ularning taraqqiyotida sotsialistik orientatsiyani (yo'na-lishni) ta'minlash uchun;
- sotsialistik mamlakatlarni sanoati rivojlangan mam-lakatlarga aylantirish uchun;
- kuchli harbiy ittifoqchilarni shakllantirish va umuman mudofa qobiliyatini mustahkamlash uchun.

Bu maqsadlarga erishish uchun xomashyo bazasini va eng avvalo, neft va gaz qazib chiqarishni o'ta yuqori sur'at-larda amalga oshirish talab etildi. Yangi qazilma boylik-larini o'zlashtirish (ularning geografiyasi shimoli-sharq tomonga qarab kengaya boshladi) juda katta miqdordagi moliya resurslarning bo'lishini taqozo etdi. Chunki bu narsalar faqatgina yangi hududlarni o'zlashtirish, o'sha hududlarga katta miqdorlarda ishchi kuchini ko'chirish (mehnatga haq to'lashning oshirilgan normalari bilan birgalikda) bilan bir qatorda yangidan neft va gaz quvurlarini qurish yordamida amalga oshirildi. Xalqaro bozorda neft va gazning bahosi yuqori bo'lib turgan paytlarda ularni

eksport qilish xarajatlarni ma'lum darajada qoplagan edi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bunday moliyaviy siyosatni amalga oshirish MDni tegishli tarzda qayta taqsimlanishini talab qildi. Buning natijasida mamlakatda harbiy-sanoat kompleksi taraqqiy etgan bir tomonlamali iqtisodiyot yaratildi.

Davlat tomonidan belgilangan maqsadlar nuqtai-nazaridan urushdan keyingi davrning moliyaviy siyosat va uni amalga oshirish choralari nosamarali deb aytish unchalik to'g'ri bo'lmaydi. Hukumat rasmiy hujjatlarida aholi turmush darajasi oshayotganligini bayon etish, albatta, bu boshqa narsa. Shunday bo'lishiga qaramasdan aholining turmush darajasi mehnatga haq to'lashning darajasiga va qishloq xo'jaligi, oziq-ovqat va engil sanoat, fuqarolik qurilishi va iste'mol predmetlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. Agar harbiy-sanoat kompleksida (mamlakat aholisining kattagina qismi shu sohada band edi) mehnatga haq to'lashning darajasi qiyosiy jihatdan yuqoriroq bo'lishiga qaramasdan, hatto unda ishlayotgan aholi ham o'zining iste'mol talablarini qondirish imkoniyatiga ega emas edi. Shuning uchun ham iste'mol bozorining rivojlanishida ortda qolish urushdan keyingi davrda sovet davlati moliyaviy siyosatning samara-dorligini salbiy baholashning sababidir.

Moliyaviy siyosatni ishlab chiqishda moliyaviy resurs-larni taqsimlash va qayta taqsimlashning negizida quyidagilarning yotishi printsiptial ahamiyatga egadir:

- taqsimlash munosabatlarining sub'yektlarini, ya'ni moliyaviy resurslarning egalari va taqsimlovchilarini tanlash;
- yuridik shaxslar va aholining o'z ehtiyojlarini qondirishdagi mustaqillik darajasi va davlatning funksiyalariga bog'liq ravishda davlat ixtiyoridagi moliyaviy resurslarning markazlashtirilish darajasini aniqlash;
- birinchi darajali ijtimoiy ehtiyojlar va ularni qondirish choralari aniqlash va shularga mos ravishda moliyaviy resurslardan foydalanishning ustuvor yo'nalish-larini belgilash;

- moliyaviy resurslarni shakllantirishning manbalari va metodlarini tanlash.

Moliyaviy siyosat o'ta nozik va ko'p qirrali tushuncha hisoblanadi. Agar umumiy holda uning sohasi jamiyat taraqqiyotining alohida bosqichlarida hukmronlik qilgan nazariy kontseptsionalardan kelib chiqqan holda iqtisodiy va sotsial sohalarni boshqarishda davlatning ishtirok etish parametrlari bilan aniqlansa, uning qiymat munosabat-larining elementlari bo'yicha tabaqalanishi moliyaviy tizim-ning rivojlanganligiga va uning ayrim bo'g'inlarining mustaqilligiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimizning mustaqillikka erishishi bizga mustaqil moliyaviy siyosatni yuritishga imkon berdi. Qisqa fursatlarda O'zbekiston moliyaviy siyosatning tamoyillari ishlab chiqildi va u izchillik bilan amaliyotga joriy etila boshlandi. Yangi moliyaviy siyosatning asosiy mazmuni shundaki, u davlatning iqtisodiyot tarmoqlarini har taraflama rivojlantirish orqali xalqning yuqori turmush darajasini ta'minlash vazifasiga xizmat qilishga yo'naltirilgan.

4.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari)¹⁰²

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) quyidagilardan iborat:

- byudjet siyosati;
- soliq siyosati;
- pul siyosati;
- kredit siyosati;
- baho siyosati;
- investitsion siyosat;
- ijtimoiy moliyaviy siyosat;

¹⁰² Moliyaviy siyosat yaxlit va bir butun jarayonlarni o'z ichiga olib, bu o'rinda u 8 ta tarkibiy qismdan iborat. Lekin moliyaviy siyosatni amaliyotga joriy etishda mazkur tarkibiy qismlarni moliyaviy siyosatning yo'nalishlari sifatida ham tushunish mumkin. Shu bois q o'llanmakning 2.2-paragrafida "tarkibiy qism" va "yo'nalish" so'zlari bir xil ma'noni anglatadigan iboralar sifatida ishlatilgan.

- boj siyosati.

Moliyaviy siyosat davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning vositasi bo'lib hisoblanadi va shu ma'noda yordamchi rolni o'ynaydi. Bir vaqtning o'zida davlat siyosatining boshqa – milliy, geosiyosat, harbiy – yo'nalishlari ham mavjudligini esdan chiqarmaslik kerak. Ana shu barcha besh yo'nalishning (iqtisodiy, ijtimoiy, milliy, geosiyosat, harbiy) yig'indisi (majmui) davlat siyosatini amalga oshirishning muhim vositasi sifatida xizmat qiladigan moliyaviy siyosatning mazmunini aniqlab beradi.

Moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruvning tarkibiy qismi sifatida boshqaruvning oliy organlariga tegishlidir. Mamlakatning sub'yektlari darajasida moliyaviy siyosat borasida qarorlarning qabul qilinish imkoniyatlari cheklangan va mahalliy hokimiyat organlarining funksiyalari unchalik katta emas. Ularning bu funksiyalari o'z byudjetlarini shakllantirish va ishlatish hamda mahalliy soliqlarni qabul qilish va ularning mablag'-larini ishlatish masalalari bilan cheklanadi.

Moliyaviy siyosatning yo'nalishi sifatida davlatning byudjet siyosati, eng avvalo, har bir mamlakatning Konstitutsiyasi, qonunchiligi va byudjet jarayonida hokimiyat organlari barcha bo'g'inlarining funksiyalarini belgilovchi boshqa qonunlar majmuiga muvofiq ishlab chiqiladi. O'zining hajmi va muhimligi jihatidan eng katta ish bo'lishiga qaramasdan byudjet siyosatini faqat byudjet jarayoniga tegishli deb hisoblash noto'g'ri. Qonun byudjet jarayonida hokimiyatning qonunchilik va ijroiya organlari funktsiya-larini, mamlakat sub'yektlari funksiyalarini, byudjet jarayoni sub'yektlarining huquq va majburiyatlarini va h.k.larni aniq belgilashi kerak. Biroq byudjet siyosati faqat shu masalalar bilan cheklanib qolmaydi. Byudjet siyosati byudjetda to'planadigan YaIM hissasini aniqlash, shu sohada mamlakat yuqori va quyi organlarining o'zaro munosabatlarini belgilash, byudjet xarajatlar qismining tarkibiy tuzilishini aniqlash, turli darajadagi byudjet-lar o'rtasida xarajatlarni taqsimlash, davlat

qarzini boshqarish, byudjet defitsitini qoplash yo'llarini aniqlash va h.k.lar ham byudjet siyosatining vazifalariga kiradi.

Ma'rifiy davlatlarda byudjet qonun tarzida tasdiq-lanadigan hujjat hisoblanadi. Unda davlatning o'z funksiyalarini bajarish maqsadida davlat qo'lida to'plangan pul mablag'larining harakati o'z ifodasini topadi. Davlat siyosati aniqlab beradigan maqsadlarga erishish uchun pul resurslarini yo'naltirish byudjet siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Agar maqsadga erishish milliy iqtisodiyot ta'minlaydigan mablag'lardan ko'p mablag' talab etsa, davlat qo'shimcha daromadlarni shakllantirishning quyidagi favquloddagi usullarini qo'llashga majbur bo'ladi: ichki va tashqi kreditlar, milliy boylikni sotish, boylik va mol-mulkni ijaraga berish va kontsessiyalar. Byudjetning daromadlar qismini to'ldirishning favquloddagi choralari iqtisodiy mustaqillikning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Buni hisobga olgan holda hokimiyatning qonunchilik organlari qarz olishning chegarasini oldindan belgilaydi.

Soliq siyosati moliyaviy siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bir necha asr mobaynida zamonaviy moliya fani soliqlarga nisbatan munosabatini aniq belgilash imkoniga ega bo'lgan. Bu munosabatlar quyidagilardan tashkil topadi:

- davlat muayyan miqdordagi moliyaviy resurslarga ega bo'lmasdan to'laqonli faoliyat ko'rsatishi mumkin emas;
- mablag'larni soliq yordamida undirish qat'iy o'sish tendentsiyasiga ega;
- soliq yuklamasining oqilona chegarasidan o'tilganidan so'ng tabiiy takror ishlab chiqarish jarayoni buziladi, ya'ni iqtisodiyotning o'z-o'zidan buzilishi (emirilishi) sodir bo'ladi;
- inqiroz davrida soliqlar stavkalari mumkin qadar minimal darajada o'rnatilmog'i lozim. Buning natijasida mamlakatning iqtisodiy mexanizmi ichki investitsion salohiyatni safarbar etish hisobidan tiklanish imkoniga ega bo'ladi;

- soliq yuklamasining keskin oshib ketishi kapitalning chetga chiqib ketishiga olib kelishi mumkin;

- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish kerak, albatta. Biroq, summar o'lchovlarda sof daromadning 30%dan ortiq qismining soliq sifatida olib qo'yilishi mamlakat iqtisodiy o'sishini to'xtatib qo'yishi mumkin;

- soliq imtiyozlari shaffof bo'lishi va barcha takror ishlab chiqarish sub'yektlari uchun bir xil darajada bo'lishi kerak;

- soliq tizimi konfiskatsion xarakterga ega bo'lmasligi lozim. Faqatgina individual daromadlarning o'sishida ifo-dalangan milliy boylikning o'sishi soliqqa tortiladigan bazaning barqaror o'sishini ta'minlashi mumkin;

- qonunlar va qoidalarning barqarorligini davlat kafolatlagan iqtisodiy tizimda soliqlarning miqdori barqaror o'sish tendentsiyasiga ega bo'ladi. Barqarorlik kafolati sifatida davlat o'zining majburiyatlarini buzishni boshladimi, kapital xufyona iqtisodiyotga yoki xorijga o'tishni boshlab, byudjetning daromadlar bazasini qisqartiraveradi;

- soliq tizimi oddiy, ochiq va samarali bo'lmog'i lozim. Soliqlar sonini, soliqqa tortish ob'ektlarini ko'paytirish, ko'p bosqichli soliqlarni joriy etish soliqlarni undirish bo'yicha xarajatlarning ortishiga, boqimanda va jarima-larning o'sishiga va pirovardida, mulkni qamoqqa olish, soliq to'lovchini kasod deb e'lon qilish va h.k. yo'llar orqali iqtisodiyotning emirilishiga olib keladi;

- soliqqa tortish egri (bilvosita) tizimining ustuvorligi byudjet daromadlarini shakllantirish nuqtai-nazaridan qulay hisoblanadi. Lekin bu narsa, oxir oqibatda, mamlakat aholisi asosiy qismining qashshoqlanishiga olib keladi. Chunki bunday soliqlarning yuki tovarlar va xizmatlarning yakuniy (oxirgi) iste'molchisi zimmasiga, ya'ni yashash minimumi darajasida yoki ijtimoiy tirikchilik darajasida daromadga ega bo'lgan aholining 80-90% qismiga yuklanadi. Bu paradoks daromadlarning turli darajalarida iste'molning nisbatan bir xil darajasiga asoslangan;

- egri (bilvosita) soliqlar tizimining xavfliligi shundaki, bu tizimda aholining asosiy qismidan jamg'ar-malar olib qo'yiladi va bu, o'z navbatida, kredit tizimi va ikkilamchi moliyaviy bozor tizimining asoslarini buzadi. Egri (bilvosita) soliqlardan voz kechgan AQSh tajribasi bunga yaqqol tasdiqdir;

- egri (bilvosita) soliqlarni sog'liq uchun zararli bo'lgan tovarlar, zebu-ziynat buyumlari, ayrim hollarda import qilinadigan tovarlar va xizmatlar va boshqa bir qancha o'ziga xos bo'lgan maxsus holatlarga nisbatan joriy etish zarur;

- daromad va mol-mulkdan olinadigan soliqlar soliq bazasining asosiysi bo'lib hisoblanishi (xizmat qilishi) kerak. Ularni proportsional soliqqa tortish printsiplariga asosan tashkil etish maqsadga muvofiq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishbilarmonlar shaxsiy tashabbus ko'rsatmasa va jamiyatning ko'pchilik a'zolari samarali mehnat qilmasa, iqtisodiyotni talab darajasida rivojlantirishni ta'minlash qiyin. Soliqlar bozor iqtisodiyotida mehnatning asosiy rag'batlantirilishini (motivatsiya qilinishini) olib qo'yadi, ya'ni mehnat daromad keltirishi lozim. Bu holda mamlakat iqtisodiyotiga soliq siyosatining ta'siri bevosita namoyon bo'ladi, ya'ni soliq stavkalarining yuqori darajada belgilanishi takror ishlab chiqarish jarayonining investitsion imkoniyatlarini qisqartiradi (toraytiradi), jamiyatda iste'mol darajasi pasayadi va bu narsa, o'z navbatida, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari o'sish bazalarining pasayishiga olib keladi.

Moliyaviy siyosatning yo'nalishlaridan yana biri pul siyosatidir. Agar muomaladagi pul miqdori tovarlar massasi miqdoriga (pulning aylanish tezligini hisobga olgan holda) mos kelmasa, pul massasining etmagan qismi qog'oz pullar (pullarning surrogati) hisobidan yoki xorijiy valyuta hisobidan to'ldiriladi. Va, aksincha, agar pul massasi unga bo'lgan talabdan ortiq bo'lsa, yo pul massasining mamlakatdan chetga chiqishi (oqishi) yoki milliy valyutaning qadrsizlanishi sodir bo'ladi.

Tabiiy ravishda, bu variantlarning barchasi mamlakatning qonunchiligiga ham bevosita bog'liq, ya'ni mamlakatda xorijiy valyutaning muomalada bo'lishiga ruxsat beriladimi yoki yo'qmi, milliy valyuta konvertatsiya qilinadimi yoki yo'qmi? va h.k. Mamlakat ichida o'z milliy puli bilan parallel ravishda xorijiy valyutaning muomalada bo'lishi qator salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bunda, eng avvalo, oldi-sotti operatsiyalarining muayyan qismi xorijiy valyutada amalga oshiriladi, buning oqibatida muomalada milliy valyutaning hissasi haqidagi tasavvur butunlay buzilib ketadi. Shunga bog'liq ravishda pul massasi, iqtisodiy ahvol haqidagi raqamlar ham ob'yektiv borliqni buzib ko'rsatadi va h.k.

Tovarlarning massasi cheklanganda pul emissiyasi boshqa mamlakatlarning pul birligiga nisbatan milliy pul birligining qadrsizlanishiga olib keladi.

Emissiya siyosati va milliy valyutaning barqarorligi pul siyosatining yo'nalishlaridir. Emission siyosat muomala uchun zarur bo'lgan pulning miqdorini aniqlashdan tashqari yana boshqa bir yo'nalishga ega. Bu yo'nalish byudjet daromadlarini ko'paytirishdir. Ana shu yo'nalish alohida ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki ma'lum bir miqdoriy chegaradan o'tilganidan so'ng pul tizimi inflyatsiyaga moyil (ta'sirchan) bo'lib qoladi, ya'ni byudjet daromadlarining real qadrsizlanishi sodir bo'lishi mumkin. Agar qandaydir bir sabablarga ko'ra davlat o'z pul tizimini tartibga solishga qodir bo'lmasa, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligiga putur etadi. Chunki bunday sharoitda mamlakatning milliy valyutasi boshqa kuchli valyutalarning ekspansiyasiga qarshi tura olmaydi va milliy boylikdan mahrum bo'lib qolish mumkin (o'zaro hisobga olishlar, aktsiyalarni sotib olish va h.k.lar orqali).

Kredit siyosati ham moliyaviy siyosatning yo'nalishi bo'lib, u mamlakat krediti tizimi orqali amalga oshiriladi. Kredit tizimi ssuda kapitalining faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi. O'z navbatida, ssuda kapitali takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishning muhim sharti hisoblanib, aylanma mablag'larni to'ldirish va

investi-tsiyalar uchun mablag'larning qarzga olinishini ta'minlaydi. Iqtisodiyotning kredit sektori o'rtacha foyda normasini tenglashtirish uchun ham xizmat qiladi. Foiz stavkasining darajasi jamiyatlardagi iqtisodiy faollikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. U asossiz darajada yuqori bo'lsa, quyidagi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin:

- kreditlarning qaytarilmasligi;
- ishlab chiqarish sohasi va xizmatlar sohasida mahsu-lotlar narxining o'sishi;
- qarzga oluvchilar rentabellik darajasining pasayishi va buning oqibatida soliqqa tortiladigan bazaning qisqarishi;
- ishlab chiqarish hajmining qisqarishi;
- takror ishlab chiqarish jarayoni sub'yektlari daromad-larining pasayishi natijasida ichki iste'mol bozorining torayishi.

Aksincha, kreditning arzonlashuvi ishlab chiqarishning sog'lomlashuviga, tovarlar massasining ortishiga, tovarlar va xizmatlar bahosining pasayishiga va ana shularning natijasida esa, takror ishlab chiqarish jarayoni sub'yektlari daromadlarining oshishiga, soliqqa tortish bazasining kengayishiga va pirovard natijada byudjet daromadlarining ko'payishiga olib keladi.

Moliyaviy siyosatning yo'nalishi sifatida davlatning baho siyosati monopol tovar va xizmatlar bahosi va tarifining tartibga solinishi orqali ifodalanadi. O'zbekiston Respublikasida ayni davrda erosti boyliklari, suv havzalari, temir yo'llar, elektr uzatish tarmoqlari, neft va gaz quvurlari davlatning monopol egaligidadir. Bu tarmoqlar tovarlari va xizmatlari bahosining o'sishi milliy xo'jalik boshqa barcha tarmoq va sohalarida baho-larning o'sishiga olib keladi. Bu yerda bog'lanish shunchalik ayonki, hech qanday izohga hojat yo'q. Shuning uchun ham baho siyosati iqtisodiyotni tartibga solishning muhim omili bo'lib hisoblanadi.

Investitsiya siyosati moliyaviy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotining real sektoriga o'z va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun sharoitlarni yaratish bo'yicha ishlab chiqilgan va iqtisodiyotga joriy

qilinadigan tadbirlar kompleksidan iborat. Bu siyosat davlat boshqaruvi va xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasini boshqarishning turli darajalarida amalga oshiriladi. Investitsion siyosatning asosiy vazifasi mamlakat iqtisodiyotiga investorlar tomonidan moliyaviy resurslarni kiritish, mamlakatdan kapitalning xorijga chiqib ketmasligi va, aksincha, mamlakatga xorijiy kapitallar oqimining kirib kelishi uchun sharoitlarni yaratish orqali ifodalanadi.

Ijtimoiy moliyaviy siyosat Konstitutsiyaga muvofiq mamlakat aholisining huquqlarini moliyaviy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq. Hozirgi paytda bu siyosat, o'z navbatida, pensiya siyosati, immigratsion siyosat, aholi ayrim ijtimoiy guruhlariga moliyaviy yordam ko'rsatish siyosati va boshqa siyosatlarni o'z ichiga oladi.

Boj siyosatini moliyaviy siyosatning yo'nalishi sifatida qarash bilan birgalikda uni soliq va baho siyosatlarining ham bir qismi sifatida e'tiborga olish kerak. Chunki soliqlar va bojlar (boj yig'imlari) tovar va xizmatlarning bahosiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bir vaqtning o'zida boj siyosati mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos bo'lgan usuliga ham egadir. Usulning o'ziga xosligi shundaki, bu siyosat bir tomondan, mamlakat ichki bozoriga import qilinayotgan tovarlar va xizmatlarni kengaytirishi yoki cheklashi, ikkinchi tomondan esa, mamlakatdan tovarlar va xizmatlar eksportini rag'batlantirishi yoki unga to'sqinlik qilishi mumkin. Masalan, mamlakatda o'xshashi bo'lmagan texnologik asbob-uskunani import qilishga yuqori stavkali boj yig'imi o'rnatilsa, bu narsa mamlakatdagi ishlab chiqaruvchilarning investitsion imkoniyatlarini kamaytiradi, ichki ishlab chiqarishning o'sish sur'atlarini pasaytiradi, import qilinadigan mahsulotlarning salmog'ini oshiradi.

Har qanday mamlakatning boj siyosati bumerang harakatiga egadir. Chunki boj undirishning cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi stavkalarining joriy etilishi ko'p hollarda amaliyotda xuddi shunday javob choralarining qo'llanilishiga olib keladi. Boj siyosati yo'nalishining tanlanishi mamlakatning iqtisodiy ahvoriga mos

kelishi kerak. Masalan, bugun mamlakatimiz oziq-ovqat va kundalik ehtiyoj tovarlarining qaysidir bir turlarini import qilishga majbur bo'lsak, bu holat boj stavkalarida o'z aksini topmog'i lozim. Ammo boj stavkalari rag'batlan-tiruvchi bo'lsa, u holda mamlakatdagi tovar ishlab chiqaruvchilar xorijiy tovarlar bilan raqobat qila olmay qoladi.

Umuman olganda, aksariyat hollarda mamlakatning boj siyosati bojxona bojlari va to'lovlarini oshirishga yo'naltirilgan byudjet siyosatiga bog'liq bo'ladi.

Xullas, moliyaviy siyosat va uning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) ilmiy jihatdan asoslangan, ma'lum bir maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan, muvofiqlashtirilgan, takror ishlab chiqarish sub'yektlarining manfaatlariga zid bo'lmaydigan bo'lishi kerak. Uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi davlat ichki va tashqi qarzlarning kamayishiga, davlatning oltin-valyuta zaxiralarining ortishiga, inflyatsiyani jilovlashga, byudjet defitsitining kamayishiga, YaIM hajmining ko'payishiga, mamlakatimizda ishlab chiqarila-yotgan mahsulotlar raqobatbardoshligining kuchayishiga olib kelmog'i lozim.

4.3. O'zbekistonning moliyaviy siyosati va uning o'ziga xos xususiyatlari

Tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida davlat o'z oldiga qo'ygan vazifalarning mazmuni va talablaridan kelib chiqqan holda moliyaviy siyosatning mazmuni va shakllari ham o'zgarib boradi. Masalan, Sho'rolar moliya-viy siyosati o'zining mohiyati jihatidan tom ma'noda mustamlaka davlatining moliyaviy siyosati edi. Shu sabab sobiq SSSR davrida yuritilgan moliyaviy siyosati O'zbekiston Respublikasining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga keskin salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Sobiq Ittifoq moliyaviy siyosatning yana bir o'ziga xos xususiyati shunda ediki, u davrda mamlakat taraqqiyotini ta'minlashda moliyaviy siyosatning rolga etarlicha baho

berilmadi. Jamiyat hayotining barcha jabhalarida va eng avvalo, iqtisodiy sohada moliyaviy munosabatlarning roli buzib ko'rsatildi. Moliya va moliyaviy dastaklarning faol roli inkor etilib, moliyaviy siyosat mamlakat oldida turgan muammolarni hal qilishga qaratilgan zarur usullarni ishlab chiqishga ojizlik qilib qoldi. Uzoq davrga mo'ljallangan kontseptsiyalarni ishlab chiqishda iqtisodiy samaradorlik o'rniga ko'proq siyosiy g'oyalarning asos qilib olinishi, shu bois iqtisodiy jihatdan kam samara beradigan, qisqa muddatli foyda olishni ko'zlab amalga oshirilgan choratadbirlar iqtisodiyotni qiyin ahvolga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasida ayni davrda amal qilayotgan moliyaviy siyosatning mazmunini yaxshiroq tushunib olish uchun sobiq sho'rolar davri hamda mustamlakachilikdan qutulgan davlatlarda moliyaviy siyosatning ayrim jihatlari haqida qisqacha axborot berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Siyosiy mustaqillikka erishgan davlatning iqtisodiy mustaqil davlatga aylanib ketishi o'z-o'zidan amalga oshib ketaveradigan hodisa emas. Lekin davlat, iqtisodiy, ayniqsa, moliyaviy mustaqillikka erisha olmasa, uni tom ma'noda mustaqil davlat, deb bo'lmaydi.

Mustamlaka zulmidan qutulgan davlatni moliyaviy qaramlik iskanjasida saqlab qolishdan manfaatdor kuchlar hamisha topiladi. Birinchi navbatda sobiq mustamlakachi davlat va undagi mustamlaka yurt iqtisodiyotini o'z foyda-siga ishlatib yotgan turli guruhlarda shunday intilish bo'ladi. Masalan, XX asr boshida va ikkinchi jahon urushidan so'ng Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida o'nlab davlatlar mustaqillikka erishdi. Lekin siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan davlatlarning asosiy qismi moliyaviy jihatdan avvalgi mustamlakachi davlatlarga qaramligicha qolaverdi. Mustamlakachi davlatlar esa sobiq mustamlakalari iqtisodiyotida o'z nufuzlarini saqlab qolish, ularda moliyaviy mustaqillikka erishish uchun qilinayotgan xatti-harakatlarga zimdan zarba berish, ilm-fan rivojiga to'sqinlik qilib, ishlab chiqarishning fan yutuqlari va yuqori intellektni talab qiladigan sohalari taraqqiyotini

cheklash, ularni arzon ishchi kuchi va xomashyo mintaqalari sifatida saqlab qolish uchun turli vositalar o'ylab topishdi.

Masalan, rivojlangan davlatlar va yirik transmilliy kompaniyalar mahsulot sotish va xizmat ko'rsatish xalqaro bozorini o'zaro taqsimlab olishdi. Ular bu sohada tartib - intizom o'rnatishdek olijanob g'oya ostida turli xalqaro savdo-iqtisodiy tashkilotlar tuzishdi. Yosh, rivojlanayotgan davlatlardan birida har taraflama sifatli, bejirim mahsulot ishlab chiqarildi, deb faraz qilaylik. Jahon bozorining "xo'jayinlari" yangi mahsulot egasiga ular bilan kelishmasdan, ya'ni daromadning ma'lum qismini birgalik-da baham ko'rmasdan, xalqaro bozorga chiqishga imkon bermaslikka harakat qila boshlashdi.

Ba'zan siyosiy mustaqil, iqtisodiy rivojlanish dara-jasi baland davlatlarning moliyaviy mustaqillikni qo'ldan boy berib qo'yish hollari ham uchraydi. Bunday hodisa turli sabablarga ko'ra yuz berishi mumkin. Masalan, Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Indoneziya, Singapur, Gonkong, Argentina, Rossiya kabi davlatlar 1997-1998 yillarda moliyaviy inqiroz holatiga tushib qolishdi va bu hodisa mazkur davlatlar moliyaviy mustaqilligiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ayrim davlatlar, xalqaro moliya-viy idoralardan o'nlab milliard dollar miqdorida qarz olishga majbur bo'ldi va shu qarzni to'lab qutilgunlariga qadar amalda mustaqil moliyaviy siyosat o'tkazish huquqini yo'qotishdi.

Bu ro'yxatga tushib qolgan Janubiy Koreya tezda avvalgi mavqeini tiklab olishga muvaffaq bo'ldi. Negaki, koreys millatida vatanparvarlik va Vatanning istiqboli uchun fidoyilik juda kuchli ekanligi ma'lum bo'ldi. Koreya Respublikasida mamlakatning moliyaviy mavqeini tiklash bo'yicha umumxalq harakati boshlanib ketdi. Jumladan, ixtiyoriy suratda tilla va zeb-ziynat buyumlarni yig'ish va davlatga tekinga topshirish boshlandi. Birgina "DEU" kontserni jamoasi yarim kunning o'zida 45 kilogramm oltin yig'di. Mamlakat bo'yicha bu raqam juda katta miqdorni tashkil etdi.

2008 yili AQSh ipoteka banki tizimida boshlangan inqiroz butun dunyoni qamrab oldi. Mazkur iqtisodiy inqiroz iqtisodiyotni

bozor munosabatlarining o'zlari tar-tibga solishi kerak, davlatning iqtisodiyotga iloji boricha aralashmasligi maqsadga muvofiq, degan nazariy qarash va amaliy xatti-harakatlar noto'g'ri ekanligini ko'rsatdi. Eng muhimi esa, jahonning rivojlangan davlatlari moliya siyo-satida juda katta xatolar bor ekanligi ma'lum bo'ldi va uni tubdan isloh qilish zaruriyati kun tartibiga qo'yildi.

Ayrim davlatlarning iqtisodiy rivoji ma'lum bir sohalargagina bog'lanib qolgan. Faqat turizm, qazilma boy-liklar, xomashyo qazib chiqarish bilan xalqaro iqtisodiy makonda o'z o'rnini topgan davlatlar bunga misol bo'la oladi. Mazkur sohalarga keskin ta'sir ko'rsata oladigan voqea-larning yuz berishi (konlarning tugashi, qurg'oqchilik yoki suv toshqini, sayyohlik marshrutlarining o'zgarishi va h.k.lar) natijasida mamlakat moliyaviy siyosatining mazmuni va shakllari keskin o'zgarishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, eng katta tabiiy boylik-lar ham hamisha mustaqil moliyaviy siyosat yuritish va iqti-sodiy taraqqiyotni ta'minlashga etarli zamin bo'la olmaydi. Agar shunday bo'lganda, Rossiya, Braziliya, Meksika, Argen-tina kabi davlatlar jahonning eng boy mamlakatlari bo'li-shi kerak edi. Holbuki, ular turli davrlarda dunyodagi eng ko'p qarzi bor davlatlar ro'yxatining birinchi o'ntaligidan joy olishgan (Rossiya 2000 yillarga kelibgina bu ro'yxatdan chiqa oldi). Qazilma boyliklari deyarli bo'lmagan Yaponiya esa ularga eng ko'p qarz bergan davlatlardan biri hisoblanadi.

Keltirilgan misollardagi kabi salbiy holatlar yuz bermasligining oldini olishda oqilona tanlangan va amalga oshirilgan moliyaviy siyosatning ahamiyati juda katta bo'ladi.

O'zbekiston tom ma'nodagi mustamlaka mamlakat edi. Bu yerda yaratilgan boylik to'laligicha Moskva ixtiyoriga tashib ketilib, xuddi shu boylikning kichik bir qismi ortga qaytib berilardi. Lekin bu qaytish endi go'yoki Ittifoq hukuma-tining o'zini o'zi boqishga qodir bo'lmagan xalqqa "yordami" edi. O'zbekistondan olib ketilayotgan boyliklarning buxgal-teriya hisob-kitoblari ham

Moskvada yuritilar va yaratila-yotgan daromadlar miqdorini o'zbekistonliklar bilmasligi uchun turli vosita hamda usullar o'ylab topilgan edi.

Shu bois mustaqillikka erishish arafasida, ya'ni 1989-1991 yillarda O'zbekiston davlat byudjeti daromadining 30-40 foizi sobiq Ittifoqdan qaytib beriladigan subven-tsiyadan iborat edi. Lekin, 1988 yildagi hisob-kitoblarga ko'ra, O'zbekistondan olib ketilgan bir yillik paxta tolasi-ning o'zidangina 25 milliard rubl daromad olingan, ya'ni bu miqdor bizga "subventsiya"ga berilgan 2,5 milliard rubl-dan 10 baravar ko'p edi.

1991 byudjet yilida O'zbekiston uchun yanada og'ir moli-yaviy ahvol yuzaga keldi. Rossiya Federatsiyasi rahbariyati SSSR davlat byudjetiga Rossiya hududidan yig'ib olinadigan mablag'ning tushishini to'xtatib qo'ydi. Mazkur holat Ittifoq byudjetidan O'zbekistonga qaytishi mo'ljallangan subventsiya hajmining oldinroq qisqara boshlashiga, keyin esa butunlay to'xtashiga olib keldi. O'zbekiston davlat byudjeti va iqtisodiyoti butunlay izdan chiqib ketish xavfi ostida qoldi.

Shunday qiyinchiliklarga qaramasdan, O'zbekiston Respublikasi siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgan kundan boshlab mustaqil moliyaviy siyosat yurita boshladi. O'zbekiston rahbariyati xalqaro moliyaviy maydonga biz barcha bilan faqat teng huquqli, o'zaro foydali shartlar asosida iqtiso-diy hamkorlik qilishga tayyormiz, degan pozitsiya bilan chiqdi. Endigina mustaqillikka erishgan davlatlar rahbarlarining faqat yordam so'rab murojaat etishlariga o'rganib qolgan xalqaro moliya tashkilotlari rahbarlari uchun O'zbekiston Respublikasining mustaqil moliyaviy siyosat kutilmagan hol edi. Aslida mustaqillikni endigina qo'lga kiritgan mamlakat tashqi moliyaviy yordamga muhtoj edi.

Bir vaqtning o'zida mustaqil O'zbekistonning mustaqil moliya, bank va soliq tizimiga asos solish rejali iqtiso-diyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish ob'yektiv zaruriyatga aylangan murakkab bir sharoitga to'g'ri keldi va bu masalalar ham o'z echimini topdi.

Mustaqil moliya, bank va soliq tizimlarini barpo etish sohasida o'tkazilgan tadbirlarni bir necha guruhlarga bo'lish mumkin. Buning uchun birinchi navbatda moliya, soliq va bank tizimini mutlaqo yangi asoslarda barpo etish uchun zaruriy huquqiy asos yaratildi.

Mustaqil davlatchilik talablari asosida va yangi qonun-chilik negizida bu sohaning boshqaruv organlari butunlay qaytadan tashkil etildi. Masalan, moliya vazirligi tizimi tubdan qayta tashkil etilgan bo'lsa, Davlat soliq qo'mitasi butunlay yangidan barpo qilindi. SSSR Davlat banki O'zbe-kiston filiali negizida O'zbekiston Respublikasi mustaqil Markaziy banki, SSSR davlat ixtisoslashtirilgan tarmoq banklari O'zbekiston filiallari asosida paychilikka asoslangan tijorat banklari tuzildi. Aralash mulk va xususiy mulkchilikka asoslangan o'nlab yangi tijorat banklari tashkil topdi.

Yuqorida sanab o'tilgan chora-tadbirlar natijasida 1991-1992 yillar mobaynida mustaqil davlatga xos bo'lgan moliya, soliq va bank tizimlari shakllana boshladi. O'z daromadimizdan oqilona foydalanish evaziga, xarajat-larimizni qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, o'zimiz qoplay boshladik. Bu davrga kelib, mamlakatimizda bozor iqtiso-diyotini barpo etishning asosiy strategik masalalari, uning tamoyillari ishlab chiqildi.

Har qanday mustaqil davlat o'zining mustaqil pul birligiga ega bo'lishni xohlaydi va bu mustaqil davlat-chilikning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Lekin sobiq SSSR hududida endigina mustaqillikka erishgan davlatlar o'sha paytdagi sharoitda to o'z milliy pul tizimlarini barpo etgunga qadar "rubl"dan umumiy holda foydalanib turishlari iqtisodiy zaruriyat edi. Boshqa chora yo'q ham edi. Chunki siyosiy mustaqillikka erishilgani bilan sobiq ittifoqdosh respublikalarning bir-biriga qaram qilib tashlangan iqtisodiyotlari bir kunda mustaqil yashab keta olmasdi. Natijada Hamdo'stlik davlatlarining ko'pchiligi to o'z valyutasini kiritishga etarli sharoit yaratgunga qadar "yagona rubl hududi"da qolishga xohish bildirishdi va ular 1992 yil oktyabrda "yagona rubl hududi"

to'g'risidagi bitimni imzolashdi. Keyin O'zbekiston va Rossiya hukumat-lari, Markaziy banklari pul tizimlarini birlashtirish haqidagi ikki tomonlama shartnomaga qo'l qo'yishdi.

1993 yil namunasidagi yangi rubllar O'zbekiston hududiga etib kelgandan keyin mazkur bitim va kelishuvlar Rossiya Federatsiyasi hukumati tomonidan bir tomonlama to'xtatildi.

Bundan sal oldinroq, ya'ni 1993 yilning 10 mayida Qirg'iziston to'satdan o'z milliy valyutasi – somni muomalaga kiritdi. Xolbuki, Hamdo'stlik davlatlaridan birortasi o'z milliy pul birligiga o'tishga qaror qilsa, bu haqda boshqa a'zolari uch oy oldin rasman ogohlantirish shartligi haqida maxsus davlatlararo bitim bor edi.

Qirg'izistonda rubl o'rniga somning muomalaga kiritilishi va Rossiya Federatsiyasi shartnomalarni bekor qilishi tufayli 1993 yil kuziga kelib, yagona rubl hududi yaratish g'oyasi barbod bo'ldi.

Bu hodisa Hamdo'stlik davlatlari iqtisodiyotiga katta zarar etkazdi, iqtisodiy islohotlar samarasini sezilarli darajada pasaytirib yubordi, uning ilk natijalarini yo'qqa chiqardi. O'zbekistonda endigina shakllanib kela boshlagan moliya va pul muomalasi tizimini qaytadan jar qirg'og'iga keltirib qo'ydi. Mamlakat iqtisodiy hayoti o'z maromida davom etishi uchun zarur vositalardan biri bo'lmish pul tizimi va pul birligisiz qoldi. Iqtisodiy hayot qisqa muddat ichida yana bir bor butunlay izdan chiqish xavfi ostida qoldi.

Zudlik bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 12 noyabrda imzolangan "O'zbekiston Respublikasi hududida parallel to'lov vositasi sifatida "So'm-kupon"larni muomalaga kiritish to'g'risida"gi qarori asosida 15 noyabrdan boshlab so'm kuponlar muomalaga kiritildi. "So'm – kupon"larning 1, 3, 5 va 10 so'mliklari Angliyada ishlangan bo'lsa, 25, 50, 100 so'mlikdan 10 ming so'mlikkacha bo'lgan qismi o'z pul fabrikamizda bosib chiqarildi.

Pul belgilarini ishlab chiqish g'oyatda murakkab, ko'p mehnat va yuqori aniqlik talab etadigan jarayon bo'lib, unga erishish yuksak texnik va texnologik tayyorgarlikni taqozo qiladi. O'ta

qisqa fursat ichida, ya'ni 1993 yildayoq zamonaviy texnika va texnologiya asosida pul, boshqa qimmatli qog'oz va tanga ishlab chiqara oladigan "Davlat belgisi" davlat ishlab chiqarish birlashmasi qurib ishga tushirildi.

"Yagona rubl hududi"si g'oyasi barbod bo'lganligiga bog'liq ko'plab salbiy oqibatlarni bartaraf etishni so'm-kuponlar o'z ustiga oldi va o'ta qisqa fursat ichida O'zbekiston o'zining to'laqonli pul birligi – so'mni 1994 yil 1 iyuldan muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy sharoit yarata oldi.

Milliy valyutaning muomalaga kiritilishi mamlakat-ning moliyaviy siyosat tarixida yangi bosqichni boshlab berdi.

Shu davrda O'zbekistonda mustaqil moliya asoslarini yaratish jarayoniga noxush ta'sir ko'rsatgan yana bir voqea yuz berdi. Rossiya Federatsiyasi hukumati o'zini sobiq SSSRning barcha sohalar bo'yicha qonuniy merosxo'ri, deb e'lon qildi. Natijada uzoq yillar mobaynida sobiq ittifoqdosh respublikalar aholisi mehnati evaziga yaratilgan barcha boylik ular ixtiyoriga o'tib ketdi. Jumladan, aholining sobiq SSSR jamg'arma banki tizimida saqlanayotgan omonat-lari (o'sha paytda bu muassasa hali eski nomi bilan "omonat kassalari" deb atalar edi) Rossiya ixtiyoriga olib qo'yildi.

O'zbekistonda milliy valyutaga o'tish masalasida "tadrijiy" usuldan foydalanildi. 1993 yil 15 noyabrda milliy valyutani joriy etishning tayyorgarlik bosqichi, ya'ni oraliq to'lov vositasi – "so'm-kupon"ga o'tildi. Rossiya rubllari o'rniga "so'm-kupon" muomalaga kirishi bilan eski puldan darhol voz kechilgani yo'q. Daromadlarini rublda jamg'arib kelgan aholiga uni oxirigacha ishlatish mikoniyati berildi. Almashtirish miqdori 200 ming rubl qilib belgilandi, undan ortiq qismi bankda mazkur shaxsning nomiga jamg'arma sifatida rasmiylashtirildi. Vaholanki, o'z milliy valyutasiga o'ta boshlagan Hamdo'stlik davlat-larining ko'pchiligida eski rubllarning 20, 30, 50 ming, eng ko'pi bilan 100 ming almashtirildi, undan ortiq qismi xalq qo'lida oddiy qog'oz sifatida qolib ketdi.

Mamlakatimizda pul almashtirishi bilanoq, pensiya, stipendiya, nafaqa va ish haqi yangi “so‘m-kupon”da berila boshladi. Yaqindagina 20 foizga oshirilgan ish haqi yana 50 foizga ko‘paytirildi.

Milliy pul birligini joriy etish bilan bog‘liq ob‘yektiv qiyinchiliklarni yumshatish masalasi shu taxlit chora-tadbirlar yordamida amalga oshirildi va 1994 yil 1 iyuldan “so‘m-kupon” o‘rniga haqiqiy valyuta – so‘mga o‘tildi.

O‘zbekistonda milliy valyutani darhol muomalaga kiri-tish va birdaniga uning erkin almashinuvini ta‘minlash yo‘lidan borilmadi. O‘zbek so‘mining ichki konvertatsiyasi 2003 yil 15 oktyabrdan boshlandi. Lekin u hali tom ma‘nodagi ichki konvertatsiya emas, balki katta cheklovlarga ega edi.

Aslida hech qanday cheklovsiz, xohlagan paytda xohlagan miqdordagi pulni xohlagan tarzda konvertatsiya qilish hech bir davlatda mumkin emas va jahonda bunday valyutaning o‘zi yo‘q. Masalan, AQSh yoki Angliyaga ularning bir qop pulini ko‘tarib kelsangiz, hech qaysi bank uni qabul qilmaydi. Siz eng avvalo, olib borgan pulingizni qayerda va qanday ishlab topganligingiz haqida, ya‘ni uning manbai haqida hujjat taqdim etishingiz shart. Mana shu ham cheklovning bir ko‘rinishi. Bunga o‘xshash cheklovlar juda ko‘p. Masalan, valyu-tasi to‘la konvertatsiya qilinadigan davlatlarda narkobiz-nes, o‘g‘irlik, fohishabozlik, qurol-yarog‘ni noqonuniy tarzda sotish kabi juda ko‘p holatlarda topilgan pulni boshqa valyutaga konvertatsiya qilish mutlaqo taqiqlangan, ularni ishlatishga ham yo‘l qo‘yilmaydi.

Demak, hamma gap cheklovlarning mazmuni, shakli va miqdorida. Shu pozitsiyadan qaraydigan bo‘lsak, 2003-2017 yillarda mamlakatimizda xalqning yuqori turmush darajasini ta‘minlashga qodir rivojlangan bozor iqtisodiyoti barpo etish jarayoniga xizmat qiladigan holatlarda milliy valyuta muayyan miqdorda konvertatsiya qilib kelindi. Masalan, eksportga mahsulot chiqaradigan yoki import o‘rnini bosadigan yuqori sifatli mahsulot

yarata-yotgan yoki shunday xizmat ko'rsatayotgan xo'jalik yuritish sub'-ektlari rasman so'mni erkin almashtirish huquqiga ega edilar.

Bunday manzilli konvertatsiya usuli yordamida erkin almashinadigan valyutani kamroq sarflab, ko'proq natijaga erishish ko'zda tutilgan edi. Shunday usul bilan mamlakatda o'nlab yangi tarmoq va sohalarga asos solindi, ma'naviy va jismoniy jihatdan eskirib qolgan minglab ishlab chiqarish korxonalari zamonaviy, yuqori unumli texnika va texnologiya bilan jihozlandi.

Mustaqillik yillari moliyaviy siyosat haqida so'z yurit-ganda uning quyidagi o'ziga xos tomonlariga alohida urg'u berish kerak bo'ladi.

Dastlab ma'muriy-buyruqbozlik tamoyillari asosiga o'rnatilgan mustamlaka davri iqtisodiyotini isloh qilish, ma'rifiy bozor iqtisodiyotini qurishning o'ziga xos nazariyasi yaratildi. Bunda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanishning besh tamoyili asosida O'zbekistonda dav-lat bosh islohotchi sifatida maydonga chiqdi. Bu esa tota-litar iqtisodiyot asoslari sindirilayotgan, yangisi endigina shakllanayotgan sharoitda jamiyatda boshqaruv tizimining mutlaqo buzilib ketmasligini ta'minlashga xizmat qildi.

Shuningdek, bozor munosabatlari shakllanayotgan sharo-itda inflyatsiya, ishsizlik, daromadlar notekis taqsimla-nishi kabi bozor iqtisodiyotiga xos ayrim salbiy holatlar-ning aholi turmush darajasiga noxush ta'sirini kamaytirish imkoniyatini yaratdi. Davlatning bosh islohotchiligi tufayli zamonaviy korxonalar, yangi sohalar paydo bo'ldi, ular yordamida va mavjud tarmoqlarni qo'llab-quvvatlash yo'li bilan mustaqil davlatning mustaqil iqtisodiyoti asoslari barpo etildi.

Hamdo'stlik davlatlarining ko'pchiligida o'zini o'zi stixiyali suratda boshqaradigan bozor iqtisodiyotini barpo etish yo'lidagi urinishlari samarasiz tugadi. Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, mashhur iqtisodchilarning mamlakat iqtisodiyotini 500, 300, hatto 100 kun ichida qayta qurish kabi g'oyalari aslida puch ekanligi tezda isbotlandi.

Totalitar tuzum davrida mulkning 90 foizdan ortig'i davlatga tegishli edi. Bunga barham berish va mulkchilikning turli shakllaridan foydalanish masalasi kun tartibiga qo'yildi. Qator davlatlar mulkni davlat tasarrufidan chiqarishning shoshilinch usullarini tanlashdi. Masalan, uning vaucher usulini amalga oshirgan Rossiya Federatsiyasi kabi davlatlarda mamlakat iqtisodiy asosini tashkil qiladigan eng yirik korxonalar arzon-garovga turli guruh yoki alohida shaxslar ixtiyoriga o'tib ketdi.

Iqtisodchilarning hisob-kitoblariga ko'ra, Rossiyada narxni sun'iy ravishda pasaytirish tufayli birgina neft sanoati korxonalarini xususiylashtirishdan hukumat eng kamida 150 milliard AQSh dollari miqdorida zarar ko'rgan.¹⁰³ Buning ustiga xususiylashgan korxonalar daromadlari bugun xalqning emas, yangi xo'jayinlarning cho'ntagini to'ldirmoqda.

Yuqorida bayon etilgan holatlar O'zbekistonning 1992-2016 yillar mobaynida yurgizgan moliyaviy siyosatning mazmuni va uning o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib beradi. Bu davr moliyaviy siyosatning eng muhim natijasi shu ediki, qisqa fursatda mustaqil davlatning mustaqil moliyaviy tizim va shunga mos keladigan moliyaviy siyosat yaratildi. Tubdan yangilangan moliyaviy siyosat O'zbekiston Respublikasi mustaqil iqtisodiyotining asoslarini yaratishga muhim hissa qo'shdi.

Lekin bir paytning o'zida 1992-2016 yillar mobaynida amal qilgan moliyaviy siyosatning qator xato va kamchi-liklari ham bor edi. Ya'ni bu davrda qog'ozda rasman iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi haqida bong urilgan bo'lsa-da, amalda ba'zan buning teskari hollari ham yuz berganligi haqiqiy bozor iqtisodiyotini barpo etish jarayoniga halaqit berdi. Shunga mos ravishda moliyaviy siyosat ham o'zibilarmonlik, jahonning ilg'or tajribasini inkor etish, ko'rsatkichlarni oshirib ko'rsatish kabi illatlarning qurboni bo'ldi. Moliyaviy ko'rsatkichlar ijtimoiy va iqtisodiy hayotning haqiqiy ahvolini bo'yab ko'rsatish siyosatining muhim vositalaridan biriga aylandi. Natijada soxta moliyaviy ko'rsatkichlar

¹⁰³ "Trud" gazetasi, 1999 yil 18 noyabr.

jamiyatdagi haqiqiy ahvolni noto'g'ri ko'rsata boshladi. Moliyaviy ko'rsat-kichlarning katta qismi "xizmat doirasida foydalanish uchun", eng muhimlari esa hatto "maxfiy" belgisi ostiga yashirildi, ya'ni ko'pchilik ular bilan tanishish imkoniyatidan mahrum etildi.

Bu masalada tub ijobiy burilish 2016 yili yuz berdi. O'zbekiston Prezidenti lavozimiga Shavkat Mirziyoev saylanishi bilan mamlakatimiz iqtisodiy hayotida yangi davr boshlandi. 1992-2016 yillik davrda moliyaviy siyosatda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatish sari yo'l tutildi.

O'zbekistonda 2016 yildan boshlangan yangi tarixiy davrda moliyaviy siyosatni tubdan o'zgartirib yuborgan qator qonunlar, Prezident farmon va qarorlari tayyorlandi va kuchga kirdi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevralda imzolangan "2017 – 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"¹⁰⁴ da mamlakatimiz moliyaviy siyosatni yanada takomillashti-rish, ba'zi o'rinlarda esa butunlay qayta tashkil etish talablari qo'yildi.

Shu nuqtai-nazardan qaraganda, iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida O'zbekistonda moliyaviy siyosatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Davlat byudjeti moliyaviy ahvolidning barqarorligini ta'minlash;
- byudjet daromadlari va xarajatlarining ochiq, shaffof va oshkora bo'lishini tashkil etish;
- davlat xarajatlarini birinchi navbatda modernizatsiya qilish va tegishli tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish asosida iqtisodiyotni innovatsion asosda rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirish;
- xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganligini saqlab qolgan holda davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash;

¹⁰⁴ "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi". 2017 yil 7 fevralda imzolangan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-sonli Farmoni.

- davlat byudjeti defitsitini yo'l qo'yilgan eng kam daraja doirasida (YalMning 3-4%i atrofida) cheklashga yo'naltirilgan qat'iy moliyaviy siyosatni amalga oshirish;

- mahalliy byudjetlarning daromad qismini yanada mustahkamlash va byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish;

- byudjet intizomiga qat'iy rioya qilish;

- davlat byudjeti daromadlarining katta qismini joylarga birlashtirish, mahalliy byudjetlarning daromad manbalarini mustahkamlash;

- ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti sharoitida aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlash, aholining konstitutsiya bilan kafolatlangan huquqlarini himoya qilishni ta'minlovchi moliyaviy bazani yaratish, erkin mehnat va ishbilarmonlik asosida aholi turmush darajasini keskin oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish;

- soliq yuklamasini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini yanada soddalashtirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish;

- soliq kontseptsiyasi va siyosatini takomillashtirish, soliqlarning iqtisodiyotga rag'batlantiruvchi ta'sirini kuchaytirish maqsadida:

- soliq tizimining ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy, tabiiy, moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sirini oshirish;

- korxonalar zimmasidagi soliq yuklamasini kamaytirish, qo'shilgan qiymat va foyda solig'i stavkalarini kamaytirish va shu asosda ishlab chiqarishni jonlantirishga turtki berish;

- soliq tushumlari tarkibini tubdan o'zgartirish, resurslar, mol-mulk solig'ining rolini oshirish, jismoniy shaxslardan soliq undirishning progressiv tizimini takomillashtirish;

- soliq siyosati belgilab bergan chora-tadbirlarni amaliyotga tadbiq etuvchi tegishli moliya-soliq mexanizmini ishlab chiqish va takomillashtirish;

- istiqbolli investitsiya loyihalari hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni kreditlashni yanada kengaytirish orqali kredit siyosatini takomillashtirish;

- milliy valyutani haqiqiy konvertatsiya qilishni joriy etish, pul almashuv tartibini yanada soddalashtirish, so'mning barqarorligini ta'minlash;

- ijtimoiy himoyaning manzilli bo'lishiga, moliyaviy mablag'larning ijtimoiy yordamga haqiqatda muhtoj aholi qatlamlariga etib borishini ta'minlash;

- mahalliy byudjetlarni shakllantirish manbalari bo'lgan umumdavlat soliqlari bilan mahalliy soliqlar o'rtasida aniq chegara o'tkazish va boshqalar.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz moliyaviy siyosat muam-molari qatoriga uning hayot (davr) bilan hamnafasligini, uning davlatimiz rivojlanishining 2016 yildan keskin o'zgargan sharoitlariga tezda moslasha olishini ta'minlash, o'z echimini kutayotgan vazifalarni hal etish uchun kerakli usullarni o'z vaqtida topa bilish, strategik kontseptual echimlarni ishlab chiqish, mablag'larga qarab yashash talabiga rioya etilishini ta'minlash, fuqarolar ijtimoiy talab-eh-tiyojlarini qondirishning moliyaviy bazasini (asosini) belgilashda qoldik yondashuvidan (usulidan) ijtimoiy xarajatlarning manzilliligini ta'minlashga o'tish kabi tadbirlar kiradi.

Davlatning yangi moliyaviy siyosat kontseptsiyasining ayni davrdagi maqsadi iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini butun choralar bilan oshirish asosida jamiyat a'zolarining turmush farovonligi darajasini keskin oshirishni ta'minlashdan iborat. Moliya strategiyasining ijtimoiy yo'naltirilganligi xalq farovonligini oshirishga ajratiladigan moliya resurs-larini ko'paytirish imkoniyatlarini qidirib topishda namoyon bo'libgina qolmay, balki iqtisodiy siyosatning bosh maqsadiga butunlay yangicha yondoshuvda ham namoyon bo'ladi va endilikda aholi turmush darajasi va ishlab chiqarishning o'sishi hamda moliyaviy resurslardan samarali foydalanish yo'nalishlarini belgilaydi.

Ijtimoiy himoya, birinchi navbatda, kam ta'minlangan fuqarolarni, shuningdek, byudjet tashkilotlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishni ham nazarda tutadi. Ijtimoiy himoya, eng avvalo, daromadlarni indeksatsiyalash usuli yordamida, ya'ni, byudjet mablag'lari hisobiga, ba'zan esa kompensatsiyalarni iste'mol indeksiga muvofiq oshirish yo'li bilan ta'minlanadi.

Jamiyat hayotining iqtisodiy va ijtimoiy sohasiga moliyaviy ta'sir o'tkazishning asosiy uslublari bo'lib soliq solish, moliya resurslaridan mohirona va oqilona foydalanish, moliyalashtirish, moliya bozori va boshqalar hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti hozirgi bosqichining moliyaviy siyosat moliya strategiyasi talablari asosida va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan.

Xo'jalik yuritishning turli-tuman shakllaridan foydalanish jamoat talab-ehtiyojlarini yaxshiroq qondirish, resurslarni tejash, mahsulot assortimenti va texnika bazasini yangilash, mehnat jamoalarining ijtimoiy muammolarini hal etishi yo'lida raqobatni rivojlantirish, tashabbuskorlik ko'rsatish uchun shart-sharoitlarni yaratadi.

Ijtimoiy va boshqa ehtiyojlarni qondirishga yo'naltiriladigan moliya resurslarining o'sishiga, eng avvalo, rentabelli faoliyat ko'rsatish orqali erishiladi. Biroq siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoit o'zgarishi bilan davlat xarajatlari miqdori doimo o'sib boradi. Shu munosabat bilan hozirgi moliyaviy siyosat davlat moliya resurslarining muntazam o'sishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni nazarda tutadi.

Byudjetga tushayotgan to'lovlar hajmini oshirishning zarurligi xo'jalik bo'g'inlarining ishchan faolligini jonlantirishga qaratilgan moliyaviy siyosatning hayotga tatbiq etilishini talab qiladi.

Moliyaviy siyosatni faollashtirish maqsadida moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash amaliyotini tubdan o'zgartirish katta ahamiyatga ega. Byudjet vositasida, shuningdek, yuqori tashkilotlar orqali amalga oshiriladigan «vertikal» uslubga

qarama-qarshi moliyaviy resurslarni moliya bozori orqali «gorizontal» qayta taqsimlash ham borgan sari yanada keng rivoj topadi. Mablag'larning o'tkazib turilishi esa moliyaviy resurslardan talab va taklifdan kelib chiqqan holda foydalanishni nazarda tutadi.

Moliya bozorining rivojlanishi munosabati bilan milliy iqtisodiyotni rivojlantirish va umumdavlat ehtiyojlarini qondirish uchun aholi, korxonalar va tashkilotlarning pul daromadlari va jamg'armalarini yanada kengroq jalb etish zarur. Shu munosabat bilan Davlat obligatsiyalari va xazina biletlarini chiqarish ham davlat resurslarining hajmini ko'paytiradi.

Moliyaviy siyosat real moliyaviy imkoniyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilishi va amaliyotga tatbiq etilishi zarur. Xarajatlar miqdori moliya resurslari ko'paygani-dagina o'sishi mumkin. Bu, eng avvalo, ishlab chiqarishni moliyalashtirishni bildiradi. Iqtisodiy va moliyaviy siyosatning hamma tadbirlari, bir tomondan, aholiga o'z daromadlarini oshirish imkoniyatini berish, ikkinchi tomondan esa, tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratishga qaratilishi kerak.

Moliyaviy siyosatning tubdan o'zgarishiga mos ravishda moliya mexanizmi ham qayta qurilmog'i lozim. Moliya mexanizmini qayta qurishning maqsadi bozor munosabatlari asosida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligiga uning ta'sirini kuchaytirish, moliya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishni ta'minlashdir. Moliya mexanizmini qayta qurish negizida korxonalar, tashkilotlar ishining yakuniy natijalarini yaxshilash uchun xo'jalik tashabbuskorligi va mas'uliyatini butun choralar bilan kuchaytirish talab qilinadi.

Bozor iqtisodiyotida korxonalarining ishlab chiqarish omillaridan iloji boricha yaxshiroq foydalanishdan manfaatdorligini oshirish uchun alohida moliyaviy uslub-lardan foydalanish zarurati yo'qoladi. Bozor raqobati korxonalarini ishlab chiqarish samaradorligi, moliyaviy resurslardan foydalanish ustidan ichki xo'jalik moliya nazoratini chuqurlashtirish haqida doimo

g'amxo'rlik qilishga majbur qiladi. Shu bilan bir vaqtning o'zida davlat tomonidan bozor munosabatlarini moliyaviy boshqarishning ahamiyati ham oshadi. Moliyaviy boshqarish korxonalariga soliq solish, qo'shimcha soliqlarni (masalan, eksport va import solig'ini) kiritish, mehnatkashlar daromadlariga soliq solish, maqsadli dasturlarni moliyalashtirish vositasida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifat parametrlarini buzganlik uchun, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha talablarning sanitariya norma va qoidalariga rioya qilmaslik uchun moliyaviy jarimalar tizimiga talabchanlik oshiriladi. Davlat byud-jeti va byudjetdan tashqari jamg'armalar oldidagi moliya-viy majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmaslik yoki to'liq bajarmaslik, foyda va boshqa soliq solish ob'ektlarini yashirganlik uchun jarima (sanktsiya)larning darajasi va miqdori kuchaytiriladi. Auditorlik moliya nazorati keng rivoj topmog'i lozim.

Boj siyosati hozirgi kunda mamlakat ichki bozoriga past sifatli, inson salomatligiga putur etkazuvchi tovarlarning kirib kelishini oldini olish va ilg'or texnologiyalar, fan-texnika yutuqlari natijalarining mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilishini rag'batlantirish vazifalarini bajarishi talab etiladi.

Aholiga ijtimoiy xizmat ko'rsatishni yaxshilash maqsa-dida ijtimoiy soha muassasalari va tashkilotlarida yangi xo'jalik mexanizmi joriy etilyapti. Ijtimoiy soha muassasalariga pulli xizmat ko'rsatish, xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanish, olingan daromadlarni mustaqil tasar-ruf etish huquqi yanada kengaytirildi.

Davlat moliya mexanizmiga tub o'zgarishlar kiritildi. Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish soliq aso-siga o'tkazildi, byudjet daromadlari tarkibi va byudjetdan moliyalashtirish tizimi butunlay o'zgardi. Byudjetdan tashqari jamg'armalar tizimi keng tarqaldi. Bozor munosabatlarining rivojlanishi mulkiy va shaxsiy sug'urtani tashkil etish va boshqarish sohasida ijobiy natijalarga olib keldi: kooperativ (shirkat) sug'urtasi rivojlanyapti, aktsiyadorlik sug'urta jamiyatlari vujudga kelyapti, sug'urtaning yangi turlari paydo bo'layapti.

2017 yilning 5 sentyabrda mamlakatimiz moliyaviy siyosatda muhim voqea yuz berdi. Chunki aynan shu kuni milliy pul birligimiz so'mni xorijiy valyutalarga konvertatsiya qilishni erkinlashtirish sohasida katta ahamiyat kasb etadigan qadam tashlandi. Ya'ni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 2 sentyabrda imzo-lagan «Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida¹⁰⁵»gi farmoni bilan mamlakatimizda valyuta munosabatlarini tartibga soladigan yuridik va jismoniy shaxslar xorijiy valyutani erkin sotish hamda sotib olishga imkon beradigan yangi bozor mexanizmini joriy qilish boshlandi. Yangi tartibga ko'ra, endi milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan ayirboshlash kursi valyuta birjasining banklararo elektron savdolarida valyutaga bo'lgan talab va taklifdan kelib chiqqan holda shakllantiriladigan bo'ldi. 2017 yil 5 sentyabrda ushbu mexanizm ta'sirida shakllangan so'mning AQSh dollariga nisbatan ayirboshlash kursi 8100 so'm miqdorida belgilandi. Valyutani konvertatsiya qilish-ning yangi mexanizmi bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradi.

Xullas, mamlakatimizda 2016 yili yangi iqtisodiy sharoit talablaridan kelib chiqqan holda moliyaviy siyosatni takomillashtirish jarayoni boshlandi va u izchillik bilan davom ettirilmoqda.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- Nima uchun moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruv tizimida eng asosiy elementlardan biri hisoblanadi?
- Moliyaviy siyosatning ta'rifini aytib bering.
- Siyosat, siyosiy ta'sir va siyosiy rahbarlik qanday elementlardan tarkib topadi?

¹⁰⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2017 yil 2 sentyabrda imzolagan «Valyuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni.

- Moliyaviy siyosatga oid uch mantiqiy xulosalarni tushuntirib bering.

- Moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan eng asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?

- Moliyaviy siyosatning eng asosiy maqsadi bo'lib nimalar hisoblanadi?

- Korxonada moliyaviy siyosatning maqsadini aytib bering.

- Moliyaviy siyosat nima orqali amalga oshiriladi va uning faoliyati qanday tamoyillar asosida tashkil etiladi?

- Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy metodologik tamoyillarini aytib bering.

- Moliyaviy siyosatning natijaliligi qanday sabablarga bog'liq?

- Moliyaviy siyosat, eng avvalo, nimaga yo'naltirilgan bo'lishi kerak va nima uchun?

- Moliyaviy siyosatning mazmuni, uning asosiy yo'nalishlari nimalar orqali namoyon bo'ladi?

- Mumtoz siyosiy iqtisod asoschilari bo'lgan A.Smit va D.Rikardolar moliyaviy siyosatga oid kontseptsiyalarining mohiyatini tushuntirib bering.

- XX asrning 20-yillari oxirlaridan boshlab keynschilik nazariy kontseptsiyasiga muvofiq moliyaviy siyosatning asosiy yo'nalishlarini aytib bering.

- XX asrning 70-yillarida iqtisodiy nazariyaning neoklassik yo'nalishi moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan qanday xususiyatlarini belgilab berdi?

- Sho'rolar davlatida va sotsialistik orientatsiyada bo'lgan mamlakatlarda moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan belgilari nimalardan iborat bo'lgan?

- II jahon urushidan keyingi yillarda Sovet davlatining moliyaviy siyosatini tushuntirib bering.

- Moliyaviy siyosatni ishlab chiqishda moliyaviy resurs-larni taqsimlash va qayta taqsimlashning negizida qanday printsiplarning yotishi muhim ahamiyatga ega?

- Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlariga (yo'nalish-lariga) nimalar kiradi?

- Qanday besh yo'nalishlarning yig'indisi (majmui) davlat siyosatini amalga oshirishning asosiy vositasi sifatida xizmat qiladigan moliyaviy siyosatni aniqlab beradi?

- Moliyaviy siyosatning yo'nalishi sifatida davlatning byudjet siyosati qanday aniqlanadi va uning mazmuni nimalardan iborat?

- Zamonaviy moliya fani soliqlarga nisbatan muno-sabatini aniq belgilash imkoniga ega bo'lgan. Bu muno-sabatlar nimalardan tashkil topadi?

- Moliyaviy siyosatning yo'nalishlaridan yana biri bo'lgan pul siyosatining o'ziga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlarini tushuntirib bering.

- Moliyaviy siyosatning yo'nalishi bo'lgan kredit siyosatining mazmunini va uning amalga oshirilish yo'lini aytib bering.

- Amalga oshirilayotgan kredit siyosatiga muvofiq foiz stavkasi asossiz darajada yuqori bo'lsa, u qanday salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin?

- Moliyaviy siyosatning yo'nalishi sifatida davlatning baho siyosati nimalar orqali ifodalanadi?

- Investitsiya siyosati moliyaviy siyosatning yo'nalish-laridan biri sifatida qanday tadbirlar kompleksidan iborat bo'lishi mumkin?

- Moliyaviy siyosatning yo'nalishi sifatida ijtimoiy siyosat yana siyosatning qanday ko'rinishlarini o'z ichiga oladi?

- Boj siyosatining mazmuni va uning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari nimalardan iborat?

- Sobiq Ittifoq moliyaviy siyosatning mohiyati nimada edi?

- O'zbekistonda mustaqil moliyaviy tizimni tashkil etish qanday amalga oshirildi?

- Milliy valyutani muomalaga kiritish tarixini aytib bering.

- Valyuta konvertatsiyasining ilk va chegaralangan tartibi qanday amal qildi?

- “Yagona rubl hududi”ni tashkil etish g’oyasi nega amalga oshmadi?
 - 1993-1994 yillarda amalga oshirilgan milliy valyuta-tani joriy etish qanday tashkil etilgan?
 - 1992-2016 yillar mobaynida amal qilgan moliyaviy siyosatning o’ziga xos xususiyatlarini aytib bering.
 - 2003-2017 yillar davrida amal qilgan valyuta konvertatsiyasining yutuq va kamchiliklari nimalarda edi?
 - “2017 – 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” da ishlab chiqilgan davlat moliyaviy siyosatning maqsadi va vazifalarini nimalar tashkil etadi?
 - 2016 yildan boshlangan iqtisodiy taraqqiyotning yangi davrida moliyaviy siyosatning vazifalari va o’ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering.
 - O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2017 yil 2 sentyabrda imzolagan «Valyuta siyosatini liberallashtirish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘ri-sida”gi Farmonining mazmunini gapirib bering.

5-BOB. MOLIYAVIY TIZIM

5.1. Moliyaviy tizimning sohalari va bo'g'inlari

Faoliyat jarayonida turli pul fondlari(dan) shakllana-digan va foydalaniladigan moliyaviy munosabatlar turli sohalarining majmui moliyaviy tizim deyiladi. Unga boshqacha ham ta'rif berish mumkin: davlat va korxonalar-larning pul fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish borasidagi shakl va metodlar tizimiga moliyaviy tizim deyiladi. Unga yana quyida ta'rifni ham berish mumkin: Xo'jalik sub'yektlari, uy xo'jaliklari, davlat va maxsus moliya institutlarining pul mablag'larini taqsimlaydigan va ishlatadigan moliya munosabatlarning bir-biri bilan bog'liq va birgalikda harakat qiladigan kategoriyalari, bo'g'inlari va sohalarining yig'indisi moliyaviy tizim deyiladi”.

“Moliyaviy tizim” tushunchasi keng ma'nodagi “moliya” tushunchasining taraqqiyoti natijasidir. Mamlakatda bozor islohotlarining amalga oshirilishi va printsiplial jihatdan butunlay yangi bo'lgan iqtisodiy va moliyaviy siyosatning hayotga tatbiq etilishi moliyaviy tizimning sohalari va bo'g'inlariga nisbatan ob'yektiv ravishda yangicha yondoshuvni taqozo etdi. Unga muvofiq ravishda, dastlab, moliyaviy tizim quyidagi ikki sohaga bo'linadi¹⁰⁶:

- davlat moliyasi va mahalliy moliya;
- xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasi.

O'z navbatida, moliyaviy tizimning har bir sohasi pul fondlari va daromadlarni shakllantirishning konkret shakllari va metodlariga bog'liq ravishda bir necha bo'g'inlardan tashkil topadi.

¹⁰⁶ Sovetlar davridagi tegishli darsliklarda moliyaviy tizimning sohalari, ko'pchilik hollarda, ikki xil tarzda talqin qilingan edi. Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) maktabining vakillari (Aleksandrov A.M., Voznesenskiy E.A., Jevtyak P.N., Romanovskiy M.V., Kolesnikov V.I. va boshqalar) fikriga ko'ra, moliyaviy tizim odatda, ikki sohadan, ya'ni 1) korxonalar va xalq xo'jaligi tarmoqlari moliyasi hamda 2) umumdavlat moliyasidan iborat bo'lgan. Moskva maktabining vakillari (Shermenev M.K., Nikolskiy P.S., Molyakov D.S., Rodionova V.M., Guyda T.V. va boshqalar) fikricha esa, moliyaviy tizimning sohalari kuyidagilardan tashkil topgan: 1) moddiy ishlab chiqarish sohasi moliyasi; 2) Davlat byudjeti; 3) noishlab chiqarish sohasi moliyasi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ularning har ikkalasi ham SSSRning iqtisodiy bazisiga va u tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy siyosatga mazmunan mos kelgan edi.

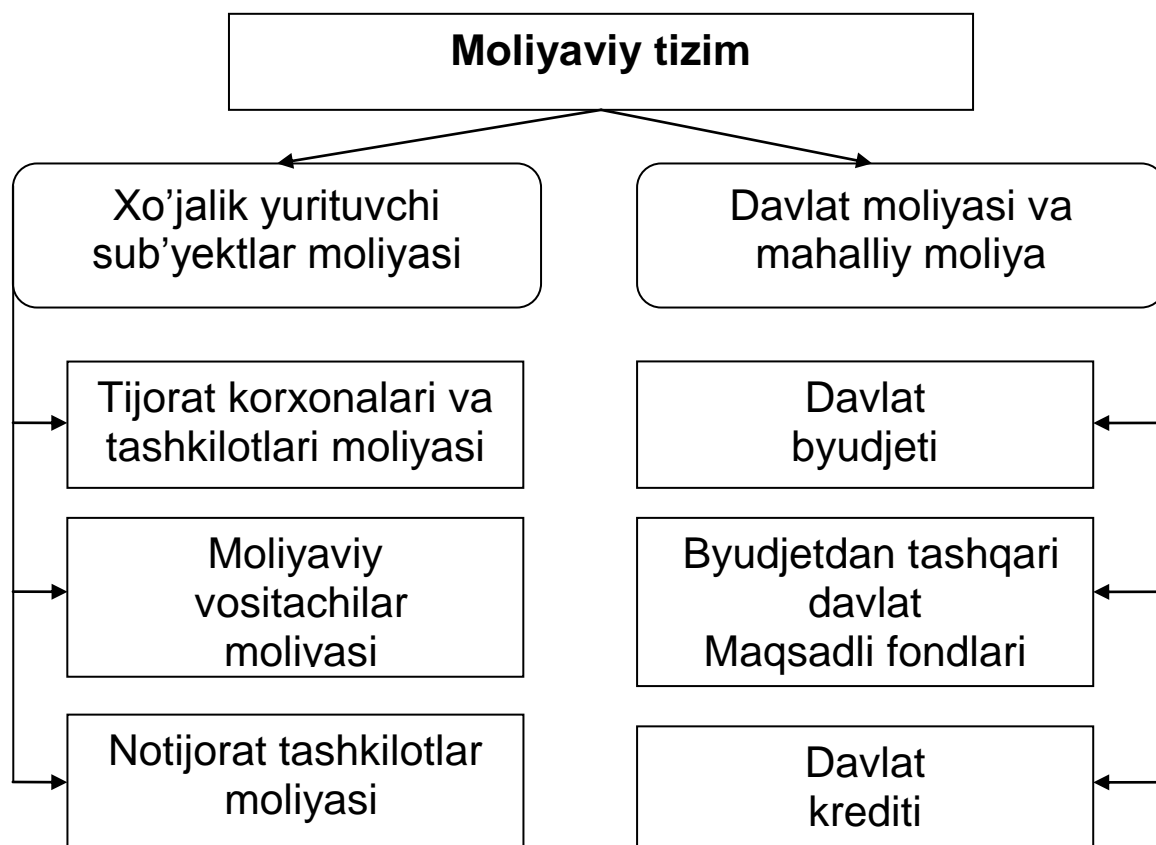
Masalan, davlat moliyasi va mahalliy moliya quyidagi bo'g'inlardan tashkil topishi mumkin:

- davlat byudjeti;
- byudjetdan tashqari davlat maqsadli fondlari;
- davlat krediti.

Shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasi quyidagi bo'g'inlardan iborat:

- tijorat korxonalar va tashkilotlari moliyasi;
- moliyaviy vositachilar moliyasi;
- notijorat tashkilotlari moliyasi.

Yuqorida keltirilganlarni chizmalı ko'rinishda quyi-dagicha ifodalash mumkin (navbatdagi betga qarang):

5.1.1-chizma. **Moliyaviy tizimning sohalari va bo'g'inlari**

Moliyaviy tizimning alohida sohalari va bo'g'inlarga bo'linishi YalMni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlashda, daromadlarni shakllantirish va ulardan foydalanishda iqtisodiy

munosabatlar sub'yektlarining bir-birlaridan farqli ravishda ishtirok etishi bilan belgilanadi. Moliyaviy tizimning har bir sohasi va bo'g'iniga pul fondlari va daromadlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning o'ziga xos bo'lgan shakllari va metodlari tegishlidir. Masalan, korxonalar moliyasi moddiy ishlab chiqarishga, YaIMni yaratishga, uni korxonalar o'rtasida taqsimlashga va YaIM bir qismining byudjet va nobyudjet fondlariga qayta taqsimlashga xizmat qiladi. Davlat byudjeti orqali resurslar davlatning markazlash-tirilgan fondiga jalb qilinadi va ular hududlar, tarmoqlar va aholining turli ijtimoiy guruhlari o'rtasida qayta taqsimlanadi.

Moliyaviy tizim "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida davlat byudjeti o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- respublika byudjeti;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar.

O'z navbatida, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti hamda Qoraqalpog'iston Respublikasiga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlaridan tarkib topadi. Viloyatning byudjeti esa viloyat byudjetini va viloyatga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlaridan iborat. Va nihoyat, tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetidan va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetidan tashkil topadi.

Iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida davlat byudjeti o'z oldida turgan quyidagi muammolarni hal etishi kerak:

- daromadlar asosini mustahkamlash;
- byudjet daromadlari va xarajatlari ochiq va shaffof bo'lishini ta'minlash;

- modernizatsiya qilish va zarur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish negizida davlat xarajatlari tarkibida iqtisodiyotni innovatsion usulda rivojlanish xarajatlariga ustuvorlik berish;

- soliqlarni umumdavlat va mahalliy soliqlarga bo'lish tartibini qayta ko'rib chiqish negizida mahalliy byudjetlar daromad bazasini kengaytirish;

- byudjet defitsiti darajasini kamaytirish;

- byudjet yordamida tartibga solish mexanizmini takomillashtirish;

- G'aznachilik tizimi ishini takomillashtirish, byudjet mablag'laridan samarali foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish va h.k..

Byudjetdan tashqari davlat maqsadli fondlari (davlat maqsadli fondlari) oldindan belgilangan ma'lum muddat-larda tuzilishi yoki doimiy ravishda mavjud bo'lishi mumkin. Bu fondlarning vujudga kelishi davlat byudjetining qabul qilinishi yoki qabul qilinmasligidan qat'iy nazar mablag'lar maqsadli manbaining zarurligi bilan belgilanadi. Birinchi navbatda, bu ijtimoiy ta'minot, sog'liqni saqlash, ishsizlikni kamaytirish va boshqa xuddi shunday bir qancha muhim ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga tegishlidir. Bu fondlar mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish davlat tomonidan o'ziga xos bo'lgan shakllar va metodlar yordamida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham ularni moliyaviy tizimning "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

Mablag'lardan foydalanishning maqsadli yo'naltiril-ganligi belgisi bo'yicha byudjetdan tashqari davlat maxsus fondlarini quyidagi ikki guruhga bo'lish mumkin:

- ijtimoiy mo'ljallangan (yo'nalishga ega bo'lgan) davlat maxsus fondlari;

- tarmoqlararo va tarmoq xarakteriga ega bo'lgan davlat maxsus fondlari.

Ayrim hollarda hududiy yo'naltirilgan(mo'ljallangan) davlat maqsadli fondlari tashkil qilinishi mumkin.

Davlat maqsadli fondlari moliyaviy tizim "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- Respublika yo'l fondi;
- O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasining maxsus hisobvarag'i;
- Ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat fondi;
- O'zbekiston Respublikasi byudjetdan tashqari Pensiya fondi.

Davlat maxsus fondlari tarkibida katta miqdordagi mablag'larning to'planganligi sharoitida davlat moliyaviy nazoratining susayishi bu mablag'lardan samarasiz foydalanishga va su'istemol qilish holatlarining sodir etili-shiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham davlat moliyaviy resurslaridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida ularni davlat byudjetiga jamlash (konsolidatsiya qilish) maqsadga muvofiqdir. Bunda byudjetga jamlangan fondlarning maqsadli yo'nalishi o'zgartirilmasdan saqla-nib qolishi ta'minlanishi lozim.

Davlat krediti moliyaviy tizim "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining o'ziga xos bo'g'ini hisoblanadi. Uning o'ziga xosligi davlatning markazlashtirilgan fond-lariga mablag'larni jalb qilish bo'yicha moliya-kredit munosabatlarining alohida shakllari bilan belgilanadi. Davlat krediti davlat, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi pul munosabatlarining o'ziga xos alohida shaklidan iboratdir. Bunda davlat , asosan, mablag'larni qarzga oluvchi va shuningdek, kreditor va garant (kafil) sifatida ham maydonga chiqadi.

Davlat kreditida mablag'larni qarz oluvchi sifatida davlatning hissasi miqdoriy jihatdan ustunlik qiladi. Davlatning kreditor sifatidagi operatsiyalari, ya'ni davlat yuridik va jismoniy

shaxslarga ssudalar taqdim qilganda yoki garant (kafil) bo'lganda, ancha torroq bo'ladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjetdan moliyalashtirish ham qaytariluvchanlik va to'lovlilik (haq asosida) sharti bilan amalga oshirilsa, keng rivoj topishi mumkin.

Hozirgi sharoitda davlat kreditining zarurligi davlat xarajatlarining davlat o'z daromadlari bazasini kengaytirish imkoniyatlariga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sishi bilan bog'liq bo'lib, bu narsa byudjet defitsiti sharoitida rejalashtirilgan byudjet xarajatlarining qoplanishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit va moliyaviy siyosatlarning bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda amalga oshirilishi moliyaviy tizimning "davlat moliyasi va mahalliy moliya" bo'g'ini to'g'risidagi an'anaviy tasavvurlar kengayishi va keng mo'noda hamda uni zamonaviy tushunishga muvofiq ravishda Markaziy bank tizimini ham o'z tarkibiga qo'shmog'i lozim.

Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasi moliyaviy tizim-ning mustaqil sohasi hisoblanadi. Uni boshqacha nomda mulkchilikning turli shaklidagi korxonalar va tashkilotlar moliyasi deb ham atash mumkin. Moliyaviy tizimning ana shu sohasida daromadlarning asosiy qismi shakllanadi va ular, oxir oqibatda davlat tomonidan o'rnatilgan qoidalarga muvofiq ravishda qayta taqsimlanib, barcha darajadagi byudjetlar va nobyudjet fondlarining daromadlarini shakllantiradi. Bir vaqtning o'zida byudjet mablag'larining katta qismi to'g'ridan-to'g'ri byudjetdan moliyalashtirish, byudjet ssudalari va davlat kafolatlari shaklida korxonalarining joriy va investitsion faoliyatlarini moliyalashtirishga yo'naltirilishi mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, moliyaviy tizimning bu sohasi tijorat korxonalarini va tashkilotlari moliyasi, moliyaviy vositachilar moliyasi va notijorat tashkilotlar moliyasi kabi bo'g'inlardan tashkil topadi. Bu guruhga kiruvchi xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning moliyaviy munosabatlari tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, daromadlar va xarajatlarni shakllantirish, mulkka egalik qilish, o'z

zimmalariga olgan majburiyatlarini bajarish shakllariga bog'liq ravishda o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga egadir. Bir vaqtning o'zida, tijorat korxonalarini va tashkilotlari moliyasi muhim ahamiyat kasb etib, aynan shu yerda moliyaviy resurslarning asosiy qismi shakllantiriladi. Mamlakatning umumiy moliyaviy ahvoli ana shu korxonalar moliya-sining ahvoli bilan belgilanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar o'zlarining faoliyatlarini tijoriy hisob asosida amalga oshiradilar. Unga muvofiq ravishda ularning xarajatlari o'z daromadlari hisobidan qoplanishi kerak. Mehnat jamoalari ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishining asosiy manbai foyda hisoblanadi.

Bu soha korxonalarini real ravishda moliyaviy mustaqillikka ega, mahsulotni sotishdan olingan tushumni ularning o'zi mustaqil ravishda taqsimlaydi, o'zlarining ixtiyoriga ko'ra foydadan foydalanadilar, ishlab chiqarish va ijtimoiy fondlarni shakllantiradilar, moliyaviy bozorning resurslaridan, ya'ni bank kreditlari, obligatsiyalar emissiyasi, depozit sertifikatlari va boshqa vositalardan foydalangan holda investitsiyalar uchun zarur bo'lgan mablag'larni qidirib topadilar.

Korxonalar davlatning mayda-chuyda aralashuvidan ozod bo'lib, shu bilan birgalikda, ishning iqtisodiy va moliyaviy natijalari uchun ularning mas'uliyati ham keskin oshirilgan.

Bir vaqtning o'zida mamlakatning xo'jalik tizimi murakkab tuzilmadan iborat bo'lib, u aralash iqtisodiyot sifatida faoliyat ko'rsatadi. Uning tarkibida foyda olishga qaratilgan biznes sohasi bilan bir qatorda iqtisodiyotning boshqa sohalari ham mavjudki, ularning faoliyati ijtimoiy farovonlikka erishishga yo'naltirilgan. Bularning tarkibiga davlat sektoridan tashqari ba'zi mamlakatlarda katta masshtablarga ega bo'lgan va nisbatan yuqori sur'atlarda o'sib borayotgan notijorat sektori ham kiradi. Hozirgi sharoitda notijorat sektori tashkilotlarining yuqori sur'atlarda tez o'sib borayotganligi, bir tomondan, jamiyatni demokratlashtirish siyosiy jarayonlarining rivojlanishi va ikkinchi tomondan, bozor iqtiso-

diyotining ijtimoiy yo'naltirilganligi (bu holat bizning mamlakatimiz uchun xarakterlidir) bilan bog'liq.

Notijorat tashkilotlari yuridik shaxs bo'lib, foyda olish ularning asosiy maqsadi emas va ularda olingan foyda ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanmaydi. Ularning qatoriga ijtimoiy, xayr-ehson, madaniy, ma'rifiy, ilmiy, boshqaruv, sog'liqni muhofaza qilish, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, fuqarolar va tashkilotlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni yechish, yuridik xizmatlar ko'rsatish va shunga o'xshash boshqa maqsadlarga erishish uchun tashkil etilgan tashkilotlar kiradi. Notijorat tashkilotlarning oldiga qo'yilgan maqsadlar xilma-xil bo'lganligi uchun bu sohaning juda keng va rang-barang bo'lishi, tabiiydir. Notijorat sohaning bir guruh korxonalari, asosan, o'z a'zolarining iqtisodiy manfaatlariga, ma'lum toifadagi shaxslarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Iqtisodiyotning bu sohasi¹⁰⁷, odatda, davlat sektorining birinchi, tijorat sektorining ikkinchi ekanligi inobatga olingan holda uchinchi sektor deb ham yuritiladi¹⁰⁸.

Turli mamlakatlar iqtisodiyotida tarixiy an'analar va iqtisodiy taraqqiyot bosqichlariga muvofiq ravishda notijorat sektor faoliyatining masshtablari bir-biridan farq qiladi. Biroq, qator miqdoriy ko'rsatkichlarning tahlili bu sektorning taraqqiy topayotganligidan dalolat beradi. Notijorat soha holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- **notijorat tashkilotlarining soni.** 2000-yillar boshlarida Yevropa mamlakatlarida har 1000 kishiga 4ta notijorat tashkiloti to'g'ri kelgan edi. Finlyandiya shu ma'noda rekordchi hisoblanib, bu yerda har 1000 kishiga 21tadan to'g'ri keluvchi notijorat

¹⁰⁷ O'tgan asr 90-yillarining boshida amerikalik oilalarning 70%dan ortiqrog'i har yili xayr-ehson maqsadlariga xayriya qilganlar va ularning bu badallari o'rtacha ular yillik daromadlarining 2%dan ko'prog'ini tashkil etgan. Buyuk Britaniya aholisi esa har yili xayr-ehson tashkilotlariga qariyb 4,5 mlrd. funt sterlingni berishadiki, o'rtacha xayr-ehson badali uy xo'jaligi daromadining 0,7%iga tengdir. (Qarang: Finansi, nalogi i kredit. Uchebnik. Izd. 2-e, dop. i pererab. /Pod red. d.e.n., prof. I.D.Matskulyaka. – M.: Izd-vo RAGS, 2007. s.183).

¹⁰⁸ AQSh katta yoshdagi aholisining taxminan 54% ixtiyoriy ishlarga haftasiga 4 soatni, Buyuk Britaniyada aholining 30% ixtiyoriy xizmatlarga haftasiga 1,1 soatni, Kanadada katta yoshdagi aholining 27% shunday ishlarga haftasiga 3,7 soatni sarf qilishadi. (Qarang: o'sha erda).

tashkilotlari mavjud bo'lgan. Bu ko'rsatkichning darajasi Rossiyada 3,3ga teng edi.

- **notijorat tashkilotlari ta'minlaydigan aholining bandlilik darajasi.** Bu tashkilotlar, ma'lum ma'noda, muhim ish beruvchilar bo'lib hisoblanadi. Hozirgi paytda bu sektorda ishchi kuchining o'rtacha 3,4% ishlaydi (Vengriyada – 1%dan boshlab, AQShda – 7%gacha). Notijorat tashkilot-larning faoliyat ko'rsatishi iqtisodiyotning boshqa sektor-larida faol ravishda qo'shimcha ish o'rinlarining yaratilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu tashkilotlar tovarlar va xizmatlarni sotib oluvchilar bo'lganligi uchun, oxir oqibatda, bu narsa tadbirkorlik faoliyatining faolla-shuviga olib keladi;

- **notijorat tashkilotlarining operativ xarajatlari.** 2000-yillar boshida bu ko'rsatkich yalpi milliy mahsulotning o'rtacha 3,5%ini tashkil etgan (Vengriyada – 1,2%, AQShda – 6,3%). Rossiyada bu raqam 2%ga teng bo'lgan.

Hozirgi sharoitda notijorat sektor katta iqtisodiy salohiyatga ega bo'la borib, bu yerda moliyaviy va inson resurslarining sezilarli qismi to'planmoqda va u zamo-naviy bozor munosabatlari tizimida muhim ish beruvchiga aylanib bormoqda.

Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- faoliyatning foyda olishga emas, balki ma'lum bir missiyaga erishishga yo'naltirilganligi;
- e'lon qilingan maqsadlarga erishish uchun olingan foydadan vosita sifatida foydalanish;
- bozor xo'jaligining iqtisodiy samaradorligi va faoliyatning ijtimoiy samaradorligini birgalikda qo'shib olib borish.

Notijorat tashkilotlari faoliyatining moliyaviy man-balari quyidagi besh asosiy guruhdan tashkil topadi:

- byudjet mablag'lari;
- tijorat faoliyati:
 - tovar, ish va xizmatlarni sotishdan olingan tushum;

- aktsiyalar, obligatsiyalar, boshqa qimmatli qog'ozlar va omonatlar bo'yicha olinadigan daromadlar;

- notijorat tashkilotning mulkidan, notijorat tashkilotlarining yordami asosida tuzilgan xo'jalik jamiyatlarining faoliyatidan olinadigan daromadlar;

- tijorat tuzilmalari va xususiy shaxslarning homiylik yordamlari;

- ta'sischilardan doimiy ravishda va bir vaqtning o'zida tushib turishi mumkin bo'lgan tushilmalar;

- qonun bilan ta'qiqlanmagan boshqa tushilmalar (masalan, ko'ngillilarning mehnat sarflari, resurslarni jalb qilish bo'yicha o'tkazilgan tadbirlar (lotereyalar, auksionlar, ko'ngilxo'shlik, madaniy, sport va boshqa ommaviy tadbirlardan)dan kelgan tushilmalar.

Turli mamlakatlarda notijorat tashkilotlarini moliyalashtirish manbalarining tarkibiy tuzilmasi turli-chadir. Masalan, rivojlangan mamlakatlarda xususiy xayriyalarning miqdori keyingi yillarda 1%dan (Yaponiyada) 20%gacha (AQShda) oraliqda bo'lgan va o'rtacha 11%ni tashkil etgan. Hukumat ajratmalarining salmog'i esa 26%dan (Germaniya) 71%gacha bo'lib, uning o'rtacha darajasi 48%ga teng bo'lgan. Notijorat tashkilotlarining o'zlari tomonidan ishlab topilgan mablag'larning salmog'i 23%dan (Vengriya) 71%gacha tebranib, uning o'rtacha darajasi 41% atrofida edi.

Notijorat faoliyatni moliyaviy jihatdan tartibga solishning shakllari, ularning davlat va mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorligi har bir mamlakatning tegishli qonunlari yordamida amalga oshiriladi. Ularni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash bevosita va bilvosita shakllarda amalga oshirilishi mumkin.

Notijorat sektorni davlat tomonidan bevosita qo'llab-quvvatlashning uch asosiy shakli mavjud:

- to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) byudjet investitsiyalari;
- hamkorlikda moliyalashtirish;
- davlat ijtimoiy buyurtmasi.

Notijorat sektorni bilvosita moliyalashtirish shakli-dan ham, ya'ni notijorat tashkilotlarini davlat va mahalliy hokimiyat organlari oldidagi to'lovlari va boshqa shunga o'xshash majburiyatlaridan ozod qilish shaklidan ham amaliyotda tez-tez foydalaniladi. Bilvosita moliyalash-tirishning asosiy ko'rinishlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- soliq xarakteriga ega bo'lmagan imtiyozlar;
- soliqlardan imtiyozlar;
- boshqa imtiyozlar.

Soliq to'lashda imtiyoz berish quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- xayriya qiluvchilar uchun imtiyozlar;
- homiylik qiluvchi yuridik shaxslar uchun imtiyozlar.

Boshqa imtiyozlar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- notijorat tashkilotlarining faoliyati uchun binolarni ijaraga olish, er maydonlarini ajratish;
- litsenziyalashtirishning soddalashtirilgan tizimini joriy etish;
- aloqa xizmatlari va kommunal xizmatlarni to'lashda imtiyozli tariflardan foydalanish;
- va boshqalar.

Davlat organlari notijorat tashkilotlarining faoliyatiga aralashish, agar ularning sarflanishi tashkilotning maqsadlariga mos kelayotgan bo'lsa, xarajatlarning yo'nalishiga o'zgartirishlar kiritish huquqiga ega emas.

5.2. Yetakchi xorijiy mamlakatlarning davlat moliyaviy tizimi

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat moliyaviy tizimi moliyaviy munosabatlarning quyidagi bo'g'inlaridan iborat:

- davlat byudjeti tizimi;
- davlat krediti va mahalliy hokimiyat organlari kreditlari, federativ davlatlarda esa – federatsiya a'zo-larining krediti;

- maxsus fondlar;
- davlat korporatsiyalari moliyasi.

Bu davlatlarda byudjet tizimining tarkibiy tuzilishi (tuzilmasi), eng avvalo, davlat tuzilishiga (qurilmasiga) bog'liq. Unitar (yagona) davlatlarda byudjet tizimi quyidagi ikki bo'g'indan iborat:

- davlat byudjeti;
- ko'p sonli mahalliy byudjetlar (shaharlar, okruglar, qishloq okruglari byudjeti).

Unitar shakldagi xorijiy davlatlarda mahalliy byudjetlar o'zlarining daromadlari va xarajatlari bilan davlat byudjetining tarkibiga kirmaydi.

Federativ davlatlarda byudjet tizimi uch bo'g'indan tarkib topgan:

- davlat byudjeti (federal byudjet, markaziy hukumat byudjeti);
- federatsiya a'zolari byudjetlari (AQShda – shtatlar byudjeti, Kanadada – provintsiyalar byudjeti, GFRda – erlar byudjeti, Shveysariyada – kantonlar byudjeti va h.k.);
- mahalliy byudjetlar.

Mahalliy byudjetlar o'zlarining daromadlari va xarajatlari bilan federatsiya a'zolarining byudjetlariga va ular ham, o'z navbatida, davlat federal byudjetining tarkibiga kirmaydi.

Rivojlangan yetakchi xorijiy mamlakatlar moliyaviy tizimning yetakchi bo'g'inlaridan biri davlat byudjetidir. U davlat va o'z-o'zini boshqarish hududiy organlarining funk-tsiyalari va vazifalarini moliyaviy ta'minlashga mo'ljal-langan markazlashtirilgan pul mablag'lari fondini shakllantirish va unday foydalanishning shaklidan iboratdir.

Davlat byudjeti mamlakatning joriy yildagi asosiy moliyaviy rejasi hisoblanib, qonun kuchiga egadir. U har yili mamlakatning qonunchilik hokimiyat organi – parlament tomonidan tasdiqlanadi. Favqulodda vaziyatlarda (urushlar, iqtisodiy tanazzullar va h.k.lar davrida) hukumat davlat byudjetining mablag'lariga tayanadi va ular yordamida davlat xarajatlarini qoplaydi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlarning davlat byudjeti ular MDini qayta taqsimlashning asosiy instrumentidir. Moliyaviy tizimning bu bo'g'ini orqali mamlakat MDining 40% gacha bo'lgan qismi qayta taqsimlanadi.

Davlat byudjetining asosiy daromadlari soliqlardan iborat bo'lib, ular yordamida byudjet daromadlarining 70% dan 90% gacha va ayrim davrlarda undan ham ko'proq qismi shakllantiriladi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan xorijiy mamlakatlarda asosiy soliqlar hisoblangan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, korporatsiyalarning foydasidan olinadigan soliq, aktsizlar, qo'shilgan qiymat solig'i va bojxona bojlari davlat byudjetiga birik-tirilgan.

Davlat byudjetidan harbiy maqsadlarga mo'ljallangan xarajatlar, iqtisodiyotga aralashuv xarajatlari, davlat apparatini saqlash xarajatlari, ijtimoiy xarajatlar, subsidiyalar amalga oshiriladi va rivojlanayotgan mamlakatlarga kreditlar taqdim etiladi. Bir vaqtning o'zida, davlat byudjeti mahalliy hokimiyat organlariga, hukumat maxsus fondlariga va davlat korxonalariga subsidiyalar va kreditlar berish orqali mamlakat moliyaviy tizimning barcha bo'g'inlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar ko'pchiligining davlat byudjetlari uchun doimiy ravishdagi byudjet defitsiti xos bo'lib, u davlat zayomlari hisobidan qoplanadi. Davlat zayomlarining muomalaga chiqarilishi davlat qarzining o'sishiga olib keladi. Davlat qarzi oldin chiqarilgan va hozirgi paytga qadar qaytarilmagan (uzilmagan) barcha davlat zayomlarining foizlari bilan qo'shib hisoblagandagi umumiy summasidan iborat.

Hududiy moliya yetakchi xorijiy mamlakatlar moliyaviy tizimning ikkinchi bo'g'inidir. Bu federativ davlatlarda federatsiya a'zolarining moliyasi va federatsiya a'zolari hamda munitsipalitetlarga tegishli bo'lgan mahalliy byudjetlar, korxonalar moliyasidan iborat.

Federatsiya a'zolarining daromadlari to'g'risidagi masala har bir mamlakatda o'ziga xos tarzda yechiladi. Masalan, AQShda

shtatlar byudjetlariga egri (bilvosita) soliqlar va eng avvalo, sotuvdan olinadigan soliqlar biriktirilgan bo'lsa, GFRda asosiy to'g'ri (bevosita) soliqlar bo'yicha tushumlar – aholidan olinadigan daromad solig'i va korporatsiyalardan olinadigan foyda solig'i 50%:50% nisbatda federal byudjet va erlarning byudjeti o'rtasida bo'linadi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar moliyaviy tizimning uchinchi bo'g'ini davlat krediti hisoblanadi. Bu bir tomondan, davlat va ikkinchi tomondan, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi kredit munosabatlaridan iborat bo'lib, unga ko'ra davlat va boshqaruvning mahalliy organlari, asosan, mablag'larni qarzga oluvchilar sifatida maydonga chiqadi. Davlat zayomlari va mahalliy zayomlar, odatda, byudjet defitsiti mavjud bo'lsa, ya'ni odatdagi daromadlar davlatning xarajatlarini qoplamasa muomalaga chiqariladi.

Mahalliy byudjetlarga ikkinchi darajali ahamiyat kasb etuvchi soliqlar (asosan, mulkiy soliqlar) biriktirilgan. Ijtimoiy maqsadlarga yo'naltiriladigan mablag'larning salmog'i mahalliy byudjetlarda davlat byudjetiga nisbatan ancha yuqori. Bu byudjetlar ham doimiy ravishda defitsitli bo'lib, ular Davlat byudjetidan hukumat kafolati ostida subsidiya va kreditlar yo'li bilan kerakli mablag'larni oladi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar davlat moliyasining muhim bo'g'inlaridan yana biri bu byudjetdan tashqari maqsadli fondlardir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakat-larda eng yirik byudjetdan tashqari maxsus fondlarning orasida milliy mug'urta fondlari alohida o'rinni egallaydi. Bu fondlar korxonalar xodimlari va tadbirkor-larning sug'urta badallari hamda davlat byudjetidan beriladigan dotatsiyalar hisobidan tashkil topadi. Milliy sug'urta fondlarining mablag'lari yosh, nogironlik va boquvchisini yo'qotgan hollar bo'yicha pensiyalarni to'lashga, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotgani, homiladorligi, ishsizligi va h.k.lar bo'yicha nafaqalar berishga sarflanadi. Bunda mablag'larning asosiy qismi yosh bo'yicha pensiyalarni to'lashga yo'naltiriladi.

Barcha rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pensiyaning miqdori ish haqi va to'langan sug'urta badallarining miqdoriga nisbatan belgilanadi.

Masalan, AQShda pensiya ta'minoti tizimi 1935 yil qabul qilingan qonunga binoan joriy etilgan va bu tizim ba'zi bir o'zgarishlar bilan hozirgacha amal qilib kelayapti. Pensiya ta'minoti tizimi doimiy band bo'lgan yollanma xodimlar va o'z-o'zi bilan band bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Temir yo'l tizimida, federal xizmatda, shtatlar va mahalliy hokimiyat organlarida xizmat qilganlar uchun pensiya ta'minotining maxsus tizimi amal qiladi.

Pensiya ta'minoti tizimini moliyalashtirish manbai milliy sug'urta fondi bo'lib, bu fond AQSh federal byudjetining tarkibiga kiradi.

Qarilik bo'yicha pensiya 65 yoshdan (qisqartirilgan miqdorda – 62-64 yoshdan) boshlab to'lanadi. Pensiyani olish uchun minimal darajadagi sug'urta stajiga ega bo'lmoq lozim, ya'ni 40 chorak – 10 yil davomida sug'urta badallarini to'lash kerak.

Pensiyaning miqdori 22 yoshdan 62 yoshgacha sug'urta qilingan shaxs tomonidan olingan ish haqining o'rtacha miqdoriga nisbatan hisoblanadi (eng kam ish haqi olingan 5 yilni chegirgan holda). Pensiyaning o'rtacha miqdori o'rtacha maoshning 40% ini, past darajadagi daromadga ega bo'lgan shaxslar uchun esa 60% ni tashkil etadi. 65-69 yoshlarda pensiya uchun murojaat qilinganda, ana shu narsani rag'batlantirish uchun, pensiyaning miqdori har oyiga 0,5% ga , ya'ni yiliga 6% ga oshiriladi. Hayot qiymatining darajasiga muvofiq ravishda pensiya avtomatik ravishda indensatsiya qilinadi. Pensionerning qaramog'idagilar uchun qarilik pensiyasining 50% i miqdorida qo'shimcha to'lanadi.

AQShda pensionerlar tekin tibbiy yordam, tekin dori-darmon, oziq-ovqatning yirik paketi, 100 dollar chegarasi-gacha miqdori past kvartira haqi kabi qo'shimcha imtiyozlarga ega.

GFRda yangi pensiya tizimi 1992 yilning 1 yanvaridan joriy etilgan. Boshqa yetakchi xorijiy mamlakatlar singari bu yerda ham pensiyaning miqdori o'rtacha ish haqi va to'langan sug'urta badallarning miqдорiga bog'liq. Bu yerda davlat pensiya ta'minoti tizimi yetakchi rol o'ynaydi.

Italiyada pensiya islohoti 1995 yilda o'tkazilgan. Unga muvofiq o'zgaruvchan pensiya yoshi joriy etilgan.

Ispaniyada rasmiy ravishdagi pensiya yoshi 65 yil bo'lsa-da, haqiqatda uning darajasi 63 yilga teng. Chunki ispanlarning 70%i qonunda ko'zda tutilgan muddatdan oldinroq pensiyaga chiqadi.

Ayni davrda pensiya ta'minoti xarajatlari YaIMga nisbatan Ispaniyada -7,5%, Avstriyada - 14,8%, Fransiyada – 11,8%, GFRda - 10,8%, Buyuk Britaniyada – 9,5%ni tashkil etadi.

Davlat korxonalari moliyasi yetakchi xorijiy davlatlar moliyaviy tizimning bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Bu korxonalar G'arbiy Yevropa mamlakatlarida Ikkinchi jahon urushidan so'ng va 1945-1950 yillarda temir yo'l va havo transporti, energetika tarmog'i va boshqa tarmoqlar korxonalarining milliylashtirilishi munosabati bilan ancha rivojlana boshladi. O'sha paytlarda bu tarmoqlar texnikaviy jihatdan o'ta qoloq va raqobatga chidamsiz edi. Ularni modernizatsiya qilish va yangilash juda katta miqdordagi mablag'larni talab etdiki, bu mablag'lar Davlat byudjeti, ya'ni soliq to'lovchilar hisobidan ajratildi. Bu tarmoqlar modernizatsiya qilinganligi va texnikaviy jihatdan ilg'or bo'lishiga qaramasdan, moliyaviy jihatdan, ular hamon past rentabelli yoki zararga ishlaydigan bo'lib qolaverishdi. Davlat korxonalari moliyaviy holati og'ir-ligining asosiy sababchisi ular mahsulotlariga nisbatan past baholar siyosatining yurgizilayotganligidir.

O'tgan asrning 80-yillarida yetakchi xorijiy mamlakatlar hukmron doiralarning yangi iqtisodiy va moliyaviy siyosatiga ko'ra ko'pgina davlat tarmoqlari va korxonalari xususilashtirildi va bu narsa davlat mulkining miqdorini keskin kamaytirdi.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- Moliyaviy tizim deb nimaga aytiladi va unga nisbatan qanday ta'riflarni berish mumkin?
 - Moliyaviy tizim, dastlab, qanday sohalarga bo'linadi?
 - Davlat moliyasi va mahalliy moliya qanday bo'g'inlardan tashkil topishi mumkin?
 - Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasi qanday bo'g'in-lardan iborat?
 - Moliyaviy tizim "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida davlat byudjeti o'z ichiga nimalarni oladi?
 - Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida davlat byudjeti o'z oldida turgan qanday muammolarni hal etishi kerak?
 - Mablag'lardan foydalanishning maqsadli yo'naltiril-ganligi belgisi bo'yicha davlat maxsus fondlarini qanday ikki guruhga bo'lish mumkin?
 - Davlat maxsus fondlari moliyaviy tizim "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida qanday fondlardan iborat bo'lishi mumkin?
 - Nega davlat krediti moliyaviy tizim "davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining o'ziga xos bo'g'ini hisob-lanadi va unga tegishli bo'lgan xususiyatlar nimalardan iborat?
 - Xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasi moliyaviy tizimning mustaqil sohasi sifatida qanday bo'g'inlardan tashkil topgan?
 - Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususi-yatlari nimalardan iborat?
 - Notijorat tashkilotlari faoliyatining moliyaviy manbalarini qanday asosiy guruhga ajratish mumkin?
 - Notijorat sektorni davlat tomonidan bevosita qo'llab-quvvatlashning qanday asosiy shakllari mavjud?
 - Notijorat sektorni bilvosita moliyalashtirishning asosiy ko'rinishlari haqida so'zlab bering.

- Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat moliyaviy tizimi moliyaviy munosabatlarning qanday bo'g'in-laridan iborat?
 - Unitar (yagona) davlatlarda byudjet tizimi qanday bo'g'inlardan tashkil topadi?
 - Federativ davlatlarda byudjet tizimi qanday bo'g'inlardan tarkib topgan?
 - Yetakchi xorijiy mamlakatlar davlat moliyaviy tizimning muhim bo'g'inlari sifatida davlat byudjeti, davlat krediti, maxsus fondlar va davlat korporatsiyalari moliyasi qanday xarakterli xususiyatlarga ega?

6-BOB. MOLIVAVIY TIZIM VA MOLIVAVIY OQIMLAR.

(zamonaviy talqin)

“Zamonaviy moliya”ning oldingi boblarida Sizga to‘g‘ri moliyaviy qarorlar qabul qilishga yordam beradigan asosiy holatlarni (shu jumladan, asosiy maqsadni ham) yoritishga harakat qilgan edik. Shuni alohida qayd etish joizki, bu qarorlar doimo o‘zining qatnashchilari harakatlarini bir vaqtning o‘zida ham osonlashtiradigan, ham qiyinlashtiradigan moliyaviy tizimning umumiy holatini hisobga olgan holda yuzaga keladi. Shunday ekan, qaror samarali bo‘lishi uchun, eng avvalo, moliyaviy tizim faoliyati (amal qilishi) prinsiplarini uzil-kesil (batafsil) bilish, ularni to‘g‘ri idrok etmoq va ularga so‘zsiz rioya etmoq lozim. Nega? Haqiqatdan ham nega moliyaviy qaror samarali bo‘lishi uchun, eng avvalo, moliyaviy tizim faoliyati (amal qilishi) prinsiplarini bilish, ularni uzil-kesil (batafsil) to‘g‘ri idrok etmoq va ularga so‘zsiz rioya etmoq lozim? Qarorning samarali bo‘lishida bu narsalar (moliyaviy tizim faoliyati (amal qilishi) prinsiplari) shunchalik muhimmi?

Muhim bo‘lganda qandoq?! Buni to‘g‘ri tushunish uchun e‘tiboringizni quyidagi oddiy misolga qaratmoqchimiz: futbol – millionlar o‘yini. Uning chiroyli, qiziqarli va yuqori saviyada bo‘lishini kim istamaydi, deysiz? Futbolning shunday bo‘lishi, eng avvalo, nimaga bog‘liq deb o‘ylaysiz? Nima desangiz ham mayli, lekin bu narsa, eng avvalo, futbol o‘yinining asosiga qo‘yilgan prinsip-qoidalarga bog‘liq. Ishonmayapsiz-a? Unda quyidagilarga bir e‘tibor byering: jarima maydonida raqib o‘yinchi yiqitilganda 11 metrlik jarima to‘pi belgilanmasa, to‘p darvoza yon chizig‘ini kesib o‘tganda burchak to‘pi tepilmasa, to‘p maydondan chetga chiqib ketganda, o‘yinga chetdan qo‘l bilan kiritilmasa va h.k. bularning barchasi o‘yin qoidasi (prinsipi) sifatida e‘tirof etilmasa-da, ularga so‘zsiz rioya qilinmasa, futbolning futbolligi qolarmidi? U millionlar o‘yiniga aylanarmidi?...

Umuman olganda, hayot tajribasining ko'rsatishicha, har qanday vazi-yatda ham muammolarning oqilona va odilona hal etilishi, eng avvalo, uning negiziga qo'yilgan qanday tartib-qoidalarga, prinsiplarga bog'liq¹⁰⁹. Prinsiplar to'g'ri, o'rinli va asosli belgilangan (tanlangan) bo'lsa, ular muammoning muvaffaqiyatli yoki ijobiy hal etilishiga xizmat qiladi va aksincha. Shuningdek, prinsiplarning qandayligi muammoning qanday hal etilishini, jumladan, qanday moliyaviy qaror qabul qilinishi mumkin-ligini ham belgilab byeradi. Ularning samaradorligini ham prinsiplardan ayro holda tasavvur etib bo'lmaydi. Hatto "taqdir"imizning qanday ekan-ligi ham, aslida, o'zimiz uchun qabul qilgan "prinsip"larimizga bog'liq¹¹⁰. Hayotda "omadli" yoki "omadsiz"ligimizni ham shular belgilab byeradi. Prinsiplarimiz, o'ziga xos tarzda, hayotimiz "oshig'i"ning doimo "olchi" yoki aksincha bo'lishiga xizmat qiladi. "Manglayimizning qaroligi" yoki "pesho-namizning yaltiroqligi"ni ta'minlashda ular muhim o'rin tutadi. "Kela-jagimizning porloqligi"ni ham o'zimiz uchun qabul qilgan prinsip-larimizdan mustaqil (ajralgan) holda tasavvur etish mumkin emas. Hayotimiz davomida qadam-baqadam "ko'klarga ko'tarilish"imiz yoki yertaroq "qaro yer sari yo'l olish"imiz ham, avvalo, prinsiplarimizdan boshlanadi.

Faraz qilaylik, masalan, Siz kollej yoki akademik litseyni bitir-dingiz va o'qishni davom ettirishni, yangi uy sotib olishni yoki o'z ish (biznes)ingizni yo'lga qo'yishni xoxlayapsiz. Aytingchi, buning uchun kerak bo'lgan mablag'larni qayerdan olasiz?¹¹¹

¹⁰⁹ Esingizdami, 2008 yilning avgust oyida Janubiy Osetiya masalasida Rossiya va Gruzziya o'rtasida nizo kelib chiqqanda, uni hal qilish uchun vositachilik qilgan Frantsiya Prezidenti N.Sarkozi va Rossiya Federatsiyasi Prezidenti D.Medvedev tomonidan birinchi navbatda nima ish qilingan edi? Eng avvalo, vujudga kelgan muammoni hal etishning 6 printsiplari ishlab chiqilgan edi, to'g'rimi? Ularga qat'iy ravishda rioya qilindi. Natijada mintaqada muammo muvaffaqiyatli hal etildi – tinchlik ta'minlandi.

¹¹⁰ Bu fikrga qo'shilmaysizmi? Unda o'z argumentlaringizni keltiringchi?! Nega ayrimlarga nisbatan "Falonchi juda printsipli odam-da!",- degan gapni eshitsak (bu uning, asosan, ijobiy sifati tarzida qabul qilinadi), aksincha, boshqalarga nisbatan esa "Falonchining tayini yo'q. U betayin, printsipsiz odam!",- deymiz (bu esa uning salbiy jihati sifatida talqin qilinadi). Nega "printsipli" odamga yaqinlashishga intilsak, "printsipsiz"dan uzoqroq yurishni o'zimizga ep ko'ramiz? Xullas, moliyaviy qarorlar qabul qilishda har qanday sub'ektning "printsipli" yoki "printsipsiz" ekanligi printsiplial ahamiyatga ega ekanligiga shubhangiz bormi?

¹¹¹ Ушбу савол, айрим ҳолатларда, принципиал аҳамият касб этмаслиги мумкин. Бу ўринда нималар назарда тутилаяпти? Ҳаётдан мисоллар келтираоласизми?

Bozor iqtisodiyotining umume'tirof etilgan eng oddiy tartib-qoida (prinsip)laridan kelib chiqiladigan bo'lsa, bu savolga sira ham "o'zbekona" qilib " Qayerdan bo'lardi? Albatta, ota-onam, akam, tog'am-amakim yoki amma-xolamdan-da!",- deb javob byerib bo'lmaydi. Ushbu savolga ob'ektiv javob byerish, eng avvalo, aynan qanday mamlakatda Sizning yashayotganingizga juda bog'liq. Turli mamlakatlarda oila, davlat tashkilotlari va bozor insti-tutlari (masalan, banklar va fond bozorlari) iqtisodiy faoliyatni moliyalashtirish jarayonida har xil funksiyalarni bajaradilar¹¹². Bundan tashqari, bu o'rinda, ularning roli ham vaqt o'tishi bilan o'zgarishini esda tutmoq zarur.

"Zamonaviy moliya"ning bu qismida moliyaviy tizim faoliyat ko'rsati-shining mohiyati va uning evolyusion (tadrijiy) yo'nalishini ifodalovchi tub asoslar bayon qilinadi. Avvalo, moliyaviy bozorlar va vositachilar tomonidan pul oqimi harakatiga ko'maklashishda, riskni boshdan kechirishda va boshqa bir qator muhim moliyaviy vazifalarni bajarishda amalga oshiriladigan eng asosiy (markaziy) ro'lgaga sharh byeriladi. Keyinchalik moliyaviy bozorlar va institutlar zamonaviy jahon tuzilmalarining umumiy tavsifi bayon qilinadi hamda ularning asosiy vazifalari joy va vaqt (makon va zamon)ning aniq sharoitlariga bog'liqligi ko'rsatiladi. Va nihoyat, bu qismda Siz riskli aktivlarning daromadlilik stavkasi va foiz stavkalarini qanday aniqlashni bilib olasiz. Shuningdek, ularning dinamika¹¹³si (o'zgarishi) ham e'tiboringizga havola qilinadi.

6.1. Moliyaviy tizim: ta'rifi, mazmun-mohiyati

Garchi yerta bo'lsa-da, zarur bo'lganligi uchun kitobimizning dastlabki qismida (1.1-ga qarang) moliyaviy tizimga, yo'l-yo'lakay, "Moliyaviy bitimlar tuzish, aktivlar va riskni almashishda foydalaniladigan bozorlar va boshqa institutlar majmuiga

¹¹² Бунга мисоллар келтиринг-чи?

¹¹³ «Динамика» юнонча «dinamikos» – кучга оид; кучли. Ҳаракат ҳолати; ўсиш, ривожланиш; воқеа, ҳодисадаги жўшқинлик. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б. 622.

moliyaviy tizim (financial system) deyiladi”, - deb ta’rif byergan edik. O’sha ta’rifimiz bu yerda ham o’z kuchini saqlab qoladi¹¹⁴.

Moliyaviy tizim moliyaviy xizmatlar ko’rsatuvchi bozorlar, vosita-chilar va firmalar hamda uy xo’jaliklari, xususiy kompaniyalar va hukumat tashkilotlari o’zlari tomonidan qabul qilinayotgan moliyaviy qarorlarni ular yordamida amalga oshiradigan boshqa institutlarni o’z ichiga oladi. Ushbuni chizmalı tarzda quyidagicha tasavvur qilish mumkin (navbatdagi betdagi 4.1.1-chizmaga qarang):

Ayrim hollarda bozor aniq moliyaviy vositalar bilan ishlashi uchun ma’lum bir joyda joylashgan bo’ladi¹¹⁵. Bu, masalan, Nyu-York fond bir-jasiga (New York Stock Exchange) yoki f’yuuchyers¹¹⁶ va opsiyonalarning Osaka birjasiga (Osaka Options

¹¹⁴ Шундай бўлса-да, бу ерда “молиявий тизим” тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун, энг аввало, “тизим” дейилганда, одатда, нима назарда тутилиши, унинг маъно-мазмуни нимадан иборат эканлигини аниқлаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Шу муносабат билан таъкидлаш жоизки, “тизим” соф ўзбекча сўз бўлиб, у Она тилимизда қуйидаги 5 маънони англатиш учун ишлатилади: 1. Ип, сим ва ш.к.га терилган нарса; шода; 2. Бир соҳа, муассаса ва ш.к.га оид йўналиш, иш-фаолият кабилар мажмуи; 3. Ўзаро боғлиқ ва узвий тартибда бўлган нарса, ҳодисалар бирлиги, мажмуи; 4. Ўзаро боғлиқ қисмлардан ташкил топган тузилма, ижтимоий, сиёсий ва б. жиҳатдан тузилиш шакли; 5. Бирор иш-фаолиятни ташкил этиш, амалга оширишнинг шакл ва тартиб қоидалари мажмуи. Қаранг: ўша манба. Ж.ІV. – Б. 84-85.

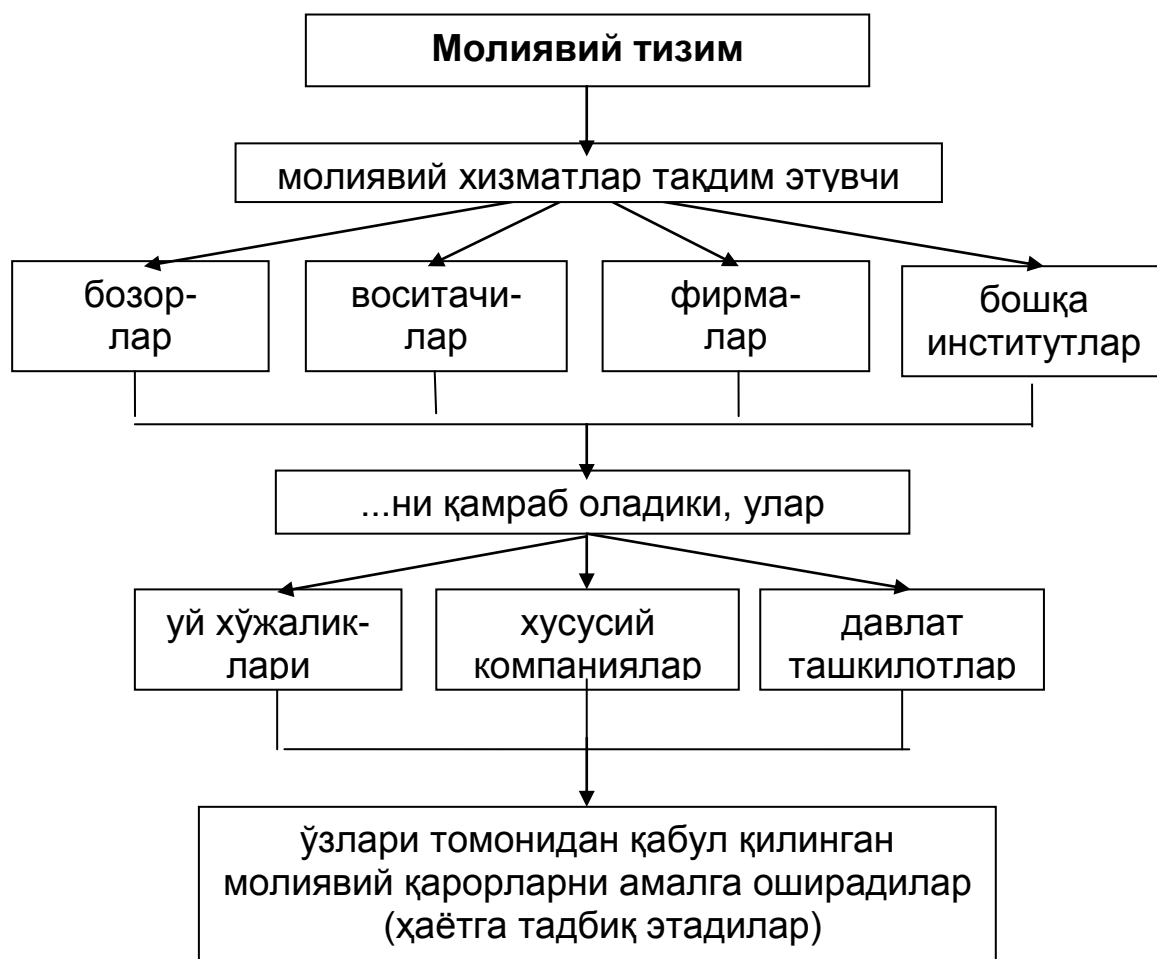
Ўзбек тилида айрим ҳолларда “тизим”нинг ўрнига “система” сўзи ишлатилса-да, уларнинг ўхшаш жиҳатлари билан бир қаторда фарқли томонлари ҳам мавжуд. Хусусан, “система” сўзи юнон тилидаги «systema» сўзидан олинган бўлиб, у Она тилимизда сўзма-сўз “яхлит” ёки “қисмлардан таркиб топган” деб таржима қилинади ва қуйидаги 10 маънони англатиш учун хизмат қилади: 1. Иш-ҳаракат, турли жараён ва ш.к.ларда қисмларнинг ўзаро жойлашиши ва боғлиқлигидаги тартибот, тизим; 2. Нарса, ҳодиса ва тушунчаларнинг таснифи; 3. Бирор таълимотга асос бўлган қоидалар, қарашлар, тамойиллар мажмуи; 4. Бирор иш методлари, тартиб усуллари мажмуи; 5. Қонуний тартибда жойлашган ва ўзаро узвий боғланган қисмлардан, элементлардан таркиб топган бутунлик; 6. Вазифаларига кўра бир хил ёки ташкилий жиҳатдан бир бутун бўлиб бирлашган ташкилотлар ва муассасалар мажмуи; 7. Бир мақсад, айна бир иш, вазифани бажариш учун белгиланган мослама, машина, механизм ва ш.к.дан таркиб топган яхлит техник қурилма; 8. Бирор ишни ташкил этиш, уюштириш ёки амалга ошириш шакли, принципи; 9. Ижтимоий тузим, ижтимоий қурилиш шакли; 10. Меъёрий, одатий, мунтазам тусга кирган, шу тарзда амалга ошадиган иш-ҳаракат, жараён. Қаранг: ўша манба. Ж. ІІІ. – Б. 526.

Энди қолган барча нарсаларни бир четга суриб қўйиб, фақат биргина “тизим” ва “система” сўзларининг луғавий маъносига жиддий эътибор бериб, “молиявий тизим” ёки “молиявий система”ни кўз олдингизга келтирингчи, Сизда қандай фикрлар пайдо бўлар экан?

¹¹⁵ Қаранг-а?! Бу жиҳатдан улар, аслида, деҳқон бозорлари саналган, масалан, Тошкентдаги “Олой”, “Фарҳод”, “Қўйлик”, “Бешёғоч” ёки “Юнусобод” бозорларидан сира фарқ қилмас экан.

¹¹⁶ Фьючерс (фьючерс шартномаси) инглизча “futures” сўзидан олинган бўлиб, ҳосила молиявий инструмент саналади. У базавий активнинг олди-сотдиси бўйича стандарт муддатли шартнома бўлиб, унга кўра томонлар (сотувчи ва харидор) баҳоларнинг даражаси ва мол етказиб бериш муддатлари хусусида келишиб оладилар. Активнинг қолган параметрлари (миқдори, сифати, қадоқлаш, маркировка қилиш ва ҳ.к.лар) биржа шартномасининг махсус қисмида олдиндан келишиб олинган бўлади. Томонлар биржа олдида фьючерснинг ижро этилишига қадар мажбуриятли ҳисобланадилар. Манба: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Фьючерс>.

and Futures Exchange), shuningdek, “Toshkent” fond birjasiga va boshqalarga tegishli. Bular, mos ravishda, Nyu-York (AQShda),

6.1.1-chizma. Moliyaviy tizimning eng oddiy tasavvuri

Osaka (Yaponiya)da va Toshkent (O‘zbekiston)da joylashgan. Lekin har doim ham bunday bo‘lavyermaydi. Masalan, aksiyalar, obligatsiyalar va valyuta-larning **birjadan tashqari bozorlari** (over the counter markets) asosan butun dunyo qimmatli qog‘ozlari bilan savdo qiluvchilarni va ularning mijozlarini yagona tarkibiy tuzilmaga birlashtiruvchi global kompyuter va telekommunikatsiya tarmoqlari bilan ifodalangan.

Asosiy ishi moliyaviy xizmatlar taqdim etish va moliyaviy mahsu-lotlar savdosidan iborat bo‘lgan firmalar **moliyaviy**

vositachilar deb ataladi¹¹⁷. Ularning tarkibi, asosan, banklar, investitsion va sug'urta kom-paniyalaridan iborat. Moliyaviy vositachilarning moliyaviy xizmatlari qatoriga hisobraqamlarni ochish, tijorat qarzlari va ipoteka¹¹⁸ kredit-larini byerish, sug'urta shartnomalarining keng doirasiga hamda o'zaro jam-g'armalarda ishtirok etishga yo'l ochish kiradi.

Zamonaviy moliyaviy tizim global' (dunyo miqyosidagi) xaraktyerga ega. Moliyaviy bozorlar va vositachilar bir-birlari bilan keng qamrovli xalqaro telekommunikatsiya tarmog'i orqali o'zaro bog'liq bo'lib, to'lovlarni o'tkazish va qimmatli qog'ozlar savdosi aslida shu tarmoq tufayli kecha-yu-kunduz amalga oshirilmoqda. Shunday qilib, aytaylik, agar Gyermaniyada joylashgan yirik uyushma (korporatsiya) yangi loyihani moliyalashtirishga qaror qilmoqchi bo'lsa, unda u sarmoyaga oid har qanday imkoniyatlarni, jumladan, aksiyalarni chiqarish va London yoki Nyu-York fond birja¹¹⁹-larida sotish yoki biror-bir yapon pensiya fondidan qarz olish va hokazolarni ko'rib chiqadi. Buning ustiga so'ngi holatda qarz evro, shu-ningdek, yapon ienasi yoki AQSh dollarida ham taqdim etilishi mumkin¹²⁰.

6.2. Moliyaviy tizimda moliyaviy oqimlarning tutgan o'рни

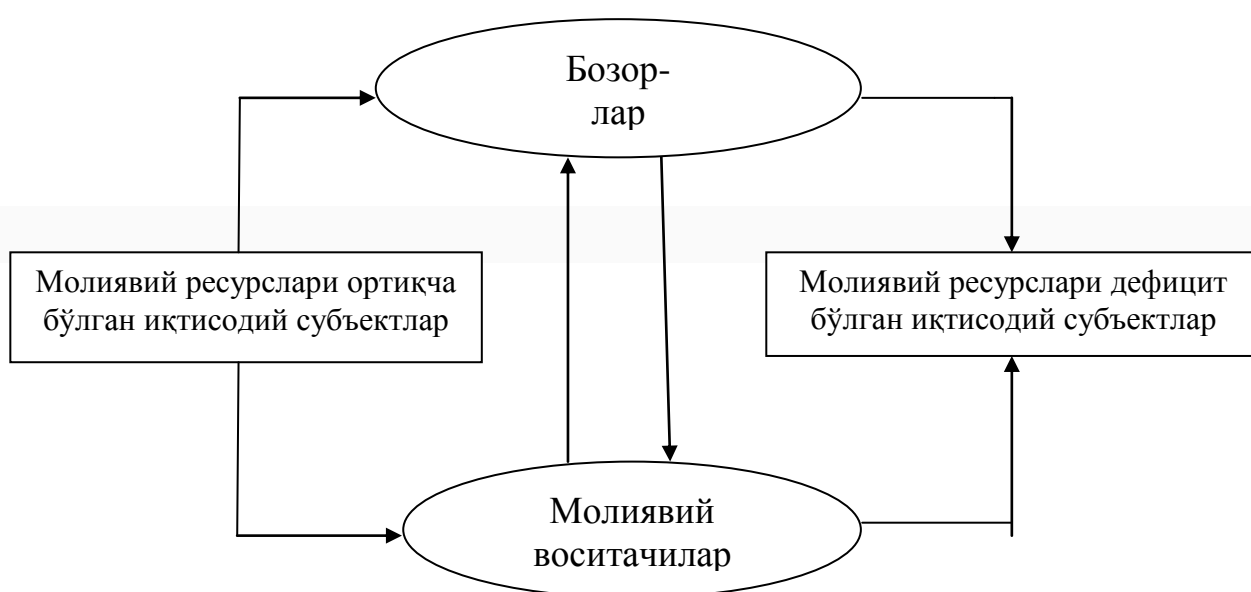
¹¹⁷ Нега уларнинг айнан “молиявий воситачилар” деб аталиш сабабларини билишда “воситачилар”даги ўзак сўз ҳисобланган “восита” сўзининг луғавий маъносини билиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу муносабат билан таъкидлаш лозимки, Она тилимизда ишлатилаётган “восита” сўзи араб тилидан кириб келган бўлиб, у сўзма-сўз “чора, тадбир, усул; ўрта, ўртадаги” деб таржима қилинади ва Ўзбек тилида қуйидаги маъноларни англатиш учун ишлатилади: 1. Бирор мақсадга эришиш ёки бирор ишни амалга ошириш учун дастак бўлиб хизмат қиладиган нарса, қурол; 2. Умуман, бирор нарсани амалга ошириш учун хизмат қиладиган, фойдаланиладиган нарса, омил; 3. Орқали, туфайли. “Воситачи” дейилганда эса, “бирор ишнинг амалга оширилишида восита ролини ўйновчи кимса ёки нарса” тушунилади. Қаранг: ўша манба. Ж. I.– Б. 468-469.

¹¹⁸ «Ипотека» юнонча «hypothek» - гаров. Кўчмас мулкни гаровга қўйиш асосида бериладиган узоқ муддатли қарз; ушбу қарзларни таъминлашга хизмат қилувчи гаров. Қаранг: ўша манба. Ж. II. – Б. 233.

¹¹⁹ “Биржа” юнонча “bursa” – ҳамён, халта. Қимматбаҳо қоғозлар ва ҳар хил моллар билан савдо-сотиқ қиладиган йирик савдо муассасаси; бозорни уюштиришнинг ташкилий шакли. Фонд биржаси – қимматбаҳо қоғозлар билан олди-сотди муомаласини олиб борадиган биржа. Қаранг: ўша манба. Ж. I. – Б. 273.

¹²⁰ Бу борада мамлакатимиздаги шароит ва имкониятларни қандай баҳолайсиз?

Resurslarning moliyaviy resurslari ortiqcha bo'lgan iqtisodiy sub'-ektlardan moliyaviy resurslari defitsit bo'lgan iqtisodiy sub'-ektlarga oqib o'tishiga **moliyaviy oqim** deyiladi¹²¹. Moliyaviy oqimlarsiz moliyaviy tizimni tasavvur etib bo'lmaydi. Ularsiz moliyaviy tizim "bo'sh"ligicha qolavyeradi. Moliyaviy oqimlar bo'lmasa, moliyaviy tizimga ham hojat yo'q. Bunday vaziyatda u "bir tiyinga qimmat" narsaga aylanadi-qoladi. Shu bois, 6.2.1-chizmada (navbatdagi betga qarang) moliyaviy tizimning asosiy ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro aloqa (oqim)lar ko'rsatilgan.

6.2.1-chizma. **Moliyaviy oqimlar**

Ular moliyaviy oqimlar harakatini, eng umumiy tarzda, aks ettiradi. Unga ko'ra moliyaviy mablag'lar moliyaviy tizim tuzilmalarining turli elementlari orqali moliyaviy mablag'lari ortiq bo'lgan kompaniyalardan (chizmada chap tomondagi to'g'ri to'rtburchak) mablag' defitsiti kuzatilayotgan kompaniyalarga oqib o'tadi (chizmada o'ng tomondagi to'g'ri to'rtburchak). Masalan, a'zolari o'z joriy daromadlarining bir qismini undan kelajakda pensiya ta'minoti sifatida foydalanish maqsadida to'plagan

¹²¹ Бу ердаги «оқим» сўзи маълум бир томонга оқаётган (йўналтирилган) жараёни характерлаб, у, асосан, молиявий (пул) ресурсларнинг маълум бир йўналишдаги ҳаракати билан боғлиқдир.

(jamg'argan) bir oila yerkin moliyaviy mablag'larga egalik qiladi. YAngi uy sotib olmoqchi bo'lgan boshqa oila esa, shunday mablag'ga muhtojlik (ehtijoj) sezadi¹²².

Investitsion loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliya-viy resurslarda ehtijojlaridan daromadlari ko'proq firmalarni **ortiq mablag'ga ega bo'lgan sub'ektlar** deb ataydilar; kelgusidagi sarmoyalar uchun resursi etishmaydigan firmalar **resurslari defitsit bo'lgan sub'ektlar** deb ataladi¹²³.

6.2.1-chizmadan ko'rinib turibdiki, ayrim moliyaviy oqimlar bir iqtisodiy sub'ektlardan (ortiq mablag'larga ega) boshqa (defitsit) sub'-ektlarga moliyaviy vositachilar orqali yo'naltirilgan, masalan, banklar orqali (chizmadagi moliyaviy oqimlar harakatining pastki yo'nalishi), bo'ladi. Ayni paytda boshqa moliyaviy oqimlar ushbu vositachilar xizma-tidan foydalanmagan holda ham, ya'ni moliyaviy bozorlar orqali ko'chib o'tadilar (chizmadagi yuqori yo'nalish).

Moliyaviy oqimlarning (flow of funds) yuqorigi yo'nalish bo'yicha joyini o'zgartirishi prinsipini yaxshiroq tushunish uchun quyidagicha faraz qilaylik: qaysidir bir uy xo'jaligi (yerkin mablag'ga ega bo'lgan iqtisodiy sub'ekt) biror-bir firma (defitsit iqtisodiy sub'ekt) chiqargan aksiya-larni sotib olmoqda. Alohida hollarda, agar, masalan, firma dividend¹²⁴-larni reinvestitsiya qilish dasturiga ega bo'lgan, uy xo'jaligi esa oldindan mazkur firma aksiyalariga ega bo'lgan holda, aksiyalarni sotib olish bevosita firmada amalga oshiriladi. Biroq, odatda moliyaviy oqimlar harakatida uy xo'jaligidan pulni oluvchi va uni aksiyalarning emitent¹²⁵i bo'lgan firmaning hisobraqamiga o'tkazuvchi

¹²² Яна шунга ўхшаш қандай мисолларни келтира оласиз?

¹²³ Молиявий оқимлар бир оила доирасида ёки бир фирманинг турли иқтисодий бирликлари ўртасида содир бўлса, қоидага кўра, улар молиявий тизим оқимининг бир қисми ҳисобланмайдилар.

¹²⁴ «Дивиденд» лотинча «dividendum» - бўлиниши керак бўлган нарса. Акциядорлик жамияти фойдаси-дан акция эгаларига уларнинг акциялари миқдoriga мувофиқ равишда белгили вақтларда тўланадиган ва уларнинг даромадига айланадиган қисми. Қаранг: ўша манба. Ж.І. - Б.606.

¹²⁵ Эмитент инглизча “issuer”, немисча “emittent” ва лотинча “emittere” сўзларидан олинган бўлиб, ўз фаолиятини ривожлантириш ва молиялаштириш учун қимматли қоғозларни чиқарган

dilyer¹²⁶lar yoki brokyerlar (qim-matli qog'ozlar savdosi bilan shug'ullanuvchilar) qatnashadilar.

Moliyaviy tizimlar doira (chegara)sida ko'chib yuruvchi (joylarini o'zgartiruvchi) oqimlarning ko'p qismi umuman moliyaviy bozorlar orqali o'tmaydi va shunday qilib, 4.2.1-chizmada keltirilgan yuqorigi yo'nalish izidan bormaydi. Buning o'rniga, chizmaning pastki qismida ko'rsatil-ganidek, ular moliyaviy vositachilarning yordami bilan bevosita yerkin moliyaviy mablag'larga ega bo'lgan iqtisodiy sub'ektlardan resurslar defitsitligini boshidan kechirayotgan iqtisodiy sub'ektlarga o'tadilar.

Moliyaviy oqimlar bir joydan boshqa joyga oqib o'tishining ushbu usulini yaqqol tasavvur qilish uchun, quyidagicha faraz qilaylik: Siz o'z omonatingizni bank hisobraqamiga qo'ydingiz va bank biror-bir firmaga qarz sifatida byerish uchun undan foydalandi. Mazkur holatda Siz qarz olgan firmadan o'z pulingizni bevosita talab qila olmaysiz. Sizda pullik talabnoma faqat bankka nisbatan bor. Chunki Siz unda depozit ochgansiz. Bank esa, o'z navbatida, mazkur firmaga ma'lum pul talablarini qo'yadi. Bunda Sizning bank depozitingizning likvid¹²⁷lik va risk darajasi bank tomonidan firmaga byerilgan qarzning o'xshash xarakteristika¹²⁸laridan farqlanadi. Bu qarz, o'z navbatida, shu paytda bankning aktivlaridan biri sifatida qatnashadi. Bankning

ташкilotни билдиради. Бу ташкilot юридик шахс, ижроия ҳоқимият органи ёки ўз-ўзини бошқариш органи бўлиши мумкин. Уларга пул, облигациялар, акциялар ҳамда бошқа қимматли қоғозлар ва ҳужжатлар (кредит ва пластик карточкалар, йўл чеклари ва б.) эмиссия қилиш (муомалага чиқариш) ҳуқуқи ўрнатилган тартибда ва маълум шартларда берилган бўлиши керак. Эмитент ўз номидан пул ва қимматли қоғозлар эгалари олдида маълум бир мажбуриятларга эга бўлади. Қаранг: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

¹²⁶ «Дилер» инглизча «dealer» - биржа даллоли. 1. Товар (маҳсулот)лар олди-соттиси билан шуғулланувчи, ўз номидан ва ўз маблағи ҳисобидан ҳаракат қилувчи жисмоний шахс ёки фирма. 2. Қимматбаҳо қоғозлар, валюталар, қимматбаҳо металлар олди-соттиси билан шуғулланувчи, ўз номидан ва ўз маблағлари ҳисобидан ҳаракат қилувчи фонд биржаси аъзоси, жисмоний ёки юридик шахс. Қаранг: ўша манба. Ж.I. - Б.515.

¹²⁷ «Ликвид» лотинча «liquidus» – суюқ, оқувчан. Ликвид маблағлар – қарз маблағларини қоплаш учун фойдаланиши мумкин бўлган пул ҳамда тез, осон нақд пулга айланадиган қимматдор нарсалар (векселлар ва б. қимматбаҳо қоғозлар). Қаранг: ўша манба. Ж.II. – Б.497.

¹²⁸ «Характеристика» юнонча «charakter» – фарқланувчи хусусият, белги. Одам, нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хос кўриниши, хусусияти; бошқалардан ажралиб, фарқ қилиб турадиган томони. «Характеристика» «характер» сўзидан олинган бўлиб, Муайян нарса ёки шахснинг характерли, фарқланувчи сифатлари, белгиларининг таърифи ва тавсифи, тавсифномаси. Қаранг: ўша манба. Ж.IV. – Б.384.

aktiviga kiruvchi qarzning qoplanmasligi riski ma'lum darajada mavjud bo'lgan bir paytda, Sizning depozitingiz (saqlash maqsadida bankka qo'yilgan pul) to'liq **ishonchli** va **likvidli bo'ladi** (ya'ni, Siz istalgan paytda hisobraqamingizdan bor pulingizni echib olishingiz mumkin¹²⁹). Bundan tashqari, u aksincha, nolikvid bo'lishi ham mumkin. Shunday qilib, ushbu misoldan ko'rinib turibdiki, moliyaviy oqimning bank orqali yerkin (bo'sh) moliyaviy mablag'ga ega bo'lgan iqtisodiy sub'ektdan shunday mablag'lar defitsit bo'lgan sub'ektga oqib o'tishida, yaratilayotgan moliyaviy vositalarning risklilik va likvidlik darajasi kuchli o'zgarishi mumkin. Ko'rinib turibdiki, bunda ushbu jarayon ishti-rokchilarining biri – bank egalari yoki mazkur bank qo'yilmalarini sug'urta qiluvchi davlat tashkiloti – o'ziga qarz bo'yicha riskni qabul qilishiga to'g'ri keladi.

6.2.1-chizmadagi “Moliyaviy vositachilar”dan yuqoriga, ya'ni “Bozor-lar”ga olib boruvchi chiziq-ko'rsatkich vositachilar ko'pincha moliyaviy oqimlarni moliyaviy bozorlarga yo'naltirishini ko'rsatmoqda. Masalan, o'rta yoshdagi yer-xotin ma'lum bir summani kelgusidagi pensiya ta'minoti (yerkin moliyaviy mablag'larga ega bo'lgan iqtisodiy birlik) uchun jamg'argan holda, uni sug'urta jamiyati (vositachi) hisobraqamiga qo'yishi mumkin. Bunda sug'urta jamiyati, o'z navbatida, uni (bozorda) biror-bir aksiya va obli-gatsiyaga investitsiya qiladi. Shunday qilib, bu yer-xotinlar bilvosita, sug'urta kompaniyasi orqali, ushbu aksiya va obligatsiyalarni muomalaga chiqargan firma (moliyaviy resurslari defitsit bo'lgan iqtisodiy sub'-ekt)ni moliyaviy resurs (mablag') bilan ta'minlaydi.

“Bozorlar”dan pastga - “Moliyaviy vositachilar”ga – yo'naltirilgan chiziq-ko'rsatkich moliyaviy mablag'lar moliyaviy bozorlarga yo'naltirilishi mumkinligini anglatibgina qolmay, balki ayrim vositachilar ularni moliyaviy bozorlardan olishlarini ham bildiradi. Masalan, uy xo'jaligiga qarz byeruvchi moliyaviy

¹²⁹ Бу борада бизнинг амалиётимизда қандай муаммолар мавжуд? Улар бўлиши керакми ўзи? Мавжуд бўлган муаммоларнинг вужудга келиш сабаблари нималардан иборат? Уларни ҳал қилиш учун нималар қилиш керак?

kompaniya, qimmatli qog'ozlar bozorining tegishli segment¹³⁰larida sotish uchun aksiya va obligatsiyalarni chiqarib, zarur bo'lgan summani yig'ib olishi mumkin.

2.1- nazorat uchun savol

Bir omonatchi bank hisob raqamiga 5,0 mln. so'm qo'ydi. Siz esa ushbu bankdan xuddi shu summaga talabalikka oid qarz olayapsiz. 2.2.1-chizmada keltirilganlar yordamida moliyaviy oqimlarning hosil qilgan harakat yo'nalishini kuzating (aniqlang).

¹³⁰ "Сегмент" лотинча "segmentum" – бўлак, лахтак; кесма. "Seco" – кесаман. Математикада доиранинг ёй ва ватар билан чегараланган қисми; шарнинг кесувчи текислик билан ажратилган қисми. Анатомида кўп бўғинли жониворлар танасидаги ҳар бир бўғин ёки умуртқа поғонасининг ҳар бир қисми. Қаранг: ўша манба. Ж.ІV. - Б.471. Математика ва анатомияда "сегмент" сўзи ана шундай маъноларда ишлатилар экан, ундан андоза олган ҳолда бир ҳаракат қилиб кўрингчи, иқтисодиётда ёки замонавий молияда у қандай маъноларда ишлатилиши мумкин экан?

7-BOB. MOLIYAVIY TIZIM FUNKSIYALARI VA ULARNING EVOLYUSIYASI

Turli mamlakatlar moliyaviy institut (muassasa)lari bir-biridan farqlanishining bir qator sabablari mavjud. Ular qatoriga har xil o'lchamlar, texnologiyalarning murakkablik yoki oddiylik darajasi, shuning-dek, davlatlarning siyosiy, madaniy va tarixiy rivojlanishidagi farqlar kiradi. Bundan tashqari, moliyaviy institut (muassasa)lar vaqtning o'tishi bilan bir holatdan boshqa holatga o'tib turadi. Ularning bajaradigan funksiyalari, muassasaning nomi o'zgarimasdan oldingiday qolishiga qara-masdan, juda kuchli o'zgarishi mumkin. AQShdagi zamonaviy banklar ushbu mamlakatda 1928 yoki 1958 yillarda bo'lgan banklardan katta farq qiladi va shuningdek, Gyermaniya yoki Buyuk Britaniyada banklar deb nomlanadigan institutlardan ham juda ko'p farqlanadi. Sho'rolar davrida O'zbekistonda mavjud bo'lgan banklar bilan undagi hozirgi banklar o'rtasida ham juda katta farqlar mavjud. Mazkur bo'limda biz turli mamlakatlarning moliyaviy institut (muassasa)lari nimaga va qanday bir-biridan farq qilishini hamda vaqt o'tishi bilan o'zgarishini Sizlarning yaxshiroq tushunishingizga imkon byeradigan ko'p narsani o'z ichiga olgan konseptual tuzilma (yondoshuv)ni ishlab chiqishga harakat qilamiz.

Foydalanilayotgan yondoshuvning asosi shuki, mo'ljal sifatida moliya-viy *institut (muassasa)laming* o'z-o'zlari emas, balki ularning *funksiya-lari* olingan. Tahliilning bunday uslubini biz funksional¹³¹ yondoshuv deb atadik (*functional pyerspective*). U quyidagi dastlabki ikki shartga asoslangan:

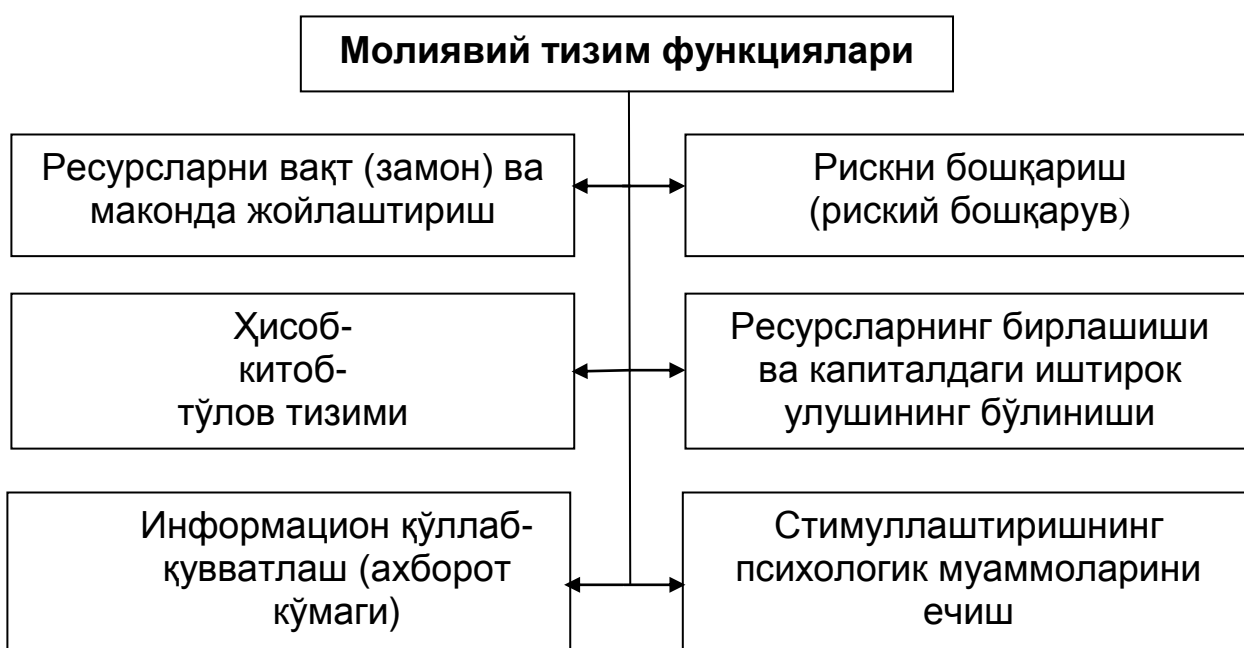
- moliyaviy tizim funksiyalari uning institut (muassasa)lariga qaraganda ko'proq barqarorlik xarakteriga ega. Bu funksiyalar vaqtning oqimi (o'tishi)ga bog'liq ravishda kamroq darajada

¹³¹ Функционал – функцияга оид, вазифага алоқадор; вазифавий. Қаранг: Ж. IV. – Б. 367.

o'zgaradi va mamlakatdan mamlakatga uncha katta farqlanmaydi¹³².

- moliyaviy institut (muassasa)lar shakli mantiqan ularning funktsiya-laridan kelib chiqadi¹³³. Moliya sohasidagi innovatsiya¹³⁴ va institutlar o'rtasidagi raqobat oxir-oqibat moliyaviy tizim faoliyati samaradorligi-ning oshishiga olib keladi.

Moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishidan iborat moliyaviy tizim bosh funktsiyasi tahliliga asosan, tahlilning ko'proq umumiy darajasida bu tizimning quyidagi oltita bazaviy (tub) yoki muhim funktsiyalari to'g'risida gapirish mumkin (7.1-chizmaga qarang):

7.1-chizma. Moliyaviy tizim funktsiyalari

Ularni yanada aniqroq tarzda quyidagicha ifodalasa bo'ladi:

- *iqtisodiy resurslarning vaqt (davr) bo'ylab (bo'yicha), davlat chega-rasi orqali va iqtisodiyotning bir tarmog'idan boshqasiga o'tish (joyini)*

¹³² Буни мисоллар келтириб, изоҳлаб беришга ҳаракат қилинчи?!

¹³³ Буни исботлай оласизми?

¹³⁴ "Иновация" инглизча "innovation" – киритилган янгилик, ихтиро. Иқтисодий нуқтаи-назардан: 1) техника ва технологиянинг янги турлари (авлодлари)ни жорий этиш мақсадида иқтисодиётга сарфланган маблағлар. 2. Илғор техника ва технология, бошқариш ва бошқа соҳалардаги янгиликлар ва уларнинг турли соҳаларда қўлланилиши. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б.212.

- o'zgartirish) usulini ta'minlash;
- *riskni boshqarish (riskiy boshqaruv)*¹³⁵ usullarini ta'minlash;
- savdoga imkon yaratadigan *hisob-kitobni amalga oshirish va kli-ring*¹³⁶ usullarini ta'minlash;
- *moliyaviy resurslarni birlashtirish va turli korxonalarda egalik-ning bo'linishi mexanizmini ta'minlash;*
- iqtisodiyotning turli tarmoqlarida qaror qabul qilishning markaz-lashtirilmagan jarayonini muvofiqlashtirish imkonini byeradigan *narx-navo (baho) axboroti* bilan ta'minlash;
- *stimullashtirish*¹³⁷ muammolarini hal qilish usullarini ta'minlash.

Bu muammolar bitim ishtirokchilaridan biri boshqasi bilmagan axborotga egalik qilganda yoki ishtirokchilardan biri ikkinchisi nomidan agent (komissionyer) sifatida ish ko'radigan vaziyatlarda yuzaga keladi.

Ushbu bobning keyingi o'rinlarida yuqorida sanab o'tilgan moliyaviy tizim barcha funksiyalarining to'liqroq tushunchasini

¹³⁵ Инглиз тилидаги “risk managment” ибораси рус тилига “управление риском” деб таржима қилинган бўлса, у Она тилимизда қандай таржима қилинмоғи лозим? “Рискни бошқариш” дебми ёки “рискний бошқарув”? Буларнинг қай бирини тўғри ёки муваффақиятли таржима деб ҳисоблаш мумкин? Ва нима учун? “Рискни бошқариш”нинг русча варианты “управление риска” эмасми? “Рискни бошқариш” билан “рискний бошқарув” ўртасида фарқ борми? Бор бўлса, улар нималардан иборат? Ўзбекча таклиф қилинган ҳар икки вариантдан қайси бири жараённинг мазмун-моҳиятини ўзида тўлиқроқ ва тўғрироқ мужассам этади деб ўйлайсиз? Бу борадаги аргументларингизни келтиринг-чи?!

¹³⁶ “Клиринг” инглизча “clearing” – ҳисоб-китоб қилиш. Мамлакатлар, компаниялар, корхоналар ўртасидаги ўзаро талаб ва мажбуриятлар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б.383

¹³⁷ Ушбу сўз Она тилимизда илк бор ана шу шаклда ишлатилмоқда. Шу боис унинг “ғалати” эшитилиши, қулоқни “арралаши” турган гап. Бу – табиий, албатта. Шу боис, бу сўзнинг Она тилимизда яшаб кетиши ёки кетмаслигини вақт кўрсатади. Шундай бўлса-да, замонавий ўзбек тилида “электрлаштириш”, “автоматлаштириш”, “газлаштириш” ва ҳ.к. шунга ўхшаш юзлаб сўзлар муваффақиятли ишлатилаётган ва уларга ҳеч ким шубҳа билан қарамаётган бир пайтда бу сўзнинг Она тилимизда ўз ўрнини топишига биз қатъий ишонамиз. Чунки биз бу ўринда, аслида, қайтадан “Американи кашф этган”имиз йўқ. Бор-йўғи ўзбек тилида ишлатилиши мумкин бўлган “стимул” сўзига “-лаштириш” кўшимчасини қўшиб ишлатдик, холос.

Албатта, “стимуллаштириш” сўзининг ўзига хос тарзда “қоришма”, “аралашма”, “омухта” ёки “внигрет” сўз эканлиги баъзи-бировларни ташвишга солиши мумкин. Шундай бўлса-да, бизнингча, бундай атама илмий ва амалий айланма (муомала)га киритилишининг ўзига хос сабаби бор. Чунки, муаллифлар фикрича, бу сўзнинг ўрнига ҳозирги пайтда иқтисодий адабиётларда ишлатилаётган “рағбатлантириш” сўзи бу ерда назарда тутилаётган ҳолат (ҳодиса, воқелик, жараён ва ҳ.к.лар)нинг асл мазмун-моҳиятини ифодалаш учун етарли эмас. Бунинг боиси шундаки, “рағбатлантириш” “стимул” сўзининг асл мазмун-моҳиятидан келиб чиқиладиган бўлса, у бу жараённинг фақат бир қисми (томони)нигина ифодалайди, холос. “Стимул” сўзи ўзининг луғавий маъносига кўра “рағбатлантириш”дан ташқари яна “мажбурлаш”, “тезлаштириш”, “фаоллаштириш”, “ундаш”, “йўналтириш”ни ҳам англатади. Шунинг учун ҳам “стимуллаштириш” ва “рағбатлантириш” сўзлари ўртасида тенглик ишорасини кўйиш ўз маъносига эга эмас. Ушбу муаммонинг бошқа жиҳатларига биз китобимизнинг олдинги қисмларида ҳам, қисман бўлса-да, тўхталиб ўтган эдик.

byerishga va ularning xaraktyeri vaqt (davr, zamon) o'zgarishi bilan qay tartibda o'zgarib borishini ko'rsatishga harakat qilamiz.

7.1. Moliyaviy tizim yordamida resurslarning vaqt (zamon) va makonda aylanib yurishi.

Moliyaviy tizim iqtisodiy resurslarning vaqt (davr, zamon) bo'ylab (bo'yicha), geografik hududning biridan boshqasiga, shuningdek, iqtisodi-yotning bir tarmog'idan boshqasiga (o'tish) joyini o'zgartirish usulini ta'minlaydi.

Ko'p hollarda moliyaviy oqimlar harakati (6.2.1-chizmaga qarang) jismoniy yoki yuridik shaxs bugungi kunda o'zining mablag'ini boshqa shaxsga kelgusida o'rniga o'rin boshqa mablag'ni olish uchun, va aksincha, byerishiga asoslangan. Talabalarga qarzlari, uy sotib olish qarzlari, jamg'arilgan pensiya va ishlab chiqarish quvvatiga kapital qo'yilmalar – ushbu barcha operatsiyalar resurslarni vaqt (davr, zamon)ning bir nuqtasidan boshqasiga o'tishi (joylashuvi)ga olib keladi. Ushbu kabi *vaqt (davr, zamon)lararo* resurslarning joylashuvi¹³⁸ uchun shart-sharoitlarning ta'minlanishi moliyaviy tizim funksiyalaridan biri hisoblanadi.

Masalan, agar talabalarga oid qarz¹³⁹ mavjud bo'lmaganda edi, ko'pchilik yoshlar, ularning oilalarida keyingi ta'lim olishiga mablag' yo'q bo'lganligi bois, oliy ma'lumotli bo'lishdan bosh tortishlariga to'g'ri kelar edi. Xuddi shuningdek, ko'plab tadbirkorlar, agar aksionyerlardan yangi, odatda riskning yuqori darajasi bilan xarakterlanadigan kompaniyalar tuzish uchun pul olish imkoniyatiga ega bo'lmaganlarida, o'zlarining biznes-lari bilan shug'ullana olmagan bo'lar edilar¹⁴⁰.

¹³⁸Bu o'rinda "intertemporal" so'zining so'zma-so'z tarjimasini "vaqtlar orasida" degan ma'noni bildiradi.

¹³⁹ Aslida bunday qarznning mavjudligini ayrim yoshlarimiz hamon etarli darajada his qilayotganlari yo'q. Holbuki, bu ota-onalarimizning xizmatlari natijasi ekanligini ular, har qadamda, idrok etmoqlari lozim. Va bu narsa ota-onalar oldida farzandlarning bir umrga qarzdor ekanliklarini yana bir marta tasdiqlovchi dalillardan biridir.

¹⁴⁰ Mamlakatimizda ushbu abzatsda bayon etilgan imkoniyatlardan foydalanish darajasi qanday? Agar u sog'lom darajada bo'lmasa, buning sabablari nimalardan iborat? Shu nuqtai-nazardan moliyaviy tizim 1-funksiyasining amal qilish holatini qanday baholaysiz. Bunga kim (yoki nima) aybdor (sababchi)?

Moliyaviy tizim resurslarni vaqt (davr, zamon) bo'ylab joylashuviga yordam byerishdan tashqari, resurslarning makonda joylashishida ham juda muhim rol o'ynaydi. Ba'zida u yoki bu biznes-loyihani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan kapital undan yuqori samaradorlik bilan foydalanish mumkin bo'lgan joydan juda uzoqlikda joylashgan bo'ladi. Masalan, Gyermaniyada uy xo'jaliklari O'zbekistonning biron-bir joyida yuqori samara bilan ishlatish mumkin bo'lgan kapitalni pul mablag'larini jamg'arib borish yo'li bilan yig'a oladilar. Moliyaviy tizim ham pul resurslarini Gyermaniyadan O'zbekistonga ko'chib o'tishiga yordam byeradigan bir qator mexanizmlarni taqdim etadi. Ulardan ikkitasini keltirsak etarli: birinchidan, nemis fuqarolari O'zbekiston kompaniyalari chiqargan qimmatli qog'ozlarni sotib olishlari mumkin; ikkinchidan, Gyermaniya banklari O'zbekiston firmalariga qarz byerishlari mumkin¹⁴¹.

Amaliyotning ko'rsatishicha, iqtisodiyotning rivojlanib va murakkab-lashib borgani sari moliyaviy tizim uning sub'ektlarini pul resurslarini vaqt bo'ylab va makonda ko'chirib o'tkazish (o'tish, joyini o'zgartirish)ning samarali usullari bilan ta'minlashda tobora muhim rol o'ynamoqda. Bugungi kunda mavjud bo'lgan bozorlar va moliyaviy tizim vositachilarning o'ta murakkab tarmog'i yapon ishchisining pensiyaga oid jamg'ar-masini Amerikalik yosh oilalarga uy sotib olishlarini moliyalashtirish uchun ishlatilishiga imkoniyat yaratmoqda. Shuningdek, turli xil innovasiyalar ham iqtisodiyot samaradorligini oshirishga katta imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda. Ular tufayli defitsitli pul resurslari vaqt (zamon) va makon bo'ylab ko'chirib o'tkaziladi. Pul resurslari yuqori daromad keltirmaydigan joydan oqib keladi va katta foyda keltiradigan joyda ishlatiladi¹⁴². Masalan, faraz qilaylik, barcha

¹⁴¹ Bir mulohaza yuritingchi, mamlakatimiz taraqqiyoti va aholisining turmush sharoitini yaxshilash nuqtai-nazaridan bu erda qanday zahiralarni mavjud? Bu imkoniyatlardan qanday foydalanayapmiz?

¹⁴² Ushbu oddiy haqiqatni yoki aksiomani akademiya (o'sha paytdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi – hozirgi Davlat boshqaruvi – akademiyasi nazarda tutilayapti) tinglovchilariga tushuntirib bergan kitob mualliflaridan biriga bag'ishlab, atoqli shoirimiz quyidagi mazmundagi hazil she'rini yozgan edi:

“Tanga aylana ekan, qo'ying, mayli, aylansin.

Kimga pul kerak bo'lsa, “Ippodrom”ga shaylansin.

oilalar o'z jamg'armalarini uyidan tashqariga chiqmasdan investitsiya qilishga majburlar¹⁴³. Bunda "A" oila jamg'armasi bo'yicha yillik daromadlilik stavkasi bor-yo'g'i 2%ni tashkil etadi, "B" oila esa o'zining jamg'armasidan yiliga 20% daromad olish imkoniyatiga ega. "A" oilaning jamg'armasini jalb qilib, "B" oilaga qarzga byeruvchi investitsion kompaniya tuzish yo'li bilan ikkala jamg'ar-maning samaradorligini oshirish mumkin.

2.2-nazorat uchun savol

Moliyaviy tizim orqali vaqt bo'yicha (bo'ylab, orasida) pul resurslarini ko'chirib o'tkazishga misollar keltiring. Ushbu resurslarni ko'chirishning samaraliroq usuli mavjudmi?

7.2. Moliyaviy tizim orqali risklarni boshqarish (riskiy boshqaruv).

Moliyaviy tizim risklarni boshqarish (riskiy boshqaruv) uchun imko-niyatlarni vujudga keltiradi. Pul resurslarini moliyaviy tizim yordamida ko'chirib o'tkazishga o'xshab, risk ham ko'chirib o'tkaziladi. Moliyaviy tizimda vositachilar, masalan, riskni ko'chirish bilan bog'liq faoliyatga ixtisos-lashtirilgan sug'urta kompaniyalari mavjud. Bu kompaniyalar o'zlarining risklilik darajasini kamaytirishni xoxlovchi mijozlardan maxsus sug'urta pullarini undiradilar va ularni ma'lum bir mukofot evaziga sug'urta talablarini to'lashga va riskni bo'yniga olishga rozilik beradigan investorlarga beradilar.

Ko'pincha kapital va risk birgalikda (o'zaro) bog'liq bo'lib, bir vaqtning o'zida moliyaviy tizim yordamida o'tkaziladi (ko'chiriladi). Buning natijasida 4.2.1-chizmada ko'rsatilgan moliyaviy oqim risk oqimini ham tavsiflaydi. Keling, buni korxonalar moliyasi va ularning riskni o'tkazishi (ko'chirishi) misolida ko'rib chiqamiz.

Sizlarga bor savolim, hamma-hamma o'ylanar,
Nega pul bankdamas, "Ippodrom"da aylanar?"

¹⁴³ Bunga Siz qanday qaraysiz?

Faraz qiling, Siz biznes bilan shug'ullanmoqchi bo'ldingiz va buning uchun Sizga 100,0 mln. so'mlik kapital kerak. Modomiki, Sizda shaxsiy jamg'armalar yo'q ekan, Siz **defitsit** iqtisodiy birlik hisoblanasiz. Endi faraz qilamiz, Siz biror-bir xususiy investorni (**erkin mablag'larga** ega bo'lgan iqtisodiy birlik) aksiyalaringizni sotib olish hisobiga Sizga 70,0 mln. so'mlik kapital ajratishiga ko'ndirishga muvaffaq bo'ldingiz. Buning uchun Siz unga korxonaning foydasining, aytaylik, 75%ini to'lash majburiyatini olasiz. Bundan tashqari, Siz bankdan yillik 6% ustama haq bilan 30,0 mln. so'mlik kredit olishga erishdingiz. 4.2.1-chizmada ushbu 100,0 mln. so'm miqdoridagi umumiy oqim boshqa manbalardan Siz tomonga kelayotgan moliyaviy oqim sifatida tasvirlangan.

Lekin Sizning korxonangiz muvaffaqiyatsizlikka uchragan paytda riskni kim o'z zimmasi (bo'yni)ga oladi?¹⁴⁴. Axir, hayot – tasodiflarga boy. Uning bundan xoli bo'lishiga hech kim kafolat beraolmaydi. Shuningdek, “Korxonangiz o'z faoliyati davomida faqat muvaffaqiyatga erishadi. Uning peshonasiga muvaffaqiyatsizlik yozilmagan. Bunga men kafilman!”, - deydigan “mard” hayotda uchramaydi. Unday “mard”ni kunduzi chiroq yoqib qidirsangiz ham topaolmaysiz.

Shu sababli, ushbu misolda asosiy riskni Sizning aksiyadoringiz o'z bo'yniga oladi. Zero, korxonaning inqirozga yuz tutsa, u o'zining 70,0 mln. so'mini qaytarib ololmaydi. Biroq, bankning harakatlarida ham ma'lum bir risklilik darajasi (riskiy daraja) mavjud bo'lishi mumkin. Bu quyidagicha izohlanadi: Siz inqirozga yuz tutgan holda, bank ham qarzni asosiy summasi va uning foizini to'lig'icha ololmasligi mumkin. Masalan, faraz qilaylik, yilning oxirida biznesingizning jami bahosi 20,0 mln. so'mni tashkil etdi. Bu holatda investor o'zi investitsiya qilgan hamma summani yo'qotadi. Bank esa Sizga qarzga bergan 30,0 mln. so'mdan 10,0 mln. so'mini yo'qotadi. Shuning uchun,

¹⁴⁴ Biznesni tashkil qilayotgan paytda buni har doim ham inobatga olayapmizmi? Uning oqibati nimalarga olib kelayapti?

kreditorlar aksiyadorlar bilan bir qatorda xususiy firma faoliyati riskining ma'lum bir qismini o'z zimmasiga oladi.

Garchi kapital va risk ko'pincha birlashib ketsada, ular bo'linishi ham mumkin. Biznes qilish uchun 30,0 mln. so'm miqdoridagi qarz olish misolida shunday vaziyatni ko'rib chiqamiz. Faraz qiling, bank Sizdan ushbu qarzning Siz tomondan qaytarilishiga kafolat bera oladigan yaqin qarindoshlaringizdan birini olib kelishingizni talab qilyapti. Ushbu talabni taklif etgan holda bank Siz tomondan kredit shartnomasi shartlarining bajarilmay qolishi bilan bog'liq bo'lgan o'zining riskini oilangiz a'zosiga o'tkazadi. Bu holda bank Sizga 30,0 mln. so'm miqdoridagi kreditni o'zi uchun eng kam risk bilan taqdim etadi. Qarz bo'yicha asosiy risk esa Sizning qarindoshingizga o'tadi¹⁴⁵.

Tobora ishonch hosil qila borganimizdek, moliya olamidagi ko'plab moliyaviy shartnomalar pul resurslarini ko'chirmasdan turib riskni ko'chirishni nazarda tutadi¹⁴⁶. Bu, masalan, aksariyat sug'urta shartnomalari va kafolatlarga tegishlidir. Shuningdek, bularga fbyuchyers, opsiya va svoplar kabi hosila instrumentlar ham kiradi.

2.3-nazorat uchun savol

Moliyaviy tizim yordamida riskni ko'chirishga misol keltiring.

7.3. Moliyaviy tizim yordamida hisob-kitob-to'lovlarni amalga oshirish.

Moliyaviy tizim kliring operatsiyalarini amalga oshirish hamda tovarlar, xizmatlar va aktivlar almashinuvini rag'batlantiruvchi usullar bilan to'lovlarni amalga oshirishga imkon (yordam) beradi.

¹⁴⁵ Bunga hayotdan haqiqiy misollar keltiraolasizmi? Amaliyotimizda moliyaviy tizim taqdim etishi mumkin bo'lgan bunday imkoniyatlardan foydalanish darajasi pastligining sabablari nimada?

¹⁴⁶ Nega? Bu erda "Og'zi kuygan muzdek qatiqni ham "puf"lab ichadi", - degan o'zbekona maqol o'z kuchini ko'rsatmayaptimi?

Moliyaviy tizimning eng muhim funksiyalaridan biri odamlar va firmalarni tovar va xizmatlarni sotib olish jarayonida to'lovlarni amalga oshirishning samarali usuli bilan ta'minlanishini o'z ichiga oladi. Faraz qilaylik, Siz AQShda yashaysiz¹⁴⁷. Dunyo bo'ylab turistik sayohatni rejalashtiryapsiz va bunda 5000 dollar barcha turistik xarajatlarni qoplash uchun etarli bo'ladi, deb hisoblayapsiz. Pulni o'zingiz bilan qaysi shaklda olishingiz lozim? Siz boshqa mamlakatlarda tovarlar va xizmatlarga to'lovni qay tarzda amalga oshirasiz?

Ko'pgina xorijiy mehmonxonalar, yoshlar yotoqxonolari va restoranlar, lekin hammasi ham emas, to'lov vositasi sifatida AQSh dollarini qabul qiladilar. Bu o'rinda, albatta, kredit kartochkasidan foydalanish mumkin. Biroq, jahondagi Siz borib ko'rgingiz kelgan ayrim mamlakatlarda ularni qabul qilishmaydi¹⁴⁸. Sizga yo'l chek¹⁴⁹larini sotib olish kerakmi? Agar kerak bo'lsa, unda qaysi valyutada? Ushbu barcha savollarga javob byerishga uringan holda, Siz balki, barcha mamlakatlardagi hamma sotuvchilar bir xil to'lov vositalaridan foydalanganlarida juda qulay bo'lishini qayta-qayta o'ylashingiz (istashingiz), tabiiy.

Endi yuqorida tasvirlangan vaziyatning o'rniga quyidagilarni tasav-vur qiling: Siz hukumati o'zining fuqarolariga xorijiy valyuta operatsiya-larini cheklab qo'yuvchi davlatda¹⁵⁰ yashovchi boy odamsiz va Siz ham dunyo bo'ylab sayohat qilishga qaror qildingiz. Bunda Siz o'z mamlakatingizda milliy valyutadan foydalangan holda xohlagan narsangizni sotib oli-shingiz mumkin. Biroq uning tashqarisida uni (Sizning milliy valyu-tangizni) to'lov

¹⁴⁷ Vaziyatni yanada chigallash tirmaslik uchun shunday misolni keltirayapmiz. Bu ўrinda AQShning ўrniga Ўzbekiston olinadigan бўлса, муҳокама этилаётган муаммонинг мазмун-моҳиятини тўғри идрок этиш янада мураккаблашади.

¹⁴⁸ Ҳатто жаҳондаги асосий заҳира валюта ҳисобланган AQШ долларига нисбатан муносабат шундай бўлиб турган бир пайтда, бундай вазиятда, эндигина “атак-чечак” қилиб юриб келаётган ёш ўзбек валютасига нисбатан муносабатнинг қандай бўлиши мумкинлигини ҳар биримиз тўғри идрок қила оламиз, албатта.

¹⁴⁹ “Чек” инглизча “check” – пул муомаласига доир ҳужжат, шартнома; вексель. 1. Маълум юридик шахснинг жорий ҳисоб рақамидан муайян миқдордаги пулни бериш ёки ўтказиш ҳақидаги ёзма фармойишдан иборат махсус ҳужжат. 2. Касса томонидан бериладиган, товар учун тўланган сумма кўрсатилган талон, шунингдек, тўланиши лозим бўлган сумма кўрсатилган ва кассага тақдим этиладиган квитанция. Қаранг: ўша манба. Ж.IV. - Б.473.

¹⁵⁰ Ҳозирча, афсуски, Ўзбекистон ҳам шундай давлатлар қаторига киради.

vositasi sifatida hech kim qabul qilmaydi. Sizning davlatingizdagi xorijiy valyutaning defitsitli ekanligi hukumatni o'zining fuqarolariga xorijiy valyutani sotib olish yoki xorijdan qarz olishini ta'qiqlab qo'yishiga majbur qiladi¹⁵¹. Bunday vaziyatda Siz nima qilgan bo'lardingiz?

Bunday vaziyatda qo'llanilishi lozim bo'lgan imkoniyatlardan biri, u qanchalik noqulay bo'lmasin, quyidagicha: vatanningizda qimmatbaho va tashishga qulay bo'lgan tovarlar sotib oling¹⁵². Ularni o'rab-chirmab, o'zingiz bilan olib chiqib keting¹⁵³ va xorijda ovqat sotib olish va yashash uchun ishlatishga harakat qiling¹⁵⁴. Boshqacha qilib aytganda, *bartyer*¹⁵⁵, ya'ni pul mablag'laridan foydalanmagan holda tovar ayirboshlashdan foydalaning. Bu o'rinda dunyoni ko'rish uchun bu eng qulay usul emasligini aytishning hojati ham yo'q. Zero, Siz o'zingiz bilan katta bagaj olib yurishga hamda bor vaqtingiz va kuchingizni muzey va teatrlarni tomosha qilishga emas, balki mehmonxona yoki tushlik uchun to'lov sifatida Siz tomoningizdan taqdim etiladigan ayrim qimmatbaho narsalarni qabul qilishga rozi bo'ladigan restoran yoki mehmonxonani qidirishga sarflashingiz aniq.

Ushbu misoldan ko'rinib turibdiki, moliyaviy tizimning muhim funksiyalaridan biri uy xo'jaligi va firmalarga u yoki bu tovar va xizmatlarni sotib olishga ortiqcha ko'p vaqt sarflashga yo'l qo'ymaydigan samarali to'lov tizimi faoliyatini ta'minlash hisoblanadi. To'lov vositasi bo'lgan oltinni qog'oz pullarga almashtirish to'lov tizimi samaradorligini oshirish misollaridan biri bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bizning davrda oltin tibbiyotda va

¹⁵¹ Нега хорижий валютанинг дефицитли эканлиги ҳукуматни ўзининг фуқароларига хорижий валютани сотиб олиш ёки хориждан қарз олишини таъқиқлаб қўйишига мажбур қилади? Буни ўз мулоҳазаларингиз асосида тушунтириб беринг-чи?!

¹⁵² Шундай бўлса-да, ҳозирги реал шароитда бунинг ҳам, маълум даражада, чекланганлик характерига эга эканлиги эсингиздан чиқмасин.

¹⁵³ “Олиб чиқиб кетиш”, афсуски, фақат истак ва имкониятларнинг етарли эканлигига боғлиқ эмас. Бу ерда ҳам ўрнатилган ўзига хос тартиб-қоидалар ҳукм суради. Уларни ҳурмат қилмоқ ва уларга қатъий риоя этмоқ лозим. Акс ҳолда, ...

¹⁵⁴ Бунинг қанчалик ноқулай ва машаққатли эканлигини ҳаммамиз ҳам тасаввур қила оламиз-а? Ибтидоий жамоа тузумида эмас, балки XXI асрда яшаётганлигимиз ҳисобга олинадиган бўлса, унинг қанчалик “ёввойи” ёки тасаввур этилиши қийин бўлган характерга эга эканлиги очиқ-ойдин маълум бўлади.

¹⁵⁵ “Бартер” инглизча “barter” – товар айирбошлаш. Пул маблағлари иштирокисиз бевосита товарга товар айир-бошлаш ва шу ҳақдаги шартнома. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б.172.

zargarlik ishlarida foydalaniladigan defitsit resurs bo'lib, qog'oz pullar esa asosiy to'lov vositasi hisoblanadi. Oltin nisbatan qog'oz pulning haqiqiylikini tekshirish oson (ularni soxta-lashtirish qiyinroq) va ulardan turmushda foydalanish, masalan, cho'ntakda olib yurish ancha qulay. Bundan tashqari, pulni bosmadan chiqarish (nashr etish) – bu qazib olish, qayta yeritish va oltin tangani zarb qilishdan anchagina arzon jarayon. To'lovlarni amalga oshirishning al'ternativ¹⁵⁶ vositalari: cheklar, kredit yoki plastik kartochkalari va elektron to'lov tizimlari paydo bo'lishi natijasida hisob-kitobni amalga oshirishning samaradorligi yanada oshdi.

2.4- nazorat uchun savol

Siz sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmat uchun to'lov sifatida «Men Sizga shuncha summa qarzman» (I owe you) shaklidagi eng oddiy qarz tilxatini qabul qilarmidingiz? Sizning javobingizga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

5.4. Moliyaviy tizim tufayli resurslarning birlashishi va kapitaldagi ishtirok ulushining bo'linishi.

Moliyaviy tizim katta ko'lamdagi korxonani tashkil etish yoki yirik korxonalar kapitalini ko'p sonli mulkdorlar o'rtasida bo'lish uchun moliya-viy mablag'larning birlashish (bo'lish) mexanizmini ta'minlaydi.

Zamonaviy iqtisodiyotda to'laqonli biznesni yurgizish uchun zarur bo'lgan investitsiyalarning minimal hajmi, ko'pincha, alohida odamning va hatto eng katta oilaning pul mablag'laridan oshiq bo'ladi¹⁵⁷. Moliyaviy tizim uy xo'jaliklari mablag'larini, keyinchalik unga muhtoj bo'lgan firmalar foydalanadigan yirik kapitalga

¹⁵⁶ “Альтернатив” – мумкин бўлган икки ёки бир неча имкониятдан бирини танлашга асосланган; муқобил. “Альтернатива” французча “alternative”, лотинча “alter” – иккитадан биттаси. 1. Бир-бирини инкор этувчи имкониятлардан бирини танлаш; муқобиллик. 2. Шу имкониятлардан бири. Қаранг: ўша манба. Ж.И. – Б.75.

¹⁵⁷ Бунга мисоллар келтирингчи?!

birlashtirish yoki yiriklashtirish uchun imkoniyat yaratadi (masalan, fond bozorlari yoki banklar yordamida).

Moliyaviy tizim tufayli individual uy xo'jaliklari katta miqdordagi pul talab qilinadigan investitsiyalarda resurslarning birlashishi va umumiy investitsiyalarda ulushlarning keyingi bo'linishi yo'li bilan qatnashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Masalan, faraz qilaylik, Siz 10,0 mln. so'mlik uloqchi otni sotib olish uchun mablag' kiritishga qaror qildingiz. Lekin Sizda hammasi bo'lib 1,0 mln. so'm bor. Agarda otni o'nta qismga bo'lishning jismoniy imkoniyati bo'lganda, Siz uning o'ndan birini sotib olishingiz mumkin edi. Biroq biz bu yerda hamma qismlarning summasidan ko'ra butuni shubhasiz ancha-muncha qimmat bo'ladigan vaziyatlardan birini ko'ryapmiz. Shunday qilib, otni jismoniy bo'lish muammoni hal qilmaydi. Va bu yerda hayvonni unga zarar keltirmasdan "bo'lish" imkonini byeradigan moliyaviy tizim yordamga keladi. Investitsion pul (moliyaviy resurslarning birlashishi)ni yaratib va investorlar o'rtasidagi ulushni taqsimlab, 10,0 mln. so'mlik investitsiyani, otni bo'laklamagan holda, 1,0 mln. so'mdan iqtisodiy «qism»larga bo'lish mumkin. Bundan keyin, ko'pkari (uloq)dan topilayotgan pul, otni mashq qildirishga va boqishga ketgan xarajatlarni chiqarib tashlab, barcha ulushi borlar o'rtasida taqsimlanadi¹⁵⁸.

YAna bir misol sifatida pul bozorida amalda bo'lgan investitsion fondlar operatsiyasini ko'rib chiqamiz. Tasavvur qilaylik, Siz ko'proq ishonchli va likvidli dollarlik aktiv – AQSh G'aznachiligi veksel¹⁵⁹iga kapital qo'yishga qaror qabul qildingiz. Taklif qilinayotgan veksellarning eng arzoni milliy valyutamizda 10,0 mln. so'm turadi. Siz esa bor-yo'g'i 1,0 mln. so'mlik investitsiya qilmoqchisiz. Ushbu holatda bu kabi veksellarga ham

¹⁵⁸ "Кўпкари" ёки "улоқ" ўзбекистонликларнинг миллий ўйинларидан ёки спорт турларидан бири экан, ўткир улоқчи отлардан янада самарали фойдаланишнинг катта заҳиралари шу ерда эмасмикан? Ундан чавандозларимиз-у, мухлислар қандай фойдаланишяпти? Фойдаланишяптими ўзи ёки...? Мисоллар келтира оласизми?

¹⁵⁹ "Вексель" немисча "Wechsel" – ўзгариш; алмаштириш. Қонун билан қатъий белгиланган шаклдаги ёзма қарз мажбурияти; қарз олувчи томонидан кредиторга берилиб, кредиторга белгиланган муддатдан сўнг қарздордан векселга кўрсатилган пул суммасини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқини беради. Қаранг: ўша манба. Ж.І. – Б.454.

Sizning moliyaviy resurslaringizni boshqa investorlarning resurslari bilan birlashtirish yo'li bilangina mablag' qo'yish mumkin. O'tgan asrning 70-yillarida shunday jarayonni rag'batlantirish uchun investorlarga g'aznachilik vekselarini qo'lga kiritish imkonini byeradigan o'zaro jamg'armalar tuzilgan.

O'zaro jamg'armada investorlarning mablag'lari vaqtinchalik birlash-tiriladi va ularga mazkur jamg'arma kapitalidagi ularning ulushi ko'rsa-tilgan hisobraqamlar ochiladi. Jamg'arma vaqti-vaqti bilan mijozlarga o'zlarining aksiyalari kursi to'g'risidagi axborotni taqdim qiladi va ularga amalda istalgan vaqtda o'zining hisobraqamiga istalgan qo'shimcha summani kiritish yoki pulni qaytarib olish imkonini byeradi. Shunday qilib, agar jamg'arma aksiyasining joriy kursi 11 000 so'mni tashkil etsa, Siz esa 1,0 mln. so'm qo'yayotgan bo'lsangiz, unda Sizning jamg'armadagi hisobingizda 90,91 aksiya bo'ladi ($1\ 000\ 000 : 11\ 000$). Bu g'aznachilik vekselariga investitsiya qiluvchi o'zaro jamg'armalar moliyaviy tizimning to'rtinchi funksiyasi bajarilishiga yordamlashayotganidan dalolat byeradi. Zero, ular tufayli katta qadr-qimmatga ega bo'lgan vekselar amaliy jihatdan benihoya (cheksiz) bo'linuvchi qimmatli qog'ozlarga aylanadi.

2.5- nazorat uchun savol
Ko'pchilik uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslarini birlashtirish usuli mavjud bo'lmaganda amalga oshirish mumkin bo'lmagan investitsiyani misol qilib keltiring.

7.5. Moliyaviy tizim tomonidan informatsion qo'llab-quvvatlash (axborot ko'magi).

Moliyaviy tizim iqtisodiyotning turli jabha (sektor)larida qabul qilinuvchi mustaqil qarorlarni muvofiqlashtirishga yordam byeradigan narx (baho) axborotini taqdim etadi.

Gazetalar, radio va televidenie qimmatli qog'ozlar kursi va foiz stavkalari to'g'risidagi axborotni har kuni xabar qiladilar¹⁶⁰. Ushbu ma'lumotlarni olayotgan millionlab odamlar ichidan, deyarli kam odam professional darajada qimmatli qog'ozlar savdosi bilan shug'ullanadi. Biroq, ko'pincha fond bozoridan ancha yiroq bo'lgan odamlar qimmatli qog'ozlar birjasiga asoslangan axborotni moliyaviy qarorlar qabul qilish uchun jalb qilishlari (foydalanishlari) lozim. Masalan, uy xo'jaliklari bu ma'lumotlardan joriy daromadning qancha qismini kelajakka saqlab qo'yishni va jamg'arilgan mablag'larni qaysi aktivlarga investitsiya qilish foydaliroqligini hal qilish uchun foydalanishlari kerak¹⁶¹.

Bozor foiz stavkalarini bilish, hattoki, bir oila doirasida pullarni ko'chirgan taqdirda qanday yordam byerishi bo'yicha yaxshiroq tasavvurga ega bo'lish uchun quyidagi misolni ko'rib chiqamiz. Tasavvur qiling, Ciz 25 yoshdasiz. Endigina uylandingiz. Alohida va yerkin yashashni istab, 100,0 mln. so'mga uy sotib olmoqchisiz. Mahalliy bank Sizga yillik 8% ustama haq bilan 80,0 mln. so'm (ya'ni, uy narxining 80%i) ipoteka krediti ajratishga rozi¹⁶². Lekin Siz yana 20% (ya'ni, yana 20,0 mln. so'm) mablag' topishingiz lozim. Sizning 40 yoshli opangizning bankdagi hisobraqamida Sizga kerakli bo'lgan summa mavjud. U ushbu pullarni o'zining pensiya ta'minoti sifatida yillik 6% ustama haqi hisobiga ajratib qo'ymoqda. Biroq uning pensiya yoshiga etishiga hali ancha vaqt bor. Shuning uchun Siz bu pullarni undan qarzga so'rab turishingiz mumkin. Agar opangiz o'zining pensiyasi uchun jamg'arib borayotgan pullarini Sizga uy sotib olishingiz uchun qarzga byerib turishga rozi bo'lsa, unda Siz, ushbu summa bo'yicha qancha foiz stavkasi "adolatli" bo'lishini qanday qilib aniqlashingiz mumkin?

Ko'rinib turibdiki, buning uchun joriy bozor stavkalarini bilish foydadan holi bo'lmaydi. Faraz qilaylik, opangiz o'zining

¹⁶⁰ Бунга мисоллар келтиринг-чи?!

¹⁶¹ Жалб қилаяпмизми? Фойдаланаяпмизми?

¹⁶² Бу ва бундан кейинги ўринларда келтирилаётган фоиз ставкаларининг у ёки бу мамлакатлар амалиётидаги реал даражадан пастлигидан ёки юқорилигидан ташвишга тушманг. Булар шартли мисоллар, холос.

jamg'arma hisobraqami bo'yicha yillik 6% ustama haq olayotganligi Sizga aniq ma'lum va mahalliy bank Sizdan ipoteka krediti bo'yicha yillik 8% ustama haq olmoqchi¹⁶³. Bu ma'lumotlar Sizga qarorlar qabul qilishda yordam byeradi.

Xuddi shuningdek, oila doirasida moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonida aktivlarning bozor narxi (bahosi)ni bilish ham kerak bo'lishi mumkin. Masalan, faraz qilaylik, Siz singlingiz bilan uyni yoki oilaviy biznesni myeros qilib oldingiz va u ikkalangizning o'rtangizda teng, baravar bo'linishi kerak. Biroq, Siz uni sotgingiz kelmayapti. Boisi, qaysidir biringiz shu uyda yashamoqchi yoki oilaviy biznes bilan shug'ullanishni davom ettirmoqchisiz. Bunda oilaning boshqa a'zosi qancha olishi kerak? Ko'rinib turibdiki, myerosni to'g'ri baholash uchun shunga o'xshash aktivlarning bozor narxlarini bilish lozim¹⁶⁴.

Bundan tashqari, aktivlarning narx (baho)lari va foiz stavkalari menejyerlar uchun ular tomonidan investitsion loyihalarni tanlashda va moliyaviy shartnomalarni tuzishda tayanch signal bo'lib xizmat qiladi. Majburiyatlari bo'yicha

¹⁶³ Бу ўринда “қариндошликка оид қарзлар” хусусида ҳам аниқ тасаввурга эга бўлиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун қуйидагиларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. Тасаввур қилинг: Сизда қоплаш муддати яқин орада келадиган депозит сертификатлари мавжуд. Маблағларни депозит сертификатларига сўнги олиб қўйиш (roll over) натижасида Сизнинг даромадингиз ҳаммаси бўлиб атиги йиллик 3% атрофини ташкил этади. Шу вақтда Сизнинг фарзандларингиз уй сотиб олишга қарор қилишди ва бунинг учун уларга ипотека кредити зарур. Агар Сиз яхшилаб фикр юритсангиз ва яхши адвокат билан маслаҳатлашсангиз, ушбу икки ҳолатни қариндошлик қарзига айлантириш мумкин. Бунда операциянинг ҳар икки томони ундан фойда кўради.

Демак, агар Сиз фарзандларингизга бевосита қарзга пул берсангиз, унда битимдан молиявий воситачини чиқариб ташлайсиз. Бу фарзандларингиз ипотека кредитини қўшимча комисион йиғимларни тўламасдан ва кредит олишга ариза бериш учун пул тўламасдан олишини билдиради. Бунда қарз тезроқ расмийлаш-тирилади ва фоиз ставкаси, масалан, 6,75% дан, яъни, одатда 30 йил муддатга (бундай тартиб дунёнинг ривожланган деярли барча мамлакатларида мавжуд) қайд қилинган фоиз ставкаси билан тақдим қилина-диган ипотека кредити ставкасидан камроқ бўлади. Шу билан бирга Сиз қўйилган капиталингизга ўзингизни фойдангизни анчагина оширасиз. Депозит сертификати бўйича 3% олиш ўрнига ва ҳаттоки, АҚШ Ҳазначилигининг 30 йиллик облигациялари бўйича олишингиз мумкин бўлган 6% ўрнига, Сиз 6,5% олишингиз ва бунда яна фарзандларингизга ёрдам беришингиз мумкин. Бироқ, бундай қариндошликка оид молиялаштириш усули ҳаммага ҳам тўғри келавермайди. Айрим фарзандларга Сиз уларни қанчалик кучли яхши кўрсангиз ҳам қарзга пул бериш жуда ҳам хавфли. Шундай вазиятлар учрайдики, ота-оналар маълум бир суммани ўзининг фарзандига қарзга бериб, уларни қайтариб олиш қийинчилигига дучор бўладилар. Шу сабабли молиявий масалалар бўйича маслаҳатчилар кўпинча бир-биридан қарзга пул олувчи ёки берувчи оила аъзолари ўртасига учинчи холис томонни киритишни тавсия қилишади. Иш битимларини амалга ошириш пайтида бу маслаҳатларга безътибор бўлманг ва Сиздан қарзга пулни қариндошингиз олаётган бўлса ҳам тўғридан-тўғри қарз берманг.

¹⁶⁴ Бунинг оилалар тинчлиги ва қариндошлар ўзаро тотувлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан қанчалик муҳимлигини ҳис эта олаяпмизми?!

moliyaviy bozorlarda doimo bitimlar tuzish bilan shug'ullanmaydigan menejyerlar, odatda boshqa sohalarda to'g'ri qarorlar qabul qilish kerak bo'lganda, zarur axborotlarni olish uchun har holda bu bozorlardan foydalanadilar.

Tasavvur qilaylik: masalan, qaysidir bir firma 100,0 mln. so'm miqdorida foyda oldi va u olingan summani qanday sarflashni: uni biznesga qayta investitsiya qilish, aksionyerlarga dividendlar to'lash yoki pullarni o'z aksiyalarini qaytarib olishga sarflash muammosini hal qilmoqchi. Ushbu masalani hal qilishda, shubhasiz, mazkur firma va boshqa kompaniyalarning aksiyalari kursini, shuningdek, bozor foiz stavkalarini bilishi juda asqotadi. Bunday sharoitda, ayrim hollarda bo'lganidek, "Baxtash – tavakkal", "YO – ustidan, yo – ostidan", "Shuni ham o'ylab o'tiramizmi?" yoki "O'ychi o'yini o'ylaguncha, tavakkalchi ishini bitiradi" tarzida ish tutib bo'lmaydi. Shunday qilinsa, hatto "og'zimizdagi tayyor oshimiz"dan ham ajralib qolishimiz hech gap emas.

Har bir yangi moliyaviy instrumentning paydo bo'lishi bilan axborot olishning yangi imkoniyatlari yuzaga keladi. Masalan, 1973 yildan birja-larda opsionlarga standartlashtirilgan savdo shartnomalari qo'llanilishi boshlangandan so'ng, son jihatidan axborotning hajmi turli moliyaviy va iqtisodiy operatsiyalarning risklilik darajasiga nisbatan keskin oshib ketdi. Bunday ma'lumotlar riskni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan qarorlarni qabul qilishda juda muhim.

2.6-nazorat uchun savol
Opyeratsiyada ishtirok etmagan tomonlarni muhim axborot bilan ta'minlaydigan moliyaviy bitimga misol keltiring.

7.6. Moliyaviy tizim yordamida stimullashtirishning psixologik muammolarini echish.

Agar moliyaviy operatsiyaning bir tomoni bitim bo'yicha boshqa hamkor bilmaydigan axborotga egalik qilganda, yoki bir

tomon boshqasi uchun qaror qiluvchi agent hisoblanganda paydo bo'ladigan stimullashtirishning psixo-logik muammolari moliyaviy tizim yordamida hal qilinadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, moliyaviy bozorlar va vositachilar risk va pul resurslarining samarali taqsimlanishiga yordam byeruvchi bir necha funksiyalarni bajaradilar. Biroq, stimullashtirish psixologiyasiga tegishli bo'lgan, vositachilarning ko'rsatilgan funksiyalarni bajarish layo-qatini cheklaydigan muammolar mavjud. Stimullashtirishning psixologik muammolari shartnoma tomonlari ko'pincha bir-birini kuzatish va biri ikkinchisini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lmaganlari uchun yuzaga keladi.

Stimullar bilan bog'liq bo'lgan muammolar, odatda, uch turga bo'linadi va ular xalqaro amaliyotda quyidagicha nom olgan:

1. "Ma'naviy risk" muammosi;
2. "Noqulay tanlov" muammosi;
3. "Komitent¹⁶⁵-komissionyer"¹⁶⁶ muammosi.

Ma'naviy risk yoki **mas'uliyatsizlik** (moral hazard) muammosi, masalan, qachonki sug'urta polisiga egalik qilish sug'urtalangan tomon katta riskka yo'l qo'yganda yoki yo'qotishga etaklovchi hodisaning oldini olishga kam harakat qilganda yuzaga keladi. Aynan mas'uliyatsizlik ko'pincha sug'urta kompaniyalari tomonidan riskning ayrim turlarini sug'urta qilishni xohlamasliklarining sababiga aylanadi. Masalan, agar ulgurji ombor mulk-dori yong'in hodisasiga sug'urta polisini sotib olganda, uning uchun yong'inga qarshi tadbirlarga pul sarflash stimuli kamayadi. Bu holat, uning omborida yong'in bo'lish ehtimoli, sug'urta shartnomasi tuzilgunga qadar bo'lgan holat-dagidan yuqori bo'ladi. Agar sug'urta summasi omborning bozor bahosidan yuqori bo'lsa, unda ayrim ekstremal vaziyatlarda ombor egasi

¹⁶⁵ "Комитент" лотинча "committens", "committentis" – топширувчи, топшириқ берувчи Комиссионерга ўзининг, яъни комитент ҳисобидан, лекин комиссионер номидан савдо битимини тузиш ҳақида топшириқ берувчи томон (шахс ёки ташкилот). Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б.394.

¹⁶⁶ «Комиссионер» французча «commissionnaire», лотинча «commissio» - топшириш; топшириқ. Комитент ҳисобидан ва унинг фойдасига, лекин ўз номидан битимлар тузадиган шахс ёки ташкилот – савдо-сотик ишидаги воситачи. Қаранг: ўша манба. Ж.И. - Б.394.

nafsga byeri-lishi va pul olish uchun uni yoqib yuborishi ham mumkin. Potensial ma'naviy risk tufayli sug'urta kompaniyalari sug'urta summasini qisqartiradilar, yoki ma'lum bir holatlarda ayrim turdagi sug'urta polislarini sotishdan umuman bosh tortadilar¹⁶⁷.

Mijoz ishga bo'nak (avans) to'lasa va odam (yoki firma) ish qanchalik yaxshi yoki yomon bajarilishiga qaramay, bir xil summani oladigan vaziyat shartnoma tuzish sohasidagi mas'uliyatsizlikka misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Agar to'lov faqat ish bajarilgandan so'ng amalga oshirilganda edi, unda pudratchida, shubhasiz, to'lovning avans shakliga qaraganda yaxshiroq harakat qilib ishlashiga stimulyer bo'lar edi¹⁶⁸.

Biznesni moliyalashtirishda yuzaga keladigan muammo ma'naviy risk-ning nisbatan kamroq misoli bo'lib hisoblanadi. Faraz qilaylik, Sizda yangi korxonani tuzish g'oyasi tug'ildi va Sizga ish boshlash uchun boshlang'ich mablag' zarur. Siz uni qayerdan olishingiz mumkin? Olishingiz ehtimoli ko'proq bo'lgan manba bu – qarindoshlar va o'rtoqlaringiz. Nima uchun? Negaki, Siz ularga ishonasiz. Ular esa Sizni bilishadi va Sizga ishoni-shadi. Bundan tashqari, ular Sizning tijoriy rejangizni, jumladan, tijoriy siringizni ham boshqa odamlarga ochmasliklari Sizga ma'lum. Qarindoshlar va o'rtoqlar esa, o'z navbatida, Sizning ularga yuz byerishi mumkin bo'lgan hech qanday muammo va asoratlarni byerkitmasdan, bo'lajak biznes to'g'risida to'liq axborot taqdim qilishingizga ishonadilar. Bundan tashqari, hatto ish boshidan muvafaqqiyatli bo'lmagan va Sizda qiyin-chiliklar tug'ilgan holatda ham, Sizning yaqinlaringiz, Siz ularning manfaatlarini himoya qilish uchun bor imkoniyatingizni ishga solishingizni bilishadi.

Endi agar Siz bankdan qarz olishga qaror qilganingizda kelib chiqadigan vaziyatni ko'rib chiqamiz. Ehtimol, Sizga mutlaqo notanish bo'lgan bank xizmatchisi bilan biznes rejangizni batafsil muhokama qilishni xohlamassiz. YOki xoxlaysizmi? Axir bu

¹⁶⁷ "Стимул"нинг faqat "rafbat"dan iborat emasligini tasdiqlovchi yana bir misol.

¹⁶⁸ "Стимул"нинг faqat "rafbat"dan iborat emasligini tasdiqlovchi navbatdagi misol.

variantda Sizga raqib bo'ladigan boshqa mijozga bu to'g'rida aytib byerishi mumkinligi istisno qilinmagan. Hattoki, Siz ushbu masalani hal etishga muvaffaq bo'lsangiz ham, yana yangisi yuzaga kelishi mumkin va buning vujudga kelmasligiga hech kim kafolat byeraolmaydi.

Qarzlarni taqdim qilish qarorini qabul qiluvchi bank xizmatchilari esa, mijozlarda bo'lajak biznesning barcha mumkin bo'lgan qiyinchiliklari to'g'risida ochiqchasiga gapirib byerish uchun asos mavjud emasligi bois, ko'pincha qarzni taqdim qilishga shunchaki rozi bo'lmaydilar¹⁶⁹. Shunisi ayonki, buni har qanday odam eng noiloj vaziyatdagina oshkora qilishi mumkin. Axir, buni "Hayot!" deydilar!!!

Shunday qilib, axborot almashinishda, ish imkoniyatlariga nisbatan ma'lum bir tengsizliklar yoki nomutanosiblik yuzaga keladi: mijoz o'zining bo'lajak biznesi to'g'risida bank xizmatchisidan ko'ra ancha ko'p biladi. Buning ustiga, Siz bankka qarz uchun kelganingizda, bank xizmatchisiga o'zining Siz uchun mutlaqo notanish odamligi, bank esa – biror-bir mas'-uliyatsiz muassasadan ortiq emasligi aniq ma'lum. Demak, ishingizning borishi yomonlashsa, Siz unga yaqinlaringiz mablag'lari sarflanganida qanday yo'l tutganingiz kabi harakat qilmas, ya'ni holatni to'g'rilash uchun barcha imkoniyatlarni ishga solmas edingiz. Hatto, buning ustiga, Siz bu biznesdan chiqish to'g'risida qaror qabul qilishingiz va qarzni to'la-masligingiz ham mumkin. Shunday qilib, butun kuch bilan ishlash motivatsiyasi (stimuli) korxonaning bir qism boyligi qarz oluvchini qiziqtirmaydigan tashkilotga (masalan, bank yoki sug'urta kompaniyasiga) ko'chirilishi natijasida pasayib ketadigan vaziyat ma'naviy risk yoki mas'uliyatsizlik bilan bog'liq bo'lgan muammolarga misol bo'lishi mumkin¹⁷⁰.

¹⁶⁹ "Бу мисол ҳам "стимул"нинг фақат "рағбат"дан иборат эмаслигини яна бир қарра тасдиқлайди.

¹⁷⁰ Ўзбек тилида айрим ўринларда ишлатилаётган "рағбат" ва "рағбатлантириш"нинг ўрнига "стимул" ва "стимуллаштириш"нинг ишлатилиш афзаллиги, мақсадга мувофиқлиги ва унинг тўғри эканлигини англаш учун китобимизнинг ушбу қисмида ва унинг кейинги ўринларида баён этилганларни қайта-қайта диққат билан ўқиб чиқишингизни ва ўқиб олишингизни сўрадик. Акс

2.7- nazorat uchun savol

Ma'naviy risk muammosi Sizga rejalashtirilgan biznes-loyihangizni amalga oshirish uchun mablag' olishingizga halaqit byerishi mumkin bo'lgan vaziyatni misol keltiring. Ushbu muammoni bartaraf etish usullari qanday?

Bitim tomonlarida axborotning bab-baravar bo'linmagan hajmi nati-jasida ham yuzaga keladigan yana bitta muammo mavjud. Bu **nomuvofiq (noqulay)** tanlov muammosidir (adverse selection). Bu shu bilan xarak-tyerlanadiki, unga ko'ra riskning u yoki bu shaklidan sug'urtani sotib oluvchi odamlar, odatda, ushbu riskga butun boshli aholiga qaraganda ancha kuchliroq duchor bo'lادilar.

Bu vaziyatni **umrbod renta**¹⁷¹ (life annuities) misolida ko'rib chiqamiz. Umrbod renta¹⁷² sug'urtalangan odamga uning pensiyaga chiqishidan boshlab umrining oxirigacha qayd qilingan summani oyma-oy to'lashni ko'zda tutgan shartnomani ifodalaydi. Bunday rentalarni sotuvchi firma, ularni sotib oluvchi odamlar butun aholiday kutilayotgan uzoq umr ko'rishlari taxmi-nidan kelib chiqa olmaydi.

Masalan, tasavvur qilaylik, qandaydir bir firma pensiyaga chiqayotgan (ya'ni, masalan, 55-60 yoshdagi) odamlarga umrbod rentalarni sotmoqda. Odatda, butun aholi o'rtasida bunday odamlarni uchta guruhga bo'lishadi (yana har bir guruhdagilarning soni taxminan bir xil): "A" guruh umrining davomiyligi 10 yilni, "B"

холда, "рағбат" билан "стимул" ва "рағбатлантириш" билан "стимуллаштириш" ўртасидаги фарқни кўролмасдан, ҳамон ожизлигимизча қолаверамиз.

¹⁷¹ "Рента" немисча "Rente", французча "rente", лотинча "reddita" – қайтариб берилган (нарса). 1. Мулк эгаларининг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмасдан ер ёки мол-мулкдан фоиз шаклида мунтазам оладиган даромади. 2. Айрим мамлакатларда давлат заёмлари облигациялари бўйича фоиз ёки ютуқ шаклида тўланадиган даромад. Қаранг: ўша манба. Ж.III. - Б.376.

¹⁷² Халқаро амалиётда "life annuities", русчада "пожизненная рента" деб номланиб келинаётган молиявий маҳсулотнинг ўзига хос бу турини "умрбод рента" деб биз тўғри номладикми? У Сизга ғалати туюлмаётими (эшитилмаётими)? Балки уни "ҳаётий рента" деб аташ мақсадга мувофиқдир? Нима дедингиз? Балки бу тўғрида бир ўйлаб кўрарсиз?! Ўз аъёнларимизга содиқ қолган ҳолда, ҳар на қилса ҳам шу онга қадар ҳар нарсани ўз номи билан аташга ҳаракат қилаёпмиз. Бу ўринда ҳам шу вазифанинг тўлиқ уддасидан чиқишни жуда-жуда истардик. Шу боис, ёрдамнингизга муҳтожмиз. Марҳамат: ўз вариантларингизни таклиф қилишга бир уриниб кўринг-чи?!

guruhniki 15 yil, “V” guruhniki esa 20 yilni tashkil etadi. 60 yoshga to‘lgan odamlar o‘rtacha 15 yil yashaydilar. Biroq, agar firma, ushbu umr davomiyligining prognoz (bashorat) ko‘rsatkichlariga muvofiq polis narxini o‘zgartirsa, u rentani sotib olayotgan odamlar ko‘proq “A” yoki “V” shakliga tegishli ekanligiga ishonch hosil qiladi. Birinchi guruhga kiruvchi pensionyerlar uchun bu kabi bitim foydasizdir va ular bunday polisni sotib olmaydilar.

Agar umrbod rentani sotuvchi firma u yoki bu mijoz qaysi guruhga (“A”, “B”, yoki “V”) tegishli ekanligini bilganda va har bir odam umrining kutilayotgan davomiyligidan kelib chiqib narxni o‘zgartira olganda edi, unda hech qanday nomuvofiq (noqulay) tanlov muammosi mavjud bo‘lmagan bo‘lar edi. Biroq, bu firmalar, o‘z mijozlari umrining kutilayotgan davomiyligi to‘g‘risida axborotlar sonini oxirgilari egalik qilganidek yig‘a olmaydilar.

Modomiki, sug‘urtachi har bir mijoz umrining kutilayotgan davomiyligini aniq aks ettiruvchi narxni belgilashga qodir emas ekan, unda ko‘p sonli rentalar nomutanosib ravishda hali ancha uzoq yashashni reja-lashtirayotgan sog‘lom odamlar tomonidan sotib olinadi. Bizning misolda, o‘rtacha bashorat qilinayotgan umrning davomiyligi 17,5 yilni tashkil etadi. Bu mazkur ko‘rsatkichning butun aholi uchun belgilanganidan 2,5 yilga ko‘proqdir.

Shunday qilib, agar renta sotuvchi firma, narxni butun aholi uchun umrning kutilayotgan davomiyligi ko‘rsatkichlari asosida belgilagan bo‘lsa va nomuvofiq (noqulay) tanlov muammolarini tartibga solish maqsadida narxni oshirmagan bo‘lsa, ziyonga uchraydi. Shu sababli firmalar umrbod rentalarga umrning kutilayotgan o‘rtacha davomiyligi bo‘lgan odamlarni o‘ziga jalb qilmaydigan narxlarni belgilaydilar. Bu shunga olib keladiki, ushbu moliyaviy mahsulot sotiladigan bozor, agar nomuvofiq (noqulay) tanlov muammosi mavjud bo‘lmaganda, mumkin bo‘ladigan holatdan ancha kamroq bo‘ladi¹⁷³.

¹⁷³ “Стимул” ва “рағбат” ҳамда “стимуллаштириш” ва “рағбатлантириш”нинг турлича эканлигини тасдиқловчи мисоллардан яна бири.

2.8- nazorat uchun savol

Tasavvur qilaylik, qandaydir bir bank potensial mijozlarga ularning qarzni to'lay olish layoqatini tekshirmasdan qarz byerishni va'da qiladi. Ushbu tasavvur qilingan holatga qarz oluvchilarning qaysi toifalari jalb qilinadi? Bunday bankning qarz bo'yicha foiz stavkasi qarz oluvchining kredit tarixini tekshiradigan bankning stavkasidan farqlanadimi?

Stimul bilan bog'liq bo'lgan muammoning yana bir turi ko'proq riskka asoslangan topshiriqlarni bajarish bo'yicha vakolatning boshqa shaxslarga byerilishida yuzaga keladi. Masalan, korporatsiya aksiyadorlari firmaning ishini yuritish uchun menejyerlarga vakolatni byeradilar. O'zaro jamg'armalar investorlari esa, mablag'larini qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish tuzilmasini ishlab chiqish bo'yicha vakolatni jamg'armalarning qimmatli qog'ozlar portfellarini boshqarish bo'yicha menejyerlariga taqdim etadilar. Bu qaror qabul qilish bilan bog'liq bo'lgan risk uchun javobgarlik olib boradigan odam yoki tashkilot, ushbu qarorlarni qabul qilish bo'yicha o'z vakolatini boshqa bir tashkilot yoki shaxsga byerishini bildiradi. Shunday risk uchun javobgarlikni topshiradigan shaxslar (yoki tashkilotlar) *komitentlar* deb ataladi. Ushbu vakolatni qabul qiluvchilar esa *komissionyerlar* deb ataladi.

Komitentning komissionyer bilan munosabati muammosi (principal-agent problem) shundaki, komissionyer ko'pincha komitent agar komissionyer bilgan barcha bilimlarga egalik qilganida qabul qilgan qarorlaridan va o'zi mustaqil qabul qilishi mumkin bo'lgan qarorlaridan farqlanuvchi qaror-larni qabul qiladi. Buning natijasida komissionyerlar va komitent-larning manfaatlari o'rtasida ko'pincha ziddiyatlar kelib chiqadi. Nostan-dart (noandozaviy) vaziyatlarda komissionyerlar, hattoki, o'zlarining komi-tentlari manfaatlarga qaramasdan harakat qilishlari mumkin. Bunday holat, masalan, fond brokyeri «sutdan yog' olish» deb

nomlanadigan ish bilan shug'ullansa, ya'ni mijozga hech qanday foyda olib kelmaydigan, lekin brokyerning komission summasini oshiradigan ko'psonli bitimlarni mijozning hisobidan amalga oshirganida kelib chiqadi.

Buning yanada tushunarli bo'lishi uchun e'tiboringizni quyidagi "qo'lbola", "jaydari" o'zbekona misolga qaratmoqchimiz: ma'lumki, ko'pka-riga (uloqqa) yaraydigan kuchli otga hamma chavandoz ham ega bo'lavyermaydi. Xuddi shuningdek, shunday kuchli otga ega bo'lganlarning hammasi ham chavandoz bo'lmasligi mumkin. Bunday sharoitda otning egasi o'z otini kuchli chavandozga "chopish uchun" taqdim etishi, tabiiy. Shunga o'xshash, chavandozning ham o'zganing kuchli otidan ko'pkari (uloq) davomida "chopishidan" o'zga chorasi qolmaydi. Shu munosabat bilan, ko'pkari (uloq)da qo'lga kiritilgan yutuq (solim)lar chavandoz va otning egasi o'rtasida, odatda, qanday taqsimlanishini bilasizmi? Hech joyda yozma ravishda qayd etilgan bo'lishiga qaramasdan, azal-azaldan, bu narsa (yutuq)ni taqsimlashda quyi-dagiga rioya qilinadi: pulli yutuqlar – chavandozniki, natural ko'rinishdagi yutuqlar (uloq, gilam, tuya, ho'kiz, mashina va h.k.lar) esa – otning egasiniki. Bunday sharoitda chavandoz bilan otning egasi o'rtasidagi munosabatlarning qanchalik uzoq vaqt davom etishi yoki uning doimiy xaraktyerga ega bo'lishi, boshqa sharoitlar teng bo'lgan taqdirda, chavandozning xolisona xatti-harakatiga bog'liq. Agar chavandoz har safar ko'pkari (uloq)da o'zaro manfaatlar mushtarakligiga intilib harakat qilsa – nur ustiga, a'lo nur – o'zaro munosabatlar davom etadi. Aksincha, ko'pkari (uloq) davomida solim pulli e'lon qilinganda har safar o'zini o'tga ursa-yu, natural ko'rinishdagi solim e'lon qilinganda esa – to'dadan chetga chiqib, oddiy tamoshabinga aylanib, ayyorlik qilsa – o'sha zahotiyuq yoki navbatdagi ko'pkari (uloq)da kuchli otdan umid qilmasa ham bo'lavyeradi. Chunki bu yerda otning egasi va chavandoz manfaatlari o'rtasida ziddiyatning kelib chiqqanligi shuni taqozo etadi.

Agar moliyaviy tizim to'g'ri faoliyat ko'rsatsa, unda yuqorida qayd qilingan stimullashtirish muammolarini hal qilishga yordam byeradi. Bu esa moliyaviy resurslarni birlashtirish imkoniyati, riskni taqsimlash va ixtisoslashtirish kabi ushbu tizimning afzalliklaridan yanada samara-liroq foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Jumladan, masalan, kredit faoliyati bilan bog'liq bo'lgan stimullashtirish muammolarini kamaytirish uchun, qarz oluvchi o'zining majburiyatlarini bajarmaganda, qarz byeruvchiga uning ish aktivlarini xatga olish (arest) huquqi byerilishini o'z ichiga oluvchi **qarzni ta'minlash** (collateralization) prinsipidan keng foydalaniladi. Shunday yondashuv tufayli, kreditorning qarz oluvchining faoliyati ustidan nazorat bo'yicha xarajatlari sezilarli darajada kamayadi. Bu holatda unga faqat, qarzni ta'minlash sifatida taqdim qilingan aktiv-larning bozor qiymati qarzning asosiy summasi va uning foizini to'lashga etarli bo'lishining tashvishini qilish qoladi, xolos.

Texnologiyalar rivojlanib borgan sari qarzning ta'minlanishi uchun xizmat qiladigan turli xil ish aktivlari (masalan, qarz oluvchining tovar-moddiy zahirasiga kiruvchi tovarlar)ni baholashga, shuningdek, ular ustidan nazoratga ketadigan xarajatlar doimiy ravishda kamayib bormoqda. Buning natijasida bu kabi kelishuvlardan foydalanish sohasi kengay-moqda.

Yo'lga qo'yilgan moliyaviy tizim tufayli komitent va komissionyer o'rtasidagi muammolarni ham yumshatish mumkin. Jumladan, agar pyerso-nal¹⁷⁴ni boshqarish ishi uchun mukofotlash firma aksiyalarining bozor bahosi ko'rsatkichiga bog'liq bo'lsa, menejyerlar va aksionyerlar manfa-atlarini aniqroq muvofiqlikka keltirish mumkin. Shuningdek, masalan, kredit shartnomasiga kreditorning huquqini qo'shimcha sug'urtalovchi ("equity kickyer") alohida bandni kiritish imkoniyatini ham ko'rib chiqamiz. Bu esa korporatsiya aksiyadorlari va kreditorlari manfaatlari o'rtasida zid-diyatlar kelib chiqishi riskini kamaytirish

¹⁷⁴ "Персонал" лотинча "personalis" – шахсий. Корхона, муассаса ходимлари ёки уларнинг ихтисосига кўра бир гуруҳи. Қаранг: ўша манба. Ж.ІІІ. - Б.247.

imkonini byeradi. Bu maqsadga yerishishga kreditorga aksiyadorlar o'rtasida taqsimlash uchun hisob-lanadigan foydalarda ishtirok etishiga yo'l byeradigan kredit keli-shuvining har qanday tartibi (alohida band) yordam byeradi. Mazkur turdagi kengroq qo'llaniladigan uslublardan biri, qarz to'lanmagan holatda kreditorlar o'rtasida foydadan ma'lum bir foizning taqsimlanishini o'z ichiga oladi; boshqasi – kreditor o'zining qarz summasini korporatsiya aksiyalarining oldindan kelishib olingan soniga konvyertatsiya qilish huquqiga egaligidir.

Boshqaruv pyersonali firmaning aksiyadorlari tomonidan saylani-shini hisobga olish kerak. Bu shunga olib keladiki, aksiyadorlar va kreditorlar manfaatlarining ziddiyatlari yuzaga kelgan holatda mene-jyerlar odatda, aksiyadorlar manfaatlarini qondirish uchun mumkin bo'lguncha harakat qiladilar, va ko'pincha buni firma kreditorlari hisobidan amalga oshiradilar. Bunday holatlarda yuzaga keladigan ma'naviy risk muammosi boshqa sharoitlarda ikki tomonlama foyda keltiradigan qarz kelishuvining tuzilishiga xalaqit byerishi mumkin. Kelishuvga qo'shimcha qilib, "equity kickyer" bandini kiritib, bu muammoni yumshatish yoki hatto butkul hal qilish mumkin. Buning natijasida firmaning aksiya-dorlari ham, uning kreditorlari ham yutadilar, xolos. Axir o'zbeklarda "Qars" ikki qo'ldan chiqadi", "Sizdan – ugina, bizdan – bugina", "Six ham kuymasin, kabob ham", deb bekordan-bekorga aytilmagan.

2.9-nazorat uchun savol

Agar Siz o'z sug'urta agentingizdan moliyangizni rejalashtirish bo'yicha maslahat so'rashga qaror qilgan bo'lsangiz, bu holda komitent-komissio-nyerning muammosi yuzaga keladimi? Uni qanday hal etsa bo'ladi?

8-BOB. MOLIYAVIY BOSHQARUV

8.1. Moliyaviy boshqaruvning mazmuni va mohiyati

“Boshqaruv” atamasi umumiy tarzda ob’ektni rivojlan-tirish va takomillashtirish maqsadida unga ongli ravishda ta’sir ko’rsatishni anglatadi. Moliyaviy tizim doirasida moliyaviy resurslarni tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish har doim muayyan bir maqsadlarga erishishga mo’ljallangan bo’ladi. Bu esa o’z navbatida ma’lum bir tarzda boshqaruv tizimini tashkil etishni taqozo etadi. Shu ma’noda va eng umumiy ko’rinishda boshqaruv sub’yektining boshqaruv ob’yektiga maqsadga yo’naltirilgan ta’siri boshqaruv deyiladi.

Davlat jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun zarur bo’lgan moliyaviy resurslarni tashkil etish va foydalanishga qaratilgan munosabatlar tizimini boshqarishi, tartibga solishi va bu resurslardan samarali hamda oqilona foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirishi kerak. Ana shu vazifani bajarish moliyaviy boshqaruvning zimmasiga yuklatilgan.

Moliyaviy boshqaruv murakkab jarayon bo’lib, boshqariladigan (ob’ektlar) va boshqaruvchi (sub’yektlar) tizim-larning yagonaligidan iboratdir. Boshqaruvchi tizim, bu yerda moliyaviy institutlarning (tashkilotlarning) to’plamidan (majmuidan) iborat bo’lgan moliyaviy tizimni nazarda tutsa, boshqariladigan tizim esa pul munosabatlari to’plamidan (majmuidan) iborat bo’lgan moliyaviy tizimni o’z ichiga oladi. Bunda moliyaviy boshqaruv jarayoni bir xil tarzda bo’lmasdan, u bir tomondan, faqat ob’ektlarni boshqarishni emas, balki ikkinchi tomondan, boshqaruv sub’yektlarini tashkil qilishni va ular faoliyatini takomillashtirishni ham o’z ichiga oladi.

Moliyaviy boshqaruvning ob’yekti sifatida moliyaviy munosabatlarning turli ko’rinishlari, shu jumladan, davlatning ijtimoiy tuzilishi, mamlakatdagi siyosiy kuchlarning mavqei (nisbati) va qayta taqsimlash jarayonlariga ta’sir ko’rsatadigan

boshqa omillar bilan belgilanadigan o'ziga xos bo'lgan moliyaviy munosabatlar maydonga chiqadi. Davlat moliyasi, mahalliy moliya va xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasida moliyaviy boshqaruvning sub'yekti bo'lib moliyaviy apparat deb nomlanuvchi maxsus xizmatlar hisoblanadi.

Davlatning xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va uy xo'jaliklari bilan moliyaviy munosabatlar sohasidagi o'zaro munosabatlari soliq tizimi, kredit munosabatlarini boshqarish (tartibga solish), moliya bozorini tartibga solish, davlatning qo'llab-quvvatlash tizimi, pensiya ta'minoti tizimi, ishlovchi aholining daromadlarini tartibga solish mexanizmi va h.k.lar orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy boshqaruvning maqsadi makroiqtisodiy muvozanatda, byudjet profitsitida, davlat qarzining kama-yishida, milliy valyutaning barqarorligi va mustahkam-ligida va, nihoyat, davlat va jamiyat barcha a'zolari iqtisodiy manfaatlarining yagonaligida (mushtarakligida) namoyon bo'ladigan moliyaviy barqarorlik va moliyaviy mustaqillikni ta'minlashdir. Shunga monand ravishda uning asosiy metodologik printsiplari quyidagilardan iborat:

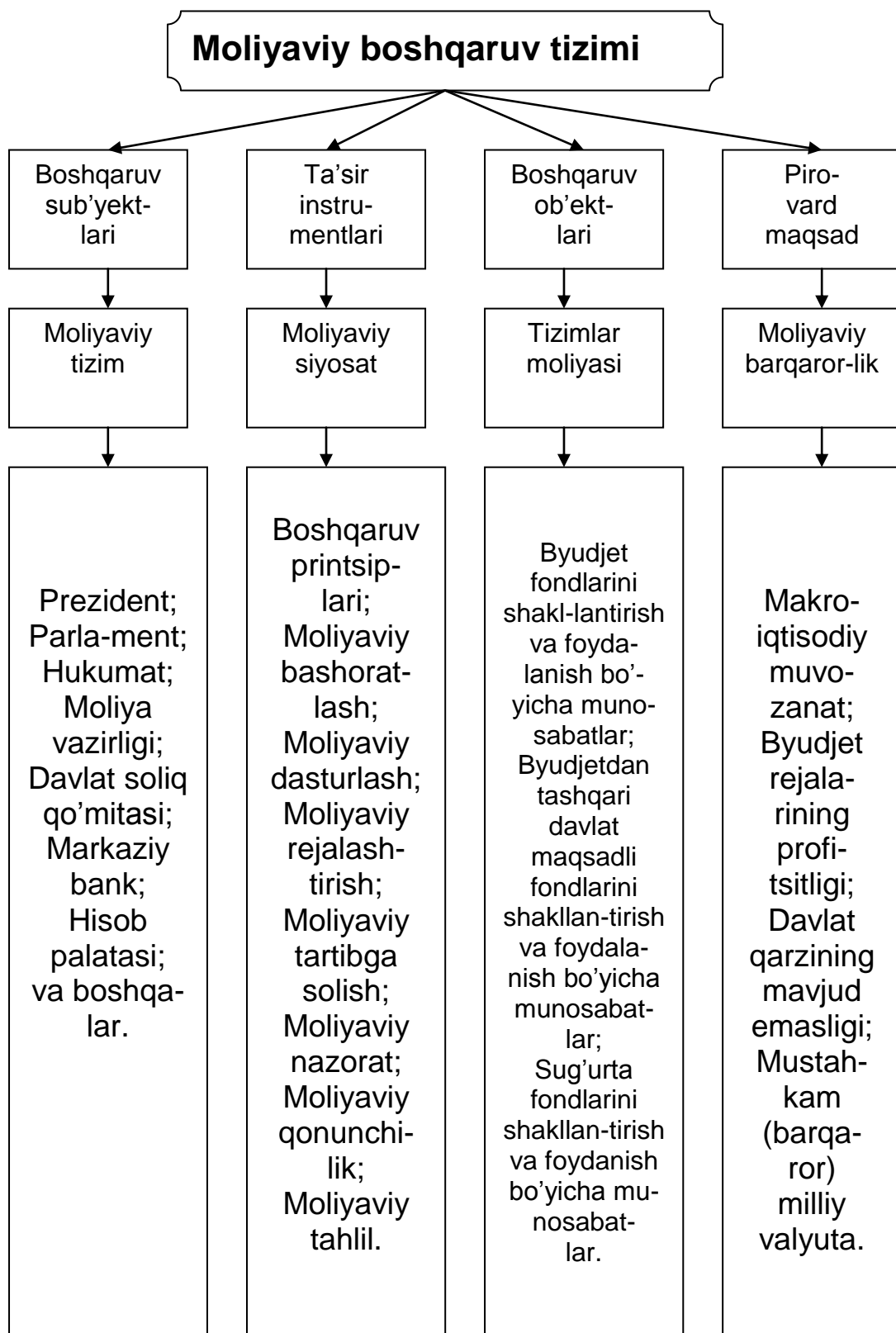
- pirovard maqsadga bog'liqlik;
- xo'jalik barcha tarmoqlarining makroiqtisodiy muvozanatliligi;
- jamiyat barcha a'zolarining manfaatlariga mos kelish;
- iqtisodiy qonunlardan foydalanish;
- real imkoniyatlar asosida ichki va tashqi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish.

Moliyaviy boshqaruvning konkret metodlari va shakllari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- moliyaviy rejalashtirish;
- bashoratlash (prognozashtirish);
- dasturlashtirish;
- moliyaviy tartibga solish;
- moliyaviy nazorat;
- moliyaviy qonunlarni (qonunchilikni) qabul qilish;

- moliyaviy resurslarni jalb qilish metodlari tizimi.

Eng umumiy ko'rinishda moliyaviy boshqaruv tizimini 8.1.1-chizmadagidek tasavvur qilish mumkin.

8.1.1-chizma. **Moliyaviy boshqaruv tizimi.**

8.2. Moliyaviy boshqaruv organlari va ularning vazifalari

Moliyaviy tizimni umumiy boshqarish mamlakatning oliy hokimiyat va boshqaruv organlari tomonidan amalga oshiriladi. Umumdavlat miqyosida moliyaviy boshqaruv tizimi quyidagi boshqaruv organlaridan tashkil topishi mumkin:

- Prezident;
- Oliy Majlis Senati va Qonunchilik palatasi hamda moliya, byudjet, soliq va bank masalalari bo'yicha Oliy Majlis har ikki palatasining tegishli qo'mitalari;
- Vazirlar Mahkamasi;
- Hisob palatasi;
- Moliya vazirligi va uning quyi, jumladan, G'aznachilik tizimi organlari;
- Markaziy bank;
- Davlat soliq qo'mitasi;
- Davlat bojxona qo'mitasi;
- Qimmatli qog'ozlar bo'yicha komissiya;
- Byudjetdan tashqari davlat maxsus fondlarining ijroiya direktorialari
- va boshqalar.

Mamlakat Prezidenti moliyaviy tizimning faoliyatini tartibga soladi, mamlakat byudjetini tasdiqlaydi, Parlament tomonidan qabul qilingan moliyaviy qonunlarga "veto" qo'yish huquqiga ega.

Ikki palatadan (Senat va Qonunchilik) iborat bo'lgan Oliy majlis soliqlar, yig'imlar, soliq xarakteriga ega bo'lmagan to'lovlarni o'rnatadi, davlat byudjetini ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi, shuningdek, davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni ham tasdiqlaydi, moliyaviy qonunlarni (masalan, Soliq kodeksi va boshqalar) qabul qiladi. Bir vaqtning o'zida davlat ichki va tashqi qarzining chegaralarini belgilash ham Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Moliyaviy boshqaruvning umumiy boshqaruv organi sifatida Vazirlar Mahkamasi davlat byudjetini ko'rib chiqadi, moliyaviy boshqaruvning yagona umumiy markazi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Davlat moliyaviy nazorat organi sifatida Hisob palatasi moliyaviy boshqaruvga oid quyidagi vazifalarni bajaradi:

- hajmi va maqsadga mo'ljallanganligi bo'yicha davlat byudjeti va davlat maxsus fondlari daromadlar va xarajatlarning o'z vaqtida ijro etilishi ustidan nazoratni tashkil qilish va amalga oshirish;

- davlat mablag'larining sarflanish va davlat mulkidan foydalanishning maqsadga muvofiqligi va samaradorligini aniqlash;

- davlat byudjeti va davlat maxsus fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishga ta'sir ko'rsatadigan yoki xarajatlarning davlat byudjeti hisobidan qoplanishini ko'zda tutayotgan davlat hokimiyatining qonunlari va normativ-huquqiy aktlarini moliyaviy ekspertiza qilish;

- davlat byudjetining ijrosi va amalga oshirilayotgan nazorat tadbirlarining natijalari to'g'risida Oliy Majlisning Senati va Qonunchilik palatasiga doimiy ravishda ma'lumotlarni taqdim etish;

- va boshqalar.

Moliyaviy boshqaruvning markaziy organi Moliya vazirligi va uning joylardagi organlari hisoblanadi. U mamlakat miqyosida yagona moliya, byudjet, soliq va valyuta siyosatining amalga oshirilishini ta'minlaydi. Moliya vazirligining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- yagona davlat moliyaviy siyosatni ishlab chiqish va uni amalga oshirish;

- davlat byudjetining loyihasini tuzish va uning ijrosini ta'minlash;

- byudjet mablag'lari va davlat maxsus fondlari mablag'larining oqilona va maqsadli ishlatilishi ustidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish;

- davlat moliyasining barqarorligini ta'minlash va moliyaviy bozorni rivojlantirishga oid chora-tadbirlarni ko'rish;

- mamlakatning byudjet tizimini takomillashtirish, bu borada tegishli takliflarni ishlab chiqish va ularni hayotga tatbiq etish choralari ko'rish;

- mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini ta'minlash uchun moliyaviy resurslarni to'plash;

- davlat byudjeti va jamlanma byudjetning ijrosi haqida hisobotni tayyorlash;

- davlat tomonidan qarzlarni olish dasturini ishlab chiqish va davlatning ichki va tashqi qarzlarni boshqarish;

- uzoq, o'rta va qisqa muddatli istiqbolga mo'ljallangan mamlakat taraqqiyotining ijtimoiy-iqtisodiy bashoratlarini ishlab chiqishda ishtirok etish;

- iqtisodiyotni moliyaviy sog'lomlashtirish va uni tarkibiy jihatdan qayta qurish, mamlakatdagi tovar ishlab chiqaruvchilar, ishlar va xizmatlarni bajaruvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi va qo'llab-quvvatlovchi chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda qatnashish;

- mamlakatdagi pul-kredit siyosatining asosiy yo'nalishlari, iqtisodiyotdagi hisob-kitoblar va to'lovlar-ning ahvolini yaxshilash bo'yicha takliflarni ishlab chiqishda ishtirok etish;

- faol investitsion siyosatni shakllantirish va uni amalga oshirishga yo'naltirilgan choralarni ishlab chiqish, davlat investitsiya dasturlari va mamlakat Taraqqiyot byudjetini ishlab chiqish va moliyalashtirishda qatnashish;

- moliyaviy rejalashtirish va milliy xo'jalikni moliyalashtirish sohalarida metodik (uslubiy) rahbarlikni amalga oshirish;

- mamlakat moliyaviy resurslar balansini ishlab chiqishda (Iqtisodiyot vazirligi bilan birgalikda) faol ishtirok etish;

- moliyaviy intizom buzilganda moliyalashtirishni chek-lash yoki umuman to'xtatib qo'yish;

- va boshqalar.

Moliya vazirligining markaziy apparatida quyidagi bosh boshqarmalar va boshqarmalar bo'lishi mumkin:

- davlat byudjeti bosh boshqarmasi;

- valyuta aktivlari va majburiyatlari bosh boshqarmasi;

- hududlar moliyasi bosh boshqarmasi;

- agrosanoat majmuini moliyaviy tartibga solish bosh boshqarmasi;

- ijtimoiy soha va fanni moliyalashtirish bosh boshqarmasi;

- nazorat-taftish bosh boshqarmasi;

- investitsiyalar boshqarmasi;

- iste'mol bozori va xizmat ko'rsatish sohasini moliyaviy hamda narx orqali tartibga solish boshqarmasi;

- boshqaruv organlarini moliyalashtirish boshqarmasi;

- soliq siyosati boshqarmasi;

- buxgalteriya hisobi va audit uslubiyoti boshqarmasi;

- qimmatli qog'ozlar va moliya bozori boshqarmasi;

- moliya institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi;

- sanoatning bazaviy tarmoqlari va yoqilg'i-energetika majmui moliyasi boshqarmasi;

- mudofaa majmui, huquq-tartibot organlari va boshqa sohalarni moliyalashtirish boshqarmasi;

- va boshqalar.

Moliya vazirligining muhim bo'linmasi G'aznachilik¹⁷⁵ tizimi bo'lib, u davlat byudjetining kassa ijrosini ta'minlashga mas'uldir. Moliyaviy boshqaruvga bevosita daxldor bo'lgan G'aznachilik tizimining asosiy vazifalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

¹⁷⁵ "G'azna" iborasi "xazina" iborasining buzilgan shakli bo'lib, u "xazina" bilan bir xil ma'noni anglatadi. "Xazina" esa o'zbek tilida ko'p ma'noli ibora bo'lib, u yurtimizda qadimda, jumladan, "davlat byudjeti" iborasining ham sinonimi sifatida ishlatib kelingan.

Qarang: O'zbek tilining izohli lug'ati: 80 000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J.2. E – M // Tahrir hay'ati: T.Mirzayev (rahbar) va boshq.; O'z.R FA Til va adabiyot in-ti. – T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 375-b.

- mamlakat byudjetining ijrosini tashkil qilish, amalga oshirish va nazorat qilish;
- kassaning yagonaligi printsipidan kelib chiqib, G'aznachilikning bankdagi hisobvaraqlarida bo'lgan byudjet daro-madlari va xarajatlarini boshqarish;
- davlat maxsus fondlarining moliyaviy ijrosini ta'minlash;
- davlat moliyaviy resurslarining hajmlarini qisqa muddatli bashoratlash va ularni operativ boshqarish;
- Markaziy bank bilan birgalikda davlatning ichki va tashqi qarzlarini boshqarish;
- byudjet bo'yicha hukumatning moliyaviy operatsiyalari to'g'risida va shuningdek, mamlakat byudjet tizimining ahvoli to'g'risida qonunchilik va ijroiya organlariga hisobot taqdim etish;
- va boshqalar.

Mamlakatning Markaziy banki moliyaviy siyosat va uning tarkibiy qismi bo'lgan pul-kredit siyosatini amalga oshirishda muhim rol o'ynab, u G'aznachilik tizimi organlari bilan birgalikda byudjetning kassa ijrosini ta'minlaydi va boshqa kredit institutlarining faoliyatini nazorat qiladi.

Moliyaviy boshqaruv tizimida Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari ham muhim rol o'ynab, ular yordamida soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, ularning tegishli byudjet fondlariga to'liq va o'z vaqtida o'tkazilishi ustidan nazorat amalga oshiriladi. Shunga muvofiq ravishda moliyaviy boshqaruvga oid Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari quyidagi vazifalarni bajaradi:

- byudjetga va maxsus fondlarga soliqlar, yig'imlar va to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, to'liq va o'z vaqtida o'tkazilishi masalalari bo'yicha moliyaviy qonunchilikka qay darajada rioya etilayotganligini nazorat qilish;
- soliq to'lovchilarni hisobga olish va ularni tekshirish;
- moliya organlariga va g'aznachilikka soliqlar va boshqa to'lovlarning haqiqatdagi tushumlari to'g'risida har oyda ma'lumot taqdim etish;

- ortiqcha to'langan soliq summalarini va soliq to'lov-chilardan noto'g'ri undirilgan jarima va penyalarni ega-lariga qaytarish bo'yicha tegishli ishlarni amalga oshirish;

- va boshqalar.

Davlat bojxona qo'mitasi va uning tegishli organlari moliyaviy boshqaruv tizimida o'ziga xos bo'lgan o'ringa ega. Ular bojxona bojlarining o'z vaqtida tushishi uchun mas'ul hisoblanadi va bu borada quyidagi asosiy vazifalar ularning zimmasiga yuklatilgan:

- bojxona organlari tomonidan undiriladigan soliqlar bo'yicha soliq tekshiruvlarini amalga oshirish;

- bojxona organlari tomonidan undiriladigan soliq-larni hisoblash va to'lash bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni tekshirish;

- soliq qonunchiligini buzganligi yoki unga to'liq rioya qilmaganligi uchun soliq to'lovchilarning bankdagi operatsiya-larini to'xtatib turish;

- soliq qonunchiligida ko'zda tutilgan jarima va boqi-mandalarni undirish;

- va boshqalar.

O'z navbatida, Davlat mulki qo'mitasi moliyaviy boshqaruvga oid soliq xarakteriga ega bo'lmagan daromadlarni (ijara haqi, davlat mulkini sotishdan keladigan daromadlar va boshqalarni) olish maqsadida davlat mulkini boshqarishni tashkil qiladi.

Qimmatli qog'ozlar bo'yicha komissiya fond bozori ishtirokchilarining faoliyatini nazorat qilib, byudjet fondiga tushuvchi tushumlarning ortishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

8.3. Moliyaviy oqimlarni boshqarish

Korxonalarining jamg'armalari, daromadlari hamda markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan moliyaviy resurslar fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonidagi pul mablag'larining miqdoriy va sifat jihatidan harakatiga moliyaviy

oqim deyiladi. Moliyaviy oqimlarning hajmi ular asosida shakllanishi lozim bo'lgan moliyaviy resurslar fondlarining o'lchamiga bog'liq. Mamlakatning iqtisodiy qudrati qancha kuchli bo'lsa, uning o'sishiga xizmat qiluvchi moliyaviy resurslar fondi va moliyaviy oqimlar hajmi shuncha katta bo'ladi.

Moliyaviy oqimlarning sifat jihatdan tavsifnomasi ular shakllantiruvchi moliyaviy resurslar fondining nimaga mo'ljallanganligi bilan bevosita bog'liq. Masalan, solikli moliyaviy oqim bilan korxonaning tushumini shakllantiruvchi moliyaviy oqim sifat jihatidan bir-biridan farqlanadi. Shuning uchun ham ularni boshqarish metodlari ham turli-chadir. O'zining sifat mazmuniga ko'ra quyidagilarni farqlash maqsadga muvofiq:

- byudjetli-soliqli moliyaviy oqimlar - barcha dara-jalardagi byudjetlarning mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida vujudga keladi;
- tijorat (tijoriy) moliyaviy oqimlari – tadbirkorlik xo'jalik sub'yektlari tomonidan amalga oshiriladi;
- nobyudjet moliyaviy oqimlar – notijorat tashkilot-larining fondlarini shakllantiradi.

Moliyaviy oqimlarni boshqarishning funksiyalari quyidagilardan iborat:

- qonunchilik – Oliy Majlisning vakolatida;
- nazoratchilik (tartibga soluvchanlik) – Hisob palatasi va mamlakatning boshqa nazorat organlari (Moliya vazirligi, soliq va bojxona qo'mitalari va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi;
- boshqaruvchanlik – korxonalar va korporatsiyalar, banklar, soliq organlari, G'aznachilik apparati va Moliya vazir-ligining hisob-kitob-kassa va boshqa xizmatlarining vakolatida;
- nazorat-kuzatuv – korxonalarning moliyaviy jihatdan kasodga uchraganligi to'g'risidagi ishlarni ko'radigan va bu holda moliyaviy oqimlar ustidan nazoratni amalga oshiruvchi arbitrajlik sudlari tomonidan bajariladi.

Moliyaviy oqimlarni boshqarish bo'yicha yuqoridagi organlarning funksiyalari bir-biri bilan qo'shilib ketgan va ularni har doim ham ajratib (alohida qilib) bo'lmaydi.

Agar moliyaviy oqimlar moliyaviy resurslar aylani-shining qonuniyatlariga muvofiq ravishda, ko'zda tutilgan tartibda (rejimda) va rejada aks ettirilgan hajmda, ishlab chiqarish va sotsial vazifalarni samarali yechish uchun kerak bo'lgan tarzda va takror ishlab chiqarish tsiklini pul mablag'lari bilan to'liq ta'minlash tarzida amal qilsa, bularning barchasi, moliyaviy oqimlarning samarali ekanligidan dalolat beradi.

Moliyaviy oqimlarning samaradorligi pul mablag'-larining etarli bo'lmagan hajmda va o'z vaqtida tushmaganligida pasayadi. Moliyaviy oqimlar ritmining buzilishi resurslarning doiraviy aylanishi va daromad-larning olinishida uzilishlarning bo'lishiga, moliyaviy-iqtisodiy faoliyatda keskin yo'qotmalarning bo'lishiga olib keladi. Moliyaviy oqimning samaradorligini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$K_s = H_{mo} : R_{mo}$$

Bu yerda: K_s – moliyaviy oqim samaradorligining koeffitsienti;

H_{mo} – davriy koeffitsientga o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) haqiqatdagi moliyaviy oqim;

R_{mo} - rejadagi moliyaviy oqim.

Moliyaviy oqimlar moddiy resurslarning uchrashma harakatini o'zida aks ettiradi. Ular orqali iqtisodiyotning makro- va mikro darajalarida (korxonalar, firmalar, korporatsiyalar va boshqalarda) mulkdan foydalanishning holati, dinamikasi va samaradorligi nazorat qilinadi.

Tushumlar va boshqa pul mablag'larining kelib tushi-shini (oqib kelishini) aks ettiradigan moliyaviy oqimlar ijobiy oqimlar

deyiladi. Aksincha, pul mablag'larining oqib ketishini xarakterlaydigan moliyaviy oqimlar salbiy oqimlar deyiladi. Korxonaning moliyaviy ahvolini mustahkamlash uchun ijobiy moliyaviy oqimlar salbiy moliyaviy oqimlardan ancha yuqori bo'lishi kerak. Bunday sharoitda korxonaning ixtiyorida qoluvchi pul mablag'-larining miqdorini aks ettiruvchi sof moliyaviy oqimning bo'lishi ta'minlanadi. Sof moliyaviy oqim korxonada moliyaviy salohiyatining o'sish, ular daromadlarining kapitalizatsiyalashuvi darajasini aniqlash, investitsion va innovatsion imkoniyatlarining manbai bo'lib hisoblanadi.

Korxonada va korporatsiyalarda sof moliyaviy oqimining o'sishi ular rentabelligi va investitsion samaradorligini oshirish imkoniyatlarini xarakterlaydi hamda moliyaviy ahvolini mustahkamlashning muhim shart-sharoiti hisoblanadi.

Makrodarajada moliyaviy ahvolni xarakterlaydigan quyidagi bir necha ko'rsatkichlar mavjud:

- bir ishlovchi to'g'ri keladigan ishlab chiqarilgan YaIMning miqdori;
- inflyatsiya darajasi va dinamikasi;
- davlat byudjetining ahvoli (defitsit, profitsit);
- oltin-valyuta zaxiralarining miqdori va dinamikasi.

Davlatning moliyaviy ahvoli mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy kompleksi faoliyatining natijasidir.

Jahon taraqqiyoti tendentsiyalarining ko'rsatishicha, hozirgi sharoitda davlat moliyaviy ahvolini mustahkamlashning asosiy joriy va istiqboldagi rezervi ijtimoiy intellektning (sotsial kapitalning) to'planishi (jamg'ari-lishi) va uni iqtisodiy o'sishning innovatsion-investitsion strategiyasida foydalanish jarayonida samarali moddiy-lashtirish hisoblanadi. Sotsial xarakterdagi muammolarni (maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va boshqalarni) hal etish, hayotning sifat darajasini oshirish bilan birga-likda, iqtisodiy taraqqiyotning kuchli omili va buning oqibatida esa, mamlakat joriy va istiqboldagi salohiyatini mustahkamlashning muhim shartidir.

Davlat qarzlarini o'z vaqtida qaytarish (uzish) davlat-ning moliyaviy ahvolini ko'rsatuvchi muhim ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Murakkab moliyaviy vaziyatda davlat defolt, ya'ni bir tomonlama tartibda qabul qilingan xalqaro moliya-kredit majburiyatlardan bosh tortish e'lon qilishi mumkin. Bir vaqtning o'zida davlat qarzlarini restrukturizatsiya qilish va uning qaytarilish muddatlari bo'yicha kreditorlar bilan muvofiqlashtirilgan holda choralarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish kerak.

Korxonalar, firmalar va korporatsiyalar darajasida moliyaviy ahvol to'lovga qobillilik bilan, ya'ni bozor iqtisodiyotining boshqa sub'yektlari va soliq organlari oldida moliyaviy majburiyatlarini o'z vaqtida uzish imkoniyati bilan xarakterlanadi. To'lovga qobillik bu korxonalar barcha pul aktivlari (P_a) va to'lov muddati kelgan (yoki o'tgan) moliyaviy majburiyatlar (M_m) o'rtasidagi nisbat demakdir. Sog'lom ishlayotgan korxonalar uchun to'lovga qobillik koeffitsienti (TQ_k) doimo birdan yuqori (katta) bo'lishi kerak:

$$Tqk = \frac{Pa}{Mm} > 1$$

Korxonaning moliyaviy holatini aniqlash uchun likvidlilik, aylanma aktivlarning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi va boshqa shu kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Ma'lum bir aniq sanada va iqtisodiyotda korxonalar to'lov majburiyatlari va uning moliyaviy imkoniyatlari o'lchamini balanslashtirishning asosiy metodi moliyaviy oqimlar byudjetidir (balansidir). U o'z ichiga korxonalar ixtiyoriga kelib tushadigan pul mablag'lari va korxonalar tomonidan sarflanadigan pul mablag'larini oladi. Bu narsa doimiy ravishda korxonalar pul mablag'larining harakatini nazorat qilish, ular dinamikasini baholash va bashoratlash imkonini beradi. Ana shunday byudjet asosida korxonaning to'lovga qobilligini boshqarish amalga oshiriladi.

Moliyaviy oqimlar byudjeti bu korxonaga to'lovga qobilligining kengaytirilgan koeffitsienti, demakdir. Agar uning chap tomoni (daromadlar qismi) o'ng tomoniga teng yoki undan katta bo'lsa, unda korxonaga to'lovga qobildir. Agar uning o'ng tomoni (xarajatlar qismi) chap tomonidan oshsa, u holda korxonaga to'lovga qobil emas hisoblanadi. Moliyaviy oqimlar byudjeti (balansi) pul mablag'larining tushilmalari va ularning sarflanish yo'nalishlari bo'yicha bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan rejali-istiqbolli hisob-kitoblar tizimidan iborat bo'lib, u byudjetlashtirish tizimiga (sotuvlar byudjeti, to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) xarajatlar byudjeti, investitsion byudjet va boshqalardan) asoslanadi.

Moliyaviy oqimlarning miqdoriy va sifat tavsif-nomalari orqali korxonaning faoliyati ifodalanganadi. Ular ishlab chiqarish barcha omillari harakatining qiymatdagi ifodasidan iboratdir. Menejmentda sifat jihatdan farqlanuvchi boshqaruv tizimi - korxonani moliyaviy boshqarish tizimi shakllandiki, bu narsa moliyaviy oqimlar orqali ishlab chiqarish, mahsulot sotish, resurslarning aylanuvchanligi, xarajatlar, rentabellik va boshqa jarayonlarning boshqarilishini ko'zda tutadi.

Moliyaviy oqimlar byudjeti bu haqiqatda turli davriy muddatlarda hisoblanadigan korxonaning moliyaviy rejasidir. Turli davrlar uchun (kunlik, dekadalik, oylik, choraklik, yillik va uzoq istiqboldagi) moliyaviy oqimlarning bashoratli byudjetlarini tuzish korxonaning to'lovga qobillik darajasini oshirishga imkon beradi va kelajakda uning moliyaviy holati barqarorligini ta'minlaydi.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- Moliyaviy boshqaruv deb nimaga aytiladi?
- Qanday vazifalarni (muammolarni) bajarish (yechish) moliyaviy boshqaruvning zimmasiga yuklatilgan?
 - Moliyaviy boshqaruvning ob'yekti sifatida nimalar maydonga chiqadi?
 - Moliyaviy boshqaruvning sub'yektlarini aytib bering.

- Moliyaviy boshqaruvning maqsadi nimalardan iborat?
- Moliyaviy boshqaruvning asosiy metodologik printsiplari nimalardan iborat?
 - Moliyaviy boshqaruvning konkret metodlari va shakllari tarkibini aytib bering.
 - Moliyaviy boshqaruv tizimi o'z ichiga nimalarni oladi?
 - Umumdavlat miqyosida moliyaviy boshqaruv tizimi qanday boshqaruv organlaridan tashkil topishi mumkin?
 - Moliyaviy boshqaruv organi sifatida mamlakat Prezidenti qanday huquqlarga ega?
 - Moliyaviy boshqaruvga oid Oliy Majlis palatalari qanday vakolatlarga ega?
 - Vazirlar Mahkamasining moliyaviy boshqaruvga tegishli qanday vakolatlari mavjud?
 - Davlat moliyaviy nazorat organi sifatida Hisob palatasi moliyaviy boshqaruvga oid qanday vazifalarni bajaradi?
 - Moliyaviy boshqaruvga daxldor Moliya vazirligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
 - Hozirgi paytda Moliya vazirligining Markaziy apparatida qanday departamentlar bo'lishi mumkin?
 - Moliyaviy boshqaruvga bevosita daxldor bo'lgan G'aznachilik tizimining asosiy vazifalari tarkibiga nimalar kiradi?
 - Moliyaviy boshqaruvga oid Davlat soliq qo'mitasi va uning quyi organlari qanday vazifalarni bajaradi?
 - Davlat bojxona qo'mitasi va uning tegishli organlariga moliyaviy boshqaruvga nisbatan qanday vazifalar yuklatilgan?
 - Moliyaviy oqim deb nimaga aytiladi?
 - Moliyaviy oqimlarning hajmi nimalarga bog'liq?
 - Moliyaviy oqimlarning qanday shakllari mavjud?
 - Moliyaviy oqimlarni boshqarishning funksiyalari nimalardan iborat?
 - Moliyaviy oqimning samaradorligini qanday aniqlash mumkin?

- Ijobiy va salbiy moliyaviy oqimlarni tushuntirib bering.
- Sof moliyaviy oqim deganda nima tushuniladi?
- Makrodarajada moliyaviy ahvolni xarakterlaydigan qanday ko'rsatkichlar mavjud?
 - Korxonalar uchun to'lovga qobillik koeffitsienti qan-day aniqlanadi?
 - Moliyaviy oqimlar byudjeti (balansi) deyilganda nima tushuniladi?
 - Qachon korxonalar to'lovga qobil yoki qobil emas hisoblanadi?
 - Moliyaviy oqimlar byudjeti (balansi) nimaga asoslanadi?

9-BOB. MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA TARTIBGA SOLISH

9.1. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash

Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqarish tizimining asosiy bosqichlaridan biri rejalashtirishdir¹⁷⁶. Iqtisodiy adabiyotlarda, eng umumiy shaklda, rejalashtirish istiqbolga yo'naltirilgan qarorlarni qabul qilish bo'yicha faoliyat deb talqin qilinadi.

“Rejalashtirish” tushunchasining ma'no va mazmunini yanada umumiyroq bo'lgan va xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatini muvofiqlashtirishning ob'yektiv zarurligi va imkoniyatini anglatuvchi “rejalilik” orqali aniqlash mumkin. Haqiqatdan ham rejalashtirish amaliyotda reja-lilikni amalga oshirishni, ya'ni balanslilik (muvoza-natlilik) va mutanosiblikka erishish bo'yicha ongli fao-liyatni bildiradi. Shu ma'noda, moliyaviy resurslarning balanslilikini (muvozanatini) va proporsionalliligini (mutanosibligini) ta'minlashga qaratilgan faoliyatga moliyaviy rejalashtirish deyiladi.

Bunda balanslilik (muvozanatlilik) davlatning ixti-yorida bo'lgan moliyaviy resurslar va xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning ixtiyorida qolgan daromadlar o'rtasidagi optimal nisbatni bildiradi. Proporsionallik (mutano-siblik) esa korxonalar, xo'jalik tarmoqlari, mintaqalar va davlat sub'yektlari bo'yicha daromadlarning soliq to'lan-guncha va soliq to'langandan keyingi miqdorlari o'rtasidagi oqilona nisbatdan iborat. Ana shu nisbatni ko'paytirish yoki

¹⁷⁶ Mamlakatimizda rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tishning ilk bosqichida ayrim iqtisodchilar tomonidan iqtisodiyotda rejalashtirishning (shu jumladan, moliyaviy rejalashtirishning) rolini butunlay inkor etish hodisalari ham yuz berdi. Bu olimlar o'z fikrlarini bozor iqtisodiyotining rejali iqtisodiyotdan tub farq qilishi, undagi munosabatlar rejalash-tirilmadan, balki aksincha, stixiyali ravishda vujudga kelishi va h.k.lar bilan izohlashga harakat qilishdi. Shu boisdan ham o'sha davrda nashr etilgan ayrim darslik va o'quv qo'llanmalarida rejalashtirish (shu jumladan, moliyaviy rejalashtirish) masalalariga o'rin berilmadi. Ushbu darslik mualliflarining fikricha, bozor iqtisodiyotining, eng avvalo, talab va taklifga asoslanishi tegishli iqtisodiy jarayonlarni rejalashtirishdan mutlaqo voz kechilishini anglatmaydi. Aksincha, bozor iqtisodiyotida ham rejalashtirish (shu jumladan, moliyaviy rejalashtirish ham) yangicha ma'no va mazmun kasb etib, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni boshqaruv tizimining muhim bo'lagi bo'lib qolaveradi.

kamaytirish orqali davlat ularning rivojlanishini rag'batlantirish yoki cheklab qo'yishi mumkin.

Umumiy va oddiy ko'rinishda, moliyaviy rejalashtirish deyilganda moliyaviy rejalarni tuzish va amalga oshirish jarayoni nazarda tutiladi. Moliyaviy rejani, xuddi uni ishlab chiqish, yaratish yoki tuzish jarayoni kabi moliyaviy ko'rsatkichlarni ijodiy tahlil qilish, umumlashtirish va o'zaro bog'lash tizimi sifatida tushunish kerak. Amaliyotda tez-tez foydalaniladigan rejalashtirish ma'lumotlarini, masalan, korxonada faoliyatining shakli modelini ishlab chiqish va shu asosda moliyaviy ko'rsatkichlarning rejali tizimini aniqlashni, moliyaviy rejalashtirishning ishchi sxemasi sifatida qarash mumkin. Shuni nazarda tutish kerakki, moliyaviy rejalashtirish jarayonida u yoki bu sub'-ekt faoliyat ko'rsatishi moliyaviy ta'minlanishining hayotiychanligini oshiruvchi noshakli omillar inobatga olinishi kerak.

“Moliyaviy rejalashtirish” tushunchasi o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- taraqqiyotning asosiy tendentsiyalarini aniqlash va moliyaviy tahlil qilish;
- jalb qilingan mablag'lar va vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni sarflash (joylashtirish) menejmenti;
- firma ichidagi moliyaviy natijalar va pullarni rejalashtirish, hisobga olish va nazorat qilish texnologiyasi;
- investitsion menejment;
- kapitallar menejmenti;
- faoliyatning boshqa ko'rinishlari (trast, faktoring, lizing va boshqalar).

Moliyaviy rejalashtirishning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- ishlab chiqarish, investitsion va moliyaviy faoliyat-larni kerakli bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlash;
- pul mablag'laridan iqtisod qilib, tejab-tergab foydalanish hisobidan korxonaning foydasini oshirish bo'yicha ichki rezervlarni qidirib topish;

- kapitalni samarali joylashtirish yo'llarini aniqlash, undan oqilona va samarali foydalanishni baholash;
- kontragentlar bilan optimal moliyaviy munosabatlarni o'rnatish;
- korxonaning moliyaviy ahvoli, to'lovga qobilligi va kreditga layoqatliligi ustidan nazorat o'rnatish.

Bozor munosabatlariga o'tilganiga qadar moliyaviy rejalashtirishning mazmuni korxonalarda sof operativ vazifalarni – markazlashtirilgan iqtisodiyot amal qilgan-ligi uchun etarli darajada formal bo'lgan korxonalarining besh yillik moliyaviy rejalaridagi ko'rsatkichlarni ishlab chiqish, istiqbolga mo'ljallangan rejalarining loyihasini baholash, korxonaning yillik moliyaviy rejalarini tuzish kabilarni hal etishga qaratilgan edi. Bunday amaliyotning hukm surganligi korxonada moliyaviy xizmatlarining obro'yiga obro' qo'shmas, chunki ularga hech narsa bog'liq emas edi. Bozor iqtisodiyotida moliyaviy xizmatlarning roli tubdan o'zgaradi. Ular korxonada rivojlanishini faol va ta'sirchan boshqaradi va bir vaqtning o'zida, shu rivojlanishning yo'nalishi va sifatini nazorat qiladi.

Hozirgi sharoitdagi moliyaviy rejalashtirish barcha zaruriy harakatlarni oldindan ko'zda tutishgina (ko'ra bilishgina) emas. Bu tegishli ishlarni amalga oshirish jarayonida yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan har qanday kutil-magan holatlarni ko'ra olish qobiliyati hamdir. Albatta, xo'jalik yurituvchi sub'yekt o'z faoliyatidagi barcha tavakkal-chiliklarga (risklarga) barham bera olmaydi. Lekin u ana shu risklarni oldindan samarali ko'ra bilish yordamida boshqa-rish imkoniyatiga ega.

Moliyaviy rejalashtirish amaliyotida quyidagi asosiy usullardan (metodlardan) foydalanish mumkin:

- iqtisodiy tahlil usuli;
- normativ usul;
- balansli hisob-kitoblar va pul oqimlari usuli;
- ko'p variantlilik usuli;
- iqtisodiy-matematik modellashtirish usuli;

- va boshqa usullar.

Moliyaviy rejalashtirish jarayonining quyidagi asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatining moliyaviy natijalarini tadqiq etish;
- operativ rejalarning o'zgarishi asosida moliyaviy hisobotlarning bashorat variantlarini ishlab chiqish;
- o'z reja topshiriqlarining bajarilishini ta'minlash uchun xo'jalik yurituvchi sub'yektning moliyaviy resurslarga bo'lgan aniq (konkret) ehtiyojlarini aniqlash;
- moliyalashtirish manbalari (shu jumladan, o'z va tashqi manbalarning) va ularning tarkibiy tuzilishini bashorat-lash;
- xo'jalik yurituvchi sub'yektlar moliyasini boshqarishning tizimini yaratish va uni qo'llab-quvvatlash;
- shakllantirilgan rejalarni operativ o'zgartirish, tartibini (reglamentini) ishlab chiqish.

Moliyaviy rejalashtirishning ikki turi bo'lishi mumkin:

- strategik moliyaviy rejalashtirish;
- joriy moliyaviy rejalashtirish.

Strategik moliyaviy rejalashtirish o'z ifodasini strategik moliyaviy rejalarda topadiki, u tashqi va ichki muhitda o'zgarayotgan xo'jalik yuritish sub'yekti moliyaviy taraqqiyotining ko'p variantli bashoratidan iboratdir.

Strategik moliyaviy reja, hech bo'lmaganda, quyidagi savollarga aniq javob bermog'i lozim:

- xo'jalik yurituvchi sub'yekt uchun talab qilinadigan kapitalning o'lchami qanday, u qaysi manbalar hisobidan va qanday muddatlarda jalb qilinadi?
- bu kapitaldan qanday qilib foydalaniladi?
- o'z kuchiga ishongan holda xo'jalik yurituvchi sub'yekt rivojlanishi mumkinmi? Agar yo'q bo'lsa, moliyaviy resurs-larni jalb qilishning manbalari qanday?

- xo'jalik yurituvchi sub'yekt pul mablag'lari tushumi, ishlab chiqarishning rentabelligi va investitsiyalar daro-madligining qanday darajalariga chiqishi mumkin va qay muddatlarda?

O'z navbatida, joriy moliyaviy rejalashtirishning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish, investitsion, marketing, ilmiy-loyi-haviy va qidiruv faoliyatlarini hamda ijtimoiy loyiha-larni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurs-larning hajmi va ularning manbalarini aniqlash;

- mahsulotni (ishni, xizmatni) ishlab chiqarish va sotish tannarxini rejalashtirish;

- pul oqimlarini rejalashtirish;

- butun xo'jalik yurituvchi sub'yekt doirasida foydani rejalashtirish (bashoratlash);

- investitsiyalarning daromadlilikini rejalashtirish.

Moliyaviy rejalashtirish mamlakat milliy xo'jaligini rejalashtirishning tarkibiy qismi bo'lib, sotsial-iqtisodiy rivojlanish rejasining ko'rsatkichlariga tayanadi, moliyaviy tizim barcha organlarining faoliyatlarini muvofiqlash-tirishga yo'naltiriladi. Moliyaviy tizim alohida bo'g'inlari-ning nisbiy mustaqilligi quyidagilarni o'zida aks ettiruvchi moliyaviy rejalarning ishlab chiqilishi zarurligini belgilab beradi:

- pul jamg'arma (fond)larini shakllantirish va ulardan foydalanish shakllari va usullarining o'ziga xosligi;

- moliyaviy resurslarni tarmoqlar va hududlar bo'yicha qayta taqsimlash.

Moliyaviy rejalashtirishning bosh ob'yekti rejada o'zining miqdoriy ifodasini oladigan moliyaning bo'g'inlari (moliyaviy munosabatlar) hisoblanadi. Konkret pul fond-lari mablag'larining harakati yagona tizimga birlashti-rilgan tegishli moliyaviy rejalarda ifodalanadi va mustahkamlanadi.

Moliyaviy rejalar tizimining markazini byudjet rejasi egallaydiki, unda byudjet fondining harakati, daromadlar va xarajatlarni shakllantirish va ulardan foydalanishning shakllari va

metodlari, daromad va xarajatlarning tarkibiy tuzilishi va tuzilmasi o'zining miqdoriy ifodasini topadi.

Byudjetdan tashqari davlat maxsus fondlarining harakati, mos ravishda, Pensiya fondi, Ijtimoiy sug'urta fondi, Majburiy tibbiyot sug'urtasi fondi, Yo'l fondi, Aholi bandligi davlat fondi kabilarning moliyaviy rejalarida (smetalarida), ularning daromadlari va xarajatlarida aks ettiriladi. Ularning daromadlar qismida yuridik va jismoniy shaxslarning majburiy va ixtiyoriy badallari ifodalanadi. Sug'urta badallarining miqdori mehnat haqiga nisbatan foizlarda o'rnatiladi. Maxsus fondlarga qisman byudjet mablag'lari tushishi, mablag'lar etishmaganda maxsus fondlar bir-birlaridan qarzga mablag'lar olishi mumkin. Shunday qilib, davlat maxsus fondlari bir-biri va byudjet fondi bilan chambarchas bog'liqdir.

Sug'urta fondi butun jamiyat, alohida mintaqalar, hududlar va fuqarolar masshtabidagi yo'qotmalarni tiklash uchun kerak bo'ladi. Barcha ho'jalik yurituvchi sub'yektlarning ehtiyojlarini hisobga olish uchun sug'urta fondi ham rejali tarzda shakllantiriladi va undan foydalaniladi. Bu yerdagi moliyaviy rejaning daromadlar qismida korxonalar, tashkilot va alohida fuqarolarning badallari, boshqa fondlardan (byudjet yo'nalishidagi) mablag'larning tushishi, xarajatlarda qismida esa tabiiy ofatlardan ko'rilgan zararlarni qoplash, sug'urtalanganlarga sug'urta to'lanmalari summasini to'lash kabilar aks ettiriladi. Sug'urta fondini shakllantirish va undan foydalanishning rejasi mablag'-larning yanada samaraliroq foylanilishiga imkon beradi.

Moliyaviy rejalashtirishning umumdavlat va hududiy darajalariga istiqboldagi (istiqbol uchun mo'ljallangan) moliyaviy rejalar, moliyaviy balanslar va shuningdek, aholi daromadlari va xarajatlari harakatining balansini ishlab chiqish va amalga oshirishlar kiradi.

Istiqboldagi (istiqbol uchun mo'ljallangan) moliyaviy rejalashtirish iqtisodiy va sotsial taraqqiyot hamda moliyaviy siyosatni muvofiqlashtirishni ta'minlash, shu-ningdek, ishlab

chiqiladigan islohotlar, dasturlar va qonunlarning moliyaviy oqibatlarini kompleks tarzda bashoratlash, uzoq muddatli salbiy tendentsiyalarni kuzatish va ularga nisbatan tegishli choralarni o'z vaqtida qabul qilish maqsadlarida amalga oshiriladi.

Odatda, istiqboldagi moliyaviy rejalar navbatdagi uch yil uchun ishlab chiqilib, uning birinchi yili uchun byudjet tuziladi, navbatdagi ikki yil reja davri hisoblanib, ular davomida e'lon qilingan iqtisodiy siyosatning haqiqiy natijalari kuzatiladi. Istiqboldagi moliyaviy rejalar mamlakat, uning ma'muriy-hududiy tuzilmalari sotsial-iqtisodiy rivojlanishining aniqlashtirilgan o'rta muddatli bashoratining ko'rsatkichlarini hisobga olgan holda har yili o'zgartirilishi (korrektirovka qilinishi) mumkin. Reja davri esa, bunda yana bir yil oldinga suriladi.

Ijtimoiy takror ishlab chiqarishning proportsionalligi va balanslilikini ta'minlashda, pul muomalasini tartibga solishda davlatning yig'ma moliyaviy balansi (moliyaviy resurslar balansi) va har bir ma'muriy-hududiy tuzil-malarning daromadlar va xarajatlar balansi muhim o'rinni egallaydi. Davlatning yig'ma moliyaviy balansi (moliyaviy resurslar balansi) mamlakat, uning sub'yektlari, hududiy tuzilmalari va ma'lum hududda faoliyat ko'rsata-yotgan barcha xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning barcha daro-madlari va xarajatlarning jamidan iboratdir. U o'tgan yilgi davlatning hisobot yig'ma moliyaviy balansi (hisobot moliyaviy resurslar balansi) asosida va mamlakat sotsial-iqtisodiy taraqqiyotining bashorat ko'rsatkichlariga muvofiq ravishda tuziladi hamda ular byudjet loyihalarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu moliyaviy rejalar (hujjatlar) Moliya vazirligi va moliyaviy tizimning boshqa bo'linmalari faol ishtirokida Iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi. Balansda byudjet fondi, byudjetdan tashqari maxsus fondlar, sug'urta fondi, kredit fondi, korxonalar va tashkilotlarning pul fondlari va, nihoyat, fuqarolarning pul mablag'lari tarkibida rejalashtirilayotgan resurslarning shakllanishi va ulardan foydalanish aks ettiriladi. Moliyaviy rejalashtirishning

balans metodi mamlakat, uning ma'muriy-hududiy tuzilmalari va mahalliy ma'muriyatlari masshtabida moliyaviy resurslar defitsitini aniqlashga, barcha xo'jalik yurituvchi sub'yektlar o'rtasida mablag'larni samarali va asosli qayta taqsimlashga imkon beradi. Davlatning yig'ma moliyaviy balansi (moliyaviy resurslar balansi) mavjud barcha moliyaviy rejalarni yagona tizimga birlashtiradi. Uning ko'rsatkichlari byudjet va kredit rejarini, shuningdek, boshqa moliyaviy rejalarni tuzishda asos sifatida qabul qilinadi.

Boshqa bir sintetik balans – aholi daromadlari va xarajatlarning balansi - davlatning yig'ma moliyaviy balansi (moliyaviy resurslar balansi) bilan bevosita bog'langandir. Unda naqd pulli va naqd pulsiz shakllardagi aholi pul resurslarining harakati o'z ifodasini topadi. Balansda aks ettirilayotgan aholining pul daromadlari o'zining manbasiga ko'ra quyidagi uch guruhga bo'linadi:

- ish haqi va ish haqiga ustamalar, mukofotlar, safar xarajatlari uchun mo'ljallangan mablag'lar, yollanma ishchilarga (xodimlarga) ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy xarakterdagi to'lanmalar;
- tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar, korxonalarining foydasiga sheriklik, shaxsiy mulk bilan operatsiyalar va moliya-kredit operatsiyalaridan olinadigan daromadlar;
- sotsial transfertlar - davlat pensiyalari, nafaqalar, stipendiyalar va shunga o'xshashlar.

Xuddi shuningdek, balansda aks ettirilayotgan aholining pul xarajatlari ham quyidagi guruhlardan iborat bo'ladi:

- iste'mol xarajatlari;
- soliqlar, boshqa majburiy to'lovlar va ixtiyoriy badallar;
- pul to'planmalari va jamg'armalar.

Moliyaviy reja hisoblangan ushbu balans aholining daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi proportsiyani aniqlaydi, mehnat haqi va pensiya ta'minotining o'sganligi, tovarlar taklifi hajmining oshganligini ifodalaydi. Shularga muvofiq ravishda, aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi naqd pulli pul

aylanmasi, chakana tovar aylanmasi, soliq tushumlari, kredit resurslarini rejalashtirish uchun muhim rol o'ynaydi. Bu balans Moliya vazirligi, Markaziy bank va moliyaviy tizimning boshqa organlari ishtirokida Iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi.

Ma'lum bir muddatni qamrab olishiga qarab, moliyaviy rejalar quyida ikki guruhga bo'linishi mumkin:

- uzoq muddatli moliyaviy rejalar;
- qisqa muddatli moliyaviy rejalar.

Uzoq va qisqa muddatli moliyaviy rejalar bir-birlaridan nafaqat o'zining qamrab olish gorizonti bo'yicha, balki rejalashtirish maqsadlariga ko'ra ham farqlanadi. Agar uzoq muddatli moliyaviy rejalarining (rejalash-tirishning) bosh maqsadi moliyaviy barqarorlik nuqtai-nazaridan firma kengayishining yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan sur'atlarini aniqlash bo'lsa, qisqa muddatli moliyaviy rejalarining (rejalashtirishning) bosh maqsadi firmaning to'lovga doimiy qobilligini ta'minlashdan iboratdir.

Alohida olingan xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning moliyaviy rejasi unga tegishli bo'lgan biznes-rejaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda marketing, operativ faoliyat, mulkka egalik huquqi va korxonada faoliyat ko'rsatishining boshqa yo'nalishlari qiymat ko'rsatkichlarida ifodalanadi. Moliyaviy reja korxonada butun faoliyatini moliyaviy jihatdan ta'minlashning vositasi sifatida maydonga chiqadi va bir vaqtning o'zida, shu faoliyatning moliyaviy natijalarini xarakterlaydi. Biznes rejaning tarkibida moliyaviy reja quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlab chiqiladi:

- bozorlarni va ko'zda tutilayotgan sotuvlar hajmini o'zlashtirishning loyihaviy ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;
- tannarxning turli ko'rinishlarini (to'liq, ishlab chiqarish, to'g'ri va boshqalar) hisob-kitob qilish. Bu yerda marketing tadqiqotlari, reklama, bozorlarni o'zlashtirish xarajatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi;
- pul mablag'larining yillik oqimini loyihalashtirish va moliyaviy natijalarni aniqlash. Bu tushumlarning kelib tushishi, debitorlik va kreditorlik qarzlarning o'zgarishi, moliya to'lovlarini

optimallashtirish va boshqalar bo'yicha dinamikalarning bashorat qilinishini taqozo etadi. Shu erning o'zida foydaga oid hisob-kitoblar korxonaning joriy istiqboldagi salohiyati bilan, shuningdek, biznes-rejaning boshqa bo'limlarida aniqlanadigan cheklanmalar bilan muvofiqlashtirilishi kerak;

- zaruriy investitsiyalarning hajmi, ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha moliyaviy resurslarning hajmi, ularning samaradorligi va foydaga ta'sirini aniqlash;

- va boshqalar.

Umuman olganda, moliyaviy rejalarning ko'rsatkichlari davlatning moliyaviy ahvolini tahlil qilish uchun boshlan-g'ich material hisoblanadi, istiqbolga mo'ljallangan reja-lashtirishning axborot (informatsion) asosi bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy rejalar tizimi moliyaviy resurslar manbalarining (jismoniy va yuridik shaxslar daromadlari) tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarning ob'yektiv ravishda o'zaro bog'liqligi va uzoq muddatli tendentsiyalarini, shuningdek, kelajakda bu tendentsiyalar rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlashga imkon beradi.

Moliyaviy rejalashtirishni moliyaviy bashoratlashsiz tasavvur etib bo'lmaydi. U yoki bu davr mobaynida davlat-ning mumkin bo'lgan moliyaviy ahvolini (holatini) oldindan ko'ra bilish va moliyaviy rejalarning ko'rsatkichlarini asoslashga moliyaviy bashoratlash deyiladi. Nazariya va amaliyotda moliyaviy bashoratlash ikkiga ajratiladi:

- o'rta muddatli (5-10 yillik) moliyaviy bashoratlash;
- uzoq muddatli (10 yildan ortiq) moliyaviy bashoratlash.

Moliyaviy bashoratlash moliyaviy rejalarni tuzish bosqichidan oldin sodir bo'ladi. Unda jamiyatning ma'lum bir davrdagi taraqqiyotiga bag'ishlangan moliyaviy siyosatning kontseptsiyasi ishlab chiqiladi. Moliyaviy bashoratlashning bosh maqsadi bashoratlanayotgan davrda haqiqatda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan moliyaviy resurslarning real hajmi, ularni shakllantirish manbalari va ulardan foydalanishni aniqlashdan iborat. Moliyaviy

bashoratlar moliyaviy tizim organlariga moliyaviy tizimni rivojlantirish va takomil-lashtirishning, moliyaviy siyosatni amalga oshirish shakllari va metodlarining turli-tuman variantlarini belgilashga imkon beradi. Shu ma'noda, moliyaviy bashoratlar moliyaviy siyosatni ishlab chiqishning zaruriy elementi va bir vaqtning o'zida muhim bosqichi bo'lib hisoblanadi. Ular yordamida moliyaviy tizimning barcha sub'yektlari oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal qilishning turli stsenariylari ishlab chiqiladi.

Moliyaviy bashoratlash turli usullarning qo'llanilishini taqozo etadi. Ularning eng asosiylari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- iqtisodiy jarayonlarni aniqlaydigan omillarga bog'liq ravishda moliyaviy reja ko'rsatkichlarining dinamikasini xarakterlaydigan ekonometrik modelni yaratish;
- korrelyatsion-regression tahlil;
- bevosita ekspertli baholash metodi.

Asosida aniq shakllantirilgan maqsad va unga erishishning vositalari yotgan dasturli-maqсадli yondashuv-dan foydalanadigan moliyaviy rejalashtirishning metodi sifatida moliyaviy dasturlashtirish quyidagi-larning bo'lishini ko'zda tutadi:

- yo'nalishlar bo'yicha davlat xarajatlarining ustuvor-larini belgilash (o'rnatish);
- davlat mablag'lari sarflanishining samaradorligini oshirish;
- muqobil variantning tanlanishiga muvofiq ravishda moliyalashtirishni to'xtatish.

Dastur variantining tanlanishi, eng avvalo, iqtisodiy omillarga (resurslarga) bog'liq. Bunda faqat maqsadga erishishning masshtabi, ahamiyati va murakkabligi emas, balki mavjud zahiralarning hajmi, kutilayotgan jami samara, maqsadga erishilmaganda potentsial yo'qotmalar ham hisobga olinadi. Moliyaviy siyosat sohasidagi uzoq va qisqa muddali maqsadlar va choralarni muvofiqlashtirishning muhim metodi sifatida dasturlashtirishdan moliyaviy rejalashtirishning hozirgi amaliyotida faol foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Moliyaviy dasturlashtirish rivojlangan mamlakatlarda o'tgan asrning 60-yillaridanoq foydalanib kelinayapti. Uning asosiy mohiyati besh yillik "o'zgarib turadigan" xarajatlar rejasini tuzish bilan belgilanadi. Har yili joriy yil rejasini ko'rsatkichlarining kutilayotgan ijrosi asosida reja o'zgartiriladi (korrektirovka qilinadi). Bunda ko'rsatkichlar besh yillik shkala bo'yicha bir yil oldinga (hisobot yilidan keyingi yilga) "ko'chiriladi". Oldinda turgan birinchi yilning reja ko'rsatkichlari direktiv (majburiy), keyingi to'rt yillik ko'rsatkichlar esa mo'ljalli (orientirovkali) xarakterga ega hisoblanadi.

Hozirgi paytda dunyoning juda ko'p mamlakatlarida ishlab chiqarish maqsadlariga, resurslar va ijrochilar bo'yicha balanslilikka yo'naltirilgan ilmiy-tadqiqot, tashkiliy-xo'jalik va boshqa tadbirlar tizimidan iborat bo'lgan maqsadli kompleksli dasturlarlardan keng foydalanilmoqda.

9.2. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy tartibga solish

Zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim jihatlardan biri uning aralash mulkka asoslangan ekanligidir. Lekin jahonning rivojlangan birorta davlatida ham davlat mulki yoki xususiy mulklardan birortasining mutloq hokimligi uchramaydi. Rivojlangan davlatlarda turli mulk shakllarining birgalikdagi harakatlariga asoslangan iqtisodiyot o'zining hayotchan ekanligini allaqachon isbotladi.

Lekin tan olish kerakki, iqtisodiy hayotning u yoki bu bosqichida davlat yoki bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarining ta'siri sezilarli bo'ladi. Masalan, bozor iqtisodiyoti qonunlarining harakati ob'yektiv xarakterga ega bo'lib, ularni bekor qilish mumkin emas. Xuddi shuningdek, bozor institutlari "nomenklatura"sining kengayishi, ular o'rtasidagi aloqalarning murakkablashuvi, yangi tizimlar-ning (evolyutsiya yoki taraqqiyot qonunlariga muvofiq ravishda) shakllanishini ham rad etib bo'lmaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga davlatning ta'siri esa quyidagi maqsadlar uchun zarur:

- hayotiy faoliyatning umumiy sharoitlarini va iqtisodiy qarorlarning amalga oshirilish asoslarini ta'minlash (butun jamiyat uchun xavfsiz yashash sharoitini yaratish, mulkka egalik qilish huquqi himoyalashga va shaxsning erkin rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan huquqiy rejimni (tartibni) o'rnatish va qo'llab-quvvatlab turish, samarali raqobatni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish);

- barqarorlashtiruvchi tadbirlarni amalga oshirish (davlat iqtisodiy o'sishning sur'atlarini, inflyatsiya va ish bilan ta'minlash darajasini tartibga solib turishi, iqtisodiyotning tarmoq va mintaqaviy tuzilmasidagi progressiv (ijobiy) o'zgarishlarni rag'batlantirishi, tashqi iqtisodiy muvozanatni va milliy valyutaning kursini qo'llab-quvvatlashi lozim);

- resurslarning ijtimoiy yo'naltirilgan qayta taqsimlanishini amalga oshirish (davlat jamiyatga kerak bo'ladigan, lekin u bilan xususiy sektor shug'ullanmaydigan ishlab chiqarishni tashkil qilishi, ish haqi, pensiyalar, nafaqalarning minimal darajasini kafolatlashi, ijti-moiy himoyaga muhtojlarga yordam berishi, qat'iylash-tirilgan (fiksatsiya qilingan) daromadlarning indeksatsiya-sini amalga oshirishi zarur).

Rivojlangan har qanday davlat yirik mulkka, ya'ni mamlakat milliy boyligining katta qismiga ega. Bu mulk, asosan, moddiy-buyumlashgan shaklda (tabiiy boyliklar, binolar, inshootlar, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalari, muzeylar, qo'riqxonalar, davolash manbalari, kutubxonalar, oltin zaxiralari va h.k.) mavjud bo'lib, o'zining mo'ljallanganligiga ko'ra ular davlat boshqaruvi va iqtisodiy tartibga solishda davlatning ishtirokiga oid joriy ehtiyojlarni "to'lash"ga ishlatilmasligi kerak. Ma'lumki, hozirgi va kelajak avlod uchun milliy boylik, odatda, "eyilmaydi" va, aksincha, u ko'paytiriladi.

Shuning uchun ham davlatning (agar, albatta, davlat hududlar, aholi, an'analar va h.k.lar kompleksi sifatida emas, balki

boshqaruv organi sifatida qaralsa) real (haqiqiy) boyligi uning markazlashtirilgan pul fondidan, ya'ni davlat moliyasining moddiy asosidan iborat ekanligi ma'lum bo'ladi. Barcha zamonaviy iqtisodiy makon uchun turli-tuman pul oqimlarining harakati va ularning bir-birlari bilan qo'shilib ketishi, o'z miqdori bo'yicha turlicha bo'lgan pul fondlarini (shaxsiy, jamoa, kredit, rezerv, valyuta, sug'urta, byudjet, markaziy, mintaqaviy, homiylik va boshqalar) shakllantirish va ulardan foydalanish xosdir. Ularning barchasi yagona real manba - mamlakat ichida va xorijda shu yilning o'zida yaratilgan qo'shilgan qiymat – hisobidan “oziqlanadi”. Bu fondlarni qayta taqsimlashning tarkibi va strukturasi (tarkibiy tuzilmasi) , ya'ni davlat uning qancha qismini o'ziga oladi va undan qanday foydalanadi, milliy xo'jalik takror ishlab chiqarishining nisbatlari (proportsiyalari), ijtimoiy sohani ta'minlash, zaruriy rezervlarni yaratish, milliy xavfsizlikni ta'minlash imkoniyatlari va h.k.larni belgilab beradi.

Hozirgi paytda dunyoning sanoati taraqqiy etgan mamlakatlarida markazlashtirilgan pul fondlarining jami hajmi YalMning o'rtacha 30% dan 50% gachasini tashkil etadi. Shunday qilib, qolgan barcha pul oqimlari harakatini tartibga solishning potentsial imkoniyati va boshqa har qanday pul fondlarini shakllantirish sharoitlariga ta'sir ko'rsatish zamonaviy davlat moliyasi miqdoriy xarakteristikasining o'ziga borib taqaladi. Biroq, rivojlanayotgan dunyo, shuningdek, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar moliyasi uchun bu sifatlar, ularning bunday masshtabi xos emas, albatta. Bu mamlakatlarda tegishli raqamlar YalMga nisbatan 11-17% atrofida tebranadi va aynan shu raqamlarning o'zi davlat tomonidan bu jarayonga aralashuvning etarli darajada faol emasligidan dalolat beradi¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Xorijning mashhur nazariyotchi olimlaridan biri E.Xansen o'zining oxirgi asarlaridan biri bo'lgan “AQShning urushdan so'nggi iqtisodiyoti” da shunday deb yozadi: “Ijtimoiy xarajatlari eng past darajada bo'lgan mamlakatni menga ko'rsatingchi, men sizga turmush darajasi eng past bo'lgan mamlakatni aytaman”. Yana u davom etib ta'kidlaydi: “Hatto Qo'shma Shtatlarda ham maorif ishiga yo'naltirilgan 100 dollar ishlab chiqarish binolari, inshootlari, mashinalar va asbob-uskunalariga sarflangan 100 dollarga nisbatan yuqoriroq bo'lgan mehnat unumdorligiga olib keladi”. (Qarang: Xansen E. Poslevoennaya ekonomika SShA. – M.: Progress, 1966. ss.84, 147).

Bu jarayonlarning yanada rivojlanish tendentsiyalari to'g'risida gapirilganda, qayd etish kerakki, bu yerda davlatning tartibga solish roli uzluksiz yuqoriga o'sib boruvchi to'g'ri chiziq sifatida namoyon bo'lmaydi. Chunki rivojlangan xorij mamlakatlarida xususiy sub'yektlar daromadlarini davlat daromadlariga "oqib o'tishi"ning o'ziga xos bo'lgan iqtisodiy chegarasiga (kritik nuqtasiga) erishilgan. Shunga muvofiq ravishda, G'arbning nazariy bilimlari tegishli hukumatlarni davlat ta'sirini qisqar-tirishning barcha yo'nalishlari tomon faol va muvaffa-qiyatli tarzda yo'naltirmoqda.

Aksincha, dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlari va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlar uchun esa kelajak boshqacharoqdir. Bu mamlakatlarda bozor tuzilmalari va institutlarining rivojlanishi va mustahkamlanishi bilan parallel ravishda davlatning moliyaviy tartibga solishi ham ortib (kuchayib) borishi kerak va ularda tegishli iqtisodiy "chegara"ga (kritik nuqtaga) etgunga qadar hali ancha bor.

Turli sotsial-iqtisodiy jarayonlarda moliyaning rolini (moliyaviy tartibga solishning rolini) to'liq idrok etish uchun tizimning shakllantiruvchi asoslarini – davlat xarajatlari va davlat daromadlarini - hamda ular har birining rolini atroflicha tahlil qilib chiqmoq lozim.

Dastlab, davlat xarajatlarining tavsifiga murojaat qilish kerak. Chunki aynan davlat xarajatlari davlat moliyasining ijtimoiy mo'ljallanganligi nimadan iborat ekanligini aniq ko'rsatadi. Shunga mos ravishda, aynan davlat xarajatlarining tarkibi, tarkibiy tuzilmasi va hajmi moliyaviy tizim faoliyatining natijalarini o'zida aks ettiradi va bu tizim ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida o'zining funksiyalarini bajarayaptimi yoki yo'qmi, degan savolning javobini oldinroq aniqlashga imkon beradi.

Takror ishlab chiqarish jarayonida davlat moliyasining rolini aniqlab olish uchun ularni bir necha belgilar bo'yicha klassifikatsiya qilish mumkin.

Agar davlat xarajatlariga tovarlar yoki mehnatda ifodalangan xizmatlar qarama-qarshi turadigan bo'lsa, u holda davlat pul mablag'lari oqimlarining boshqa ne'matlarga o'ziga xos tarzda transformatsiyalashuvi sodir bo'ladi va shu munosabat bilan bunday xarajatlarni transformatsion xarajatlar tarkibiga kiritiladi. Ularning orasidan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat iste'moli (davlat sektori ishchilarining ish haqi, joriy ehtiyojlarni qoplash uchun davlat tomonidan sotib olingan tovarlar uchun to'lovlar, ishlab chiqarishga dotatsiya berish; davlat qarziga xizmat ko'rsatish, byudjetlararo subsidiyalar va shu yerda ko'rsatilgan maqsadlar uchun foydalaniladigan ssudalar);

- davlat investitsiyalari (davlat korxonalarini va tashkilotlarining asosiy kapitali va aylanma fondlarining o'sgan qismiga investitsiyalar, davlat zaxiralarini yaratish, uzoq muddatli byudjet kreditlari).

Shunday qilib, iqtisodiyot resurslarining cheklan-ganligi sharoitida transformatsion xarajatlar nodavlat sektorida tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning hajmini bevosita o'zgartiradiki, bulardan boshqa bir vaziyatlarda jamiyat foydalanadi va bir vaqtning o'zida jami taklifning tarkibiy tuzilmasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Agar davlatning xarajatlari turli xildagi pensiya-larni (yosh bo'yicha, nogironlik, boquvchisini yo'qotganda, alohida xizmatlari uchun) va nafaqalarni (bolalarga, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotganda, ishsizlik bo'yicha) to'lashga yo'naltirilsa, u holda davlat tomonidan mablag'larni berishning o'ziga xos tarzda berilishi sodir bo'lib, u transfert deb ataladi va bunda mablag'lar soliq to'lovchilardan shu to'lanmalarni oluvchilarga beriladi va mazkur operatsiyada uchrashuvchan xizmatlarning taqdim etilishi sodir bo'lmaydi. Bunday holda yangi qiymat yaratilmaydi va huquqni ushlab turuvchining tovarlar va xizmatlar iste'moli berilishi kuzatiladi. Bu transfert xarajatlar jamiyatning jami daromadini uning a'zolari o'rtasida taqsimlanishini o'zgartiradi (korrektirovka qiladi).

Davlatning xarajatlari yana joriy (davlat iste'moli va transfertlar) va kapital xarajatlarga (davlat investitsiyalari) bo'linadiki, bunday bo'linish takror ishlab chiqarish parametrlari dinamikasiga moliyaning ta'sirini baholashda juda muhimdir. Shuningdek, davlatning xarajatlari insonlarga (shaxsiy daromadlar) va kapitalga (joriy qo'yilmalar va investitsiyalar) xizmat qilishi mezon bo'yicha ham klassifikatsiya qilinishi mumkin. Bu narsa ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish va uni iste'mol qilishda ularning ulushlarini alohida hisobga olishga imkon beradi.

Davlat xarajatlarini guruhlarga ajratishda funktsional printsiptan foydalanish mamlakat taraqqiyotining ichki muammolarini hal qilish va dunyo hamjamiyati bilan o'zaro munosabatlar orqali ifodalanadigan davlatning barcha funksiyalarini (ijtimoiy, iqtisodiy, tadqiqotchilik, boshqaruvchilik, tashqi siyosiy va boshqalar) namoyish qilishi mumkin. Shu narsaning o'zi tizimlashtirilgan ko'rinishda yo'nalishlarning ustuvorligini aks ettirishga va davlat tomonidan tartibga solish jarayonining ta'sirchanligini baholashga imkon beradi. Masalan, davlatning ijtimoiy funksiyalarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar aholi kam ta'minlangan qatlamlarining kvalifikatsiya, tibbiy xizmat, uy-joy, kafolatlangan minimal pensiya va nafaqalar olishga tegishli sharoitlarni yaratadi. Bu esa sotsial munosabatlarning barqarorligini qo'llab-quvvatlab, jami talabning hajmi va tarkibiy tuzilmasiga keskin ta'sir ko'rsatadi va bu ta'sir quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ijtimoiy subsidiya oluvchilar aholining moddiy ne'matlar iste'moli qismiga nisbatan barqaror to'lovga qobiliyatli talabning barqarorligini ta'minlaydi;

- ijtimoiy-madaniy soha tashkilotlarini joriy saqlash uchun tovarlar va xizmatlarni davlat tomonidan sotib olinishi bozorning juda ko'p segmentlarida talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga o'z ta'sirini ko'rsatadi;

- maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy ta'mi-not ob'ektlarining kengaytirilishi, uy-joy qurilishiga davlat dotatsiyalari bilan birgalikda, faqat qurilish materiallariga bo'lgan talabni oshirib qolmasdan, balki qurilish industriyasi bilan bog'liq bo'lgan sanoatning boshqa alohida tarmoqlari uchun ham chuqur bozorni yaratadi, uzoq muddatli foydalanish xos bo'lgan predmetlar uchun talabni oshiradi.

Bundan tashqari, davlatning ijtimoiy-madaniy tadbirlar xarajatlari bu o'ziga xos tarzda malakali ishchi kuchini tayyorlashga qilingan investitsiyalardan iboratdir. Bundan uning ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va tadbirkorlik sohasini qo'llab-quvvatlashning strategik chorasi ekanligi ham yaqqol ko'rinadi. Davlatning boshqa funksiyalarini amalga oshirilishi jarayonida ham, xususan, sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalariga subsidiya va kredit berishda, infratuzilma ob'ektlarini yaratish va ularni takomillashtirishda, harbiy qurilish uchun qurol-aslahalarni sotib olishda, davlat qarzlarni va ular bo'yicha foizlarni qaytarishda ham bozor kon'yunkturasini keskin o'zgaradi. Yuqorida bayon etilgan xarajatlar hajmining o'zgartirilishi investitsiyalarning o'lchamiga, jami talabning hajmiga va taklifning tarkibiy tuzilma-siga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Shunday qilib, davlat xarajatlari jami talab shakllanishining unumli yo'naltirilishida ijobiy tarkibiy qism (element) bo'lib hisoblanishi mumkin. Teskari holatlarda esa, ya'ni harbiy, boshqaruv, mafkuraviy xarajatlar salmog'ining yuqoriligida, shuningdek, davlat qarzlarga xizmat qilish xarajatlari hajmining katta-ligida davlat xarajatlari faqat qalbaki ijtimoiy talabning o'sishiga olib keladiki, ular oxir oqibatda, qutulib bo'lmaydigan buzuvchan (vayronagarchilik) kuchlarni vujudga keltiradi (jahon amaliyotida bunday misollar juda ko'p, masalan, o'tgan asrning 70-80-yillarida dunyoning katta qismini qamrab olgan inflyatsiya, 1998 yilning avgustida Rossiyada sodir bo'lgan moliyaviy

tanazzul, 2008-2010 yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi, 2014 yilgi Rossiya moliyaviy inqirozi va boshqalar).

Umumdavlat pul fondi mablag'larining sarf etilishi, shubhasiz, davlatning takror ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishini moddiy jihatdan ta'minlaydigan resurslarni to'plashni taqozo etadi. Qo'shilgan qiymatni moliyaviy qayta taqsimlashning dastlabki bosqichida davlat daromadlari – YaIM va MDning bir qismini qaytarilmaslik sharti bilan davlatning ixtiyoriga olish bo'yicha iqtisodiy munosabatlar - xizmat qiladi.

Davlat daromadlarining hajmi va tarkibini o'zgartirish yordamida umumishlab chiqarish ko'rsatkichlarining tartibga solish imkoniyatini quyidagi ob'yektiv shart-sharoitlar bilan tushuntirish mumkin. Jismoniy va yuridik shaxslar ega bo'lgan va o'zlarining joriy xarajatlari hamda investitsiyalarini to'lash uchun foydalaniladigan resurslar bir qismining davlat ixtiyoriga o'tkazilishi yuqoridagi ijtimoiy tizim sub'yektlarining daromadlilik darajasini kamaytiradi va jami iste'molning tarkibiy tuzilmasini o'zgartiradi. Resurslarning ma'lum qismini davlat ixtiyoriga olish sotsial tabaqalanishning darajasini o'zgartirishga va ishlab chiqarish samaradorligining quyi yoki yuqori chegaralarini cheklab turishga imkon beradi. Bu narsaga, birinchidan, aholining kam ta'minlangan tabaqalariga, shuningdek, zararga ishlayotgan yoki past rentabelli korxonalariga ma'lum bir imtiyozlarni taqdim etish orqali erishi-ladi. Ikkinchidan, ustama daromadlarning bir qismini qarama-qarshi yo'nalishda yo'naltirish yordamida (masalan, mehnatni rag'batlantirish yoki meros sifatida o'tadigan mol-mulk, yoki mahsulotlar bahosi sog'lom faoliyat uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlardan yuqori bo'lgan daromadlarning shakllanishiga olib kelsa) qo'lga kiritish mumkin.

Umumiy tarzda, daromadlarning davlat ixtiyoriga olinishi quyidagi holatlarga ta'sir etishi mumkin:

- baholarni shakllantirishga (bu, asosan, egri (bilvo-sita) soliqlar);

- ishlab chiqarish xarajatlariga (mol-mulkning qiymati-dan, iste'mol fondidan olinadigan soliqlar, ijtimoiy xarakterdagi byudjetdan tashqari maxsus fondlarga ajrat-malar);
- jamg'armalar hajmiga (investitsion imtiyozlar);
- bandlik va shaxsiy iste'molga (mehnat haqi fondidan olinadigan soliqlar, aholi bandlik fondiga ajratmalar va h.k.lar)¹⁷⁸.

Yuqoridagilardan tashqari, davlat daromadlari ko'ri-nishlari va ularni undirish mexanizmlarining xilma-xilligi davlatga ma'lum bir tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabni maqsadli yo'nalishda tartibga solish, eng samarali texnologiyalar, import mahsulotlari va h.k.larni tanlashga imkoniyat beradi. Ma'lumki, zamonaviy davlatlar-ning ko'pchiligida markazlashtirilgan pul oqimlarining katta qismi soliqlar yordamida shakllantiriladi. Ular umumiy darajasining global pasaytirilishi sof daromadlar, talab, bandlikning oshishiga olib kelsa, tadbirkorlik tashabbusini faollashtirsa, ularning oshirilishi esa bozor kon'yunkturasini "muzlatish"ning ishonchli vositasidir.

Soliqlarning har bir konkret turi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishning tabaqalashtirilgan yo'nalishiga ega. Masalan, sotsial-madaniy soha xo'jalik hisobi-dagi muassasalarining soliqlardan ozod qilinishi yoki ularga ko'pgina soliq imtiyozlarining taqdim etilishi jamiyatning madaniy-ma'rifiy salohiyatini oshirishga, uning axloqiy sog'lig'ining mustahkamlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Aholi daromadlari va mol-mulkini soliqqa tortishda ijtimoiy yo'naltirilganlikning kuchaytirilishi (soliq bazasi va soliq stavkalarining ko'p bolali oilalar, nogironlar va faxriylar uchun kamaytirilishi), o'zining mohiyati jihatidan shu maqsadlar uchun davlat xarajatlarining ko'paytirilishini anglatib, jamiyat tuzumi-ning ijtimoiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

¹⁷⁸ Davlat daromadlarining barchasi u yoki bu darajada takror ishlab chiqarish sub'yektlarining sotsial-iqtisodiy faoliyatini tartibga solib, ijtimoiy munosabatlarning barcha turlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuning uchun ham ularni iqtisodiy ko'rsatkichlarning ma'lum bir guruhiga ustuvor ta'siri yo'nalishi bo'yicha klassifikatsiya qilinishi shartli xarakterga egadir.

Korxonalarining taqsimlanmagan foydasi va aktsiya egalariга to'lanadigan dividendlarni soliqqa tortishda tabaqalashtirilgan holda yondoshish ularning foydasidagi nisbatni o'zgartiradi. Ularning birinchi qismiga tegishli bo'lgan stavkalarining kamaytirilishi va bir vaqtning o'zida ikkinchi qismining yuqoriroq stakalarda soliqqa tortilishi o'zini o'zi moliyalashtirishning imkoniyatlarini oshiradi, uzoq muddatli istiqbolda esa hatto, kompaniya haqiqiy egalari tarkibining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Agar korporatsiya taqsimlanmagan foydasiga nisbatan soliqlar oshirilsa va dividendlarga nisbatan ular kamaytirilsa, teskari vaziyat vujudga kelishi mumkin. Mehnatga mo'ljallangan xarajatlarning yuqori darajada soliqqa tortilishi ishlab chiqarish kapital sig'imining oshirilishini foydali qilib qo'ysa, korxonada mol-mulkiga nisbatan soliqlarning o'sishi esa xo'jalik yurituvchi sub'yektlar kapital texnikaviy tuzilishining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Davlat boji bitimlarning sodir bo'lishidan manfa'atdor bo'lgan u yoki bu shaxslar uchun yuridik xizmatlarning mumkinligini tartibga solishga imkon beradi. Bojxona bojlari esa milliy va xorijiy ishlab chiqaruvchilarning raqobatbardoshligiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ular oshgan paytda tovarlar qimmatlashadi va tashqi savdo aylanmasi qisqaradi. Va aksincha, ularning pasaytirilishi va bekor qilinishi tashqi savdoning kengayishiga, baholar o'sishining sekinlashuviga, ichki va dunyo bozorlarida raqobatning kuchayishiga olib keladi.

Davlat foydasiga mablag'larni olish (undirish) va soliq to'lovchilar xulq-atvorining motivatsiyasi o'rtasidagi sababiy-oqibat aloqalarini (bog'liqlikni) tahlil qila turib, shartli-doimiy (qat'iylashtirilgan) va shartli-o'zgaruvchan soliqlar to'g'risida to'xtalib o'tmaslikning sira iloji yo'q. Birinchi guruhga kiruvchi soliqlarning (korxonaning mol-mulkidan olinadigan soliqlar, yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanadigan shaxslardan olinadigan qat'iy soliq va boshqalar) iqtisodiy tavsifi tannarxning shartli-doimiy xarajatlari bilan bir xildir, ya'ni ularning

miqdori ishlab chiqarish va sotuvning darajasiga bog'liq emas. Yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan jami soliq yuklamasidagi ularning salmog'i faoliyat hajmining o'sishiga proporsional ravishda pasayadi. Bu, bir tomondan, zararga ishlayotgan ishlab chiqarishlarning vayron bo'lishini tezlatib, ikkinchi tomondan, hayotchan sektorga qo'shimcha erkinlik va afzallik ato etadi, ishbilarmonlik faolligi va kapitallarning kam samarali qo'llanilayotgan sohalardan yuqori samarali qo'llanilishi mumkin bo'lgan sohalarga oqib o'tishini rag'batlantiruvchi omilga aylanadi¹⁷⁹. Bundan tashqari, qat'iy soliqlarning undirilishi konkret ishlab chiqaruvchilar iqtisodiy faoliyatining natijalariga bog'liq bo'lmaganligi uchun davlat byudjeti daromadlari ma'lum bir qismining to'ldirilishini kafolatlaydi.

Shakllangan kapital strukturasi nisbatan pul mablag'larini shartli-o'zgaruvchan tartibda umumdavlat fondiga olinishi konservativ bo'lsa-da, biroq bu narsa soliq to'lovchilarning ish faolligi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langandir. Takror ishlab chiqarish sub'yektlarining faoliyati qancha samarali bo'lsa, ulardan undirilishi lozim bo'lgan shartli-o'zgaruvchan soliqlarning (masalan, foydadan olinadigan soliqning miqdori) miqdori shuncha yuqori bo'ladi. Agar bu soliqlarni undirish mexanizmi tadbir-korlik tashabbusining deyarli bir xil yoki proporsional darajadagi yuklamasini ta'minlashga imkon bersa (boshqacha so'zlar bilan aytganda, davlat oldida soliq to'lovchilar majburiyatlarining nisbiy tengligiga erishilsa), u holda bu narsa, shak-shubhasiz, ijtimoiy qarama-qarshiliklarni va bosimni yumshatadi. Shunday qilib, yuqorida bayon qilinganlardan ko'rinib turibdiki, davlat daromadlari va davlat xarajatlari moliya mazmunini namoyon etuvchilar sifatida iqtisodiyotda va sotsial sohada sodir bo'layotgan jarayonlarga juda kuchli ta'sir o'tkazib,

¹⁷⁹ Oqimlarning yo'nalishi bozorning ehtiyojlari bilan aniqlanib, byurokratik tartibga solishning talab etilmasligi bu erda e'tiborga loyiq bo'lgan holatlarning yana biridir. Biroq, shartli-doimiy soliqlarni o'rnatishda (belgilashda) tarmoq xususiyatlarining inkor etilishi, xususan, rentabellik normasining tabiiy pastligi bilan xarakterlanadigan faoliyat turlari va resurs sig'imli ishlab chiqarishlar uchun imtiyozlardan voz kechish ijtimoiy qarama-qarshiliklarning kuchayishiga olib keladi.

ularning dinamikasi va yo'nalishini keskin o'zgartirib yuborishi mumkin.

Shu erning o'zida byudjet yordamida tartibga solish (makro- va mikroko'rsatkichlarga faqat markaziy byudjet daromadlari va xarajatlarining kompleks siyosatini o'zgartirish orqali) moliyaviy tartibga solishning barcha sohasini qamrab ololmaydi. Chunki taqsimlash va qayta taqsimlashda moliyaviy tizim har bir fondning ta'siri tartibga soluvchi bo'lishi kerak. Xususan, hozirgi paytda rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari maxsus fondlar birgalikda markaziy byudjetlar hajmining $\frac{1}{3}$ qismidan $\frac{1}{2}$ qismigachasini tashkil etmoqda. Bundan tashqari, bu yerda yana ikkita muhim yo'nalishlar ham mavjud. Bular byudjet defitsitining tarkibiy tuzilmasini shakllantirish va byudjetlararo munosabatlarni tartibga solishdir¹⁸⁰.

Demak, takror ishlab chiqarish parametrlarini o'zgar-tirish maqsadida moliyaviy munosabatlarning barcha aspekt-laridan (yo'nalishlaridan) foydalanish bo'yicha davlat tomonidan tashkil qilinadigan faoliyatga ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy tartibga solish deyiladi. U kishilik jamiyatining tabiiy taraqqiyoti natijasida dunyoga kelgan hamda iqtisodiyot va ijtimoiy soha sog'lom faoliyat ko'rsatishining ajralmas qismi (sharti) hisoblanadi. Moliyaviy tartibga solishning sub'yekti davlat tuzilmalari bo'lsa, uning ob'yekti ijtimoiy tizim ishti-rokchilarining daromadlari va xarajatlaridir.

Makro- va mikro darajada jamiyat ehtiyojlarining maksimal qondirilishini ta'minlaydigan jamg'armalarni taqsimlashning proportsiyalarini o'rnatish moliyaviy tartibga solish jarayonida hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy vazifa hisoblanadi. Bu narsa shaxsiy, jamoa va ijtimoiy manfaatlar, qadriyatlar va boyliklarning oqilona inobatga olinishini ko'zda tutadi va samarali ishlayotgan bozor mexanizmi bilan davlatning ta'siri tizimini qo'shish muammolarining moliyaviy aspektini (yo'nalishini) aks ettiradi.

¹⁸⁰ Moliyaviy tartibga solishning yuqorida bayon etilgan elementlarining mazmunini ochib berish maxsus tadqiqot ob'ekti hisoblanadi va ushbu paragraf doirasidan chetga chiqadi.

Bozor ho'jaligining moliyaviy regulyatorlariga (tar-tibga soluvchilariga) quyidagilar kiradi:

- byudjetga soliqlar va soliq bo'lmagan to'lovlar;
- moliyaviy imtiyozlar va sanksiyalar;
- byudjet tashkilotlarining ekspluatatsion xarajatlari;
- umumiy va maqsadli subsidiyalar, shu jumladan, davlat buyurtmalarini to'lashga mo'ljallanganlari;
- byudjetdan tashqari maxsus fondlarning daromadlari va xarajatlari;
- davlat korxonalar va tashkilotlarining daromadlari va xarajatlari.

Moliyaviy ta'sir ko'rsatishga tartibga solishning quyidagi ko'rinishlari (shakllari) xos:

- to'g'ridan-to'g'ri (bevosita);
- egri (bilvosita);
- aralash.

Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) tartibga solish shakli quyidagilar orqali namoyon bo'ladi:

- to'g'ri (bevosita) umumdavlat soliqlarini undirish yordamida;
- taraqqiyot byudjetidan xarajatlarni moliyalashtirish jarayonida;
- byudjet va markazlashtirilgan maxsus fondlarga soliq-lar va to'lovlar stavkalarini oshirilgan yoki kamaytirilgan tarzda qo'llash yo'li bilan;
- davlat xarajatlarining normativlari miqdorini o'zgartirish orqali;
- moliyaviy intizomni buzganligi uchun jarimalar, penyalarni undirish natijasida.

Bularning barchasi, o'z navbatida, takror ishlab chiqarish sub'yektlari daromadlarining darajasini va bozor kon'yunkturasini to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) o'zgartiradi.

Tartibga solishning egri (bilvosita) shakllari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- davlat tomonidan egri (bilvosita) soliqqa tortish;

- davlat joriy xarajatlarini amalga oshirish.

Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning aralash shakllari orasidan quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

- mahalliy soliqlar;
- byudjetga soliq xarakteriga ega bo'lmagan to'lovlar;
- faoliyatning alohida turlari va tadbirlarni imtiyozli soliqqa tortish va imtiyozli moliyalashtirish;
- davlat korxonalari va tashkilotlari fondlari hamda markazlashtirilmagan byudjetdan tashqari fondlarni shakllantirish va ulardan foydalanish normativlari.

Davlat daromadlari va davlat xarajatlarning konkret turlari, ularni jalb (mobilizatsiya) qilish va taqdim etish metodlari masalaning tashkiliy tomonlari bilan birgalikda moliyaviy tartibga solishning usullarini o'zida mujassam etadi. Mablag'larni undirish (olish) va moliyalashtirishni taqdim etishning konkret printsiplari bunday ta'sirning xarakterini aniqlab beradi. Va, nihoyat, moliyaviy qonunchilik va hokimiyatning vakolatli organlari moliyaviy tartibga solishni amalga oshirish uchun tashkiliy imkoniyatlarni ta'minlaydi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan qiymatni taqsimlash jarayoniga kirib borib, davlat moliyasi markazlashtirilmagan pul fond-larini shakllantirishga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Bu narsa, o'z navbatida, mablag'larning individual doiraviy aylanishini ta'minlashga sharoit yaratib beradi.

Oxir oqibatda moliyaviy tartibga solish, davlatning ta'sirini ta'minlashning boshqa shakllari (foizning darajasi, bojxona bojlarining darajasi, davlat korxonalarini mahsulotining bahosi, valyuta kursi, pul massasining hajmi va tarkibiy tuzilmasi, ma'muriy-qonunchilik faoliyati va boshqalarga ta'sir ko'rsatish) bilan birgalikda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasida ijobiy o'zgarishlar bo'lishini ta'minlashi mumkin. Biroq, amaliyotda bu narsaning sodir bo'lishi ancha murakkab bo'lib, u chuqur va har tomonlamali nazariy ishlanmalar va murakkab matematik hisob-kitoblarga asoslanishni talab qiladi. Bu sohada bunday kompleks tadqiqotlarning mavjud emasligi, albatta,

muvaqqiyatsizlikka olib keladi. Bu yerda masala o'z-o'zidan hal bo'lib ketishi mutlaqo mumkin emas. Shuningdek, "metod" sifatida moliyaviy tartibga solishning cheklangan ekanligini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. YalMning hajmi va o'sish sur'atlari; davlat undirmalarining iqtisodiy jihatdan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal darajasi; boshqa "aralash" regulyatorlarning ta'siri; ijobiy samaraning majburiy sharti sifatida siyosiy barqarorlik va puxta o'ylangan umumiy iqtisodiy strategiyaning (joriy va uzoq muddatli) mavjudligi kabilarni, bu o'rinda, ana shunday ob'yektiv cheklanmalar (cheklovchilar) qatoriga kiritish mumkin.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- Moliyaviy rejalashtirishning mazmunini tushuntirib bering.
- "Moliyaviy rejalashtirish" tushunchasining tarkibiga nimalar kiradi?
 - Moliyaviy rejalashtirishning asosiy vazifalarini aytib bering.
 - Moliyaviy rejalashtirish jarayonining asosiy bosqich-larini tushuntirib bering.
 - Moliyaviy rejalarning qanday turlari (ko'rinishlari) mavjud?
 - Strategik moliyaviy reja qanday savollarga aniq javob berishi lozim?
 - Joriy moliyaviy rejalashtirishning asosiy funktsiya-larini aytib bering.
 - Moliyaviy tizim alohida bo'g'inlarining nisbiy mustaqilligi nimalarni o'zida aks ettiruvchi moliyaviy rejalarning ishlab chiqilishi zarurligini belgilab beradi?
 - Moliyaviy rejalashtirishning umumdavlat va hududiy darajalariga nimalar kiradi?
 - Balansda aks ettirilayotgan aholining pul daromadlari o'zining manbasiga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
 - Balansda aks ettirilayotgan aholining pul xarajatlari qanday guruhlardan iborat bo'ladi?

- Ma'lum bir muddatni qamrab olishiga qarab, moliyaviy rejalar qanday guruhlarga bo'linadi?
- Biznes-rejaning tarkibida moliyaviy reja qanday yo'nalishlar bo'yicha ishlab chiqiladi?
- Moliyaviy bashoratlashning ta'rifini ayting.
- Nazariya va amaliyotda moliyaviy bashoratlash nima-larga ajratiladi?
- Moliyaviy bashoratlash jarayonida qanday metodlardan foydalaniladi?
- Moliyaviy rejalashtirishning metodi sifati moliyaviy dasturlashtirish nimalarning bo'lishini ko'zda tutadi?
- Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga davlatning ta'siri qanday maqsadlar uchun zarur?
- Turli ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda moliyaning rolini (moliyaviy tartibga solishning rolini) to'liq idrok etish uchun nimalarni atroflicha tahlil qilib chiqmoq lozim?
- Davlatning transformatsion xarajatlari tarkibini aytib bering.
- Davlat xarajatlari ijtimoiy munosabatlarning barqarorligini qo'llab-quvvatlab, ular jami talabning hajmi va tarkibiy tuzilmasiga keskin ta'sir ko'rsatadi va bu narsa nimalarda namoyon bo'ladi?
- Umumiy tarzda, davlat daromadlarining olinishini nimalarga ta'sir etishi mumkin, deb ajratib ko'rsatsa bo'ladi?
- Bozor xo'jaligining moliyaviy regulyatorlari (tartibga soluvchilari) tarkibini ayting.
- Moliyaviy ta'sir ko'rsatishga tartibga solishning qanday ko'rinishlari (shakllari) xos?
- Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) tartibga solish shakli nimalar orqali namoyon bo'ladi?
- Tartibga solishning egri (bilvosita) shakllari o'z ichiga nimalarni oladi?
- Moliyaviy ta'sir ko'rsatishning aralash shakllarini tushuntirib bering.

10-BOB. MOLIYAVIY NAZORAT

10.1. Moliyaviy nazorat: mazmuni, sohalari, ob'yehti, predmeti, tizimi, vazifalari, printsiplari

Moliyaviy nazorat iqtisodiy kategoriya sifatida moliyaga ob'yektiv xos bo'lgan nazorat xususiyatining amalda namoyon bo'lishidir. Odatda, moliyaviy nazorat quyidagi ikki yo'nalishda (aspektda) qaraladi:

- barcha iqtisodiy sub'yektlarning moliyaviy qonunchilik va moliyaviy intizomga rioya qilishi ustidan maxsus tashkil etilgan nazorat organlarining qat'iy tartib asosida tashkil etilgan faoliyati;
- moliyaviy operatsiyalarning samaradorligini va maqsadga muvofiqligini ta'minlash maqsadida makro- va mikrodarajada moliya hamda pul oqimlarini boshqarishning ajralmas elementi.

Moliyaviy nazoratning har ikki yo'nalishi (aspekti) bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lsa-da, nazoratning maqsadi, metodi va sub'yektlariga muvofiq ravishda farqlanadi ham. Agar birinchi holda nazoratning huquqiy va miqdoriy tomonlari ustunlik qilsa, ikkinchi holda moliyaviy nazoratning analitik tomoniga juda katta e'tibor beriladi.

Barcha iqtisodiy sub'yektlarning (davlat, korxonalar va tashkilotlarning) moliyaviy faoliyati ustidan qonunchilik va ijroiya hokimiyati organlarining turli darajalari, shuningdek maxsus tashkil etilgan muassasalar tomonidan amalga oshiriladigan nazoratga moliyaviy nazorat deyiladi. Bu nazorat, eng avvalo, pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida moliyaviy-iqtisodiy qonunchilikka rioya etilishi, moliyaviy-xo'jalik operatsiyalarining samaradorligini baholash va amalga oshirilgan xarajatlarning maqsadga muvofiqligi ustidan nazoratni o'z ichiga oladi. Boshqacha so'zlar bilan aytganda, moliyaviy nazorat u yoki bu moliyaviy harakat sodir bo'lishining baholashni o'z ichiga olish

bilan cheklanmasdan, balki u o'zining analitik yo'nalishiga (aspektiga) egadir.

Moliyaviy nazorat qiymat shaklida amalga oshiri-ladigan nazorat bo'lganligi uchun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining barcha sohalarida amalga oshiriladi va pul fondlari harakatining barcha jarayonlarida, shu jumladan, moliyaviy natijalarni idrok etish jarayonida ham kuzatiladi.

Moliyaviy nazorat nazorat qiluvchi faoliyatning boshqa sohalaridan ajralib turadigan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uning ob'yekti va predmeti, nazorat sub'yektlari (hokimiyat va agentlar) va boshqariladigan sub'yektlarning tarkibi, maqsadlari va vazifalari, shakllari va usullari mavjud.

Moliyaviy nazorat ob'ektlari bo'lib iqtisodiyotdagi barcha sub'yektlarning pul jamg'armalarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish, shuningdek moddiy, mehnat va boshqa resurslarni jalb qilish jarayonidagi pul oqimlari yoki munosabatlari hisoblanadi.

Moliyaviy nazoratning predmeti quyidagi moliyaviy ko'rsatkichlardan iborat:

- turli darajadagi byudjetlarning daromadlari va xarajatlari;
- soliq to'lovlarining hajmlari;
- xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning daromadlari;
- xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning muomala xara-jatlari;
- tannarx va foyda;
- uy xo'jaliklarining daromadlari va xarajatlari;
- va boshqalar.

Moliyaviy nazoratning predmeti hisoblangan yuqoridagi ko'rsatkichlarning ko'plari hisobli ko'rsatkichlar hisoblanadi va bu narsa, o'z navbatida, ularning amaldagi normativ hujjatlarga muvofiq ravishda hisoblanishining to'g'riligi va ishonchliligini tekshirishni (nazorat qilishni) taqozo etadi.

Moliyaviy nazorat sub'yektlari bo'lib vakolatli davlat organlari, shuningdek, moliyaviy qonunlarga rioya qilini-shini

tekshirish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish huquqiga ega bo'lgan nodavlat tashkilotlar va muassasalari hisoblanadi.

Nazorat ostida bo'lgan sub'yektlarga davlat hokimiyati organlari, mahalliy boshqaruv organlari, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va moliyaviy bitimlarni bajaruvchi jismoniy shaxslar kiradi.

Davlat moliyaviy nazoratining maqsadi davlat moliyaviy faoliyatining qonuniyligi va samaradorligini ta'minlash sifatida belgilanishi mumkin.

Davlat moliyaviy nazoratining asosiy maqsadini amalga oshirish (vipolneniya), ya'ni moliyaviy faoliyatning qonuniyligi va samaradorligini ta'minlash davlatning moliyaviy siyosatiga bog'liq ravishda muayyan vazifalarni hal qilish orqali amalga oshiriladi:

- Davlat markazlashtirilgan va markazlashmagan pul mablag'larini shakllantirishda davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash;

- Davlat daromadlarini shakllantirish va ulardan oqilona foydalanish ustidan tegishli nazoratni ta'minlash;

- nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish va takomillashtirish;

- hokimiyat organlarini tomonidan tegishli moliyaviy resurslarni to'plash, taqsimlash va ulardan foydalanish funksiyalarini bajarilishini nazorat qiladi;

- tashkilotlar va jismoniy shaxslarning davlat organlari va tashkilotlari oldidagi moliyaviy majburiyatlarning bajarilishini tekshirish;

- Byudjetdan mablag' oluvchilarni byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanishni tekshirish;

- korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning moliyaviy faoliyatini tekshirish;

- sub'yektlar tomonidan naqd pul hisob-kitoblari va kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalariga amal qilinishini tekshirish;

- valyuta va valyuta operatsiyalarni o'tkazish qoidalariga rioya etilishini ta'minlash;

- moliya sohasida jinoyatlarning oldini olish va oldini olish.

Moliyaviy nazorat moliya funksiyalarining amalga oshirilish shakli bo'lib xizmat qiladi. U ham davlatning va ham boshqa barcha iqtisodiy sub'yektlarning manfaatlari va huquqlarini ta'minlashga qaratilgan.

Moliyaviy nazorat, bir tomondan, o'zaro ta'sirchan va ikkinchi tomondan, mustaqil bo'lgan ikki sohaga bo'linadi¹⁸¹:

- davlat moliyaviy nazorati;
- nodavlat moliyaviy nazorati.

Davlat moliyaviy nazorati bu davlatning asosiy qonunlariga tayanadigan va hokimiyat hamda boshqaruv konkret organlari iqtisodiy-huquqiy harakatining kom-pleksli va maqsadga yo'naltirilgan tizimidir.

Davlat moliyaviy nazoratning ahamiyati va o'rnini ob'yektiv baholash uchun uni ikki jihatdan ko'rib chiqish kerak: tor va keng ma'noda.

Keng ma'noda davlat moliyaviy nazorati - samarali davlat moliya siyosatini amalga oshirish uchun mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va davlat moliyaviy jarayonida davlat manfaatlariga rioya etilishini ta'min-laydigan tartibga solish chora-tadbirlarining yig'indi-sidir.

Tor ma'noda davlat moliya nazorati esa mamla-katning samarali va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi maqsadida davlat va mahalliy hokimliklarning davlat pul fondlari mablag'larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonining qonuniy va maqsadga muvofiqligi ustidan davlat hokimiyat organlari va boshqa vakolatli organlar tomonidan amalga oshiriladigan nazoratdir.

¹⁸¹ Ayrim iqtisodchi olimlarning fikricha, moliyaviy nazorat tizimi o'z ichiga quyidagilarni oladi: davlat moliyaviy nazorati; kontragentlar bilan moliyaviy-hisob-kitob munosabatlari jarayonidagi nazorat; nodavlat moliyaviy nazorati. (Qarang: Finansi, nalogi i kredit. Uchebnik. Izd. 2-e, dop. i pererab. /Pod red. d.e.n., prof. I.D.Matskulyaka. – M.: Izd-vo RAGS, 2007. s.23).

Davlat moliyaviy nazorati davlatning moliya siyosatini amalga oshirishga va moliyaviy barqarorlik uchun sharoit-larni yaratishga qaratilgan. Bu narsa, eng avvalo, barcha darajalardagi byudjetlar va nobyudjet fondlarni ishlab chiqish, muhokama qilish, tasdiqlash va ijro etish, korxonalar va tashkilotlar, banklar va moliyaviy korporatsiyalarning moliyaviy faoliyati ustidan nazoratni anglatadi. Agar u umummilliy iqtisodiy manfaatlar bilan belgilangan (aniqlangan) bo'lsa, bu holda davlat moliyaviy nazorat-chilari ham davlat sektorida, ham xususiy hamda korporativ biznes sektorida taftish va tekshirishlarni amalga oshirish huquqiga ega bo'ladi. Biroq iqtisodiyotning nodavlat sektorida davlat tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat faqat soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni ham qo'shib olgan holda davlat oldidagi pul majburiyatlarining bajarilishi sohalarini, ularga ajratilgan byudjet subsidiyalari va kreditlarini sarflashda maqsadga muvofiqlilik va qonuniylikning rioya qilinishi va shuningdek, hukumat tomonidan o'rnatilgan pul hisob-kitoblarini tashkil qilish, buxgalteriya hisobi va hisobotni yuritish qoidalariga rioya etilishini qamrab oladi.

Nodavlat moliyaviy nazorati ikkiga bo'linadi: ichki (firma ichidagi, korporativ) va tashqi (auditorlik)¹⁸².

Moliyaviy nazoratning davlat va nodavlat sohalari (ko'rinishlari, turlari) nazoratni amalga oshirish metod-larining o'xshashligiga qaramasdan, o'zlarining pirovard maqsadlari bo'yicha bir-biridan tubdan farq ham qiladi. Davlat moliyaviy nazoratining bosh maqsadi davlat xazinasiga resurslarni tushurishni maksimallashtirish va davlat boshqaruv xarajatlarini minimallashtirish bo'lsa, bunga qarama-qarshi ravishda nodavlat moliyaviy nazorat-ning (ayniqsa, firma ichidagi moliyaviy nazoratning) bosh maqsadi joylashtirilgan kapitaldagi foyda normasini oshirish maqsadida davlat foydasidagi ajratmalar va boshqa xarajatlarni minimallashtirishdan iborat. Bir vaqtning o'zida moliyaviy nazoratning har ikki sohasi amaldagi qonunlarning huquqiy ramkasi bilan cheklab qo'yilgan.

¹⁸² Nodavlat moliyaviy nazorat xususida ushbu bobning 6.4-paragrafidan batafsilroq to'xtalaniladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar davrida moliyaviy nazoratning o'rni quyidagilarni tekshirish jarayonida namoyon bo'ladi:

birinchidan, davlat va jamoat tashkilotlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fuqarolar tomonidan moliyaviy faoliyat jarayonida belgilangan qonuniy tartibga rioya qilinishida,

ikkinchidan, qabul qilingan chora-tadbirlarning samara-dorligi va iqtisodiy maqsadga muvofiqligi hamda davlat vazifalariga mos kelishida.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimi, asosan, bir tipda bo'lib, quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- bevosita mamlakatning parlamenti yoki Prezidentiga bo'ysunuvchi hisob palatasi. Bu tashkilotning bosh maqsadi davlat mablag'larining sarflanishi ustidan umumiy nazoratni o'rnatishdir;

- asosan solikli daromadlarning davlat xazinasiga kelib tushishini nazorat qiluvchi va mamlakat prezidenti, hukumati yoki moliya vazirligiga bo'ysunuvchi soliq muassasi;

- quyi tashkilotlarini tekshiruvchi va taftish qiluvchi davlat tashkilotlarining tarkibidagi nazorat qiluvchi organlar;

- hisobot hujjatlarining ishonchililigini va moliyaviy operatsiyalarning qonuniyligini tijorat asosida tekshiruvchi nodavlat nazorat xizmatlari;

- asosiy vazifasi xarajatlarni qisqartirish, moliyaviy oqimlarni optimallashtirish va foydani oshirish bo'lgan ichki nazorat xizmatlari.

Moliyaviy qonun bilan tartibga solinadigan munosabatlarda moliyaviy nazoratning asosiy yo'nalishlari (tarkibi) quyidagilar:

- davlat organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining o'z vakolatlari doirasida moliyaviy resurslarni to'plash, taqsimlash va ulardan foydalanish funksiyalarini bajarilishini tekshirish;

- davlat va hokimiyat organlarining fuqarolar va tashkilotlar oldidagi moliyaviy majburiyatlarni bajari-lishini tekshirish;

- tashkilot va fuqarolarning davlat va mahalliy boshqaruv organlari oldidagi majburiyatlar bajarili-shini tekshirish;

- davlat korxonalari, muassasalari, tashkilotlarining moliyaviy mablag'lari (byudjet mablag'lari, o'z mablag'lari, bank kreditlari, byudjetdan tashqarida va boshqa mablag'lari)dan foydalanishning qonuniyligini va maqsadga muvofiqligini (samaradorligini) tekshirish;

- korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan moliyaviy bitimlar tuzish, hisob-kitoblarni amalga oshirish va pul mablag'larini saqlash qoidalariga rioya etilishini tekshirish;

- ichki ishlab chiqarish zaxiralarini aniqlash - iqtisodiyotning rentabelligini oshirish, mehnat unumdorligini oshirish, moddiy va pul resurslaridan yanada tejamkor va samarali foydalanish imkoniyati;

- moliyaviy intizom buzilishining oldini olish va bartraf etish; moliyaviy intizom buzilishi aniqlangan taqdirda belgilangan tartibda tashkilotlarga, mansabdor shaxslarga va fuqarolarga nisbatan choralar qo'llaniladi va davlatga, tashkilotlarga va fuqarolarga etkazilgan moddiy zarar qoplanadi.

Bozor xo'jaligi asoslarining mustahkamlanib borishi bilan moliyaviy nazoratni tashkil etish masalalari yanada huquqiyroq xarakterga ega bo'lib, sekin-astalik bilan g'arb modeliga yaqinlashadi. Bu model amaliyotda o'zining samaradorligini yaqqol ko'rsatgan¹⁸³.

Jahon hamjamiyati ko'p yillik tajriba asosida moliyaviy nazoratni tashkil etishning asosiy printsiplarini ishlab chiqqanki, hozirgi paytda ularga rioya qilishga dunyoning har bir tsivilizatsiyalashgan davlati intiladi. Bu printsiplar INTOSAI¹⁸⁴ning Lima deklaratsiyasida o'z aksini topgan. Ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- mustaqillik;
- ob'yektivlik;

¹⁸³ AQSh Kongressining ma'lumotlariga ko'ra, 50 yilda federal nazorat-taftish organlarining faoliyatidan olingan jami iqtisodiy samara 500 mlrd. dollardan kam bo'lmagan. Qarang: Somenkov A.D. Parlamentskiy kontrol za ispolneniem gosudarstvennogo byudjeta. – M.: Ekonomika, 1998. s. 79.

¹⁸⁴ INTOSAI – dunyoning 178 mamlakati oliy nazorat organlarining Xalqaro tashkiloti. Uning doirasida mintaqaviy tashkilotlar ham amal qiladi. Ulardan biri EVROSAL bo'lib, u oliy nazorat organlarining Evropa tashkilotidir.

- kompetentlik (layoqatlilik, qodirlik);
- oshkoralik.

Moliyaviy nazoratning mustaqilligi nazorat organining moliyaviy jihatdan mustaqilligi, nazorat organlari rahbarlarining vakolat muddatlarining parlament muddatlaridan uzoqligi, shuningdek ularning konstitutsion xarakteri bilan ta'minlanishi kerak. Ob'ektivlik va kompetentlik (layoqatlilik, qodirlik) nazoratchilar tomonidan amaldagi qonunchilikka so'zsiz itoat etilishini, taftish ishlarini amalga oshirishning belgilangan (o'rnatilgan) standartlariga (andozalariga) qattiq rioya etish asosida nazoratchilar ishining yuqori kasbiy darajada bo'lishini taqoza etadi. Oshkoralik davlat nazoratchi-larining jamotchilik va ommaviy axborot vositalari bilan doimiy aloqada bo'lishini ko'zda tutadi.

Moliyaviy nazoratni tashkil qilish tizimiga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi qonunlar qabul qila turib, har bir davlat, odatda, yuqoridagi printsiplarga tayanadi (asoslanadi). Bir vaqtning o'zida, har bir davlatda nazorat harakatlarining o'z reglamenti (tartibi va ketma-ketligi) mavjud bo'lib, bu narsa pirovardida moliyaviy nazoratning natijalariga o'z ta'sirini, albatta, ko'rsatadi.

10.2. Moliyaviy nazorat turlari, shakllari va metodlari

Moliyaviy nazorat samaradorligi uni amalga oshirishning turlari, shakllari va usullari bilan ta'minlanadi. Moliyaviy nazorat turli mezonlar bo'yicha shartli ravishda tasniflanishi mumkin.

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sub'yektlarga ko'ra uning quyidagi turlari mavjud:

- umumdavlat moliyaviy nazorati;
- idoraviy moliyaviy nazorat;
- xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat;
- jamoatchilik moliyaviy nazorati;
- mustaqil moliyaviy nazorat.

Umumdavlat moliyaviy nazorati qonun chiqaruvchi organlar, ijrochi organlar (Oliy majlis, Vazirlar Mahkamasini) tomonidan amalga oshiriladi. Shuningdek, davlat tomonidan tashkil etilgan maxsus vakolatli organlar (Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi. Davlat moliyaviy nazoratining asosiy maqsadi daromad olish va davlat mablag'larini sarflashda davlat va jamiyat manfaatlarini ta'minlashdan iborat.

Ushbu nazoratning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- pul mablag'lari va moddiy boyliklarni talon-taroj qilinishi va kamomadlarga yo'l qo'yilish holatlarini, xo'jasizlik va boshqa qonun buzilishlarini, moliyaviy intizom buzilishlarini aniqlash,
- ularni kelib chiqish shart-sharoiti va sabablarini o'rganish, bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;
- aybdor shaxslar tomonidan etkazilgan zararni qoplash bo'yicha choralar ko'rish va h.k.

Amaliyotda umumdavlat moliyaviy nazorati respublika va mahalliy darajada o'tkaziladi:

- respublika darajasida – O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetining, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining va respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari jamg'armalarining shakllantirilishi hamda ijro etilishi ustidan;
- mahalliy darajada – Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari jamg'armalarining shakllantirilishi hamda ijro etilishi ustidan amalga oshiriladi.

Idoraviy (mahkamaviy) moliyaviy nazorat vazirlik-larning nazorat organlari va mahalliy hokimiyat organlarining bo'limlari tomonidan ularga bo'ysunuvchi korxonalar, tashkilot va

muassasalarning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini nazorat qilishga qaratilgan.

Xo'jalik ichidagi (ichki) moliyaviy nazorat korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning moliyaviy xizmatlari, xususan buxgalteriya, moliya bo'limlari, ichki audit xizmatlari tomonidan amalga oshiriladi. Moliyaviy nazorat ob'yekti bo'lib korxonalar va uning tarkibiy bo'linmalari (tsexlar, bo'limlar, bo'linmalar va filiallar)ning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyati hisoblanadi.

Jamoatchilik moliyaviy nazorati ixtiyoriylik va beg'arazlik asosida guruhlar, alohida shaxslar (mutaxassislar) va nodavlat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Nazorat ob'yekti tekshiruvchilarning oldilariga qo'yilgan aniq maqsadlariga bog'liq ravishda belgilanadi. Mamlakatimizda jamoatchilik nazorati «Jamoatchilik nazorati to'g'risida»gi qonun¹⁸⁵ ga asosan amalga oshiriladi. Jamoatchilik moliyaviy nazoratining ob'yekti bo'lib davlat moliyaviy organlari va ularning mansabdor shaxslarining o'zlariga qonunchilik bilan yuklatilgan majburiyatlarni ijro etishi bilan bog'liq moliyaviy faoliyati hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatga olingan nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari jamoatchilik nazorati sub'yektlaridir.

Mustaqil moliyaviy nazorat maxsus organlar: auditorlik firmalari va boshqa xizmatlar tomonidan o'tkaziladi. Auditorlik faoliyatining asosiy maqsadi tekshirilayotgan sub'yektning moliyaviy hisobotining ishonchliligi buyicha xulosa berish hamda moliyaviy bozorga ishonchli axbarot berishni ta'minlashan iborat.

Moliyaviy nazoratning shakllarini quyidagi mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilinadi:

- o'tkazish vaqti bo'yicha
- amalga oshirilish reglamenti;
- nazoratning sub'yektlari;

¹⁸⁵ 2018 yil 12 apreldagi O'zbekiston Respublikasining O'RQ—474 qonuni. <http://www.lex.uz>

- nazoratning ob'ektlari.

O'tkazilish vaqtiga ko'ra moliyaviy nazoratning shakllari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- dastlabki;
- joriy (operativ);
- navbatdagi (kelgusi, so'nggi).

Dastlabki moliyaviy nazorat korxonalarining moliyaviy rejalarini, tashkilot va muassasalarning daromad va xarajtlar smetalarini, byudjet loyihalari, bitim shartnomalari va boshqalarni tayyorlash, ko'rib chiqish va tasdiqlash bosqichlarida amalga oshiriladi. Buning natijasida mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarni noto'g'ri, nooqilona sarflanishini va sub'yektlarning salbiy moliyaviy natijaga erishilarini oldi olinadi.

Joriy moliyaviy nazorat sub'yektlarning, jumladan davlat, korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning moliyaviy rejalarini amalga oshirish jarayonida moliyaviy tartib-qoidalar buzilishining oldini olish maqsadida moliya va g'aznachilik organlari, xo'jalik yurituvchi sub'yektlar, tashkilotlarning hisobchilari, moliyaviy xizmat bo'limlari tomonidan doimiy ravishda o'tkaziladi.

Navbatdagi (keyingi) moliyaviy nazorat hisobot davri va moliyaviy yil yakunlanganidan keyin amalga oshiriladi. Bunda byudjet ijrosi, byudjet muassasalarining smeta ijrosi, shuningdek korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy rejalarini bajarilishi natijasida moliyaviy mablag'larning sarflashishini maqsadga muvofiqligi tekshiriladi.

Amalga oshirilish reglamenti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- majburiy (tashqi);
- tashabbusli (ichki).

Yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy faoliyati ustidan majburiy (tashqi) nazorat qonun asosida amalga oshiriladi. Bular, masalan, asosan tashqi, mustaqil nazoratchilar tomonidan amalga oshiriladigan soliq tekshiruvlariga, byudjet resurslaridan maqsadli foydalanish ustidan nazoratga, korxonalar va

tashkilotlarning moliya-buxgalteriya hisobotlari ma'lumotlarini majburiy auditorlik tasdiqlanishiga va h.k.larga tegishli bo'lishi mumkin.

Tashabbusli (ichki) moliyaviy nazorat moliyaviy boshqaruvning ajralmas qismi sifatida moliyaviy qonunchilikdan kelib chiqmasdan, sub'yektlarning moliyaviy siyosatini to'g'ri yo'lga qo'yish maqsadida amalga oshiriladi. Nazorat sub'ektlari bo'yicha moliyaviy nazoratning quyidagi shakllari bo'lishi mumkin:

- Prezident moliyaviy nazorati;
- davlat hokimiyati organlarining moliyaviy nazorati;
- moliya-kredit organlarining moliyaviy nazorati;
- firmaviy-ichki moliyaviy nazorat;
- auditorlik moliyaviy nazorati;
- va boshqalar.

Nazorat ob'ektlariga muvofiq ravishda moliyaviy nazoratning quyidagi shakllari mavjud:

- byudjet moliyaviy nazorati;
- soliqlar bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- bojxona nazorati;
- valyuta operatsiyalari ustidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- sug'urta faoliyati bo'yicha moliyaviy nazorat;
- kredit operatsiyalari bo'yicha moliyaviy nazorat;
- pul massasi ustida amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- investitsion faoliyat bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;
- va boshqalar.

Byudjet nazorati moliyaviy nazoratning eng muhim shakllaridan biri bo'lib, byudjetlarni tuzish, ko'rib chiqish va tasdiqlash bosqichidagi vazifasi byudjetning daromad qismida mavjud zahiralardan foydalanishning to'liqligini tekshirish hisoblanadi. Shuningdek, byudjet xarajatlarini amalga oshirishda

har bir turdagi moliyalashtirishni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligini tekshiradi. Byudjetni ijro etish jarayonida byudjet mablag'larini taqsimlashning o'z vaqtida bajarilishi, ularning maqsadli va samarali qo'llanilishi nazorat qilinadi.

Soliq nazorati moliyaviy nazoratning bir qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi soliqqa tortishning takomillashgan tizimini tashkil etish, soliq to'lovchilar, banklar va boshqa soliqqa oid munosabatlar qatnashuvchilari o'rtasida soliq qonunchiligini buzilishiga yo'l qo'ymaydigan soliq intizomini yaratishdan iboratdir.

Bojxona nazorati qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalariga rioya etilishini ta'minlash uchun bojxona organlari tomonidan amalga oshiriladigan, shu jumladan xavfni boshqarish tizimi qo'llanilgan holda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar majmuidan iborat bo'lib, uning asosiy vazifasi bojxona chegarasidan o'tayotgan tovar va transport vositalarini nazoratdan va ko'rikdan o'tkazishda, ularni qonuniyligini aniqlash va tasdiqlash, bojxona bojlari va boj to'lovlarini o'z vaqtida va to'liq undirilishini ta'minlashdan iborat.

Valyuta nazorati valyuta operatsiyalarini amalga oshirishda valyuta qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlashga qaratilgan tashkiliy–huquqiy chora-tadbirlar tizimi bo'lib, bunda amalga oshirilayotgan valyuta operatsiyalarining amaldagi qonunchilikka muvofiqligi hamda ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan litsenziyalar va ruxsatnomalarning mavjudligi tekshiriladi. Valyuta nazoratining maqsadi mamlakatda eksportdan valyuta tushumlarini to'liq va o'z vaqtida olinishini va import qilinadigan tovarlar uchun xorijiy valyutadagi to'lovlarning haqiqiylikini ta'minlashdan iborat.

Sug'urta nazorati sug'urta operatsiyalarini amalga oshirishda qonunchilikka rioya etilishini ta'minlashdan iborat bo'lib, uning maqsadi sug'urta bozori va uning ishtirokchilarini xatti-harakatlarini qonunchilik talablariga mos bo'lishini ta'minlash

hamda sug'urtalanuvchi jismoniy va yuridik shaxslar manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

- investitsion faoliyat bo'yicha amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat;

Pul-kredit nazorati mamlakatdagi pul-kredit munosabatlarini qonuniyligini, ya'ni bu sohada qonunchilikning buzilish holatlarini, jumladan valyuta aktivlarini noqonuniy asosda xorijga chiqib ketish va inflyatsiyani kuchayib ketish holatlari oldini oladi va nazoratini ta'minlaydi. Kredit nazorati kredit beruvchi tashkilotlar tomonidan kredit berish, uni tekshirish va kreditlarni qaytarish vaqtida amalga oshiriladi.

Investitsiya nazorati investiyalangan maablag'lardan samarali foydalanishni nazorat qilishga qaratilgan bo'lib, asosiy vazifalaridan biri markazlashgan investitsiyalardan foydalangan holda investitsion loyihalarni amalga oshirish va monitoring qilish hamda investitsion jarayonning samaradorligini oshirish uchun mablag'larni keng jalb qilishga shart-sharoitlar yaratishdan iborat.

Moliyaviy nazorat uni amalga oshirish usullari yordamida amalga oshiriladi va amaliyotda uning quyidagi usullaridan foydalaniladi:

- tekshiruv;
- tadqiq etish;
- boshqaruv nazorati;
- moliyaviy holat tahlili;
- kuzatuv (monitoring);
- taftish.

Tekshiruv sub'yektlarning hisobot, balans va smeta hujjatlari asosida moliyaviy-xo'jalik faoliyatining alohida masalalari bo'yicha amalga oshiriladi. Natijada moliyaviy intizomning buzilish holatlari aniqlanadi va uning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

Tadqiq etish korxonalar, tashkilotlar, muassasalar faoliyatining o'ziga xos tomonlarini o'z ichiga oladi, ammo tekshirishlardan farqli o'laroq, kengroq ko'rsatkichlar bo'yicha

iqtisodiy tashkilotlarning moliyaviy ahvolini, ularni rivojlantirish istiqbollari, ishlab chiqarishni qayta tashkil etish yoki yo'naltirish zaruratini belgilaydi. Tadqiq etish jarayonida bajarilgan ishlar, material, yoqilg'i va energiyalarning sarflanish hajmlari nazorat tarzida o'lchanadi. Shuningdek, tadqiq etish so'rash, kuzatish va inspeksiya qilish hollari orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Boshqaruv nazoratida boshqarish organlari tomonidan muayyan faoliyat turiga litsenziya olgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyati ustidan nazorat olib boriladi. Nazoratning maqsadi belgilangan tartib va qoidalarga rioya etilishini nazorat qilishdan iborat bo'lib, ularning buzilishi litsenziyaning bekor qilinishiga olib keladi (masalan, sug'urta, bank, auditorlik faoliyatida).

Moliyaviy nazorat usuli sifatida tahlil qilish tizimli va omillarga asoslangan bo'lishi kerak. U davriy yoki yillik hisobotga muvofiq amalga oshiriladi. Tahlil orqali rejani bajarilish darajasi, xarajatlar normalariga amal qilish holatlari, moliyaviy intizomga rioya etilishi va hokazolar aniqlanadi. Moliyaviy nazoratning tahlil usuli iqtisodiy faoliyat natijalarini, tashkilotlarning, korxonalar va muassasalarning moliyaviy holatini baholash uchun moliyaviy va buxgalteriya hisobotlarini batafsil o'rganishga qaratilgan.

Kuzatuv (monitoring) bu xo'jalik yurituvchi sub'yektlar faoliyatidagi mavjud o'zgarishlarni aniqlash uchun doimiy ravishda olib boriladigan nazorat ishlarining tizimidir. Masalan, kredit tashkilotlari tomonidan berilgan kreditlardan foydalanish va qarz oluvchining moliyaviy holati doimiy ravishda kuzatiladi. Qabul qilingan kreditlarning samarasiz ishlatilishi va to'lov qobiliyatining pastligi kreditlarning yanada yomonlashuviga va kreditni muddatidan ilgari qaytarish talabiga olib kelishi mumkin.

Taftish moliyaviy nazoratning keng tarqalgan usuli bo'lib, korxonalar, tashkilotlar va muassasalar moliya-xo'jalik faoliyatini o'zaro bog'langan kompleks tekshiruvdan iboratdir. Taftish moliya va soliq masalalari bo'yicha qonunchilikka rioya qilinishi, soliq,

bojxona, boshqa organlarga, bankka va davlat statistika organlariga taqdim etiladigan hisob-kitob va hisobotlarning ishonchliligi ustidan nazoratni amalga oshirish maqsadida xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning buxgalteriya va boshqa moliya-ishlab chiqarish hujjatlarini tekshirish uslubidir.

Ob'ektga qarab, to'liq, qisman, mavzuli va kompleks taftishlar mavjud. Ular rejalashtirilgan va rejadan tashqari ham bo'lishi mumkin.

Taftish jarayonida axborotni qamrab olish darajasiga qarab, barcha hujjatlar va moddiy qiymatlarni nazoratini qamrab oluvchi to'liq taftish hamda hujjatlarning bir qismini nazorat qilishni qamrab oluvchi qisman taftishlarga bo'linadi.

Tekshiruvlar o'tkaziladigan materialning xarakteri bo'yicha hujjatli (hisobot hujjatlarining haqiqiylikini va qayd etilgan hujjatlardagi yozuvlarni tekshirish) va haqiqiy (pul va moddiy boyliklarning mavjudligini tekshirish) taftishlarga bo'linadi.

Mavzuli taftish bir tipdagi korxonalar, tashkilot va muassasalarning faoliyati bo'yicha ma'lum bir mavzuga bag'ishlab o'tkaziladiki, bu narsalar ularga xos bo'lgan tipik kamchiliklar va buzilmalarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish bo'yicha tegishli choralarning qo'llanilishiga imkon beradi.

Kompleksli taftish tekshirilayotgan korxonalar, tashkilot va muassasa faoliyatining barcha tomonlarini qamrab oladigan va eng to'liq bo'lgan taftish bo'lib, u nazorat sub'yektining xo'jalik va moliya faoliyatini, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning butligi va ulardan samarali foydalanish masalalari, buxgalteriya hisobi va hisobotining holati va sifati kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Kompleksli taftish natijalarining to'liqligi va samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Rejali taftish vakolatli organ tomonidan tasdiqlangan reja asosida o'tkazilsa, rejadan tashqari taftish qonun hujjatlarini buzilish holatlari aniqlangan, asosli shikoyatlar tushganda huquqni muhofaza qiluvchi organlar tashabusi bilan, shuningdek yuridik shaxs tugatilayotganda o'tkaziladi.

Taftishning har qanday turini o'tkazish uchun taftishning maqsadi, ob'yekti, mavzusi va asosiy masalalari ko'rsatilgan dastur tuziladi.

O'tkzilgan taftish natijalari bo'yicha dalolatnoma tuziladi va uning asosida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish uchun chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Shuningdek, aybdorlarni javobgarlikka tortish choralari belgilanadi.

10.3. Davlat moliyaviy nazorati organlarining vazifalari va funksiyalari

Moliyaviy nazorat tizimida umudavlat nazorat organlari, maxsus moliyaviy nazorat organlari alohida ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan hokimiyatni taqsimlanish printsipi Prezident va vakolatli hukumat organlari tomonidan ijro hokimiyati organlarining moliyaviy faoliyatini nazorat qilishni nazarda tutadi. Bunday nazorat, avvalambor, respublika va mahalliy byudjetlarni, davlat maqsadli nobyudjet fondlarining loyihalarini ko'rib chiqish va qabul qilishda hamda ularning ijrosi haqida hisobotlarni tasdiqlashda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 78-moddasining 8-bandiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Vazirlar Mahkamasining taqdimoti bo'yicha mamlakat byudjetini qabul qiladi va uning ijrosi ustidan nazorat o'rnatadi. Xalq deputatlari Kengashlari ayrim mintaqalarga ajratiladigan byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanish hamda mahalliy byudjetlarning ijro etilishini nazorat qiladi. Bundan tashqari, vakolatli organlar zimmasiga ayrim tarmoqlar va sohalarda byudjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish yuklatilishi mumkin.

Parlament nazorati sohasidagi milliy tajriba, ushbu masalada huquqshunos-olim va ekspertlarning nazariy qarashlari hamda xorij tajribasini o'rgagan holda mamlakatimizda 2016 yil 11 aprelda

davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining parlament oldidagi mas'uliyatini kuchaytirish, munosabatlarni tartibga solish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Parlament nazorati" to'g'risida O'RQ-403-sonli Qonuni qabul qilindi.

Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining hamda ular mansabdor shaxslarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarini, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining va ular organlarining qarorlarini, davlat dasturlarini ijro etish, shuningdek o'z zimmlariga yuklatilgan vazifalar hamda funksiyalarni amalga oshirish bo'yicha faoliyati parlament nazorati ob'yekti hisoblanadi¹⁸⁶.

Moliyaviy nazorat bilan bog'liq Parlament nazorati quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- navbatdagi yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjetini, davlat maqsadli jamg'armalarining byudjetlarini hamda soliq va byudjet siyosatining asosiy yo'nalishlarini qabul qilish, shuningdek Davlat byudjeti ijrosining borishini ko'rib chiqish;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining eng muhim masalalari yuzasidan har yilgi ma'ruzasini ko'rib chiqish;

- O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ayrim dolzarb masalalari yuzasidan hisobotini eshitish;

- Qonunchilik palatasi, Senat majlislarida hukumat a'zolarining o'z faoliyatiga doir masalalar yuzasidan axborotini eshitish;

- O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasining hisobotini eshitish;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi raisining hisobotini eshitish.

Shu o'rinda bevosita moliyaviy nazorat bilan bog'liq Parlament nazorati shakllariga batafsil to'htalib o'tamiz.

¹⁸⁶ O'zbekiston Respublikasining "Parlament nazorati" to'g'risida O'RQ-403-sonli Qonuni.
<http://www.lex.uz>

Davlat byudjeti loyihasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan joriy yilning 15 oktyabridan kechiktirmay Hisob palatasining xulosasi bilan birga Oliy Majlis palatalariga kiritiladi. Davlat byudjeti loyihasi fraktsiyalarda, deputatlar guruhlarida, Qonunchilik palatasining qo'mitalarida dastlabki tarzda muhokama qilinadi, ular Davlat byudjeti loyihasi bo'yicha fikrlar va takliflarni ishlab chiqadi. Qonunchilik palatasining Byudjet va iqtisodiy islohotlar qo'mitasi fraktsiyalardan, deputatlar guruhlaridan, Qonunchilik palatasi qo'mitalaridan kelib tushgan fikrlar va takliflarni umumlashtiradi hamda Davlat byudjeti loyihasini Qonunchilik palatasi tomonidan ko'rib chiqish masalasi bo'yicha xulosa tayyorlaydi. Qonunchilik palatasi Davlat byudjeti loyihasini, qoida tariqasida, uch o'qishda ko'rib chiqadi. Davlat byudjeti loyihasi Qonunchilik palatasi tomonidan ko'rib chiqilayotganda u fraktsiyalarning, deputatlar guruhlarining, Qonunchilik palatasi qo'mitalarining kelib tushgan mulohazalari va takliflarini inobatga olgan holda maromiga etkazish uchun Vazirlar Mahkamasiga yuborilishi mumkin. Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjeti loyihasini maromiga etkazadi va uni Qonunchilik palatasi qayta ko'rib chiqishi uchun kiritadi. Davlat byudjetining loyihasi bo'yicha qaror Qonunchilik palatasi tomonidan joriy yilning 15 noyabridan kechiktirmay qabul qilinishi kerak. Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan Davlat byudjeti ko'rib chiqish uchun Senatga yuboriladi. Senatga kelib tushgan Davlat byudjeti Senatning Byudjet va iqtisodiy islohotlar masalalari qo'mitasi tomonidan dastlabki tarzda ko'rib chiqiladi. Davlat byudjeti yuzasidan qaror Senat tomonidan joriy yilning 15 dekabridan kechiktirmay qabul qilinishi kerak.

Qonunchilik palatasi har yili, hisobot yilidan keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmay o'z majlisida Hisob palatasining hisobotini eshitadi. Ushbu hisobot dastlabki tarzda fraktsiyalar, deputatlar guruhlari, shuningdek Qonunchilik palatasining Byudjet va iqtisodiy islohotlar qo'mitasi tomonidan ko'rib chiqiladi. Hisob palatasining hisobotini eshitish yakunlari bo'yicha Qonunchilik

palatasi qaror qabul qiladi, qaror qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kun ichida Hisob palatasiga va Senatga yuboriladi. Shundan Hisob palatasining hisoboti dastlabki tarzda Senatning Byudjet va iqtisodiy islohotlar masalalari qo'mitasi tomonidan ko'rib chiqiladi. Hisob palatasining hisobotini eshitish yakunlari bo'yicha Senat qaror qabul qiladi, qaror qabul qilingan kundan e'tiboran o'n kun ichida Hisob palatasiga va Qonunchilik palatasiga yuboriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi raisining Senatga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda taqdim etilgan har yilgi hisoboti Senatning navbatdagi majlisida dastlab Byudjet va iqtisodiy islohotlar masalalari qo'mitasi tomonidan ko'rib chiqiladi. Ushbu hisobotini eshitish yakunlari bo'yicha Senat qaror qabul qiladi, qaror O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yuboriladi.

Davlat byudjetining ijrosi ustidan Qonunchilik palatasi nazoratni amalga oshiradi, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan taqdim etilgan Davlat byudjeti ijrosining borishi to'g'risidagi axborotni va zarur materiallar asosida moliya yilining har choragidagi byudjet ijrosining borishini ko'rib chiqadi. Qonunchilik palatasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan hisobot yilidan keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmay Hisob palatasining xulosasi bilan birga taqdim etilgan Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi yillik hisobotni fraktsiyalar, deputatlar guruhlar va Qonunchilik palatasining qo'mitalarida dastlabki tarzda muhokama qilish asosida ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi.

Moliyaviy nazorat bo'yicha muhim vazifa va funksiyalar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi zimmasiga ham yuklatilgan. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida» 1993 yil 6 maydagi qonunining 12-moddasiga muvofiq u vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va boshqa davlat va xo'jalik boshqaruv organlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. U davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiruvchi organlar vakolati va funksiyalari tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksiga¹⁸⁷ga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga byudjet sohasida quyidagi vakolatlar berilgan:

- Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari, shuningdek soliq va byudjet siyosatining asosiy yo'nalishlari loyihalarini ishlab chiqish jarayonini tashkil etadi hamda muvofiqlashtirib boradi;

- Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari, shuningdek soliq va byudjet siyosatining asosiy yo'nalishlari loyihalarini ko'rib chiqish hamda tegishli xulosa taqdim etish uchun O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;

- byudjetnoma loyahasini ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi;

- byudjetnomani O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga taqdim etadi;

- davlat boshqaruvi organlarining Davlat byudjetini va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarini ijro etish borasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib boradi hamda nazorat qiladi;

- Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni har chorakda ko'rib chiqadi;

- o'tgan moliya yili uchun Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tashqi audit o'tkazish hamda baholash uchun O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;

- Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tasdiqlash uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga taqdim etadi;

- O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksiga asosan, xususan Davlat byudjeti xarajatlariga, respublika byudjetining xarajatlar yoyilmasiga va Davlat maqsadli jamg'armalarining

¹⁸⁷ O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi, 25-modda. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013 y., 52-I-son

byudjetlariga o'zgartirishlar kiritish tartibi nazarda tutilgan hollarda moliya yili mobaynida Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari parametrlariga o'zgartirishlar kiritish to'g'risidagi takliflarni ko'rib chiqadi;

- O'zbekiston Respublikasi respublika byudjetining qo'shimcha manbalaridan foydalanish to'g'risida qarorlar qabul qiladi;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira jamg'armasi mablag'laridan foydalanish to'g'risida qarorlar qabul qiladi.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda Vazirlar Mahkamasi joriy moliya yili uchun mo'ljallangan Davlat byudjeti taqchilligining tasdiqlangan cheklangan miqdori ortgan taqdirda Moliya vazirligining taqdimnomasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga Davlat byudjeti xarajatlarini qisqartirish to'g'risida takliflar kiritadi.

Moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga davlat va ijroiya hokimiyat boshlig'i sifatida katta vakolatlar berilgan. Respublika Konstitutsiyasi 93-moddasining 8-bandiga muvofiq Prezident ijroiya hokimiyat apparati va jumladan, davlat moliyaviy nazorati funksiyalarini amalga oshiruvchi organlar (Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va boshqalar)ni shakllantiradi.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida Hisob palatasiga katta rol ajratilgan¹⁸⁸ bo'lib, tashqi audit va moliyaviy nazoratning eng yuqori organi hisoblanadi.

Jahon amaliyotida mamlakatlarning Hisob palatasi mamlakat byudjetini, davlat aktivlari va passivlari holati va harakatini, oltin-valyuta zaxiralarini, davlat qarzlarini nazoratini amalga oshiradi.

¹⁸⁸ Hisob Palatasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 21 iyundagi PF-3093-son Farmoni bilan tashkil etilgan. <http://www.lex.uz>

O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi mustaqil va ob‘yektiv organ bo‘lib, mamlakatimiz Prezidenti va Oliy Majlisiga hisob beradi.

Hisob palatasi O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti loyihalari parametrlarini shakllantirish va ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor jihatlariga mosligini tizimli tahlil qiladi, qabul qilinayotgan davlat va hududiy dasturlarni moliyalashtirish manbalari auditini ta‘minlaydi. Shuningdek, palata byudjet tizimi byudjetlariga mablag‘lar va byudjetdan tashqari boshqa mablag‘lar to‘liq tushishini o‘rganib boradi hamda nazorat qiladi, zamonaviy axborot texnologiyalarini qo‘llashni kengaytirish orqali byudjet daromadlarini oshirishni aniqlaydi va zaxiralarini safarbar qiladi. O‘z navbatida byudjeti tizimi byudjetlari va byudjetdan tashqari boshqa mablag‘lar hisobidan xarajatlarning samaradorligi va qonuniyliligini auditdan o‘tkazadi, ularni barcha darajalarda qisqartirish bo‘yicha zaxiralarni aniqlaydi.

O‘zbekiston Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni¹⁸⁹ga asosan pul-kredit va valyuta siyosati, davlat aktivlari va majburiyatlari holati, oltin-valyuta zaxiralarini boshqarishni, shuningdek, qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar bilan amalga oshiriluvchi amaliyotlarni tashqi auditdan o‘tkazish vazifasi ham topshirildi.

Mamlakatimizda iqtisodiyot sohasida, jumladan moliya sohasida tub o‘zgarishlarni amalga oshirish jarayonida O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari ishlab chiqildi va ushbu organ asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

birinchi, O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti loyihasi parametrlari shakllantirilishi va ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo‘nalish-lariga muvofiqligini tizimli tahlil qilish, qabul qilinayotgan davlat va hududiy dasturlarning

¹⁸⁹ 2017 yil 10 avgustdagi PF-5147-son Farmoni.

moliyalashtirish manbalari bilan ta'minlanganligining auditini amalga oshirish;

ikkinchi, byudjet tizimi byudjetlariga mablag'lar va boshqa byudjetdan tashqari mablag'lar tushumining to'liqligini o'rganish va nazorat qilish, zamonaviy axborot texnologiyalarini keng qo'llash orqali byudjet daromadlarini ko'paytirish zaxiralarini aniqlash va safarbar qilish;

uchinchi, byudjet tizimi byudjeti va boshqa byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan amalga oshirilayotgan xarajatlarning samaradorligi va qonuniyligini auditdan o'tkazish va barcha darajada ularni qisqartirish bo'yicha zaxiralarni aniqlash, byudjet tizimi byudjetlari va davlat tomonidan jalb qilingan mablag'larhisobidan amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining maqsadga muvofiqligi va asoslilikini baholash;

to'rtinchi, soliq va byudjet qonunchiligini yanada takomillashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish, tizimli qonunbuzarliklarning sabablari hamda o'zini oqlagan jahon tajribasini o'rganish va umumlashtirish orqali byudjetni rejalashtirishning zamonaviy usullarini joriy qilish;

beshinch, respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar o'rtasidagi nisbatning maqbulligini, mahalliy davlat hokimiyati organlarining daromad bo'yicha vakolatlari va xarajatlar bo'yicha majburiyatlari belgilanishining to'g'riligini baholash, ularning o'zini-o'zi moliyaviy ta'minlash bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

oltinchi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti topshirig'i bo'yicha davlat va hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining xorijiy mamlakatlarga davlat tashrifi davomida imzolangan kelishuv va hujjatlarni amalga oshirishning to'liqligi va samaradorligi bo'yicha nazoratni tashkil etish;

ettinchi, O'zbekiston Respublikasining pul-kredit va valyuta siyosati, davlat aktivlari va majburiyatlarining holati, oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish, shuningdek qimmatbaho metall

va qimmatbaho toshlar bilan bajarilayotgan operatsiyalarni tashqi auditdan o'tkazish.

Hisob palatasi o'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida huquqlarga ega¹⁹⁰:

- davlat va xo'jalik boshqaruv organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va boshqa organlar hamda tashkilotlardan o'zining vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha materiallar va ma'lumotlarni so'rab olish;

- o'ziga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun davlat organlari va tashkilotlarning ma'lumotlar bazasiga kirish;

- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy bankdan davlat mablag'larini bank hisob raqamlaridagi va yagona g'azna hisobvarag'idagi harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni so'rab olish;

- tekshirish o'tkazish va uning natijalari bo'yicha bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar berish;

- tekshirishlar o'tkazish uchun o'z vakolati doirasida davlat organlari va ularning vakillari, nodavlat auditor xizmatlari va alohida mutaxassislarni jalb qilish;

- Davlat byudjeti daromadlari prognozining to'g'riligini baholash, soliq solinadigan bazani kengaytirish, soliqlarning yig'iluvchanligi to'liqligini va soliqqa tortish ob'ektlarining to'liq hisobga olinishini ta'minlash bo'yicha o'tkaziladigan nazorat tadbirlariga moliya, soliq va boshqa organlarning xodimlarini jalb etish;

- Hisob palatasi vakolatlari doirasiga kiruvchi masalalar bo'yicha tekshirilayotgan tashkilotning mansabdor shaxslaridan yozma tushuntirishlar olish;

- nazorat tadbirlari natijalari bo'yicha qonun hujjatlari va huquqni qo'llash amaliyotini yanada takomillashtirish, davlat organlari va tashkilotlarning faoliyati samaradorligini oshirish,

¹⁹⁰ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 10 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PF-5147-son Farmoni. <http://www.lex.uz>

samarasiz soliq hamda bojxona imtiyozlarini bekor qilish, soliq ma'muriyatchiligi va soliq solinadigan bazaning to'liq qamrab olinganligini yaxshilashga qaratilgan soliq stavkalarini o'zgartirish yuzasidan takliflar kiritish;

- o'z vakolatlari doirasida davlat organlari va tashkilotlarga ularning ma'lumotlar bazasidagi nomuvofiqliklarni bartaraf etish to'g'risida bajarilishi majburiy bo'lgan taqdimnomalar kiritish;

- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasiga, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlariga hududiy davlat soliq va moliya organlari rahbarlariga nisbatan intizomiy jazo choralari qo'llash to'g'risida taqdimnomalar kiritish;

- Hisob palatasi bilan oldindan kelishilib olinishi belgilangan barcha masalalar bo'yicha tegishli xulosalar berish.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi, Markaziy bank, Davlat soliq qo'mitasi va ularning quyi organlari alohida o'rin tutadi. Moliya-kredit tizimi muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan nazoratlarning mazmuni va maqsadi belgilangan vakolat doirasidagi amaliy ehtiyojlar bilan belgilanadi.

Moliya vazirligi o'z tizimiga kiruvchi korxonalar, muassasalar va tashkilotlar faoliyatini to'g'ridan-to'g'ri yoki o'zi tashkil etadigan organlar orqali muvofiqlashtiradi va yo'naltiradi.

Mamlakatimizda moliya organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining soliq-byudjet siyosatiga qat'iy rioya etilishini ta'minlash, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarini hamda ijtimoiy sohani barqaror, mutanosib va jadal rivojlantirish, mahalliy byudjetlarning daromad bazasini mustahkamlash, byudjet mablag'laridan samarali foydalanishga yo'naltirilgan vazifalari, funksiyalari, ish shakllari va uslublarini qayta ko'rib chiqish maqsadida quyidagilar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi hamda uning

bo'linmalari faoliyatining ustuvor vazifalari hamda yo'nalishlari etib belgilandi¹⁹¹:

- iqtisodiy o'sishning barqaror yuqori sur'atlarini, iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning moliyaviy mutanosibligini ta'minlashda, davlatning ijtimoiy majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida bajarishda, yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashda moliya organlarining rolini oshirishga yo'naltirilgan yagona davlat soliq-byudjet siyosatini amalga oshirish;

- iqtisodiyot va aholiga soliq yukini kamaytirish, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash, mineral-xom ashyo, er-suv hamda boshqa resurslar va uskunalardan oqilona foydalanishda soliq hamda boshqa majburiy to'lovlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirish yo'li bilan soliq tizimini izchil takomillashtirib borish, soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini oshirish, soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlarni hisoblash va to'lash tartibini soddalashtirish, shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'liq yig'ilishini ta'minlash maqsadida ularning stavkalarini optimallashtirish;

- byudjetlararo munosabatlarni tubdan takomillashtirish, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromad bazasini barcha choralar bilan kengaytirish, viloyatlar va tumanlarni subventsiyadan chiqarib, ularning mutanosibligi va o'zini o'zi qoplay olishini ta'minlash, hududlar hokimliklari bilan birgalikda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahrini kompleks va intensiv rivojlantirish asosida Davlat byudjetiga qo'shimcha manbalar jalb etish yuzasidan tizimli ishlarni amalga oshirish, tabiiy va iqtisodiy salohiyatdan yanada to'liq va samarali foydalanish, hududlar iqtisodiyotini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash;

¹⁹¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 martdagi "Moliya organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2847-son Qarori. <http://www.lex.uz>

- moliyaviy resurslarni iqtisodiy taraqqiyotning eng ustuvor yo'nalishlariga, ijtimoiy sohani, ayniqsa qishloq joylarida, jadal rivojlantirishga, maqsadli investitsiya dasturlarini moliyalashtirishga, belgilangan me'yorlarga muvofiq ularni real moliyalashtirish manbalari bilan mustahkamlashga, ushbu asosda kreditorlik va debitorlik qarzlarini kamaytirishga jamlash;

- iqtisodiyot bazaviy tarmoqlarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish, qishloq xo'jaligini moliyaviy qo'llab-quvvatlashning samarali usul va mexanizmlarini joriy etish, tovarlar va xizmatlarning ayrim turlariga narx va tariflar belgilash tartibini takomillashtirish hamda to'lov intizomini mustahkamlash;

- byudjet tizimidagi byudjet mablag'laridan maqsadli hamda oqilona foydalanish ustidan davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish, qat'iy iqtisod qilish, ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini kamaytirish, nobudgarchilik va talon-torojlikni, maqsadga nomuvofiq chiqimlarni tugatish yuzasidan vazirliklar, idoralar, xo'jalik sub'yektlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan birgalikda keng qamrovli profilaktika ishlarini olib borish;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va boshqa valyuta nazorati organlari bilan birgalikda valyuta-moliya siyosatining asosiy tamoyillari va usullarini shakllantirish, davlatning valyuta resurslarini ko'paytirish va ulardan samarali foydalanish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

- fuqarolarning pensiya ta'minoti sohasida davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish, Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi daromadlari va xarajatlarining mutanosibligini ta'minlash, Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi tomonidan uning zimmasiga yuklangan vazifalar va funksiyalar, xususan pensiyalar hamda boshqa tegishli to'lovlarni tayinlash va o'z vaqtida to'lash bo'yicha o'rnatilgan qoidalarning qo'llanilishini muvofiqlash-tirish hamda ularni nazorat qilish;

- sug'urta tashkilotlarining sug'urta munosabatlari barcha qatnashchilarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlashga qaratilgan faoliyatini nazorat qilish, buxgalterlik hisobi va hisobotining yagona metodologiyasini shakllantirish va amalga oshirish, auditorlik faoliyatini tartibga solish, mamlakatning moliya bozorlarini rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatini amalga oshirishda ishtirok etish;

- davlat moliya siyosati sohasida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini tashkil etish, Moliya vazirligi, uning markaziy apparati hamda tarkibiy bo'linmalarining ish shakllarini va usullarini tubdan takomillashtirish, moliya organlari faoliyatida byurokratizm va sansalorlik hollariga yo'l qo'ymaslik, inson huquqlari, erkinliklari va manfaatlariga rioya etilishini ta'minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga o'z vaqtida e'tiborqaratish, zimmaga yuklatilgan vazifalarning o'z vaqtida va sifatli bajarilishi uchun moliya organlari xodimlarining mas'uliyatini oshirish

Moliya organlarining ko'p qirrali nazorat faoliyati byudjetni rejalashtirish, moliyaviy rejalar va smetalar loyihalarini ko'rib chiqish, byudjet barcha daromadlarini to'plash, davlat byudjeti bilan tegishli moliya yili uchun nazarda tutilgan chora-tadbirlarni moliyalashtirish jarayonida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Davlat moliyaviy nazorati Bosh boshqarmasi mavjud bo'lib, u O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 24 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Davlat moliyaviy nazorati bosh boshqarmasi to'g'risida Nizom" 870-son Qaroriga asosan faoliyat yuritadi.

Bosh boshqarma moliyaviy huquqbuzarliklar profilaktikasini, byudjet tizimi byudjetlari mablag'lari maqsadli sarflanishini, moliyaviy nazorat ob'ektlari tomonidan byudjet qonunchiligiga, shuningdek byudjet va smeta-shtat intizomiga rioya etilishi

ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat moliyaviy nazorat organi hisoblanadi.

Quyidagilar Bosh boshqarma va uning hududiy boshqarmalarining vazifalari hisoblanadi:

- byudjet tashkilotlarida byudjet mablag'larini boshqarish va byudjet hisobini yuritish bo'yicha maxsus avtomatlashtirilgan dasturiy mahsulotlar vositasida byudjet tashkilotlarining moliyaviy faoliyatini doimiy monitoring qilish;

- byudjet qonunchiligiga rioya etish bo'yicha byudjet tashkilotlari bilan tizimli asosda profilaktika ishlarini olib borish;

- byudjet tashkilotlarida aniqlanayotgan pul mablag'lari va moddiy boyliklarni talon-toroj qilish, kamomadlarga yo'l qo'yish, xarajatlar smetasi va shtatlar jadvallarini tuzish, tasdiqlash hamda ijro etish tartibini buzish va byudjet qonunchiligini boshqacha tarzda buzish holatlarini chuqur tahlil qilish va ularni sodir etish shart-sharoitlarini bartaraf qilish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish;

- masofaviy nazoratni keng ko'lamda qo'llash, zamonaviy axborot texnologiyalari va ma'lumotlar bazasi vositasida tekshirish ob'ektlari va maqsadlarini aniqlash yo'li bilan kam samarali taftishlarni qisqartirish bilan bir vaqtda byudjet tashkilotlarini tekshirish samaradorligini oshirish;

- O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti mablag'lari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari mablag'laridan foydalanishda byudjet qonunchiligiga hamda byudjet va smeta-shtat intizomiga rioya etilishi ustidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasi tomonidan yoki uning kafolati ostida jalb qilingan kreditlardan (qarzlardan), shuningdek insonparvarlik yordami va texnik ko'maklashish mablag'laridan maqsadli foydalanilishi ustidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish;

- davlat maqsadli va boshqa jamg'armalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi boshqa

jamg'armalar mablag'laridan foydalanishda qonunchilikka rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- o'z vakolatlari doirasida jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlarini ko'rib chiqish hamda ularning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga rioya etilishini ta'minlash;

- moliya inspektori lavozimi joriy etilgan tashkilotlarda aktsiz solig'ini to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida to'lanishi yuzasidan nazorat o'rnatish;

- paxta tozalash korxonalarida hisobga olish va hisobotning haqqoniyligi ustidan davlat nazoratini amalga oshirilishini ta'minlash.

Davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishda soliq organlari muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida» 1997 yil 29 avgustdagi qonuni¹⁹² soliq nazoratining asoslari, uni amalga oshirish bo'yicha soliq organlarining huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Soliq nazorati soliq to'lovchilarni, soliq solish ob'ektlarini va soliq solish bilan bog'liq ob'ektlarni hisobga olishning, shuningdek soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qilishning yagona tizimidan iboratdir. U davlat soliq xizmati organlari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi¹⁹³ da keltirilgan shakllarga asosan amalga oshiriladi.

Soliq ma'muriyatchiligini amalga oshirishda bir qator muammolarni bartaraf etish maqsadida 2017 yil 18 iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Soliq ma'muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qabul qilindi va unda davlat soliq xizmati organlari tizimini isloh qilishning quyidagi muhim yo'nalishlari belgilandi:

- soliq ma'muriyatchiligi jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ilg'or avtomatlashtirilgan tahlil

¹⁹²O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 9 yanvardagi O'RQ-459-sonli [Qonuni](http://www.lex.uz). <http://www.lex.uz>.

¹⁹³O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2007 y., 52 (I)-son. <http://www.lex.uz>

uslublarini keng joriy etish, soliq to'lovchilarga, eng avvalo, tadbirkorlik sub'yektlariga to'g'ridan-to'g'ri muloqotsiz elektron xizmat ko'rsatishga to'liq o'tish;

- soliq solish ob'ektlari va soliq solinadigan bazaning o'z vaqtida hamda ishonchli hisobga olinishini ta'minlash, vakolatli organlar va tashkilotlar mansabdor shaxslarining soliq solish masalalari bilan bog'liq bo'lgan ishonchli axborotini o'z muddatida taqdim etish bo'yicha mas'uliyatini oshirish;

- soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga har tomonlama ko'maklashish, soliqqa oid huquqbuzarliklar profilaktikasining ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirish, soliq nazoratini amalga oshirishning zamonaviy uslublarini joriy etish;

- makroiqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi va hududlarning soliq salohiyatini tizimli tahlil qilish orqali soliq solish ob'ektlarini to'liq qamrab olish va soliq solinadigan bazani kengaytirishni ta'minlash bo'yicha samarali tadbirlarni amalga oshirish;

- faoliyat ko'rsatmayotgan korxonalarining faoliyatini tiklashga har tomonlama ko'maklashish, past rentabelli va zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarining moliyaviy ahvolini sog'lomlashtirish, o'zaro hisob-kitoblar mexanizmlarini mustahkamlash, soliq qarzi oshishiga yo'l qo'ymaslik orqali soliq solinadigan bazani kengaytirish;

- soliq solish masalalari, shu jumladan respublika va mahalliy byudjetlar daromadlarini oshirishning qo'shimcha zaxiralarini aniqlash orqali moliya organlari, manfaatdor vazirlik va idoralar, shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan hamkorlikni yanada kengaytirish;

- kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, soliq organlarini yuqori ma'naviy-axloqiy sifatlarga ega malakali xodimlar bilan to'ldirish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish, shuningdek xodimlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini ta'minlash va

ular uchun xizmatni o'tashning munosib shart-sharoitlarini yaratish.

Davlat soliq xizmati organlarining moliyaviy nazoratga oid asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- soliq qonunchiligi, soliqlar hamda O'zbekiston Respublikasi Byudjetdan tashqari Pensiya fondiga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida hisoblab yozilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishini nazorat etish;

- soliq qonunchiligiga rioya etilishining zaruriy shartlarini ta'minlash, soliq to'lovchilarga soliq majburiyatlarini bajarishda yordam ko'rsatish, soliq bo'yicha qoidabuzarliklarni aniqlash, ogohlantirish va to'xtatib qo'yish.

Davlat soliq xizmati organlari o'z vakolati doirasida quyidagi huquqlarga ega:

- soliq to'lovchilarda (jumladan soliq to'lovchilar bilan bog'langan qarshi sub'yektlarda) O'zbekiston Respublikasi nobyudjet Pensiya fondiga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida hisoblab yozilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy hujjatlarni, shuningdek eksport-import operatsiyalari bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni tekshirish, tekshiruv vaqtida yuzaga keladigan masalalar bo'yicha zarur bo'lgan tushuntirish, ma'lumotnoma va ma'lumotlarni olish;

- qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda yuridik shaxslar hamda jismoniy shaxslarning banklardagi va boshqa moliya-kredit tashkilotlaridagi hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni to'xtatib qo'yish.

Davlat soliq xizmati organlari o'z zimmalariga yuklatilgan vazifalarni boshqa davlat boshqaruv organlari, joylardagi davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruv organlari, statistika va moliya organlari, banklar va boshqa tashkilotlar bilan o'zaro birgalikda bajaradilar. Ko'rsatilgan organlar va tashkilotlar soliq xizmati organlariga soliq qonunchiligiga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish va soliq qonunbuzarligiga qarshi kurashda yordam berishlari shart.

Ko'rsatilgan qonunchilik hujjatida nazarda tutilgan soliq nazoratini tashkil etish Davlat soliq qo'mitasi va uning organlari tomonidan amalga oshiriladi. Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini huquqiy tartibga solishni yanada takomillashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 28 avgustdagi 677-sonli "Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini huquqiy tartibga solishni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga muvofiq "O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risida Nizom"¹⁹⁴ yangitdan tasdiqlandi. Ushbu nizomga muvofiq Davlat soliq qo'mitasi soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini, davlatning iqtisodiy manfaatlari va mulkiy huquqlari himoya qilinishini ta'minlash sohasidagi nazorat bo'yicha respublika davlat boshqaruvi organi hisoblanadi va o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga bo'ysunadi. Davlat soliq qo'mitasining moliyaviy nazorat sohasidagi asosiy vazifasi soliq to'lovchilar tomonidan soliq qonunchiligiga rioya etilishi, soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblab yozilishi, ularning to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi.

Davlat soliq qo'mitasi zimmasiga soliq nazorati bo'yicha bir qator vazifalar yuklatilgan:

- davlat soliq siyosatini amalga oshirish;
- soliq sohasidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblab chiqilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi yuzasidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetiga, davlat maqsadli jamg'armalariga va byudjetdan tashqari jamg'armalarga to'liq miqdorda tushishini ta'minlash;
- soliq to'lovchilar, soliq solish ob'ektlari hamda soliq solish bilan bog'liq bo'lgan ob'ektlarning to'liq va o'z vaqtida hisobga

¹⁹⁴ Izoh: dastlab ushbu nizom Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 5 maydagi 180-son Qaroriga muvofiq qabul qilingan edi.

olinishini ta'minlash, ularni to'liq qamrash va hisobga olish mexanizmlarini takomillashtirish, Soliq to'lovchilar identifikatsiyalash tartib raqamlarining yagona reestrini yuritish;

- soliq solish bazasini kengaytirish hamda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning yig'iluvchanligini oshirish chora-tadbirlarini ro'yobga chiqarish, soliq sohasidagi huquq buzilishlarining oldini olish, aniqlash va ularga barham berish bo'yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish;

- pul mablag'larining noqonuniy aylanishi manbalariga barham berish, naqd pul tushumining aholi bilan pulli hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan banklar kassalariga o'z vaqtida va to'liq topshirilishi yuzasidan tizimli nazoratni ta'minlash;

- soliq qonunchiligiga rioya etish uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash, soliq to'lovchilarga soliq majburiyatlarini bajarishda yordam ko'rsatish, ularga ko'rsatiladigan axborot-maslahat xizmatlari turlarini kengaytirish;

- bozorlar va savdo komplekslarining moliya-xo'jalik faoliyati yuzasidan qat'iy nazoratni amalga oshirish;

- davlat soliq xizmati organlarini halol, yuqori malakali, o'z ishiga sadoqatli xodimlar bilan ta'minlash, kadrlar tarkibining sifat darajasini yaxshilash bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish;

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tizimida 2000 yil 13 martdagi Vazirlar Mahkamasining 87-sonli qarori bilan Bosh nazorat-taftish boshqarmasi¹⁹⁵ tuzilgan bo'lib, uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo'linmalari mavjud.

Quyidagilar bosh boshqarmaning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- xo'jalik yurituvchi subektlar tomonidan soliq to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblab chiqarilishi, to'liq va o'z vaqtida

¹⁹⁵ Davlat soliq qo'mitasining 2017 yil 9 oktyabrdagi 646-sonli buyrug'i asosan "Davlat soliq qo'mitasining Bosh nazorat-taftish boshqarmasi to'g'risi Nizom"i tapsdiqlangan. <http://www.soliq.uz>

to'lanishini nazorat qilish; soliqqa oid huquqbuzarliklarni aniqlash, ularning oldini olish, ularga barham berish;

- fuqarolarning soliq qonunchiligi buzilishlari faktlari to'g'risidagi xatlari, shikoyatlari va arizalarini ko'rib chiqish;

- soliq to'lovchilar bilan soliq qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlash bo'yicha ish olib borish.

Davlat soliq xizmati organlariga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqib, bosh boshqarmaga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vazifalar ham yuklatilishi mumkin.

Davlat moliyaviy nazorati bo'yicha funksiyalarni bank tizimi ham bajaradi. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» 1995 yil 21 dekabrda qonuni¹⁹⁶ga muvofiq u bank tizimi barqarorligini qo'llab-quvvatlash, omonatchilar va kreditorlarning manfaatlari himoyalashini ta'minlash maqsadida bank nazoratini va banklar faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi.

Markaziy bank nazorat funksiyalarini bajarish bo'yicha o'z vakolatlarini amalga oshirish yuzasidan bank operatsiyalarini amalga oshirish, buxgalteriya hisobini yuritish va bank statistik hisobotini yuritish, yillik hisobotlarni tuzish uchun banklar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qoidalarni belgilaydi.

Mamlakatimizda bank tizimining barqaror faoliyat ko'rsatishi ustidan samarali nazoratni va Markaziy bank faoliyatini yanada takomillashtirishni ta'minlash maqsadida quyidagilar Markaziy bank faoliyatining ustuvor yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi¹⁹⁷:

birinchidan, asossiz inflyatsion kutilmalarni oldini olish maqsadida inflyatsion targetlashning printsip va mexanizmlarini bosqichma-bosqich tatbiq qilish bilan pul-kredit siyosati va uning instrumentlarini tubdan takomillashtirish, ushbu usulga o'rta

¹⁹⁶ Oxirgi o'zgartirish O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 3 yanvardagi O'RBQ-456- sonli Qonuni bilan kiritilgan. <http://www.lex.uz>

¹⁹⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2018 yil 9 yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi [PF-5296](#)-son Farmoni. <http://www.lex.uz>

muddatli istiqbolda to'liq o'tish va pul-kredit sohasida amalga oshirilayotgan siyosat va choralarning shaffofligini oshirish;

ikkinchidan, inflyatsiya omillarini chuqur o'rganish va to'lov balansini hisobini yuritish va tahlil qilish tizimini to'liq shakllantirish asosida pul-kredit siyosatini shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish uslublarini takomillashtirish maqsadida statistik, tahliliy va tadqiqot bazasini rivojlantirish;

uchinchidan, bank tizimini tartibga solish va nazorat qilish mexanizmlarini, shu jumladan tijorat banklar faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni dastlabki bosqichlarida aniqlash va ularni bartaraf etuvchi choralar ko'rish imkonini beruvchi tijorat banklar tavakkalchiligini boshqarish va baholash tizimini takomillashtirish;

to'rtinchidan, o'rta va uzoq muddat istiqbollarda iqtisodiyotni barqaror o'sishini ta'minlovchi muhim tarkibiy qism sifatida bank tizimini rivojlantirish, tijorat banklar va tadbirkorlik sub'yektlarining o'zaro to'liq sheriklik munosabatlarini shakllantirish, aholining bank tizimiga ishonchli institutsional sherik sifatida ishonchini mustahkamlash uchun raqobat sharoitlarni yaratish;

beshinchidan, to'lov tizimini yanada rivojlantirish, shu jumladan real vaqt rejimida tezkorlik bilan hisob raqamlarni boshqarish va bank operatsiyalarini o'tkazish imkonini beruvchi masofadan bank xizmatlari ko'rsatgan holda tijorat banklarining samarali axborot almashinuvi tizimini tashkil etish;

oltinchidan, nobank kredit tashkilotlarining moliyaviy barqarorligini kuchaytirish, shuningdek ularning faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

ettinchidan, bank xizmatlari iste'molchilari huquqi va qonuniy manfaatlari himoyasini ta'minlash, aholi va tadbirkorlik sub'yektlariga moliyaviy ochiqlikni va ularning savodxonlik darajasini oshirish.

Markaziy bankka quyidagi huquqlar berilgan:

- banklardan hisobotlar va boshqa hujjatlarni olish va tekshirish, ularning faoliyati, jumladan operatsiyalari to'g'risida axborot, ma'lumotlarni so'rash va olish;
- olingan axborot, ma'lumotlar bo'yicha tushuntirishlar talab qilish;
- banklarning ichki auditi bo'yicha talablar belgilash;
- bank aktivlarini sifat bo'yicha tasnif qilish va aktivlar bo'yicha ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun shunday zaxiralar tuzishni talab qilish;
- banklarga ular faoliyatida aniqlangan tartibbuzarliklarni bartaraf etish bo'yicha bajarilishi majburiy bo'lgan yozma buyruqlar, ko'rsatmalar jo'natish.

Davlat moliyaviy nazoratning ayrim funksiyalarini boshqa organlar ham bajaradi. Bu, xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat etish markazi¹⁹⁸ga taalluqli bo'lib, u o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi vazirlar Mag'kamasining 1996 yil 30 martdagi 126-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozorini muvofiqlashtirish va rivojlantirish markazi to'g'risida" Nizom¹⁹⁹ga asosan olib boradi. Markaz zimmasiga barcha davlat organlari va xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tomonidan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilish vazifasi yuklatilgan.

10.4. Nodavlat moliyaviy nazorati

Bozor iqtisodiyoti asoslarining shakllanishi davlat nazorat organlarining bevosita ishtirokisiz amalga oshiriladigan moliyaviy nazoratning turlari rolini oshiradi. Yuqorida qayd etilgandek, moliyaviy nazoratning nodavlat turlarini ichki firmaviy (korporativ)

¹⁹⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996 yil 26 martdagi PF-1414-sonli farmoniga asosan tashkil etilgan. <http://www.lex.uz>

¹⁹⁹ <http://www.lex.uz>

nazorat, tijorat banklar tomonidan mijoz-tashkilotlar ustidan nazorat, auditorlik nazoratlari tashkil qiladi.

Ichki xo'jalik moliyaviy nazorat korxonasi, muassasa, firma, korporatsiyalarning ichki iqtisodiy xizmatlari, ya'ni buxgalteriya, moliya bo'limi, moliyaviy menejment xizmatlari va boshqalar tomonidan o'z korxonasi, filiallari va shu'ba tuzilmalarining moliyaviy faoliyati ustidan amalga oshiriladi. Ichki nazorat xizmatlari doimiy ravishda pul mablag'larini (shaxsiy, qarziy, jalb etilgan) ishlatilishining samaradorligi va maqsadga muvofiqligi kuzatadi, rejalashtirgan moliyaviy natijalar bilan haqiqiy moliyaviy natijalar qiyoslab, tahlil qiladi, investitsion loyihalarning natijalariga moliyaviy baho beradi, korxonaning moliyaviy holatini nazorat qiladi.

Ichki moliyaviy nazorat tizimi aniq xo'jalik yurituvchi sub'yektlar hamda tashkilotlar va muassasalarning rahbarlari va funktsional tuzilmalari tomonidan amalga oshiriladigan kundalik ish-faoliyatning ajralmas qismidir. Ushbu tizimning mohiyati asosan korxonalar, ularning ayrim tuzilmaviy bo'linmalari tomonidan amalga oshiriladigan ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini xo'jalik yurituvchi sub'yektning o'z buxgalteriyasi, moliya bo'limi va ayrim iqtisodiy xizmatlari tomonidan tekshirishdan iborat deb, u "ichki xo'jalik nazorati" atamasi bilan belgilangan.

Ichki nazorat tizimi quyidagi printsiplarga asoslanadi:

- to'xtovsiz ishlash – ichki nazorat tizimining doimiy va tegishli ishlashi, korxonada me'yordan og'ishlarni o'z vaqtida aniqlab, ularning kelajakda kelib chiqishini oldini olishga imkon beradi;

- ichki nazorat tizimi barcha ishtirokchilarining hisobdorligi – har bir shaxs tomonidan olib boriladigan nazorat funksiyalarining ijro sifati ichki nazorat tizimining boshqa ishtirokchisi tomonidan nazorat qilinadi;

- xizmat vazifalarini taqsimlash – korxonasi nazorat funksiyalarini takrorlamaslikka xarakat qiladi, va bu funksiyalar ishchi-xodimlar o'rtasida shunday taqsimlanishi kerakki, bunda

ma'lum bir aktiv, operatsiyalar hisobi, aktivlar butligini ta'minlash va ularni sanoqdan o'tkazish operatsiyalarini tasdiqlash bilan bog'liq funksiyalar aynan bir shaxsni birlashtirmasligi kerak;

- operatsiyalarni tegishli ma'qullash va tasdiqlash – korxonada vakolatli shaxslarning o'zlarining tegishli vakolatlari doirasida moliyaviy-xo'jalik operatsiyalarining barchasini tasdiqlash uchun tartib o'rnatishga xarakat qiladi;

- doimiy rivojlanish va takomillashtirish;
- va boshqalar.

Ichki xo'alik nazorati tizimida ichki audit xizmati alohida o'rin egallaydi. Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16 oktyabrdagi "Ustav fondida davlat ulushi bo'lgan korxonalarning samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida" gi 215-son qarori bilan "Korxonalaridagi ichki audit xizmati to'g'risida Nizom" qabul qilingan.

Ushbu nizomga ko'ra ichki audit korxonada boshqaruvining ijro etuvchi organi va tarkibiy bo'linmalari tomonidan O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga, ta'sis hujjatlariga va ichki hujjatlarga rioya qilinishini tekshirish va monitoring olib borish yo'li bilan ular ishini nazorat qilish va baholash, ma'lumotlarning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda aks ettirilishining to'liqliligi va ishonchliligini ta'minlash, xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishning belgilangan qoidalari va taomillari, aktivlarning saqlanishi hamda korporativ boshqarish printsiplari joriy etilishi bo'yicha korxonada tarkibiy bo'linmasining (ichki audit xizmati) faoliyati hisoblanadi.

Quyidagilar ichki audit xizmatining asosiy vazifalari hisoblanadi:

- kuzatuvchi kengashni ishonchli axborot bilan ta'minlash va ichki audit amalga oshirilishi natijalari bo'yicha korxonada faoliyatini takomillashtirishga doir takliflarni tayyorlash;

- ichki audit jarayonida aniqlanadigan kamchiliklarni bartaraf etish yuzasidan korxonada boshqaruv organlariga

tavsiyalarni tezkorlik bilan kiritish, ularning bartaraf etilishini nazorat qilish.

Ichki audit:

- tasdiqlangan biznes-reja bajarilishini;
- korportiv boshqarish printsiplariga rioya qilinishini;
- buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobning holatini;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'g'ri hisoblab chiqilishi va to'lanishini;
- moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda qonun hujjatlariga rioya etilishini;
- aktivlarning holatini;
- ichki nazoratning holatini tekshirish va ularning monitoringini olib borishni amalga oshiradi.

Ichki audit xizmati quyidagi huquqlarga ega:

- ichki auditni amalga oshirish davomida paydo bo'ladigan masalalar bo'yicha korxonaning hujjatlarini (rahbarning buyruqlari, farmoyishlari, boshqaruv organlari qarorlari, ma'lumotnomalar, hisob-kitoblar, zarur hujjatlarning tasdiqlangan nusxalari va boshqa hujjatlarni), korxonada mansabdor va mas'ul shaxslaridan og'zaki va yozma tushuntirishlar olish;

- ichki auditni o'tkazishga ko'maklashish uchun korxonaning tegishli mutaxassislarini jalb etish.

Nodavlat moliyaviy nazoratining bir turi mustaqil auditorlik nazorati bo'lib, ushbu nazorat mustaqil malakali mutaxassislar tomonidan korxonaning moliyaviy hisobotini yoki u bilan bog'liq moliyaviy axborotni ushbu hisobot yoki axborotning qonun va boshqa me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik darajasi to'g'risida xulosa chiqarish maqsadida tadqiq etishdan iboratdir.

Auditorlik nazoratining asosiy vazifalari buxgalterlik va moliyaviy hisobotning ishonchliligini hamda amalga oshirilgan moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining amalda bo'lgan me'yoriy hujjatlarga muvofiqligini aniqlash, tekshirilayotgan iqtisodiy sub'yektlarning to'lov-hisobot hujjatlarini, soliq deklaratsiyalarini va boshqa moliyaviy majburiyatlarini tekshirishdan iborat.

Auditorlik xizmatlari quyidagi boshqa xizmatlarni ham ko'rsatishlari mumkin²⁰⁰:

Auditorlik tashkilotlari quyidagi professional xizmatlarini ko'rsatishlari mumkin:

- buxgalteriya hisobini yo'lga qo'yish, qayta tiklash va yuritish;
- moliyaviy hisobotni tuzish;
- milliy moliyaviy hisobotni buxgalteriya hisobi xalqaro standartlariga o'tkazish;
- xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil qilish;
- buxgalteriya hisobi, soliq solish, rejalashtirish, menedjment va moliya-xo'jalik faoliyatining boshqa masalalari yuzasidan konsalting xizmati;
- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblar va deklaratsiyalarni tuzish.
- xo'jalik yurituvchi sub'yekt taftish komissiyasining (taftishchisining) vazifalarini amalga oshirish.

Auditorlik tekshiruvi moliyaviy hisobot va boshqa moliyaviy axborot to'g'riligi va qonun hujjatlariga mosligini aniqlash maqsadida xo'jalik yurituvchi subektning moliyaviy hisobotini hamda u bilan bog'liq moliyaviy axborotni auditorlik tashkilotlari tomonidan tekshirishdir.

Amaliyotda auditorlik tekshiruvi 2 xil shaklda o'tkaziladi, ya'ni majburiy auditorlik tekshiruvi va tashabbus tarzidagi auditorlik tekshiruvi shaklida.

O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonuniga muvofiq quyidagi sub'yektlar har yili majburiy auditorlik tekshiruidan o'tishi kerakligi belgilab qo'yilgan:

- aktsiyadorlik jamiyatlari;
- banklar va boshqa kredit tashkilotlari;

²⁰⁰ O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonuni yangi tahrirda 2000 yil 26 may, 17-modda. <http://www.lex.uz>

- sug'urta tashkilotlari;
- investitsiya fondlari hamda yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'larini jamlab turuvchi boshqa fondlar hamda ularning investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchilar;
- manbalari yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari bo'lmish xayriya fondlari va boshqa ijtimoiy fondlar;
- mablag'larining hosil bo'lish manbalari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan qilinadigan majburiy ajratmalar bo'lmish byudjetdan tashqari fondlar;
- ustav fondida davlatga tegishli ulush bo'lgan xo'jalik yurituvchi sub'yektlar va davlat unitar korxonalarini.
- fond va tovar birjalari.

Majburiy auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi xo'jalik yurituvchi subekt bo'ladi. Auditorlik tashkilotini tanlash xo'jalik yurituvchi subekt mulkdori, shuningdek qatnashchilari (aksiyadorlari)ning umumiy yig'ilishi bilan kelishib olinadi.

Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkaziladigan xo'jalik yurituvchi sub'yekt oldingi yil uchun o'z yillik moliyaviy hisobotini hisobot yilining 1 mayigacha auditorlik tekshiruvidan o'tkazadi va auditorlik tekshiruvi tamom bo'lgandan keyin 15 kun mobaynida tegishli soliq organiga auditorlik xulosasining belgilangan tartibda tasdiqlangan nusxasini taqdim etishi kerak. Auditorlik xulosasi nusxasi soliq organiga belgilangan muddatda taqdim etilmagan taqdirda xo'jalik yurituvchi subekt soliq organiga auditorlik xulosasi mavjud emasligining sababini aks ettiruvchi tushuntirishni yozma shaklda taqdim etishi kerak.

Hisobot yilidan keyingi yilning 1 mayigacha yillik moliyaviy hisobot auditorlik tekshiruvidan o'tkazilmasligi hamda auditorlik xulosasi mavjud emasligi xo'jalik yurituvchi subektning majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bo'yin tovlashi deb e'tirof etiladi.

Qonun hujjatlariga muvofiq majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bo'yin tovlash xo'jalik sub'yektining mansabdor

shaxsiga nisbatan ma'muriy jazo qo'llanishiga olib keladi. Xo'jalik sub'yektining mansabdor shaxsiga nisbatan ma'muriy jazo qo'llangandan keyin kalendar yil oxirigacha majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bo'yin tovlash xo'jalik sub'yektidan qonunchilikka muvofiq miqdorda jarima undirilishiga olib keladi.

Tashabbus tarzidagi auditorlik tekshiruvi xo'jalik yurituvchi sub'yektning yoki boshqa auditorlik tekshiruvi buyurtmachilarining qaroriga binoan, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda o'tkazilishi mumkin.

Tashabbus tarzidagi auditorlik tekshiruvining predmeti, muddatlari va boshqa shartlari auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi bilan auditorlik tashkiloti o'rtasida tuziladigan auditorlik tekshiruvini o'tkazish to'g'risidagi shartnomada belgilab qo'yiladi.

Auditorlik tekshiruvining buyurtmachisi auditorlik tekshiruvi o'tkazilishini qo'zg'atuvchi xo'jalik yurituvchi sub'yekt, uning mulkdori, shuningdek ustav kapitalida qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo'lmagan miqdordagi ulushga ega qatnashchilar va aktsiyadorlar, nazorat qiluvchi yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlardir.

Auditorlik tekshiruvi nazorat qiluvchi yoki huquqni muhofaza qilish organlarining tashabbusiga ko'ra auditorlik tashkiloti va ushbu organlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida o'tkaziladi hamda unga mazkur shartnoma asosida haq to'lanadi.

Auditorlik tekshiruvini o'tkazish bo'yicha ishlarga haq to'lash auditorlik tekshiruvini belgilagan organ hisobidan amalga oshiriladi.

Auditorlik tekshiruvining natijasida auditorlik hisoboti tuzilib, u auditorlik tekshiruvining borishi, buxgalteriya hisobini yuritishning belgilangan tartibidan aniqlangan chetga chiqishlar, moliyaviy hisobotdagi qoida buzarlilar to'g'risidagi mufassal ma'lumotlardan, shuningdek auditorlik tekshiruvini o'tkazish natijasida olingan boshqa axborotlardan iborat bo'lgan xo'jalik

yurituvchi sub'yekt rahbariga, mulkdoriga, qatnashchilari (aktsiyadorlari)ning umumiy yig'ilishiga yo'llangan hujjatdir.

Auditorlik hisoboti asosida auditorlik xulosasi tuziladi.

Auditorlik xulosasi moliyaviy hisobotning to'g'riligi va buxgalteriya hisobini yuritish tartibining qonun hujjatlarida belgilangan talablariga muvofiqligi to'g'risida auditorlik tashkilotining yozma shaklda ifodalangan, xo'jalik yurituvchi sub'yektning moliyaviy hisobotidan foydalanuvchilar uchun ochiqbo'lgan hujjatdir.

Auditorlik tashkiloti auditorlik tekshiruvi natijalariga ko'ra quyidagilarga baho berishi lozim:

- auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq fikr bildirish uchun etarli va lozim darajadagi dalillar olinganligiga;

- alohida-alohida yoki umumiy birgalikda olinganda tuzatilmagan buzib ko'rsatishlar auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq muhim hisoblanishiga;

- qabul qilingan hisob siyosatining asoslanganligiga va uning buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlari talablariga muvofiqligiga;

- moliyaviy hisobotda aks ettirilgan axborotning ishonchli, qiyoslanuvchanli, tushunarli va o'rinli ekanligiga;

- moliyaviy hisobotning buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tuzishga doir normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiqligiga.

Auditorlik xulosasida auditorlik tashkilotining ijobiy yoki modifikatsiyalangan fikri ifodalanishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi sub'yektning moliyaviy hisoboti barcha muhimlik munosabatlarida uning moliyaviy ahvolini, moliyaviy natijalarini haqqoniy aks ettirsa va buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq kelgan hollarda ijobiy fikr bildiriladi.

Modifikatsiyalangan fikr quyidagi holatlarda bildiriladi:

- olingan auditorlik dalillari asosida umumiy holda ko'rilayotgan moliyaviy hisobot muhim buzib ko'rsatishlarga ega bo'lsa;

- umumiy holda ko'rilayotgan moliyaviy hisobot muhim buzib ko'rsatishlarga ega emasligini aniqlash uchun etarli darajadagi tegishli auditorlik dalillarini olish imkoniyati bo'lmasa.

Modifikatsiyalangan fikr bir nechta turga bo'linadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'yektning moliyaviy hisobotida ahamiyatli buzib ko'rsatishlar mavjud bo'lsa va ularning xo'jalik yurituvchi sub'yekt tomonidan bartaraf etilmasligi, moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarni chalg'itishi mumkin bo'lgan hollarda salbiy fikr bildirilgan auditorlik xulosasi tuziladi.

Shuningdek, quyidagi holatlarda ham salbiy fikr bildiriladi:

- xo'jalik yurituvchi sub'yekt tomonidan amalga oshirilgan moliya-xo'jalik operatsiyalari moliyaviy hisobotda haqqoniy aks ettirilgan, lekin ular qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaganda;

- xo'jalik yurituvchi sub'yekt rahbariyati aniqlangan buzib ko'rsatishlarni bartaraf etish maqsadida moliyaviy hisobotga tuzatishlar kiritishga rozi bo'lmaganda.

Izohlar bilan fikr bildirilgan auditorlik xulosasi quyidagi hollarda tuziladi:

- agar auditorlik tashkiloti etarli darajadagi auditorlik dalillarini olib, alohida-alohida yoki umumiy holda ko'rib chiqilayotgan buzib ko'rsatishlarning ta'siri muhim hisoblanib, biroq moliyaviy hisobotning ko'pchilik muhim elementlariga ta'sir qilmaydi degan xulosaga kelganda;

- agar auditorlik tashkiloti o'z fikrini asoslash uchun etarli darajadagi auditorlik dalillarini olish imkoniyatiga ega bo'lmaganda, biroq u aniqlanmagan buzib ko'rsatishlarning ta'siri moliyaviy hisobot uchun muhim bo'lishi mumkin, lekin moliyaviy hisobotning ko'pchilik muhim elementlariga ta'sir qilmaydi degan xulosaga kelganda.

Auditorlik tashkiloti fikr bildirishi uchun zarur bo'lgan etarli darajadagi auditorlik dalillarini olish imkoniyati bo'lmagan taqdirda, fikr bildirishni rad etishi mumkin. Bu holda fikr bildirish rad etilgan auditorlik xulosasi tuziladi

Auditorlik faoliyati (auditorlik tashkilotlarining professional xizmatlaridan tashqari) yangi qonunchilik bo'yicha auditorlik teshiruvini o'tkazish uchun faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) mavjud bo'lgan taqdirdagina amalga oshirilishi mumkin. Auditorlik faoliyatini litsenziyalash auditorlik tashkilotlariga auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyalar berish tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq ravishda olib boriladi.

Auditorlik faoliyatini litsenziyalash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (litsenziyalovchi organ) tomonidan amalga oshiriladi.

Auditorlik faoliyati mustaqillik, xolislik, erkinlik, professional malakalilik va maxfiylik printsiplari asosida amalga oshiriladi. Audit nazoratining asosiy tamoyili uning mustaqilligi bo'lib, bunda asosan tekshirilayotgan sub'yektning moliyaviy hisoboti to'g'risidagi kasbiy fikrini ifodalashda biror tomonning ta'siri ostida bo'lishdan uning ozod ekanligini tushunish lozim. Shu bilan birga, yana shuni hisobga olish kerakki, audit barcha mamlakatlarda etarli darajada qattiq tartibga solinadi.

Ayrim davlatlarda (masalan, Fransiyada) bu jarayonga davlat aralashib, u audit me'yori va normativlarini belgilaydi, auditorlarni va auditorlik firmalarini ro'yxatdan o'tkazadi hamda ularning faoliyati ustidan nazorat o'rnatadi. O'zbekistonda ham xuddi shunday ahvol tarkib topgan bo'lib, bu yerda davlat auditorlik faoliyatini tartibga solishni faol amalga oshiradi. U moliyaviy qiyinchiliklari iqtisodiyotga ta'sir etishi mumkin bo'lgan muhim korxonalarni ajratib, ularda audit o'tkazish majburiy ekanligini belgilaydi, auditorlarga (ma'lumoti, malakasi, imtihonlarni topshirish tartibi, mas'uliyati, javobgarligi va boshqalar bo'yicha) talablar qo'yadi.

Auditni davlat tomonidan tartibga solishni tashkil etish qonunchilik va boshqa normativ hujjatlar vositasida amalga oshiriladi. Bunda auditorlar jamoatchilik tashkilotlari tomonidan auditning o'zini o'zi boshqarishiga katta imkoniyat beriladi. Qayd etish lozimki, har bir mamlakatda jamoat tashkilotlarining

rivojlanishi va ta'siri turlicha amalga oshiriladi. Masalan, AQSh va Angliyada auditorlik faoliyati asosan ixtisoslashtirilgan professional jamoat auditorlik tashkilotlari tomonidan tartibga solinadi.

Ko'pgina mamlakatlarda mustaqil Auditorlar palatalari ishlab turibdi. Ularning asosiy vazifalari auditorlik faoliyati va auditorlar axloq me'yorlari bo'yicha standartlarni ishlab chiqish, auditorlar ish faoliyatining sifatini nazorat qilish, auditorlik faoliyati bo'yicha bilimlarini attestatsiya qilish va hujjatlar berish hamda auditorlik me'yorlarini buzgan shaxslarga nisbatan intizomiy jazo choralari qo'llash (bu - davlatga xos xususiyat bo'lmagan mamlakatlarda) kabilardan iboratdir.

Ammo ayrim mamlakatlarda, masalan, Shvetsiyada, garchi Vakolatli auditorlar uyushmasi va Tasdiqlangan auditorlar uyushmasi ishlab turgan bo'lishiga qaramasdan, umuman auditorlik faoliyatini tartibga solish davlat tomonidan amalga oshirilib, bu bizning Respublikamizga ham xos bo'lgan xususiyatdir. O'zbekiston Auditorlar palatasi tuzilish jihatidan davlat organlari bilan o'zaro birgalikda harakat qiladi. Ammo uning auditorlik faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy funksiyalari davlat tomonidan mustahkamlab qo'yilgan.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- Odatda, moliyaviy nazorat qanday ikki yo'nalishda (aspektda) qaraladi?
- Moliyaviy nazorat deb nimaga aytiladi?
- Moliyaviy nazoratning predmeti qanday moliyaviy ko'rsatkichlardan iborat?
- Moliyaviy nazorat qanday sohalarga bo'linadi?
- Nodavlat moliyaviy nazorati nechaga bo'linadi?
- Moliyaviy nazorat o'z ichiga qanday tekshiruvlarni oladi?

- Taraqqiy etgan mamlakatlarda moliyaviy nazorat tizimi, asosan, qanday elementlardan tashkil topadi?
- Moliyaviy nazoratning oldida turgan eng asosiy vazifalar nimalardan iborat?
- Moliyaviy nazoratni tashkil etishning asosiy printsiplari tarkibiga nimalar kiradi?
- Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sub'yektlarga ko'ra uning qanday turlari mavjud?
- Moliyaviy nazoratning shakllarini qanday mezonlar bo'yicha klassifikatsiya qilish qabul qilingan?
- Amalga oshirilish reglamenti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari nimalardan iborat bo'lishi mumkin?
- O'tkazilish vaqti bo'yicha moliyaviy nazoratning shakllari o'z ichiga nimalarni oladi?
- Nazoratning sub'ektlari bo'yicha moliyaviy nazoratning qanday shakllari bo'lishi mumkin?
- Nazoratning ob'ektlariga muvofiq ravishda moliyaviy nazoratning qanday shakllari mavjud?
- Ichki va tashqi moliyaviy nazorat bir-biridan qanday farqlanadi va ularning qanday umumiy jihatlari bor?
- Moliyaviy nazoratni amalga oshirish jarayonida uning qanday metodlaridan foydalaniladi?
- Sub'ekt xo'jalik faoliyatini qamrab olishning to'liqligiga qarab taftishning qanday turlari bo'lishi mumkin?
- Moliyaviy va xo'jalik operatsiyalarining qamralib olinishi darajasiga ko'ra taftishlar qanday guruhlarga bo'linadi?
- Hisob palatasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq uning zimmasiga qanday funksiyalarni bajarish yuklatilgan?
- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining zimmasiga davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish bo'yicha qanday asosiy vazifa va funksiyalar yuklangan?
- Moliya vazirligi huzuridagi Davlat moliyaviy nazorat Bosh boshqarmasining vazifalari sifatida nimalar belgilangan?

- Davlat soliq xizmati organlarining moliyaviy nazoratga oid asosiy vazifalari nimalardan iborat?

- O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tizimidagi Bosh nazorat-taftish boshqarmasining vazifalariga nimalar kiradi?

- Moliyaviy nazorat nodavlat turlarining tarkibi nimalardan iborat?

- Ichki firmaviy moliyaviy nazoratning xarakterli xususiyatlari nimalardan tashkil topadi?

- Tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat qanday xususiyatlarga ega?

- Auditorlik nazoratining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

- Auditorlik xizmatlari yana qanday boshqa xizmatlarni ham ko'rsatishlari mumkin?

- Auditorlik tekshiruvining qanday turlari mavjud?

- Har yili qanday sub'yektlar majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tkazilishi shart?

- Auditning asosiy tamoyili nimadan iborat?

11-BOB. MOLIYAVIY NAZARIYALAR

11.1. Xorijiy iqtisodchilarning moliyaga oid nazariyalari

Jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida markazlash-tirilgan va markazlashtirilmagan pul fondlarining shakllantirilishi, taqsimlanishi va foydalanilishiga oid iqtisodiy munosabatlarni o'rgangan moliya fani iqtisodchi olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar ta'sirida shakllandi. Olimlar yaratgan moliyaviy nazariyalar amaliyot tomonidan tekshirildi hamda agar ular hodisalarning haqiqiy mohiyatini o'zida aks ettirgan bo'lsa, fan sifatida e'tirof etildi. Shu munosabat bilan moliya sohasida ilmiy bilimlarni shakllantirishga yordam beradigan moliyaning turli nazariyalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan moliyaga oid ishlab chiqilgan nazariy qarashlar moliyaviy qonunchilik va davlat fiskal siyosatining asosini tashkil qildi. Xorijiy iqtisodchilar moliyaga oid nazariyalarining birinchi guruhini **siyosiy iqtisod mumtoz olimlarining kontseptsiyalari** tashkil etadi. Kapitalistik taraqqiyotning dastlabki bosqichidayoq barcha iqtisodiy nazariyalarda moliyaviy kontseptsiyalar alohida o'ringa ega bo'lgan. Davlat xarajatlari, soliqlar, kredit va byudjetning iqtisodiyotga ta'siri masalalari siyosiy iqtisod klassiklari (Buyuk Britaniyada – U.Petti, A.Smit va D.Rikardo, Fransiyada – P.Baugilber) tomonidan tadqiq qilingan.

Moliya fanining asoschilaridan biri A.Smit (1723-1790 yillar) o'zining "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqot" deb nomlangan fundamental asarida davlat moliyasining mohiyati to'g'risida ayrim g'oyalarni ishlab chiqdiki, ular mehnatning unumli va unumsizligi to'g'risidagi ta'limotga (bu ta'limot A.Smitniki) asoslangan edi. Uning aniqlashicha, bevosita kapitalga almashtiriladigan mehnat unumli, unumsiz mehnat esa daromadga, ya'ni ish haqi va foydaga almashtiriladigan

mehnatdir. Ana shu nazariy qarashlardan kelib chiqqan holda A.Smit (va undan so'ng D.Rikardo) moliyaviy kategoriyalarga (davlatning daromadlari va xarajatlariga) tavsifnoma bergan. U soliqlar hisobidan olingan davlat daromadlari barchasining yoki deyarli barchasining unumsiz sarflanishini isbotlagan. Shuning uchun ham davlat xarajatlari kapitalning jamg'arilishi va milliy daromadning o'sishi imkoniyatlarini qisqartiradi. Ana shundan uning soliq'larga nisbatan salbiy munosabati kelib chiqqan. A.Smit yaratilgan qiymatni unumsiz sarflaydigan va shu munosabat bilan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga to'siq bo'luvchi davlatning xarajatlari qisqartirish kerak, degan xulosaga keladi.

A.Smit davlat xarajatlari siyosatini tanqid qilgan bo'lsa-da, ular ma'lum bir qismi bo'lishining zarurligini e'tirof etgan. Chunki ana shu qism ishlab chiqarishning umumiy shart-sharoitlarini himoya qilishga qaratilgan bo'ladi. Uning ta'limotida soliqlar nazariyasiga katta o'rin berilgan. U soliqqa tortishni maqsadga muvofiq ravishda tashkil qilishning quyidagi to'rt asosiy tamoyillarini ishlab chiqqan:

- soliqlar ularni to'lovchilarning salohiyatiga va kuchiga muvofiq to'lanishi kerak;
- soliqlarning miqdori va ularni to'lash muddatlari aniq belgilangan bo'lmog'i lozim;
- soliqlarni undirilish vaqti soliq to'lovchi uchun qulay bo'lmog'i zarur;
- soliqlarni undirishda ularni undirish xarajat-larining minimalligini ta'minlamoq kerak.

Tarixiy jihatdan bu tamoyillar tug'ilib kelayotgan burjuaziyaning ehtiyojlarini aks ettirgan va feodal jamiyatning asosiy ijtimoiy guruhlari bo'lgan zodagonlar hamda ruhoniylarga, feodal davlatning soliqlar bo'yicha boshboshdoqligiga qarshi qaratilgan edi. A.Smit tomonidan ishlab chiqilgan yuqoridagi printsiplar burjua davlatlari tomonidan soliq islohotlarini o'tkazishda qisman foydalanilgan.

Soliqlarning turli ko'rinishlarini (egri soliqlar, ish haqi hisobidan undiriladigan soliqlar va boshqalar) tahlil qila turib, A.Smit jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti nuqtai-nazaridan ularga baho bergan. Iste'mol tovarlariga nisbatan o'rnatilgan egri (bilvosita) soliqlar ular bahosining oshishiga olib kelgan. Buning natijasida ishlab chiqarish xarajatlari o'sgan va oxir-oqibatda esa, ularni sotish kamaygan va iste'mol qilish qisqargan. Ish haqidan olinadigan soliqni baholab, u bu soliqni iqtisodiyot uchun xonavayronlik keltiruvchi deb hisoblagan. Chunki ishchi daromadining soliqqa tortilishi tadbirkor avanslashtirilgan kapitalining oshishiga yoki bozor talabiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi sotib olish qobiliyatining pasayishiga olib keladi.

Shunday qilib, A.Smitning soliq kontseptsiyasi yagona maqsadga – kapitalning jamg'arilishini rag'batlantirish va ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishini tezlashtirishga qaratilgan edi.

Asosan, xuddi shunday qarashlarni D.Rikardo (1772-1823 yillar) ham o'zining "Siyosiy iqtisod va soliqqa tortishning boshlanishi" asarida himoya qilgan. Mehnatning qiymat nazariyasidan kelib chiqqan holda u barcha soliqlar so'zsiz ravishda yo kapitalga, yoki daromadga ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblagan. Agar soliqlar kapitaldan undirilsa, unumli mehnatni saqlashga mo'ljallangan fond qisqaradi. Soliqlar daromaddan olinganda esa, kapitalning jamg'arilishi qisqaradi yoki soliq to'lovchining iste'moli kamayadi. Birinchi ehtiyoj predmetlaridan olinadigan soliqlar ular bahosining o'sishiga sabab bo'lib, ular iste'mol qiladigan tovarlarning miqdoriga nisbatan yuqoriroq bo'lgan proportsiyalarda iste'molchining elkasiga yuklanadi. D.Rikardoning fikricha, tovarlar va ish haqidan undiriladigan har qanday soliqlar, bir xil darajada bo'lmasa-da, ish haqining oshishiga va foydaning kamayishiga olib keladi.

Yuqorida bayon qilinganlarni inobatga olgan holda u "soliqlar buyuk zulmdir", degan xulosaga kelgan. Soliqqa tortishning o'sishi yoki hukumat xarajatlarining ortishi bilan xalqning iste'moli pasayadi va bu narsa, oxir oqibatda, ishlab chiqarishda o'z aksini

topadi. Shuning uchun ham hukumatning vazifasi kapitalning jamg'arilishini rag'batlantirishdir. Mamlakatning kelgusi ishlab chiqarishini qisqartirmaslik uchun hukumat foydani soliqqa tortmasligi kerak.

Klassik burjua siyosiy iqtisodi (A.Smit, D.Rikardo va ularning izdoshlari) davlat xarajatlari va soliqlarga nisbatan rasmiy iqtisodiy siyosatning kontseptsiyasini, ko'p jihatdan, aniqlab bergan edi. XUSH asrning oxiri va XIX asrning boshlarida ilg'or mamlakatlarning moliyaviy siyosati, yangi sinf – burjuaziyaning manfaatlarini ifoda etib, mamlakatning xo'jalik hayotiga davlatning aralashmasligi printsiplarini e'lon qilgan edi. Buning oqibatida davlat xarajatlari va foydani soliqqa tortish biroz qisqardi.

XIX asrda ishlab chiqarishning yuqori sur'atlarda rivojlanishi mehnat va kapital o'rtasidagi ziddiyatlarning keskinlashuviga olib keldi. Xuddi shu davrning o'zida turli sotsial guruhlarining manfaatlarini hisobga olgan holda o'z siyosatini o'zgartirishga hukumatni chaqiruvchi iqtisodchi-larning asarlari paydo bo'ldi.

Ingliz olimi J.S.Mill (1806-1873 yillar) mamlakatda ijtimoiy keskinlashuvni yumshatish maqsadida daromadlarni taqsimlash sohasida o'zgartirishlar kiritish taklifi bilan maydonga chiqdi. Boylikni nisbatan tekisroq (tengroq) taqsimlash uchun u tomonidan oqilona soliq tizimining yangi printsiplari ishlab chiqildi. Hayot kechirish uchun zarur sanalgan daromadga teng bo'lgan daromadlarni soliqqa tortishda soliqqa tortilmaydigan minimumni joriy etish g'oyasi aynan unga tegishlidir.

J.S.Mill "xizmatlarning soliq nazariyasi"ni ishlab chiqdiki, unga muvofiq ravishda har bir shaxs davlatdan olinadigan qo'llab-quvvatlashlar uchun o'z daromadlarining bir qismini davlatga berishi kerak. U soliqlar va davlat xarajatlari o'rtasida bog'liqlikni o'rnatib, soliqlarni davlat xarajatlari bilan uzviy ravishda bog'lagan.

Bu holatlar keyinroq shved iqtisodchilari K.Viksel va E.Lindal tomonidan yanada rivojlantirildi. Bizning davrimizda esa bu nazariya amerikalik iqtisodchi olim P.Samuelson qarashlarining

shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi va u soliqlarning o'sishi davlat xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning o'sishi bilan birgalikda yuz berishi kerak, deb hisobladi.

Shveysariyalik iqtisodchi J.Sismondi (1773-1842 yillar) rivojlangan davlatlarning moliyaviy siyosatini tanqid qilib, mayda tovar xo'jaliklarini himoya qilgan. Uning chiqishlari, asosan, proteksionizm siyosatiga (masalan, donni import qilish bo'yicha ingliz yuqori bojxona bojlari) qarsh/i qaratilgan bo'lib, bunday siyosatni u millatga ziyon etkazuvchi siyosat deb hisobladi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi uchun tegishli sharoitni yaratish borasidagi proteksionizm siyosatining ijobiy tomonlarini ko'ra olmasdan, mamlakat iqtisodiyotida uzluksiz ravishda katta rol o'ynab borayotgan o'sib boruvchi yirik kapitalning ahamiyatini u etarlicha baholay olmadi.

Yangi tarixiy maktab kontseptsiyalari. 1870-yillarda yangi tarixiy maktab paydo bo'ldiki, uning boshlanishi nemis olimlarining (G.Shmoller, M.Veber, A.Vagner va boshqalar) nomlari bilan bog'liq. Davlat moliyasini tadqiq qilish bilan ko'proq A.Vagner shug'ullanib, u davlatning yordami bilan kapitalni jamg'arishning o'z echimini taklif etdi. Davlat faoliyatining (ma'muriy, ijtimoiy-madaniy va investitsion) ko'lamini kengaytirish nuqtai-nazaridan muammoni hal etishga yondoshib, u soliqqa tortishning to'qqiz printsiptini ishlab chiqdi va ularni quyidagi guruhlarga birlashtirdi:

- etarlilik va harakatchanlik;
- kerak bo'ladigan manba va ob'ektni tanlash;
- eng umumiylik va tenglik;
- aniqlik, qulaylik, arzonlik.

Mohiyat jihatidan u A.Smitning ma'lum va mashhur tamoyillarini to'ldirdi. Klassik burjua siyosiy iqtisodidan so'ng A.Vagner mamlakatda boylik va daromadlarni adolatli taqsimlashga erishish uchun davlat moliyadan foydalanishi mumkin, deb hisobladi.

Moliyaviy muammolar markschilar asarlarida.

XIX asrning o'rtalaridan uning oxirigacha moliya fani marksistik ta'limotning ta'siri ostida bo'ldi. Kapitalizm sharoitida moliyaning mohiyati, ayrim moliyaviy kategoriyalarning roli va ahamiyati K.Marks (1813-1883 yillar) va F.Engels (1820-1895 yillar) tomonidan ishlab chiqildi. Albatta, davlat moliyasi masalalariga bag'ishlangan maxsus katta ishlar ularda bo'lmasada, shunday bo'lishiga qaramasdan, kapitalizmning juda ko'p moliyaviy muammolari ularning qator asosiy asarlarida, jumladan "Siyosiy iqtisod tanqidi", "Kapital" nomli asarlarida va XIX asrning o'rtalaridagi ingliz byudjetlari, 1840-yillardagi pruss va frantsuz byudjetlarining tavsifiga bag'ishlangan ko'p sonli maqolalarida o'z aksini topdi. K.Marks monopolistik kapitalizmga bo'lgan davrdagi davlat byudjetlarining sinfiy xarakterini, davlat xarajatlarining unumsiz, xalqqa qarshi xarakterini ochib berdi va davlat qarzlarning soliqlar bilan bog'langanligini ko'rsatdi.

Kapitalning dastlabki jamg'arilish usullarini tadqiq qilib, ularning safiga birinchi navbatda, moliyaviy metodlar sifatida davlat xarajatlari, davlat krediti va soliq tizimini kiritdi. Uning fikricha, aynan ana shu metodlar kapital jamg'arilishining yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minladi, kapitalistik ishlab chiqarishning shiddatli rivojlanishi uchun moddiy shart-sharoitlarni yaratdi.

K.Marks va F.Engels eng muhim moliyaviy kategoriya hisoblangan soliqlarga jiddiy e'tibor berishdi. Ularning mohiyatini o'rganib, soliqlar barcha mehnatkashlar uchun qo'shimcha ekspluatatsiya qilishning quroli ekanligini doimiy ravishda ta'kidlab keldilar. Soliqqa tortishni baholashda K.Marks to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) soliqlarga va eng avvalo, daromad solig'iga ustuvorlik bilan ahamiyat berdi va soliqqa tortish progressiv shakllarining himoyachisi sifatida maydonga chiqdi. Eng og'ir bo'lgan egri (bilvosita) soliqlarni u "kekirtakdan oladigan" progressiv soliqlar, deb atadi.

Davlat byudjetining mohiyatini tahlil qilib, u byudjetning asosiy masalasi byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi nisbat, ya'ni byudjetning qoldig'i (profitsiti yoki defitsiti)

masalasidir, deb e'tirof etdi. Aynan ana shu qoldiq soliqqa tortishning qisqarishi yoki kengayishini aniqlab beradi.

Biroq moliyaviy siyosat (davlat xarajatlari va proteksionizm) ta'siri ostida amalga oshiriladigan kapital jamg'arilishining oshib borishi bilan ishchilar sinfining ahvoli og'irlashib boradi, degan K.Marksning g'oyasi hayotda isbotlanmadi. U foyda, foiz, renta va ish haqi o'rtasidagi nisbatning davlat va uning moliyasi yordamida o'zgartilishi imkoniyatini (mumkinligini) inkor etgan edi. U ortiqcha ishlab chiqarishning davriy (tsiklik) inqirozlari tahlilida davlatning iqtisodiy va shu jumladan, moliyaviy siyosati yordamida ularning kuchsizlanishi mumkinligiga ishonmadi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari **foydalilikning cheklanganligi nazariyasining** tarqalganligi bilan xarakterlanadi. Bu nazariya marksistik ta'limotga qarshi reaksiya (aks ta'sir) sifatida maydonga kelgan edi. Bu nazariya moliya sohasiga ham tegib o'tdi. Uning vakillari, o'z baholashlaridagi katta farqlarning mavjud bo'lishiga qaramasdan, mehnatning qiymat nazariyasiga qarshi chiqdilar va uni sotib oluvchilarning xohish-istaklari yordamida aniqlanadigan baholar tahlili bilan almashtirdilar. Muhim moliyaviy kategoriyalar bo'lgan davlat xarajatlari va soliqlar ular tomonidan davlat va xususiy shaxslar o'rtasidagi ko'p sonli individual bitimlar sifatida talqin qilindi. Bir vaqtning o'zida, ularning fikricha, davlat xizmatlarining cheklangan foydaliligi soliqlarning cheklangan foydaliligi bilan hamnafas bo'lmog'i lozim edi.

Birinchi jahon urushiga qadar iqtisodiy fan, asosan, tadbirkorlik erkinligi printsipligiga tayangan holda, davlat va uning moliyasini mamlakat iqtisodiyotiga aralashuviga nisbatan qarshi turdi. Ishlab chiqarish va taqsimlashni davlat tomonidan tartibga solish faqat Birinchi jahon urushi yillaridanoq amalga oshirila boshlandi. Jahon iqtisodiy inqirozi yillariga (1929-1933 yillar) kelib bu jarayon yanada kuchaydi.

J.M.Keyns nazariyasi. Ingliz iqtisodchisi J.M.Keynsning (1883-1946 yillar) iqtisodiy nazariyasi davlat tomonidan tartibga

solishda kapitalistik ishlab chiqarishning ehtiyoji sifatida vujudga keldi hamda u moliyaviy kontseptsiyani shakllantirishga va moliyaviy siyosatni ishlab chiqishga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Keynscha tavsiyalar, uning turli xildagi modifikatsiyalari bilan birgalikda, uzoq yillar davomida turli davlatlarning amaliyotida foydalanildi. J.M.Keyns moliyaviy kontseptsiyasining asosida "samarali talab" g'oyasi yotadi.

Iqtisodiyot 1929-1933 yillardagi og'ir tsiklik inqirozni boshdan kechirayotgan bir paytda J.M.Keyns o'zining nazariyasini "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" nomli asarida (1936 yil) bayon etdi. Unda beqaror rivojlanish sharoitida davlat iqtisodiyotga aralashuvining zarurligi asoslab berildi. Moliyaviy kategoriyalar va birinchi navbatda, davlat xarajatlari ana shunday aralashuvning vositalari bo'lishi kerak. Ularning shakllanishi, tarkibiy tuzilmasi va o'sishi "samarali talab"ga erishishning muhim omillari bo'lmog'i lozim. Soliqlar va qarzarlar hisobidan davlat xarajatlarining o'sishi tadbirkorlik faoliyatini jonlantirishi va milliy daromadning ko'payishini ta'minlashi hamda ishsizlikka barham berishi mumkin. Bu maqsadga erishish uchun, muallifning fikricha, davlat faqat o'z xarajatlarining darajasini oshiribgina qolmasdan, balki shaxsiy va investitsion iste'molga ham ta'sir ko'rsatishi kerak.

J.M.Keyns soliqlar va ularning asosiy "psixologik qonun"ga ta'siri masalalariga alohida ahamiyat bergan. Ana shu "qonun"ga muvofiq, insonlar o'z iste'mollarini oshirib borishga moyildir. Lekin bu moyillik ular daromadlarining oshganchalik darajasida emas. Bu narsa, o'z navbatida, tovarlarga bo'lgan talabning pasayib ketishiga va ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Davlat ana shunday "qonun"ning paydo bo'lishiga to'sqinlik qilishi hamda soliq tushumlari, qarzarlar hisobidan o'z xarajatlarini oshirish yoki turli usullar orqali xususiy investitsiyalarni rag'batlantirish yo'li bilan etmayotgan talabni to'ldirishi kerak. Uning formulasi quyidagicha:

$$J + S = I + Dx,$$

Bu yerda: J – jamg'armalar;

S – soliqlar;

I – investitsiyalar;

Dx – davlat xarajatlari.

Shunday qilib, J.M.Keyns ishlab chiqarishning monopollashuvi sharoitida iqtisodiyotni tartibga solishga yo'naltirilgan va printsial jihatdan yangi bo'lgan moliya nazariyasini ishlab chiqqan. 1970-yillarga qadar sanoati taraqqiy etgan ko'pgina mamlakatlar moliyaviy siyosatining asosini tartibga solish keynscha nazariyaning boshlang'ich holatlari (nuqtalari) tashkil etdi.

Neokeynschilar nazariyalari. J.M.Keynsning izdoshlari o'tgan asrning 50-60-yillarida uning nazariyasiga dinamik elementni joriy etdilarki, bu narsa ularga **iqtisodiy o'sish nazariyasini** yaratishga imkon berdi. Bu nazariyada ko'pgina mamlakatlarning iqtisodchilari (AQShdan – A.Xansen, S.Xarris; Buyuk Britaniyadan – R.Xarrod, A.Ilersik, A.Pikok; Fransiyadan – F.Perru; Germaniyadan – F.Neymark va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy kontseptsiya muhim o'rinni egallaydi. Ular **fiskal antitsiklik nazariyaning** yaratilishini nihoyasiga etkazdilar. Bu nazariyaning mohiyati balanslashtirilgan iqtisodiy taraqqiyot maqsadlari uchun davlat daromadlari va xarajatlaridagi o'zgarishlarga borib taqaladi.

Neokeynschilar samarali talabga erishishning usuli sifatida "**defitsitli moliyalashtirish**" g'oyasini olg'a surdilar. Ular davlat qarzlarning o'sishini inobatga olmagan (davlat qarzlarni o'sishi bilan hisoblashmagan) holda davlat katta xarajatlarning zarurligini isbotlab berdilar. Biroq xronik xarakter kasb etgan katta miqdordagi byudjet defitsitlari iqtisodchi olimlarning ma'lum bir guruhini, shu jumladan Stokgolm maktabi vakillarini (E.Lindal, G.Myurdal va boshqalar), byudjetga oid muammoni yangicha hal etishga majbur etdi. Bu maktab vakillari "**byudjetni tsiklik**

balanslashtirish”, ya’ni byudjet daromadlari va xarajatlarini iqtisodiy tsiklga moslashtirish nazariyasini taklif etdilar. Bu nazariyaga muvofiq iqtisodiy inqiroz paytida vujudga kelgan byudjet defitsitini davlat iqtisodiy o’sish davrida paydo bo’ladigan ortiqcha imkoniyatlar hisobidan qoplashi kerak. Ana shu tavsiyanomalarga rioya etgan holda bir necha kapitalistik mamlakatlarning hukumatlari tsiklik tartibga solishning maxsus pul fondlarini yaratdilar. Bu pul fondlarining mablag’lari iqtisodiyotning o’sishi (ko’tarilishi) davrida to’ldirilgan va ishlab chiqarishning iqtisodiy qisqarishi davrlarida esa ulardan foydalanilgan.

Xo’jalikni rag’batlantirish va uni tartibga solish uchun davlat byudjetidan faolroq foydalanish borasidagi neokeynschilarning talablari **“tizilgan byudjet stabilizatorlari” nazariyasida** o’z aksini yanada yaqqolroq topdi. Bu nazariyaning asosida “solih stabilizatorlari” to’g’risidagi keynscha qarashlar yotar edi. J.M.Keynsning fikricha, “solih stabilizatorlari” tsiklik tebranishlarni tartibga solib, ularni biroz yumshatib va ularda ma’lum bir o’zgaruvchanlikni ta’minlab, avtomatik tarzda amal qilishi kerak edi. Neokeynschilar uni “boshqariluvchan stabilizatorlar” bilan, ya’ni yangi iqtisodiy sharoitlarga muvofiq ravishda davlatning doimo o’zgarib turadigan solih tadbirlari bilan to’ldiradilar.

Yangi mumtoz nazariyalar. Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda yangi keynschilarning nazariyalari bilan bir qatorda davlat tomonidan tartibga solishni cheklash orqali erkin tadbirkorlik g’oyalari targ’ib qiluvchi yangi mumtoz nazariyalar ham yaratildi. Yangi mumtoz maktabning nazariyotchilari (AQShda R.Slou, J.Kenrik; Buyuk Britaniyada – A.Robbins, J.Mid) iqtisodiyotga davlatning aralashmasligi asosiy printsipini himoya qilib, bir vaqtning o’zida maorif va fanga sarf qilinadigan xarajatlar salmog’ini oshirish orqali ularning tarkibiy tuzilmasini o’zgartirib, davlat xarajatlari umumiy hajmining qisqartirilishini yoqlab chiqdilar. Shuningdek, “inson kapitaliga investitsiyalar”ga alohida e’tibor qaratildi. Bir vaqtning o’zida, solihlarning darajasini

pasaytirish taklif etildi va defitsitsiz byudjetga erishilishi talab qilindi.

Takror ishlab chiqarish sharoitlarining yomonlashuvi va inflyatsion tendentsiyalarning (oqimlarning) kuchayishi bilan iqtisodiy qiyinchiliklar uchun javobgarlik yuklatilgan keynschilik va yangi keynschilik qoidalarini tanqid qilish ham kuchaya bordi. Ana shunday murakkab iqtisodiy vaziyatda yangi mumtoz maktabdan **“taklif iqtisodiyoti” nazariyasini** ishlab chiqqan **yangi konservativ yo’nalish** (AQShda – G.Steyn, M.Ueydenbaum; Buyuk Britaniyada – J.Xau, A.Uolters) ajralib chiqdi. Bu yo’nalishning moliyaviy kontseptsiyasi iqtisodiy o’sishning jamg’armalar va jamg’arma bilan belgilanishiga asoslanadi. Davlat soliq tizimi orqali mamlakatda investitsiyalarning etarliligini ta’minlash uchun jamg’armalarni shakllantirishga zarur bo’ladigan shart-sharoitlarni yaratishi kerak. Davlat va uning moliyaviy tizimga ilmiy-texnika taraqqiyotini rag’batlantirish vazifasi yuklatildi. Moliyaga iqtisodiy o’sishni uzoq muddatli rag’batlantirishni ta’minlash vazifasi yuklatildi. Umumiy tarzda, bu jarayonlarda davlatning roli minimallashtirildi. Bu nazariya mualliflarining ayrimlari davlatga “kechki qorovul va politsiyachi” funksiyalarini berish bilan cheklanishni taklif etdi.

Boshqa nazariyalar bilan bir qatorda “taklif iqtisodiyoti” nazariyasida soliqlarga alohida o’rin ajratilgan. Uning vakillari - soliqlarni qisqartirish tarafdori. Biroq, soliqlarga antitsiklik kon’yunkturaviy tartibga solishning vositasi sifatida qaragan keynschilardan farqli o’laroq, ular jamg’armalar va investitsiyalarning yuqori darajasini qo’llab-quvvatlash uchun soliq undirmalarining darajasini pasaytirishni taklif etishdi.

Amerikalik iqtisodchi A.Lefferning **soliq kontseptsiyasi** ham o’ta mashhurlikka erishdi. U o’zi ishlab chiqqan grafik model yordamida soliqlarning yuqori stavkalari iqtisodiy o’sishning sur’atlarini pasaytiradi, degan xulosaga keldi. Bu olimning tavsiyalari 1980-1990-yillarda dunyoning ko’pgina mamlakatlarida amalga oshirilgan soliq islohotlarining asosini tashkil qildi.

Postkeynschilar nazariyalari. Yangi mumtoz maktab vakillari nazariyalarining ma'lum darajada rivojlangan bo'lishiga qaramasdan keynschilar ta'limoti yangi sharoitlarga muvofiq rivojlanishda davom etmoqda. 1970-yillarda postkeynschilar yo'nalishi shakllandiki, uning yirik namoyandalari qatoriga AQShda X.Minskiy, R.Klauer, Buyuk Britaniyada – N.Kaldor, G.Shekl va boshqalarni kiritish mumkin. Bu yo'nalish ham yangi keynschilarning va ham yangi maktab vakillarining asosiy qoidalarini tanqid ostiga oldi. Postkeynschilar nazariyasining asosini hamon moliya mexanizmi yordamida davlat aralashuvini kengaytirish g'oyasi yotmoqda. Moliyaviy siyosat asosiy siyosatga aylanmog'i va u monopoliyalar faoliyatini cheklashga hamda harbiy xarajatlarni qisqartirishga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. "Daromadlar siyosati"da ular ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish va ijtimoiy muammolarni hal etish tarafdorlari sifatida maydonga chiqmoqdalar. Ularning fikricha, eng yaxshi soliqqa tortish usuli bu xarajatlarni soliqqa tortishdir. Ingliz tadqiqotchisi N.Kaldor daromad solig'ini iste'mol solig'i bilan almashtirish g'oyasini taklif etadi. U iste'mol solig'ini shaxsiy xarajatlarni qondirishga sarflanadigan daromadlarning bir qismini soliqqa tortish sifatida talqin qiladi. Uning nazarida, bu chora jamg'arishni rag'batlantirishi va inflyatsiyaning darajasini pasaytirishi mumkin.

N.Kaldorning fikri G'arb olimlari tomonidan keng qo'llab-quvvatlandi. Ular ham soliq tizimini xarajatlardan olinadigan yagona soliqqacha soddalashtirish tarafdori bo'lib, fuqarolarning faqat iste'mol xarajatlari soliqqa tortilishi kerak, deb hisoblashdi.

XX yuz yillikning oxiri va XXI yuz yillikning boshlarida iqtisod ilmi, yaxlit holda bozor tizimini, biznes qonunlarini, iqtisodiyotning har qanday sohasidagi amaliy faoliyatni o'rganishni zarur hisoblamoqda. Bir vaqtning o'zida esa, amerikalik mashhur olimlar K.R.Makkonnell va S.L.Bryular o'zlarining "Ekonomiks. Printsipalar, muammolar, siyosat" asarida yozganlaridek, moddiy ehtiyojlar cheklanmagan, resurslar esa (kapital, er, mehnat, tadbirkorlik qobiliyati va boshqalar) aksincha, cheklangandir.

Shuning uchun ham iqtisodiyot taraqqiyotining turli davrlarida uning darajasi turlicha bo'lishiga qaramasdan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish doimiy ravishda talab qilinadi. Yuqoridagi har ikkala muallif taklifga yo'naltirilgan fiskal siyosatni qo'llab-quvvatlaydilar. Fiskal siyosat esa jami talabga va soliqlarni o'zgartirish orqali esa taklifga ham ta'sir ko'rsatadi. Byudjetdan transfert to'lovlari va soliq tizimi, bu olimlar fikricha, turli iqtisodiy vaziyatlarda talab qilingan muvozanatni ta'minlashi mumkin.

Xorijiy mamlakatlarning zamonaviy moliya fanida, turli maktablar o'rtasida doimiy ravishda munozaralar va farqlanuvchi fikrlar bo'lishiga qaramasdan, konvergentsiya jarayoni kuzatilmoqda. Masalan, keynschilar nazariyasida qarashlar yangi mumtoz maktab vakillarining qarashlariga va yangi mumtoz nazariyalar esa keynschilar nazariyalaridagi qarashlarga kirib bormoqda. Bu, eng avvalo, barcha nazariyalarda mavjud bo'lgan moliya-kredit-pul mexanizmiga tegishlidir. Barcha nazariyalar mamlakatning xo'jalik hayotiga ta'sir ko'rsatish uchun bu instrumentlarni tadqiq etish zarur ekanligini bir ovozdan tan oladilar, so'zsiz e'tirof etadilar. Holbuki, bunday ta'sir choralari, ulardan foydalanish vositalari va vaqtlari bir-biriga mos tushmasligi mumkin.

Xorijiy olimlar tomonidan yaratilgan moliyaviy kontseptsiyalarining tahlili quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

- moliya sohasidagi qarashlar tizimi umumiy iqtisodiy nazariyaning ma'lum bir qismi hisoblanadi, ular moliya fanini boyitadi va rivojlantiradi;
- moliyaviy kontseptsiyalarning vujudga kelishi mamlakat makro- va mikro-iqtisodiyotining talablariga javob reaksiyasidir yoki ma'lum hukmron ijtimoiy guruhlar buyurtmasining bajarilishidir (ijro etilishidir);
- xorijiy olimlarning progressiv moliyaviy g'oyalari iqtisodiy o'sishning etarli yuqori darajasini ta'minlab, insonning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishda jamiyatga yordam beradi.

11.2. Rossiyalik iqtisodchilarning moliyaviy nazariyalari²⁰¹

Rossiyada moliya fani mustaqil voqelik sifatida XIX asrning boshlarida shakllana boshladi. Shu davrda moliya sohasiga oid birinchi yirik ilmiy ishlar paydo bo'ldi. Rus moliya fanining boshlanishiga N.I.Tergenevning "Soliqlar nazariyalari tajribasi" asari (bu asar 1818 yilda nashr etilgan) asos soldi. Unda Rossiyada ilk marta soliqlarning o'ziga xos xususiyatlari, ularning davlat xo'jaligi va mamlakatning butun iqtisodiyoti uchun ahamiyati o'rganildi.

Oktyabr davlat to'ntarilishiga qadar olimlarning ishlarida moliya masalalari. Rossiya moliya fanining gullab-yashnashi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga to'g'ri kelib, bu davrda rossiyalik iqtisodchilar va yuristlardan I.Yanjul, I.Ozerov, I.Kulisher, L.Xodskiy, V.Lebedev, S.Ilovayskiy va boshqalarning eng mashhur asarlari e'lon qilindi.

Rossiyalik iqtisodchi olimlar moliya fanining ham nazariy va ham amaliy masalalarini ishlab chiqishdi. Nazariyada ular pragmatik yondoshuvning vakillari hisoblanib, **"jamoah ehtiyojlarini qondirish" nazariyasining** tarafdorlari edilar. Bu narsa I.Ozerovning "Moliya fani asoslari" deb nomlangan darsligida yaqqol namoyon bo'lgan edi.

Davlat moliyasini tadqiq qilish shu davrdagi olimlarning ishlarida asosiy o'rinni egallagan edi. Ta'kidlash joizki, bu davrda e'lon qilingan ishlarda xususiy xo'jalik moliyasi to'g'risida masalalar, hatto biror marta ham, esga olinmagan. Bir vaqtning o'zida, davlat daromadlariga oid masalalar: daromadlar tizimi, turli davlatlarda ularning rivojlanishi, soliqlarni byudjetga undirish

²⁰¹ O'zbekistonda tayyorlangan darslikda rossiyalik iqtisodchilarning moliyaviy nazariyalarini o'rganish masalasi ayrimlarning e'tirozlariga sabab bo'lishi mumkin. Lekin, bizning fikrimizcha, XIX asrning 60-yillarida O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan ishg'ol etilganligi, bu erda Qo'qon xonligi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi kabi kapitalistik emas, balki feodal davlatlarning mavjud bo'lganligi, undan keyingi yillarda O'zbekistonning sobiq SSSR tarkibida bo'lganligi va bu holatlarning barchasi tegishli masalalarga (shu jumladan, moliya sohasidagi nazariyalarning yaratilishiga ham) o'z ta'sirini ko'rsatganligini xolisona tan olishimiz kerak. Shu sabablarga ko'ra, mazkur darslikda rossiyalik moliyachilarning fanga qo'shgan hissalariga haqida qisqacha ma'lumot berishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

shakllari va tartiblari, shu jarayonlar ustidan davlat tomonidan amalga oshirilgan nazorat, byudjet defitsitini qoplash manbalari, davlat kreditining rivojlanishi kabi masalalar tadqiq qilingan.

Oktyabr davlat to'ntarilishiga qadar moliyachilar tomonidan o'rganilgan masalalarning boshqa bir yo'nalishi byudjet va mahalliy byudjetlar bilan bog'langan. Ularda markaziy byudjet va mahalliy byudjetlarning tuzilish masalalari va byudjet jarayoniga tegishli bo'lgan boshqa masalalar ko'rib chiqilgan.

Sotsial-demokratik oqimda moliya masalalari. Shu davrning o'zida iqtisodiyot fanida sotsial-demokratik oqim rivojlanib, u K. Marks va F. Engelsning rossiyalik izdoshlari tomonidan amalga oshirildi. Barcha sotsial-demokratlar uchun umumiy holat, bu moliyaviy hayot voqeliklarini tadqiq etishda yuzaki yondoshish bo'lib, nazariy ishlanmalarning hokimiyat uchun siyosiy kurashning bir daqiqalik ehtiyojlariga bo'ysundirilganligi bilan xarakterlanadi. Bu oqimning yaqqol namoyandasi V.I.Lenin (1870-1924 yillar) edi.

Oktyabr davlat to'ntarilishiga qadar yozilgan V.I.Lenin ishlarining asosiy mazmuni Rossiya moliyaviy siyosatni tanqid qilishdan iborat bo'lgan. Maqolalari va chiqishlarida u byudjetning daromadlar va xarajatlar tizimini tanqidiy ko'rib chiqqan, egri (bilvosita) soliqlarning ijtimoiy tavsifini ochib bergan va Oktyabr davlat to'ntarilishi arafasida davlat moliyaviy ahvolidan ayanchli ekanligini ko'rsatgan.

1917 yilda V.I.Lenin tomonidan bolsheviklar partiyasining iqtisodiy platformasi ishlab chiqiladi va u RSDRP (b)ning UI s'ezdida qabul qilinadi. Unda pul, moliya va kredit masalalariga ko'p e'tibor qaratilgan edi. Xususan, bu iqtisodiy platformaga muvofiq bank ishining milliyashtirilishi va markazlashtirilishi, sug'urta ishining milliyashtirilishi, qog'oz pullarni chiqarishning to'xtatilishi, ichki va tashqi qarzlarni to'lashdan voz kechish, mulkka va mulkning o'sishiga solinadigan yuqori stavkali soliqni joriy etish, daromad solig'ini isloh etish va kapitalistlarning daromadlari ustidan haqiqiy nazoratni o'rnatish, zebi-ziyat

buyumlariga yuqori egri (bilvosita) soliqlarni joriy etish orqali soliq tizimini o'zgartirish ko'zda tutilgan edi. Amalda ana shu tadbirlarning barchasi, pul muomalasini barqarorlashtirish va soliq tizimini isloh qilishdan tashqari, Oktyabr davlat to'ntarilishini amalga oshirish jarayonida va undan keyingi dastlabki yillarda sodir etildi.

Keyingi yillarda V.I.Lenin tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy muammolarning tadqiqi, asosan, davlat oldida vujudga kelgan taktik vazifalar bilan bog'liq edi. Moliyaviy nazorat, yangi moliyaviy apparatni yaratish, davlatning moliyaviy ahvolini mustahkamlash, pul islohotini o'tkazish va keyingi bosqichlarda davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirish masalalari u tomonidan nisbatan faolroq ravishda ishlab chiqilgan.

V.I.Lenin va XX asrning boshlaridagi boshqa markschi-olimlarning ishlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular tomonidan moliya hamda asosiy moliyaviy kategoriyalarning (soliqlar, byudjet, davlat krediti va boshqalar) roli va mazmuni yaxlit tarzda tadqiq etilmagan. Bu o'rinda faqat davlatning moliyaviy xo'jaligini boshqarish bilan bog'liq bo'lgan bir necha xususiy masalalarning o'rganilganligini qayd etib o'tish kerak, xolos.

Bularning barchasi Oktyabr davlat to'ntarilishining dastlabki davrlarida moliyaviy masalalarni o'rganish undan oldingi davrning iqtisodchilari (I. Yanjul, I. Ozerov, L. Xodskiy) va ularning izdoshlari (Ya. Torgulov, I. Kulisher, F. Menkov) asarlariga asoslanishiga olib keldi. Moliya fanining bunday ahvoli 1920-yillarning o'rtalarigacha davom etdi.

Sovet moliya fani. Iqtisodiyot va moliyani boshqarishning direktiv metodlariga o'tilishi munosabati bilan moliya xususidagi ilmiy tasavvurlarni unifikatsiya qilish va tartibga keltirish, ularni sinfiy kurash manfaatlariga bo'ysundirish zaruriyati paydo bo'ldi. SSSR moliyasi to'g'risidagi fanning yaratilishi buning natijasi bo'lib, unda sovetlar moliyasining kapitalistik davlatlar moliyasidan ustunligi ko'rsatildi. Bu fanning oyoqqa turish davri nisbatan uzoq

vaqtni talab etib, 1920-yillarning oxiridan 1950-yillarning boshigacha davom etdi.

Birinchi davrda (1926-1931 yillar), asosan, birinchi besh yillik rejaning bajarilishi jarayonida vujudga kelgan moliyaning xususiy masalalari ishlab chiqildi. Bir vaqtning o'zida, moliyaning sotsialistik amaliyotdagi yangi voqeliklarini umumlashtirishga ham harakat qilindi. Bunday ishlar qatoriga D. Kuzovkov, G. Tikina, A. Bukovetskiylarning ishlarini va, ayniqsa, muallifning o'zi tomonidan "markscha darslik" deb e'tirof etilgan D. Bogolepovning "Moliya fanining qisqacha kursi" darsligini ko'rsatish mumkin.

Sotsialistik atamalardan, so'z va iboralardan keng foydalangan bo'lishiga qaramasdan D. Bogolepov moliyasining mazmuni "jamoat ehtiyojlarini qondirish" nazariyasidan kelib chiqadiki, uning tarafdorlari, yuqorida qayd etilganidek, Oktyabr davlat to'ntarilishigacha bo'lgan rossiyalik iqtisodchilar edi. Bularning hammasi moliya nazariyasining biror-bir ishlanmasi rasmiy jihatdan e'tirof etilmasligiga va qo'llab-quvvatlanmasligiga olib keldi. Bu o'sha davr SSSR tarixiy taraqqiyotiga xos holat edi.

Sovet moliya fani taraqqiyotining ikkinchi davri (1931-1956 yillar) moliyaning predmetiga nisbatan yagona qarashlarning shakllanganligi bilan xarakterlanadi. Ilmiy asarlarida moliyaning nazariy asoslarini: moliyaning mohiyati, funksiyalari va ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi roli, milliy daromadni taqsimlashda moliyaning o'rnini, moliyaviy tizimning tarkibi va boshqa shunga o'xshash bir qancha masalalarni ishlab chiqqan V. D'yachenko bu davrning klassikiga aylandi. U birinchi bo'lib moliyaga markscha ta'rif berdi. Berilgan ta'rif quyidagicha edi: "Daromadlar va jamg'armalarni rejali taqsimlash orqali davlatning funksiyalari va vazifalariga muvofiq ravishda uning markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanishni ta'minlaydigan pul munosabatlari tizimiga sotsialistik davlatning moliyasi deyiladi"²⁰² (tarjima - mualliflarniki).

²⁰² Qarang: D'yachenko V.P. Voprosi teorii finansov. – M.: Finansi, 1957. s.68-69.

V.D'yachenkoning asarlari birinchi rasmiy darsliklar hisoblangan "SSSR moliyasi" (1933 yil) va "SSSR moliyasi va krediti" (1940 yil) darsliklari uchun asos bo'lib xizmat qildi. V.D'yachenkoning moliya nazariyasiga oid umumiy qarashlari uning "Sovetlar moliyasining mohiyati va funksiyalari to'g'risidagi masalalarga doir" asarida aks ettirilgan.

Bu davrda moliya fanining amaliy masalalarini tadqiq qilish, asosan, ikki yo'nalishda amalga oshirildi: 1) moliya kategoriyalarining taraqqiyot tarixini o'rganish. Bu ro'yxatga K.Plotnikovning byudjet tarixiga bag'ishlangan, A.Zverev va N.Voznesenskiylarning Ulug' Vatan urushi davrida moliyaning rivojlanishini yoritgan kitoblarini kiritish mumkin; 2) moliyaviy amaliyotni yoritib bergan ishlar. Bular, asosan, yozma bayon etish xarakteriga ega bo'lib, moliyaviy ta'lim tizimida faol foydalanilgan.

Iqtisodiy nazariyada qotib qolgan voqeliklarga barham berilishi sovet moliya fanida ham yakkafikr hukmronligiga yakun yasadi. 1950-yillarning oxiri va 1970-yillarning boshlarini o'z ichiga olgan davrda moliya nazariyasiga bag'ishlangan iqtisodchi olimlarning qator ishlari paydo bo'ldi. Ularning orasida A.Aleksandrovning "Sotsializm moliyasi" (1965 yil), A.Birmanning "Sovet moliya nazariyasining ocherklari" (1968, 1972 va 1975 yillardagi uch nashri), E.Voznesenskiyning "Sotsialistik moliya nazariyasining munozarali masalalari" (1969 yil), G.Tochilnikovning "Sotsialistik moliya" (1974 yil) kabi asarlari alohida o'ringa ega. Shu davrning o'zida "SSSR moliyasi" va "SSSR moliya va krediti" o'quv fanlari bo'yicha bir necha darsliklar va o'quv qo'llanmalari nashrdan chiqadiki, ularning orasidan M.Shermenyov tahriri ostida 1977 yilda e'lon qilingan "SSSR moliyasi" darsligini alohida qayd etish lozim.

Moliya nazariyasi masalalari bo'yicha munozaralarning mohiyati kengaytirilgan takror ishlab chiqarish tizimida moliyaning o'rnini aniqlashga borib taqaladi. O'sha davrda moliya sohasida ishlab chiqilgan turli kontseptsiyalarning mualliflari ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruh mualliflarining fikricha, moliyaning o'rni -

bu faqat noekvivalent xarakterga ega bo'lgan pul mablag'larini taqsimlash tizimidir. Ana shundan kelib chiqqan holda, moliya faqat bilvosita va taqsimlash orqali moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, almashuv va iste'mol munosabatlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu guruhga kiruvchi olimlarning yorqin namoyondalari V.D'yachenko, G.Tochilnikov va M.Shermenyov edilar.

E.Voznesenskiy, A.Aleksandrov, A.Birman va boshqalardan iborat bo'lgan olimlarning ikkinchi guruhi bu masalaga nisbatan boshqacha qarashga ega bo'lgan. Bu guruhga kiruvchi olimlarning fikricha, moliyaviy munosabatlarning mohiyatini takror ishlab chiqarishning barcha to'rt bosqichi yoki uning bir necha bosqichi belgilab beradi. Bunday yondoshuv moliyaning kengaytirilgan kontseptsiyasi, deb e'tirof etildi.

Moliya nazariy kontseptsiyasi asosidagi ana shunday farqlardan kelib chiqqan holda olimlarning moliyaviy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari, moliyaning funksiyalari, moliyaning chegaralari, moliyaviy tizimning tarkibi va boshqa shunga o'xshash bir necha xususiy masalalarga nisbatan qarashlari ham turlicha bo'lgan.

Moliya nazariyasining rivojlanishi bilan bir vaqtning o'zida 1950-yillarning oxiri va 1960-yillarning boshlarida printsipial jihatdan yangi ko'rinishga ega bo'lgan amaliy moliyaviy tadqiqotlar ham paydo bo'ldi. Agar 1930- va 1950-yillarning boshlarigacha amaliyotda moliyaviy munosabatlarni tashkil etish masalalariga bag'ishlangan ishlar, asosan, mavjud holatni yozma bayon etish yoki maqtash xarakteriga ega bo'lsa, 1960-yillarda boshlangan xo'jalik islohotidan keyin tanqidiy xarakterga ega bo'lgan va alohida moliyaviy instrumentlarni takomillashtirish bo'yicha ishlanmalarga ega muhim ishlar e'lon qilina boshlandi. Bunga misol qilib, birinchi navbatda, A.Birmanning kitoblarini ko'rsatish mumkin. Uning kitoblarida sovet moliya fanida ilk marta korxonalar moliyasining masalalari yuqori darajada tadqiq qilindi. Shuningdek, uning asarlarida birinchi marta xo'jalik hisobi sharoitida moliyaviy kategoriyalardan foydalanish masalalari

ishlab chiqildiki, ular muallif talqinida sotsializm sharoitida bozor xo'jaligining elementlariga ega edi.

Shu davrda moliyaviy resurslar va korxonalar moliyasini boshqarishning mazmunini birinchi marta o'rganishga kirishildi. A.Birmanning ishlari 1960-1980-yillardagi olimlarning (P.Bunich, G.Bazarova, V.Senchagov, S.Sitaryan, M.Romanovskiy, V.Kolesnikov, P.Jevtyak, D.Molyakov va boshqalar) ishlarida korxonalar moliyasini tadqiq etishda o'ziga xos turtki bo'ldi.

Byudjet sohasining muammolarini tadqiq etish bu davrda ikki yo'nalishda amalga oshirildi: 1) byudjet daromadlari va xarajatlarining rivojlanishi; 2) mahalliy byudjetlarni tashkil etish. Biroq, shu davrlarda byudjet masalalarini kompleks tadqiq etishni moliya fanida hukmronlik qilgan ma'lumotlarning etarli emasligi va g'oyaviy qotib qolishlarning mavjudligi ancha murakkablashtirgan edi. Bu davrdagi davlat byudjetiga bag'ishlangan yirik izlanishlar qatoriga G.Rabinovich, S.Sitaryan, Ya.Liberman, V.Rodionova va L.Pavlovalarning ishlarini kiritish mumkin.

Sug'urta ishiga nisbatan davlat monopoliyasining mavjudligi sug'urta masalalarini o'rganishga o'zining keskin salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Bu sohadagi nazariy tadqiqotlar K.Marksning sug'urta fondlarining zarurligi, mazmuni va roli to'g'risidagi tasavvurlarini interpretatsiya qilishga bag'ishlangan bo'lib, etarli darajada ilmiy yangiliklarga ega emas edi. Shu davr sug'urtasining nazariyasi va amaliyotini umumlashtirgan L.Motilev, L.Reytman E.Kolomin va boshqalarning ishlari birmuncha diqqatga sazovordir.

Shu davrlarda xorijiy mamlakatlarning moliyaviy munosabatlarini tahlil va tanqid qilish masalalariga ham katta e'tibor qaratilgan edi. Shu munosabat bilan, bir tomondan, kapitalizm moliyasining rivojlanishiga bag'ishlangan ishlarni (B.Boldirev, L.Drobozina, L.Pavlova, L.Okuneva va boshqalarning asarlarini) alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'lsa, ikkinchi tomondan, sotsialistik mamlakatlarda moliyaviy instrumentlarning rivojlanish tendentsiyalari va o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar (D.Butakov,

Yu.Kashin va boshqalarning asarlari) ham diqqatga sazovor bo'lganligini e'tirof etish zarur.

Rossiya moliya fanining hozirgi holatiga tavsif-noma bera turib, qayd etish kerakki, ayni davrda bu sohaga bag'ishlangan chuqur nazariy va amaliy ishlar paydo bo'lmoqda. Mualliflarning ko'pchiligi bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaning metodologik va metodik masalalarini tadqiq etishmoqda, ayrimlari davlat byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlari va xarajatlari muammolarini o'rganishmoqda, boshqalari xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning moliyasi, xalqaro moliyaviy munosabatlar kabi mavzular bilan shug'ullanishmoqda. Shu bilan birgalikda yana shuni ta'kidlash lozimki, mazkur darslikda Rossiya Federatsiyasi olimlarining moliya sohasidagi ayni davrdagi ilmiy izlanishlari chuqur tahlil etilmadi. Buning sababi bugun Rossiya va O'zbekiston moliya tizimlarining bir-biridan farq qilishlari tufayli rus olimlari asarlarining biz uchun ahamiyati oldingidan ancha pasaydi.

11.3. O'zbek olimlarining moliyaviy qarashlari

Moliya fanining paydo bo'lishi va taraqqiyotiga ajdod-larimiz buyuk hissa qo'shishganligi haqida mazkur darslik-ning 1.5-paragrafida qisqacha bayon berib o'tdik. Lekin XVI asrdan boshlab, ya'ni yurtimizda "musulmon uyg'onish" davri tugashiga bog'liq ravishda iqtisodiy ta'limotlar, jumla-dan, moliya sohasida ham e'tiborga molik ilmiy asarlar soni kamayib, sifati ham pasaya boshladi.

Bu salbiy tendentsiya Markaziy Osiyoni chor Rossiyasi bosib olgan davrda yanada kuchaydi. O'zbekiston Rossiya imperiyasi tarkibida bo'lgan paytda bu yerda iqtisod va moliyaga oid asarlar yozish deyarli to'xtab qolishi ob'yektiv sabablarga bog'liq edi. Negaki, mazkur masalalar to'laligicha Rossiya imperiyasining O'zbekistonni boshqarish uchun tashkil etgan maxsus general-gubernatorlik mahkamasi tomonidan amalga

oshirilar va mustamlaka yurtning fuqarolariga moliya fani masalalari bilan shug'ullanishga ruxsat beril-mas edi. Chunki bu holatda yurtimizdan olib chiqib keti-layotgan moddiy va moliyaviy boyliklarning miqdorini erli xalqning vakillari bilib qolishlari mumkin edi.

O'zbekiston sovet davrida ham mohiyat jihatidan tom ma'nodagi mustamlaka davlat bo'lib qolaverdi. Bu davrda ham O'zbekistonning iqtisodiyoti bir tomonlama, ya'ni faqat Markazning manfaatlariga xizmat qilishga moslashtirib rivojlantirildi, SSSRning asosiy xomashyo bazalaridan biriga aylantirildi.

O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi hududida yaratilayotgan yalpi ichki daromad va milliy daromadning haqiqiy miqdorini Moskvadagi markaziy iqtisodiy idora-larning rahbarlarigina bilishar va bu davlat siri edi. Chunki yurtimizda faoliyat ko'rsatayotgan eng yirik ishlab chiqarish korxonalarini Ittifoq mulki bo'lib, shu sababdan ularning daromadlari ham SSSRning daromadlari hisob-lanardi. Ittifoq markaziga bo'ysunuvchi mazkur korxonalarining soliq va to'lovlari ham Ittifoq byudjetining daromadlari tarkibiga kiritilgan va uning daromad manbalari hisoblanar edi. Ana shu sabablarga ko'ra, ya'ni xuddi Rossiya imperiyasi davridagiga o'xshab, O'zbekiston hududida uning korxonalarini va xalqi tomonidan yaratilayotgan daromadlar miqdorini bu ittifoqdosh respublika fuqarolari bilib qolmasliklari uchun sobiq Ittifoq rahbariyati barcha vositalarni ishga solgan.

1931 yili Toshkentda maxsus moliya instituti tashkil etildi. Mazkur oliy o'quv yurti O'rta Osiyo va Qozog'iston (Sovet davrida Markaziy Osiyo shunday nom bilan atalgan) ittifoqdosh respublikalari moliya vazirliklari, boshqa barcha vazirlik va idoralari tizimlarining moliya bo'lin-malari uchun oliy ma'lumotli moliya mutaxassis-larini tayyorlar edi.

O'zbekistonda moliya sohasida maxsus oliy o'quv yurti tashkil etilgani bilan uning professor-o'qituvchilari batamom Ittifoq markazlaridan yuborilgan mutaxassis-lardan iborat edi. Ya'ni

o'sha davrlarda Toshkent Moliya instituti va boshqa oliy o'quv yurtlari iqtisodiyot fakul-tetlarining talabalariga ham moliya fanini Rossiyadan yuborilgan asosan xristian millatlariga mansub olimlar o'qitishgan.

Lekin 1940-yillarga kelib, O'zbekistonning o'zbek millatiga mansub oliy ma'lumotli ilk moliyachi mutaxas-sislari paydo bo'lishdi. Bu holat ular ichidan Ittifoq va O'zbekiston davlat byudjetlari o'rtasidagi munosabatlarni tushuna oladigan va bu borada fikrlar ayta oladigan o'zbek mutaxassislari va olimlarining ham paydo bo'lishiga zamin yarata boshladi. Lekin, qator ob'yektiv sabablarga ko'ra, eng avvalo, sobiq Ittifoqning bu masalaga aynan o'gay ko'z bilan qaraganligi, Markaziy Osiyodan moliya faniga kimdir kirib qolishini xohlamasligi sababli o'zbek moliyachi mutaxassis-lari bu sohada ilmiy daraja olishlari uchun yana uzoq yillar kutishlariga to'g'ri keldi.

Demak, Toshkent Moliya institutining ilk o'zbek o'qituv-chilari 1940-yillarda paydo bo'lishgan. Ana shulardan biri keyinchalik iqtisod fanlari doktori, professor darajasiga etishib, Sho'rolar davrida O'zbekistonda yagona bo'lgan "moliya" kafedrasini 30 yil boshqargan, o'zbek moliya fani-ning otasi Hikmat Rahimovich Sobirov edi.

Sobiq Sho'rolar davrida O'zbekistonda moliya fanining taraqqiyotida va uning nazariy masalalarini tadqiq etishda o'zbekistonlik moliyachi olimlardan dots.Q.A.Yah'yoev, dots. A.F.Krasnikov, dots. F.Sh.Shamsiddinov, dots.X.M.Muratov, dots.H.H.Muhamednazarov, fanning rivojiga muayyan hissa qo'shishgan.

O'zbekistonda moliya fanining bugungi taraqqiyotida prof.T.S.Malikov, prof.O.O.Olimjonov, prof. J.Zaynalov, prof.N.H.Haydarov, prof.O.K. Iminov, prof.N.Karimov, prof. M.I.Almardonov, prof.M.B.Hamidulin, prof. B.E.Toshmurodova, prof. N.X.Jumaev, prof. I. Butikov, prof.N.R.Qo'zieva, prof.Sh.A.Toshmatov, prof. A.A.Omonov va boshqalar samarali faoliyat ko'rsatishyapti.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi moliya fani oldiga umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan ulkan vazifalar qo'ydi. Ularning eng muhimi mustaqil davlatning mustaqil moliyaviy tizimni tashkil etishning nazariy va amaliy masalalarining echimini ishlab berish edi. O'zbek moliyachi olimlari bu borada tadqiqotlar olib bora boshlashdi.

Bahs-munozara yoki nazorat uchun savollar

- Siyosiy iqtisod mumtoz olimlari kontseptsiyalarining asosiy mazmuni nimalardan iborat?
 - Siyosiy iqtisod mumtoz olimlari qatoriga kimlar kiradi?
 - A.Smit soliqqa tortishni maqsadga muvofiq ravishda tashkil qilishning qanday to'rt asosiy tamoyillarini ifodalagan?
 - A.Smit mashhur asarining nomini bilasizmi? U qanday nomlangan?
 - A.Smitning soliq kontseptsiyasi qanday maqsadga qaratilgan edi?
 - J.S.Mill "xizmatlarning soliq nazariyasi"ning asosiy g'oyasini tushuntirib bering.
 - Yangi tarixiy maktab kontseptsiyalarining vakillari kimlar?
 - A.Vagner tomonidan ishlab chiqilgan soliqqa tortishning to'qqiz tamoyillari qanday guruhlarga birlashtirilgan?
 - Moliyaviy muammolar markschilar asarlarida qanday talqin qilingan?
 - Foydalilikning cheklanganligi nazariyasining moliyaviy jihatlari nimalardan iborat?
 - J.M.Keyns moliyaviy kontseptsiyasining asosida qanday g'oya yotadi va uning asosiy jihatlari nimalar kiradi?
 - "Samarali talab"ga erishishning muhim omillarini aytib bering.
 - 1936 yilda nashr etilgan J.M.Keynsning mashhur asari qanday nomlangan?

- J.M.Keynsning etmayotgan talabni to'ldirish formulasi nimalardan iborat va u qanday ko'rinishga ega?
- Neokeynschilarning qanday nazariyalari mavjud?
- Iqtisodiy o'sish nazariyasining asosiy mazmuni nimalardan iborat va uning ijodkorlari kimlar?
- Fiskal antitsiklik nazariyaning asosiy g'oyasini aytib bering.
- "Defitsitli moliyalashtirish" va "byudjetni tsiklik balanslashtirish" nazariyalarining asosiy xarakterli belgilari.
- "Tizilgan byudjet stabilizatorlari" nazariyasining negizini ayting.
- Yangi mumtoz nazariyalarning vakillari va ularning asosiy qarashlari mazmunini aytib bering.
- "Taklif iqtisodiyoti" nazariyasidagi yangi konservativ yo'nalishning asosiy mazmuni nimalardan iborat?
- A.Leffer soliq kontseptsiyasining mashhur bo'lish sababini ayting.
- Postkeynschilar nazariyalarining mualliflari kimlar va ular qanday g'oyalarni ilgari surishgan?
- Xorijiy mualliflar moliyaviy kontseptsiyalarining tahlili qanday yakuniy xulosalarni chiqarishga imkon beradi?
- Oktyabr davlat to'ntarilishiga qadar qaysi rus olimlarining ishlarida moliya masalalari tadqiq etilgan?
- "Jamoat ehtiyojlarini qondirish" nazariyasining moliyaviy jihatlari nimalardan iborat edi?
- Sotsial-demokratik oqimda moliya masalalari qanday talqin qilingan?
- 1917 yilda V.I.Lenin tomonidan ishlab chiqilgan va RSDRP (b)ning UI s'ezdida qabul qilingan bolsheviklar partiyasining iqtisodiy platformasida pul, moliya va kredit sohasidagi qanday masalalariga ko'p e'tibor qaratilgan edi va ular qanday oqibatlarga olib keldi?
- Sovet moliya fanining rivojlanishiga o'ziga xos tarzda hissa qo'shgan olimlardan kimlarni bilasiz?

- Sovet moliya fani taraqqiyotining davrlarini shartli ravishda qanday davrlarga bo'lish mumkin va ularning namoyandalari kimlar? Bu davrlarda ularning qanday asarlari vujudga keldi?

- 1950-yillarning oxiri va 1970-yillarning boshlarida sovet moliya fani qanday natijalarga erishdi?

- Moliya nazariyasi masalalari bo'yicha munozaralarning mohiyati qaysi masalani aniqlashga qaratilgan va turli kontseptsiyalarning mualliflari qanday guruhlarga bo'lingan? Ularning bir-biridan farqli jihatlarini aytib bering.

- Sovet davrida moliya sohasida ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlardan kimlarni bilasiz? Ular ayrimlari asarlarining nomlarini aytib bera olasizmi?

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
3. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. Ўзбекистон Республикаси қонуни. ЎРҚ-360-сон, 26.12.2013. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015-й. 52-сон, 645-модда. www.lex.uz
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони, Халқ сўзи, 2017-й., 28 (6722)-сон; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017-й., 6-сон, 70-модда. www.lex.uz
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида”ги Фармони. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 30.06.2018 й., 06/18/5468/1420-сон). www.lex.uz
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётни янада ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг қўшимча чоратadbирлари тўғрисида»ги ПФ-5614-сонли Фармони. 2019 йил 8 январь. www.lex.uz
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-5635-сонли Фармони. 2019 йил 17 январь. www.lex.uz.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2007-2018 йиллардаги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 532, 744, 1024,

- 1245, 1449, 1675, 1887, 2099, 2270, 2455, 2699, 3454-сонли Қарорлари. www.lex.uz.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013-2018 йиллардаги «Инвестиция дастурлари тўғрисида»ги 1855, 2069, 2264, 2458, 2697, 3507-сонли Қарорлари. www.lex.uz.
 10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва молиялаштиришнинг янги тартибини жорий этиш тўғрисида»ги ПҚ-3437-сонли Қарори. 2017 йил 18 декабрь. www.lex.uz.
 11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2019 йилга мўлжалланган инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-4067-сонли Қарори. 2017 йил 19 декабрь. www.lex.uz.
 12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш, саноат тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш жараёнини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 4077-сонли Қарори. 2018 йил 25 декабрь. www.lex.uz.
 13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасининг 2019 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари ҳамда 2020-2021 йилларга бюджет мўлжаллари тўғрисида»ги 4086-сонли Қарори. 2018 йил 27 декабрь. www.lex.uz.
 14. Каримов И.А. Ўзбекистон - иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
 15. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. -Т.: Ўзбекистон, 2005.
 16. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. - 488 б.
 17. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар

- фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. - Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, -2017. -104 б.
18. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, -2017. -56 б.
19. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. -Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. -48 б.
20. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, - 2017. - 592 б.
21. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 28 декабр 2018 йил. //https://president.uz/uz/lists/view/2228
22. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқини ўрганиш бўйича илмий-оммабоп рисола. – Т.: “Маънавият”, 2017 й. – 184 б.
23. Фуқаролар учун бюджет. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги. -Тошкент: Бақтрия пресс, 2018.-104 б.
24. Абдуллаев Ё.А., Срожиддинова З.Х., Усипбаев Н.И. Государственные финансы Республики Узбекистан. Учебное пособие. – Т.: ТФИ, 2001.
25. Александров И.М. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. –М.: Дашков и К, 2006.
26. Алле М. За реформу налоговой системы / Пер. с фр. – М. 2001.
27. Афанасьев М. Бюджетная политика и бюджетный процесс. Материалы к лекциям. Доп. И перераб. Ч.1,2. – М.: ГУ ВШЭ, 2000.
28. Афанасьев М. Предпосылки концепции бюджетного устройства и бюджетного процесса // Вопросы экономики, 2014. №10.
29. Америка Қўшма Штатларининг федерал бюджет тизими: шакллантириш, мувофиқлаштириш ва ижро этиш тамойиллари. - Т.: Фан, 2004.

30. Бабич А., Павлова Л. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. Доп. и перераб. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 2017.
31. Бабич А., Павлова Л. Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник. 3-е изд. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2016.
32. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. В 2-х томах. Киев: Ника-центр, 2009.
33. Большаков С.В. Финансы предприятий: теория и практика. – М., 2005.
34. Банковское дело: Учебник. 7-е изд. / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2015.
35. Брайчева Т.В. Государственные финансы: Учебное пособие. СПб. 2011.
36. Брег С. Настольная книга финансового директора / Пер. с англ. 2-е изд. – М., 2015.
37. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов / Пер. с англ. 2-изд. – М., 2014.
38. Бригхэм Ю.Ф. Энциклопедия финансового менеджмента / Пер. с англ. 2-е изд. - М. 2018.
39. Брюммерхофф Д. Государственные финансы: теория государственных финансов/ Пер. с нем. под ред. А.Кудрина, В.Дзгоева. 3-е изд. Владикавказ: Пионер-Пресс, 2012.
40. Бушмин Е.В. Бюджет: процедуры и эффективность. – М.: Альтернатива-Евролинц, 2013.
41. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник. 3-е изд. /Под ред. М.Романовского, О.Врублевской. – М.: Юрайт, 2018.
42. Бюджетная система и учёт в России: Учебно-методическое пособие. 2-е изд. / Под общ. ред. В.М.Герасимова, М.П.Афанасьева, Б.П.Елисеева, А.Г.Шорникова, - М.: Мысль, 2012.
43. Бюджетная система России: Учебник для вузов / Поляк Г., Астахов А., Вафина Л., и др.; 3-е изд. Под ред. Г.Поляка. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2017.
44. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник. 4-е изд. Под ред. проф. М. В. Романовского и проф. О. В. Врублевской. -М.: Юрайт, 2018.

45. Бюджетная система Российской Федерации. Учебник. 4-е изд. Под ред. Г.Б. Поляка. -М.: ЮНИТИ, 2018.
46. Бюджетный федерализм и межбюджетные отношения: проблемы и перспективы развития. -СПб.: Изд. Кодекс INFO, 2015.
47. Бюджетный процесс в Российской Федерации: Учебное пособие /Баранова Л., Косарева Т., Юринова Л. – М.: Перспектива, 2016.
48. Быстряков А.Я. Реформа государственного финансового контроля (вопросы теории и практики) – М., 2013.
49. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия: умумназарий масалалар. – Т.: Иқтисод-молия, 2008. – 316 б.
50. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети: Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия-, 2002.
51. Ваҳобов А.В., Жамолов Х.Н. Согласование межбюджетных отношений: Учеб.пос. -Т.: Иқтисод-молия, 2003.
52. Ваҳобов А., Қосимова Г., Жамолов Х. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги: Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия. 2005.
53. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. -Т.: Иқтисод-молия, 2006.
54. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. -Т.: Иқтисод-молия, 2007.
55. Вавилов А. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. –М.: Городец-издат, 2001.
56. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами / Пер. с англ. – М., 2000.
57. Васильев В. П. Государственное регулирование экономики: учебник и практикум для СПО / В. П. Васильев. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 164 с.
58. Воронин Ю.М. Государственный финансовый контроль: вопросы теории и практики. – М., 2005.
59. Газеталар: “Солиқлар ва божхона хабарлари” (Ўзбекистон), “Бизнес вестник Востока” (Ўзбекистон),

- “Финансовая газета” (Россия), “Экономика и жизнь” (Россия).
60. Годин А.М., Максимова Н.С., Подпорина И.В. Бюджетная система Российской Федерации: Учебник.- 3-е изд. испр. и доп. – М.:Дашков и К, 2016.
 61. Государственный бюджет: от подготовки до исполнения. Министерство экономики, финансов и планирования. – Париж:Les Editions de Bercy. 1995.
 62. Государственные и муниципальные финансы: доп. и перераб. Учебник / под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. – М., 2013.
 63. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. – М., 2012.
 64. Данилов Ю.А. Рынки государственного долга: мировые тенденции и российская практика. – М., 2014.
 65. Давлат молияси тизими. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, 3 жилдлик, -Т.: Ўзбекистон, 2002.
 66. Деньги, кредит и банки: Учебник, 7-е изд. / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2018.
 67. Долан Э., Кэмпбелл К., Кэмпбелл Р. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. Москва-Ленинград: «Профико», 1991.
 68. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. – М.: Банки и биржи, 1999.
 69. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. –М.: Московский Центр Карнеги, 2011.
 70. Дыбаль С.В. Финансовый анализ: теория и практика: Учебное пособие. –СПб., 2016.
 71. Журналлар: “Ўзбекистон иқтисодий аҳборотномаси”, “Солиқ тўловчининг журнали”, “Бозор, пул ва кредит”, “Экономическое обозрение”, “Вопросы экономики” (Россия), “Финансы” (Россия), “Налоговый вестник” (Россия).
 72. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. –М.: Дело ЛТД, 2013.
 73. Зуева И.А. Пути внедрения государственного аудита // Финансы, 2005. №6.
 74. Налоговая политика государства: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н. И.

- Малис и др.; под ред. Н. И. Малис. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 361 с.
75. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. 3-е изд. — М.: Юрист, 2009.
 76. Пансков В.Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации. — М., 2017.
 77. Пеньков Б.Е. Налоговый импульс экономического роста // Экономист, 2005. №6.
 78. Премчанд А. Управление государственными финансами. — Вашингтон: МВФ, 1994.
 79. Пономаренко Е.В. Финансы общественного сектора России. — М., 2013.
 80. Пономаренко Е.В. Финансовые приоритеты общественного сектора экономики, - М., 2016.
 81. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: Учебное пособие. —М.:Финансы и статистика, 2003.
 82. Романовский М., Врублевская О., Сабанти Б. Финансы: Учебник для вузов. 5-е изд. — М.: Юрайт, 2017.
 83. Румянцева Е.Е. Финансы организаций. — М., 2003.
 84. Румянцева Е.Е. О новых подходах к управлению финансами предприятий // Финансы и кредит. 2004. №24.
 85. Сабанти Б. Теория финансов: Учебное пособий. — М.: Менеджер, 2008.
 86. Срожиддинова З.Х., Вахобов А.В., Сиддиков Ж.Р. Государственный бюджет Республики Узбекистан. Учебное пособие. —Т.: ТФИ, 2001.
 87. Селезнева Н.Н., Ионова А.Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. —М., 2003.
 88. Станиславчик У.Н. Основы финансового менеджмента. —М., 2001.
 89. Тренев Н.Н. Управление финансами: Учебное пособие. 2-изд. — М., 2013.
 90. Финансы, налоги и кредит: Учебник. 3-е изд. / Под общ. ред. И.Д.Мацкуляка. — М., Изд-во РАГС, 2017.

91. Финансы: Учебник для вузов. Перераб и доп. / Дробозина Л., Поляк Г., Константинова Ю. и др.; Под ред. Л.Дробозиной. –М.: Финансы: ЮНИТИ, 2016.
92. Финансы. 2-изд. / Под ред. В.М.Родионовой. – М., 2011.
93. Финансы предприятий: Учебное пособие / Под ред. Н.В.Колчиной. –М., 2016.
94. Финансы и кредит. 4-е изд. / Под ред. А.М.Ковалевой. – М., 2015.
95. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник. 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.К.Сенчагова и А.И.Архипова. – М., 2014.
96. Финансовый менеджмент / Под ред. А.Ф.Самсонова. –М., 2014.
97. Формирование национальной финансовой стратегии России: путь к подъёму и благосостоянию. –М., 2014.
98. Фостер Р.-С. Искусство слияний и поглощений / Пер. с англ. – М., 2004.
99. Филатов О.К., Козловских Л.Я., Цветкова Т.Н. Планирование, финансы, управление на предприятии: Практическое пособие. С дополнениями –М., 2015.
100. Федякина Л.Н. Международные финансовые отношения. – СПб. 2016.
101. Хэррис Дж. Мэнвилл. Международные финансы / Пер. с англ. - М., 1996.
102. Шарифходжаев М.Ш., Срожиддинова З.Х., Туляганова Н.Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. –Т.: ТФИ, 2001.
103. Шадыбаев Т. и др. Фонд реконструкции и развития: сферы влияния // Экономическое обозрение, №11-12, 2007.
104. Шуляк П.Н. Финансы предприятий: Учебник. – М., 2002.
105. Шишкин С.В. Экономика социальной сферы. – М., 2003.
106. Щербакова Г.Н. Банковские системы развитых стран. – М.: 2016.

107. Кучкаров Д.А. Принципы организации казначейского исполнения Государственного бюджета Республики Узбекистан. Уч.пос. - Т.:Мир экономики и права, 2005.
108. Красавина Л.Д. и др. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. 2-е изд.– М., 2015.
109. Ковалев В.В. Финансы организаций. 3-е изд. –М., 2012.
110. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. перераб.и доп. – М., 2016.
111. Ковалева А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г. Финансы фирмы. 2-е изд. – М., 2015.
112. Котляр Э.А., Самойлов Л.Л., Лактионова О.О. Искусство и методы финансового планирования. 3-е изд. – М., 2014.
113. Колб Р.В. Родригес Р.Д. Финансовый менеджмент: Учебник / Пер. с англ. – М., 2001.
114. Лупей Н.А. Фынансы: Учебное пособие. 2-е изд. – М., 2004.
115. Любимцев Ю.И. Финансовая политика: российский путь. – М., 2015.
116. Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций. –М., 2000.
117. Лихачева О.Н. Финансовое планирование на предприятии: Учебно-практическое пособие. – М., 2003.
118. Моляков Д.С. Финансы предприятий отраслей народного хозяйства. 4-е изд. –М., 2014.
119. Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент: “Академия”, 2002. – 204 б.
120. Маликов Т.С. Солиқ юкламасининг оғирлигини кескин камайтириш керакми? – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 32 б.
121. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Давлат бюджети. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 84 б.

122. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. / Ўқув қўлланма. - Тошкент: "Iqtisod-moliya", 2009. – 556 б.
123. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Бюджет даромадлари ва харажатлари. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: "Iqtisod-moliya", 2007. – 244 б.
124. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Бюджет (тизими, тузилмаси, жараёни). / Ўқув қўлланма. – Тошкент: "Iqtisod-moliya", 2008. – 84 б.
125. Маликов Т.С. Молия. Ўқув қўлланма. – Тошкент: "Iqtisod-moliya", 2018. – 268 б.
126. Маликов Т. Бюджет-солиқ сиёсати. Ўқув қўлланма. – Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ", 2019 й. – 376 б.
127. Маликов Т.С., Олимжонов О.О. Молия. Дарслик. – Тошкент: "Iqtisod-moliya", 2019. – 800 б.
128. Матвеев С.Ю. Некоммерческие организации. – М., 2004.
129. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В.2-х т. / Пер. с англ. – М.: Республика, 1993.
130. Мешалкина Р.Е. Теоретические вопросы государственного финансового контроля // Финансы, 2003. № 12.
131. Незамайкин В.Н., Юрзинова И.Л. Финансы организаций. 3-е изд. – М., 2015.
132. Покудов А.В. Личные финансы. Секреты управления. –М., 2016.
133. Пўлатов Д.Х, Нурмухамедова Б.И. Ғазначилик. Дарслик. – Т.: "Sano-standart", 2014. – 272 б.
134. Рябухин С.Н. Аудит эффективности государственных расходов в современной практике финансового контроля // Финансы, 2002. №4.
135. Ракитина И., Берёзина Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник и практикум. 3-е изд. М: Юрайт - М, 2017. – 392 стр.
136. Экономика и организация рыночного хозяйства / Под ред. Б.К.Злобина. –М., 2014.
137. Экономика. Изд. 4-е / Под ред. А.С.Булатова. –М., 2055.

138. Юлдашев З.Ю., Маликов Т.С. Молия: уй хўжаликлари молияси. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2008. – 112 б.
139. Юлдашев З.Ю., Срожиддинова З.Х., Мирзаев У.А. Местные бюджеты. Учебное пособие. –Т.: ТФИ, 2001.
140. Юрзинова И.Л., Незамайкин В.Н. Финансы организаций: менеджмент и анализ. – М., 2044.
141. Янжул И.И. Основы начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М.: Статус, 2002.
142. Қосимова Г. Ҳазначилик фаолиятини ташкил этиш. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия. 2005.
143. Қосимова Г. Ҳазначилик тизимини жорий этишда хориж тажрибаси // Бозор, пул ва кредит, март 2003 йил.
144. Қосимова Г. Ҳазначилик фаолиятининг ҳуқуқий базасини яратиш масалалари, //Хўжалик ва ҳуқуқ, декабр 2004 йил.
145. Ҳайдаров Н. Давлат молиясини бошқариш. -Т.: Академия, 2005.
146. Управление государственной и муниципальной собственностью: учебник и практикум для СПО / С. Е. Прокофьев, А. И. Галкин, С. Г. Еремин, Н. Л. Красюкова. под ред. С. Е. Прокофьева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2018. — 305 с.
147. Boyd J. Inflation. “Growth and Control Banks Theory and Evidence”, 1996. Policy Research working Paper. 1575. The World Bank. Washington. D. C.
148. EBKD transtition Ronont 998. Financial sector in transition. European Bank for Reconnts nuction and Development. London 2018.
149. Hermes N. Lesnik R. Financial System Development in Transition Ekonomies. Jornal of Banking and Finance. Vol. 24. pp. 507-524.
150. Moyer C. Financial System. Corporote Finance and Ekonomik Development, in RA Hubbart (ed) Assymetric information. Corporote Finance and investment. A Notional Bueau of Economic 2017 Researck Project Report, University of Chicnyo Press. Chicago. PP. 307-322.

151. Steinherr A. An innovatori Package for Financial Sector Reforms in Eastern Euro pean Countries. Jorunal of Banking and Financeial 17 PP. 1033-1057.
152. Mingaleva Zh About the experience of enterprise's strategies in crises situation. All Russian scientific conference "Economics" theory methodology, thends of developmnt: S-Petersburg 2018.
153. Tkacheva Sinnovation Activities Infrastrue, turee as Multi Angent Sysem The 11th Annouol Meeting of the Japan Association for Evolutionary Economics. JAFEE 2018 Tokyo Japan 2018. 136-141.
154. Интернет сайтлари:
 - www.minfin.ru
 - www.mf.uz
 - www.budget.ru
 - www.df.ru
 - www.gov.uz
 - www.mfa.uz
 - www.mfer.uz
 - www.cer.uz
 - www.analitik.org.ua
 - www.mstu.edu.ru
 - www.eduworld.ru
 - www.businessvoc.ru
 - www.i-u.ru
 - www.eerc.ru
 - www.darvoza.uz/
 - www.cagateway.org
 - www.dcc.uz

MUNDARIJA

Kirish

1-BOB. MOLIYANING MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

- 1.1. Moliyaning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati
- 1.2. Moliyaning funksiyalari
- 1.3. Takror ishlab chiqarish va moliya
- 1.4. Moliyaning fan sifatida shakllanishi
va taraqqiyoti
- 1.5. “Moliya” fanining paydo bo’lishi va
rivojlanishida ajdodlarimiz xizmatlari.....

2-BOB. ZAMONAVIY MOLIYANING MAZMUN-MOHIYATI VA UNI O’RGANISHNING OB’EKTIV ZARURLIGI (zamonaviy talqin)

- 2.1. Zamonaviy moliyaning mazmun-mohiyati.....
- 2.2. Zamonaviy moliyani o’rganishning ob’ektiv zarurligi.....

3-BOB. ZAMONAVIY MOLIYANING FUNDAMENTAL (TUB) MASALALARI (zamonaviy talqin)

- 3.1. Biznesning tashkiliy shakllari va ularning moliyaviy qarorlar qabul qilishga ta’siri.....
- 3.2. Mulkka egalik huquqi (mulk)ni boshqaruvdan ajratishning moliyaviy sabablari
- 3.3. Korporativ menejmentning asosiy vazifasi va uning moliyaviy jihatlari
- 3.4. Bozor intizomi: kompaniyalarning “yutib” yuborilishi va uning moliyaviy natija (oqibat)lar.....

3.5. Korporatsiyada moliyachining tutgan o'рни.....

4-BOB. MOLIYAVIY SIYOSAT

4.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va printsiplari

4.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qism (yo'nalish)lari

4.3. Hozirgi bosqichdagi moliyaviy siyosat va uning o'ziga xos xususiyatlari

5-BOB. MOLIYAVIY TIZIM

5.1. Moliyaviy tizimning sohalari va bo'g'inlari

5.2. Yetakchi xorijiy mamlakatlarning davlat moliyaviy tizimi.....

6-BOB. MOLIYAVIY TIZIM VA MOLIYAVIY OQIMLAR (zamonaviy talqin)

6.1. Moliyaviy tizim: ta'rifi, mazmun-mohiyati

6.2. Moliyaviy tizimda moliyaviy oqimlarning tutgan o'рни

7-BOB. MOLIYAVIY TIZIM FUNKSIYALARI VA ULAR- NING EVOLYUSIYASI (zamonaviy talqin)

7.1. Moliyaviy tizim yordamida resurslarni vaqt (zamon) va makonda aylanib yurishi

7.2. Moliyaviy tizim orqali risklarni boshqarish.....

7.3. Moliyaviy tizim yordamida hisob-kitob-to'lovlarni amalga oshirish.....

- 7.4. Moliyaviy tizim tufayli resurslarning birlashishi va kapitaldagi ishtirok ulushining bo'linishi.....
- 7.5. Moliyaviy tizim tomonidan informatsion qo'llab-quvvatlash (axborot ko'magi).....
- 7.6. Moliyaviy tizim yordamida stimullashtirishning psixologik muammolarini yechish.....

8-BOB. MOLIYAVIY BOSHQARUV

- 8.1. Moliyaviy boshqaruvning mazmuni va mohiyati
- 8.2. Moliyaviy boshqaruv organlari va ularning vazifalari
- 8.3. Moliyaviy oqimlarni boshqarish

9-BOB. MOLIYAVIY REJALASHTIRISH VA TARTIBGA SOLISH

- 9.1. Moliyaviy rejalashtirish va bashoratlash
- 9.2. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni moliyaviy tartibga solish

10-BOB. MOLIYAVIY NAZORAT

- 10.1. Moliyaviy nazorat: mazmuni, sohalari, ob'yekti, predmeti, tizimi, vazifalari, printsiplari.....
- 10.2. Moliyaviy nazorat turlari, shakllari va metodlari
- 10.3. Davlat moliyaviy nazorati organlarining vazifalari va funksiyalari
- 10.4. Nodavlat moliyaviy nazorat

11-BOB. MOLIVAVIY NAZARIYALAR

- 11.1. Xorijiy iqtisodchilarning moliyaga
oid nazariyalari
- 11.2. Rossiyalik iqtisodchilarning moliyaviy
nazariyalari
- 11.3. O'zbekiston olimlarining moliyaviy qarashlari